

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ BİLİM DALI**

**ERMENİ DEVRİMCİ FEDERASYONU'NUN SÜRELİ YAYINLARINDA VAN
İSYANI (1915): AŞHADANK GAZETESİ**

Bütünleşik Doktora Tezi

Sinan KOÇAK

Ankara-2025

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ BİLİM DALI**

**ERMENİ DEVRİMCİ FEDERASYONU'NUN SÜRELİ YAYINLARINDA VAN
İSYANI (1915): AŞHADANK GAZETESİ**

Bütünleşik Doktora Tezi

Sinan KOÇAK

**Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Birsen KARACA**

Ankara-2025

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ERMENİ DİLİ VE KÜLTÜRÜ BİLİM DALI**

**ERMENİ DEVRİMCİ FEDERASYONU'NUN SÜRELİ YAYINLARINDA VAN
İSYANI (1915): AŞHADANK GAZETESİ**

Bütünleşik Doktora Tezi

**Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Birsen KARACA**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Prof. Dr. Birsen KARACA**
- 2- Prof. Dr. Ali ASKER**
- 3- Prof. Dr. Ufuk TAVKUL**
- 4- Doç. Dr. Halil ÖZCAN**
- 5- Doç. Dr. Hülya ERASLAN**

**Tez Savunma Tarihi:
22.05.2025**

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Birsen KARACA danışmanlığında hazırladığım “**Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Süreli Yayınlarında Van İsyanı (1915): *Aşhadank* Gazetesi (Ankara-2025)**” adlı bütünleşik doktora tezimdaki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

11.06.2025

Sinan KOÇAK

ÖN SÖZ

“Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Süreli Yayınlarında Van İsyanı (1915): *Aşhadank* Gazetesi” başlıklı bu tez çalışmasında, 1915 yılında Van’ın şehir merkezinde gerçekleşen ve yirmi altı gün süren mevzi çarpışmaları Ermeni Devrimci Federasyonu’nun resmî yayın organı olan *Aşhadank* gazetesinde yayımlanmış belgeler üzerinden incelenmiştir.

Tez çalışması, 1915’te Van şehir merkezinde gerçekleştirdikleri isyan hareketlerini yönetmek üzere Ermeni Devrimci Federasyonu’nun resmî organları tarafından Ermeni halkına hitaben Ermenice olarak yapılan tüm haberleri (duyuruları, ilanları ve mevzi çarpışmalarını), olaylar bittikten on gün sonra üç ay boyunca kamuoyuna duyuran *Aşhadank* gazetesinin “Gün Gün Van’daki 30 Günlük Çarpışmalar” başlıklı yazı dizisini inceleyerek o günlerde yaşanan hadiselerin iç yüzünü açığa çıkarmayı hedeflemiştir.

Yukarıda sunulan bağlam, tezimizde eklektik bir yaklaşım sergileme zorunluluğunu doğurmuştur. Bu yönlendirmeye çalışmalarımız sırasında tarih bilimi, edebiyat bilimi ve gazetecilik alanlarında uygulanan yöntem ve teknikler kullanılmış, ayrıca *Aşhadank* gazetesinde yayımlanan haber, duyuru ve Ermenice diğer belgelerin çevirisi ve özel adların aktarımı (transliterasyon) söz konusu olduğunda çeviribilim alanında geliştirilmiş yöntem ve metotlardan istifade edilmiştir.

Tez çalışmamın her aşamasında ve akademik hayatımda desteğini esirgemeyen, sorularıyla, yaptığı eleştirilerle beni yönlendiren Tez Danışmanım Prof. Dr. Birsen Karaca’ya; Tez İzleme Komitesi toplantılarında vermiş oldukları bilgilerle katkıda bulunan çok değerli hocalarım Doç. Dr. Halil Özcan’a ve Doç. Dr. Hülya Eraslan’a; doktora bursu ile beni destekleyen Türk Tarih Kurumu’na; mesai arkadaşlarıma; her daim varlığını ve desteğini hissettiğim annem Leyla Koçak’a teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR.....	v
TABLOLAR DİZİNİ.....	vi
RESİMLER DİZİNİ.....	ix
GRAFİKLER DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1
A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	6
B. AKADEMİK ÇALIŞMALARIN DURUMU	12

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ SİYASİ ÖRGÜTLENMELERİ

1.1. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ ERMENİ CEMİYETLERİ	32
1.1.1. Van'daki Ermeni Cemiyetleri	37
1.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ SİYASİ ÖRGÜTLENMELERİ (1885-1915)	41
1.2.1. Armenagan Komitası (1885-1896)	44
1.2.2. Hınçag Komitası (1887-1915)	48
1.2.3. Ermeni Devrimci Federasyonu (1890-1915)	59
1.2.4. Anayasal Ramgavar Partisi (1908-1915).....	77

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ KOMİTALARININ VAN'DAKİ FAALİYETLERİ

2.1. VAN ŞEHRİ VE ERMENİLER	82
2.2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR ERMENİ KOMİTALARININ VAN'DAKİ FAALİYETLERİ	100
2.2.1. Van İsyanı (1896)	102

2.2.2. Van İsyanı'ndan (1896) Birinci Dünya Savaşı'na (1914) Kadar Ermeni Komitalarının Van'daki Faaliyetleri.....	112
--	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ DEVRİMCİ FEDERASYONU'NUN SÜRELİ YAYINLARINDA VAN İSYANI (1915): AŞHADANK GAZETESİ

3.1. ERMENİCE SÜRELİ YAYINLARIN TARİHÇESİ (1794-1884).....	125
3.2. ERMENİ DEVRİMCİ FEDERASYONU'NUN OSMANLI DEVLETİ'NDE (ANADOLU'DA) ÇIKARDIĞI SÜRELİ YAYINLAR (1890-1915).....	128
3.2.1. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Van'daki Süreli Yayınları (1896-1915).....	139
3.3. AŞHADANK GAZETESİ VE VAN İSYANI (1915).....	142
3.3.1. <i>Aşhadank</i> Gazetesinin Biçim ve İçerik Özellikleri.....	143
3.3.2. Van İsyanı'nın (1915) <i>Aşhadank</i> Gazetesinde Ele Alınışı.....	152
SONUÇ	211
KAYNAKÇA	220
EKLER	252
EK 1. 13 (26) Mayıs 1915 Tarihinde <i>Aşhadank</i> Gazetesinde Yayımlanan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” Başlıklı Yazı Dizisi (Sayfa 4-5).....	252
EK 2. 16 (29) Mayıs 1915 Tarihinde <i>Aşhadank</i> Gazetesinde Yayımlanan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” Başlıklı Yazı Dizisi (Sayfa 5-7).....	254
EK 3. 20 Mayıs (2 Haziran) 1915 Tarihinde <i>Aşhadank</i> Gazetesinde Yayımlanan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” Başlıklı Yazı Dizisi (Sayfa 4-5).....	257
EK 4. 27 Mayıs (9 Haziran) 1915 Tarihinde <i>Aşhadank</i> Gazetesinde Yayımlanan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” Başlıklı Yazı Dizisi (Sayfa 5-6).....	259
EK 5. 17 (30) Haziran 1915 Tarihinde <i>Aşhadank</i> Gazetesinde Yayımlanan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” Başlıklı Yazı Dizisi (Sayfa 3).....	261
EK 6. 24 Haziran (7 Temmuz) 1915 Tarihinde <i>Aşhadank</i> Gazetesinde Yayımlanan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” Başlıklı Yazı Dizisi (Sayfa 3).....	262
EK 7. 13 (26) Temmuz 1915 Tarihinde <i>Aşhadank</i> Gazetesinde Yayımlanan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” Başlıklı Yazı Dizisi (Sayfa 3-4).....	263

EK 8. A-To'nun <i>1914-1915 Yıllarında Vasburagan'da Büyük Olaylar</i> Adlı Eserinde <i>Aşhadank</i> Gazetesi'nden Aktardığı Belgeler (N-15, N-19, N-21, N-22, N-23, N-25, N-26).....	265
EK 9. Van İhtilali Ahiri Raporu (No. 9-21).....	278
EK 10. 1794-1884 Yılları Arasında Yayımlanan Ermenice Süreli Yayınlar	291
EK 11. Ermeni Komitacılarının Kullandıkları Kod Adları.....	302
ÖZET	303
ABSTRACT	305

KISALTMALAR

EDF	: Ermeni Devrimci Federasyonu
HK	: Hınçag Komitası
AK	: Armenagan Komitası
ARP	: Anayasal Ramgavar Partisi
VH	: Veragazmyal Hınçag
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
VİA	: Van İhtilali Ahiri
ATASE	: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BDH	: Birinci Dünya Harbi Katalogu
BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
İmt.	: İmtiyaz Sahibi
Ed.	: Editör
Bsk.	: Baskı
Yay.	: Yayıncı
Sor.	: Sorumlu
Yaz. İş.	: Yazı İşleri

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Bard E. O'Neill'a Göre İsyân Türleri ve Özellikleri	11
Tablo 2. Türkiye Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Ermeni Devrimci Federasyonu'nu Konu Alan Tezler	13
Tablo 3. Türkiye Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Van İsyânlarını Konu Alan Tezler	14
Tablo 4. Türkiye Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Ermeni Basınıni Konu Alan Tezler	14
Tablo 5. Ermenistan Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Ermeni Devrimci Federasyonu'nu Konu Alan Tezler (2015-2020)	16
Tablo 6. Ermenistan Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Van İsyânlarını Konu Alan Tezler (2015-2020)	17
Tablo 7. Ermenistan Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Ermeni Basınıni Konu Alan Tezler (2015-2020)	17
Tablo 8. Osmanlı Devleti'ne Karşı Siyasi Hedefleri Olan Ermeni Cemiyetleri ve Mason Locaları	34
Tablo 9. Osmanlı Devleti'nde Faaliyet Gösteren Ermeni Siyasi Örgütleriyle İlgili Genel Bilgiler (1885-1908)	42
Tablo 10. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Yaptığı Genel Kongreler (1890-1914)	66
Tablo 11. Tarih Boyunca Van'da Hakimiyet Tesis Etmış Devletler	86
Tablo 12. Osmanlı Devleti'nin Resmî Kayıtlarına Göre Van'ın İdari Taksimatı (1558-1912)	92
Tablo 13. Ermeni Tarihçilerine Göre Osmanlı Devleti'nde Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı	93
Tablo 14. Osmanlı Devleti'nin Resmî Kayıtlarına Göre Van'daki Müslüman ve Ermeni Nüfusu	94
Tablo 15. Ermeni Kaynaklarına Göre Van'da Müslüman ve Ermeni Nüfusu	96
Tablo 16. Yabancı Kaynaklara Göre Van'da Müslüman ve Ermeni Nüfusu	96
Tablo 17. Ermeni Komitalarının Van'da Organize Ettiği Olaylar (1879-1895).....	101
Tablo 18. Ermeni Komitalarının Van'da Organize Ettiği Olaylar (1903-1912).....	116
Tablo 19. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun İstanbul'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1908-1915)	131

Tablo 20. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Erzurum'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1904-1914)	134
Tablo 21. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Trabzon'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1908-1913)	136
Tablo 22. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Erzincan'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1909-1914)	136
Tablo 23. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Urfa'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1908- 1915)	137
Tablo 24. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Anadolu'nun Çeşitli Yerlerinde Çıkarmış Olduğu Süreli Yayınlar (1908-1914).....	138
Tablo 25. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Van'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1896-1915)	141
Tablo 26. <i>Aşhadank</i> Gazetesi'nde Öne Çıkan Haber Başlıkları (1910-1915)	146
Tablo 27. Aykesdan'daki Savunma Bölgelerinin Komutanları ve Yardımcıları.....	159
Tablo 28. Aykesdan'daki Ermeni Komitacılarının Mevzileri ve Liderleri.....	160
Tablo 29. Komitacı Ermenilerin Aykesdan'daki Örgütsel Yapısı.....	162
Tablo 30. Eski Şehir'deki Ermeni Komitacılarının Mevzileri ve Liderleri	166
Tablo 31. Komitacı Ermenilerin Eski Şehir'deki Örgütsel Yapısı	166
Tablo 32. 13 (26) Mayıs 1915 Tarihli <i>Aşhadank</i> Gazetesi'nin 17 (216) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi.....	169
Tablo 33. 16 (29) Mayıs 1915 Tarihli <i>Aşhadank</i> Gazetesi'nin 18 (217) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi.....	172
Tablo 34. 20 Mayıs (2 Haziran) 1915 Tarihli <i>Aşhadank</i> Gazetesi'nin 19 (218) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi	177
Tablo 35. 27 Mayıs (9 Haziran) 1915 Tarihli <i>Aşhadank</i> Gazetesi'nin 20 (219) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi	180
Tablo 36. A-To'nun <i>Medz Tebkerı Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin</i> Adlı Eserinde Yer Alan <i>Aşhadank</i> Gazetesinden Aktardığı Belgeler	182
Tablo 37. 17 (30) Haziran 1915 Tarihli <i>Aşhadank</i> Gazetesi'nin 25 (224) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi	183

Tablo 38. 24 Haziran (7 Temmuz) 1915 Tarihli <i>Aşhadank</i> Gazetesi'nin 27 (226) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi	186
Tablo 39. A-To'nun <i>Medz Tebkerı Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin</i> Adlı Eserinde Yer Alan <i>Aşhadank</i> Gazetesinden Aktardığı Belgeler	187
Tablo 40. 13 (26) Temmuz 1915 Tarihli <i>Aşhadank</i> Gazetesi'nin 33 (232) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi	188
Tablo 41. A-To'nun <i>Medz Tebkerı Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin</i> Adlı Eserinde Yer Alan <i>Aşhadank</i> Gazetesinden Aktardığı Belgeler	190
Tablo 42. <i>Aşhadank</i> Gazetesi'ne Göre 20 Nisan-16 Mayıs 1915 Tarihleri Arasında Van'da Hayatını Kaybedenlerin ve Yaralananların Sayısı.....	207

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. <i>Aşhadank</i> Gazetesi Matbaasına Ait Bir Görsel	144
Resim 2. <i>Aşhadank</i> Gazetesi'nin 7 Ekim 1910 Tarihli İlk Sayısına Ait Bir Görsel...	145
Resim 3. Van Şehrini Gösteren Ermenice Bir Harita	158
Resim 4. Քաղաքսուէջ (Eski Şehir)'i Gösteren Ermenice Bir Harita.....	159

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1. 1794-1884 Yılları Arasında Yayımlanmış Ermenice Süreli Yayınların Sayısı	127
Grafik 2. Ermenice Süreli Yayınların Ülkelere Göre Dağılımı (1794-1884)	127

GİRİŞ

“Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Süreli Yayınlarında Van İsyanı (1915):

Aşhadank Gazetesi” başlıklı bu doktora tezinde *Աշխարհ (Aşhadank)* gazetesinin 13 Mayıs- 13 Temmuz 1915 tarih aralığındaki “Gün Gün Van’daki 30 Günlük Çarpışmalar” adlı yazı dizisi incelenecektir. Söz konusu yazı dizisi 1915 yılında Van’ın şehir merkezinde gerçekleşen ve yirmi altı gün süren mevzi çarpışmaları bittikten on gün sonra yayımlanmaya başlamıştır. Dolayısıyla “Gün Gün Van’daki 30 Günlük Çarpışmalar” yazı dizisi kapsamında yayımlanan haberler, duyurular ve ilanlar olaylara en yakın zaman diliminde Ermeni kamuoyu ile paylaşılmıştır ve birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Ayrıca gazetede yayımlanan Van İsyanı ile ilgili diğer haberler de odak noktamızda olacaktır.

1878’de Berlin Antlaşmasıyla uluslararası boyut kazanan Ermeni sorunu, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti’nin en önemli dış meselelerinden biri olmaya devam etmektedir. 24 Nisan 1915 tarihinde, Osmanlı Devleti’nin komitacı Ermenilerin faaliyetlerini engelleyebilmek amacıyla komita merkezlerini kapatma kararı alması ve İtilaf Devletleri ile iş birliği yaparak Anadolu’nun pek çok yerinde isyan hareketine girişen Ermenilerin merkezlerini dağıtabilmek için çıkarılan 27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu üzerine tartışmalar güncelliğini korumaktadır. Bu iki önemli kararın alınmasında pek çok unsur etkili olmuştur. Bu unsurlar arasında en önemlilerinden biri şüphesiz 1915’teki Van İsyanı’dır. Van İsyanı sürecinde ayrılıkçı Ermeniler çok sayıda Müslümanı katledip yerinden etmiş ve şehrin “altın” anahtarını Ruslara teslim etmiştir. Rusya’nın gözetimi altında yaklaşık ömrü 70 gün süren Sergey Hovhannisyan (Aram Manugyan) önderliğinde Van’da geçici bir hükümet dahi kurmuşlardır.

Bu bilgiler ışığında tez konusu seçilirken başat rol oynayan etken, Van İsyanı ile ilgili yapılmış akademik çalışmalar arasında söz konusu isyan sürecinde gerçekleşen mevzi çarpışmalarını detaylı bir şekilde inceleyen herhangi bir çalışmanın bulunmaması ve dönemin birinci el Ermenice kaynaklarının da kullanılmadığının tespit edilmesidir. Van İsyanı'nı konu alan akademik çalışmalarda, isyanın 24 Nisan ve 27 Mayıs'la bağlantısına sıklıkla dikkat çekildiği görülmektedir. Ancak yaşanan olaylar arasında bağlantı kurulurken verilen bilgilerin birkaç cümleyi geçmediği gözlemlenmiştir. Bu yüzden 1915'te Van'da yaşanan mevzi çarpışmalarının Ermeni kaynaklarında ele alınış şekli bu tezin özgün tarafını oluşturacaktır ve bu çalışmayla, genel olarak Ermeni iddiaları bağlamında yapılan akademik çalışmalarda kaynak olarak yok denebilecek kadar az kullanılan Ermenice gazetelerin önemine dikkat çekilerek yenilikçi bir tutum sergilenecektir. Bu tezde gerçekleştirilecek olan incelemelerin ana kaynağı Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Van'daki resmî süreli yayını olan *Aşhadank* gazetesi olacaktır. *Aşhadank* gazetesinde, Van şehir merkezinde yaşanan olayları gün gün kayıt altına alan sözde "Askerî Komuta" ve "İstihbarat Bürosu"nun raporları, "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" başlıklı yazı dizisi altında yayımlanmıştır. Tezimizde bu belgelerin, Osmanlı arşiv kayıtlarıyla karşılaştırılarak analizi gerçekleştirilecektir. Böyle bir yaklaşım, Sevk ve İskân Kanunu'na giden süreçte, Van İsyanı'nın oynadığı rolün anlaşılabilirliği açısından da önem arz etmektedir.

Bu tezin amacı, 1915'teki Van İsyanı sürecinde şehir merkezinde yaşanan olayları Ermenice birinci el kaynaklar ışığında inceleyerek o günkü hadiselerin iç yüzünü ortaya koymaktır. Böyle bir yaklaşımla Ermeni tarih yazımında sıklıkla tekrar edilen ve dünya kamuoyuna sunulan yanlış bilgilerin düzeltilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca Van İsyanı'nın 24 Nisan'daki komita merkezlerinin kapatılması kararının alınmasındaki ve 27 Mayıs'taki Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkarılmasındaki etkisini daha görünür kılınması hedeflenmektedir.

Tez yazım sürecinde bazı güçlüklerle karşılaşılması kaçınılmaz olmuştur: Bu güçlüklerden ilki, *Aşhadank* gazetesinin bazı sayılarına ulaşılamama sorunudur. Bu sorun, 1915 yılındaki isyan zamanında Van'da bulunan Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi A-To'nun (Hovhannes Der-Mardirosyan) 1917 yılında kaleme aldığı *Մեծ Դպրերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին* (*Medz Tebkeri Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin/1914-1915 Yıllarında Vasburagan'da Büyük Olaylar*) adlı eserinden faydalanılarak çözümlenecektir: A-To eserinde, Van şehir merkezindeki mevzi çarpışmalarını anlatırken *Aşhadank* gazetesinde yer alan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” başlıklı yazı dizisini kendi yorumlarını dahil etmeden doğrudan aktarmıştır. Mevcut nüshalardan yola çıkılarak, A-To'nun vermiş olduğu bilgiler kıyaslanacaktır. Bu yöntemle bilgiler aktarılırken herhangi bir ekleme veya çıkarma yapıp yapılmadığının tespit edilebileceği planlanmaktadır.

Karşılaşılma ihtimali yüksek olan ikinci güçlük, Osmanlı arşiv belgelerinin toplanması aşamasında beklenmektedir. Zira konuyla ilgili en kapsamlı bilgileri ATASE'nin Birinci Dünya Harbi Kataloğu içermektedir. Ancak günümüzde bu belgeler, Devlet Arşivleri'ne aktarıldığı için belgelere ulaşım sorunu yaşanmaktadır. Bu sorun, ATASE'nin yayımlamış olduğu resmî yayınlar aracılığıyla çözüme kavuşturulacaktır.

Bu çalışma kapsamında karşılaşılan güçlüklerden bir diğeri de Ermenice özel adların Türkçeye aktarımı sürecinde yaşanacaktır: Çalışmada, aktarım yapmak için transliterasyon yöntemi kullanılacaktır. Transliterasyon yönteminin mutlak sorunlarının dışında Ermeniceden Türkçeye ve diğer dillere aktarım söz konusu olduğunda kaçınılmaz olan başka sorunlar da olacaktır. Şöyle ki, günümüzde Ermenice'nin Batı ve Doğu lehçelerinin olması ve çalışma içerisinde her iki lehçede yazılmış kaynaklardan istifade edilmesi bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Çalışmanın odak noktası

Osmanlı Devleti'nin Van şehri olduğu için burada konuşulan dil Batı Ermenicesi'dir. Bu yüzden çalışmanın genelinde, özel isimlerin kullanımı aşamasında Batı Ermenice transliterasyon kurallarına uyulacaktır.

Bu çalışmada, tarih biliminin yöntem aşamaları (Tarama-Tasnif-Tahlil-Tenkit-Terkip) takip edilecektir. Analizde kullanılacak olan *Aşhadank* gazetesi, dış ve iç tenkit süzgecinden geçirilecektir. Dış tenkit sürecinde, gazetenin biçim ve içerik özellikleri hakkında bilgi verilip kaynak tenkidî yapılacaktır. İç tenkit aşamasında ise Van İsyanı ile ilgili olayların analizi gerçekleştirilecektir. Ayrıca çalışmamızda edebiyat biliminde kullanılan metne bağlı analiz yöntemi, gazetecilik ve çeviribilim araştırmalarında kullanılan yöntem ve teknikler harmanlanarak eklektik bir yaklaşım benimsenecektir.

Tez çalışması kapsamında yapılan literatür taramasına göre “Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Süreli Yayınlarında Van İsyanı (1915): *Aşhadank* Gazetesi” konulu bir tezin ne Türkiye’de ne de Ermenistan’da yapıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye’de ve Ermenistan’da 1915’teki Van İsyanı ile pek çok çalışma bulunmasına rağmen *Aşhadank* gazetesi ışığında olayları ele alan spesifik bir araştırma bulunmamaktadır.

Bu tez çalışmasında, aşağıda formüle edilen araştırma sorularının cevapları araştırmaya konu olan zaman diliminde kaleme alınmış birinci el Ermenice kaynaklarda aranacaktır. Bu yöntemle 1915 yılında gerçekleşen Van İsyanı’nda yirmi altı gün boyunca yaşananlarla ilgili gerçeklere ulaşılabileceği varsayılmaktadır:

- Ermeni siyasi örgütlerinin kuruluşu için gerekli olan koşullar, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kurulan Ermeni cemiyetleri tarafından hazırlanmış olabilir mi?
- Ermeni siyasi örgütlerini birbirinden ayıran özellikler var mıdır?

- Ermeni ayrılıkçı hareketi içerisinde en etkin rolü üstlenen bir siyasi örgütten bahsetmek mümkün müdür?
- Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Van'da teşkilatlanma faaliyetlerine ağırlık vermesinin sebepleri neler olabilir?
- Van şehri Ermeni isyancılar açısından nasıl bir önem arz ediyordu?
- Van, 1915 öncesinde ve isyan sürecinde dışarıdan Ermeni göçü almış olabilir mi?
- 1794-1884 yılları arasında yayımlanmış Ermenice süreli yayınların ülkelere göre dağılımı nasıl bir görünüme sahipti?
- 1890-1915 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yayımlanmış Ermeni Devrimci Federasyonu süreli yayınlarının genel bir panoramasını çizmek mümkün olabilecek mi?
- Farklı ülke, vilayet ve sancaklarda farklı şahıslar tarafından aynı adla çıkarılan süreli yayınlar arasında organik (düşünsel, siyasi, ekonomik vd.) bağlar var mıdır?
- *Aşhadank* gazetesinin 1915 yılında nasıl bir yayın politikası vardı?
- *Aşhadank* gazetesinin “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” başlıklı yazı dizisini yayımlamaktaki amacı ne olabilir?
- “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” başlıklı yazı dizisinde 1915'teki Van İsyanı ile ilgili verilen bilgi isyanın arkasındaki güç ve/veya güçlerin belirlenmesi için kaynak oluşturabilecek nitelikte olabilir mi?

Bu tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, Osmanlı Devleti'nde kurulan Ermeni cemiyetlerine ve bu cemiyetler tarafından hazırlanan zeminde oluşan siyasi örgütlere temas edilecektir.

İkinci bölümde, Van şehri'nin coğrafyası, tarihi, idari taksimatı, demografik yapısı ve Van'daki Ermeniler hakkında bilgiler sunulacaktır. Sonrasında 1896'daki Van İsyanı'ndan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte, Van'daki Ermeni komitalarının faaliyetleri üzerine yoğunlaşılacaktır.

Üçüncü bölümde, Ermenice süreli yayınların tarihçesi ve Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Osmanlı Devleti'nde çıkarmış olduğu süreli yayınlar hakkında bilgiler aktarılacaktır. Sonrasında analizde kullanılacak olan *Aşhadank* gazetesinin biçim ve içerik özellikleri incelenecektir. Hemen ardından *Aşhadank* gazetesinde yer alan bilgiler ışığında, Van şehir merkezindeki mevzi çarpışmaları analiz edilecektir.

Sonuç bölümünde ise Giriş'te oluşturulan araştırma soruları ve varsayımların doğruluğu ana metinde sunulan belgeler ışığında değerlendirilecektir.

A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre “isyan” kelimesi Arapça “işyân”dan gelmektedir. Sözlükte, isyan kelimesinin eş anlamlısı olarak “başkaldırı” verilmiştir.¹ Kubbealtı Lugatı'nda “isyan”ın, iki anlamı vardır: “1- Karşı gelme, itâatsizlik etme, baş kaldırma. 2- Kânun ve nizâma karşı ayaklanma.”² Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ne göre de “isyan” iki anlamlıdır: “1- Meşrû devlet başkanına silâhla karşı koyma, isyan etme anlamında bir fıkıh terimi (Bağy). 2- Meşrû emir ve isteklere uymama anlamında bir terim (Mâsiyet).”³ Ana Britannica Ansiklopedisi'nde “isyan”,

¹ “İsyan”, Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi: 07.02.2025, <https://sozluk.gov.tr/>

² “İsyan”, Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 07.02.2025, <https://lugatim.com/s/%C4%B0SYAN>

³ “İsyan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 07.02.2025, <https://islamansiklopedisi.org.tr/isyan#:~:text=Me%C5%9Fr%C3%BB%20devlet%20ba%C5%9Fkan%C4%B1na%20sil%C3%A2hla%20kar%C5%9F%C4%B1,etme%20anlam%C4%B1nda%20bir%20f%C4%B1k%C4%B1h%20terimi.&text=Me%C5%9Fr%C3%BB%20emir%20ve%20isteklere%20uymama%20anlam%C4%B1nda%20bir%20terim>

“Hükümete ve kamu otoritelerine karşı topluca ve zor yoluna başvurarak ayaklanma.”⁴

olarak tanımlanmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Hükümeti'nin yayımladığı *Kontgerilla Harekâtı Rehberi*'nde “İsyan, bir bölgenin siyasi kontrolünü ele geçirmek, etkisiz kılmak veya ona meydan okumak amacıyla örgütlü bir şekilde yıkıcılık ve şiddet kullanılmasıdır.”⁵ John Richard Thackrah *Dictionary of Terrorism* adlı eserinde “isyân”ın ne olduğunu açıklar:

En genel anlamıyla isyan, iktidarda olmayan bir grup ile iktidardaki otoriteler arasında, iktidardaki otoritelerin gayri meşru gördüğü siyasi sistemin bazı yönlerine meşruiyet kazandırmak için iktidardaki otoritelerin siyasi kaynakları (örgütlenme becerileri, propaganda veya gösteriler veya her ikisi) ve şiddet araçlarını bilinçli bir şekilde kullandığı bir mücadeledir.⁶

İngiliz Askerî Doktrini'ne göre ise “isyân”, “yıkıcılık ve silahlı çatışma yoluyla kurulu bir hükümeti devirmeyi amaçlayan organize bir hareket”⁷ tir.

İsyân üzerine yapılan tanımlardan sonra yakın anlamlar taşıyan bazı kelimelere değinmek gerekmektedir. Bu kelimeler şunlardır: Ayaklanma⁸, kalkışma⁹, başkaldırı¹⁰, başkaldırma¹¹, direniş¹², ihtilal¹³, devrim¹⁴, kıyam¹⁵, huruç¹⁶ ve tuğyan¹⁷. Bu çalışma

⁴ “İsyân”, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt 12, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 108.

⁵ U.S. Government, *Counterinsurgency Guide*, Bureau of Political-Military Affairs, Department of State, January 2009, p. 2.

⁶ John Richard Thackrah, *Dictionary of Terrorism*, Second Edition, Routledge, London, 2005, p. 127.

⁷ Joanna Spear, “Counterinsurgency”, *Security Studies: An Introduction*, ed. Paul D. Williams, London, Routledge, 2008, p. 392.

⁸ “Yasalara ya da buyruklara karşı gelme, başkaldırma, isyan.” Detaylı bilgi için bk. Dil Derneği, Erişim Tarihi: 08.02.2025,

<https://www.dildernegi.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html>

⁹ “Başkaldırı” Detaylı bilgi için bk. Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi: 08.02.2025,

<https://sozluk.gov.tr/>

¹⁰ “Herhangi bir amaçla kurulu düzene veya devlet güçlerine karşı gelme; başkaldırma, kalkışma, isyan, kıyam.” Detaylı bilgi için bk. Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi: 08.02.2025,

<https://sozluk.gov.tr/>

¹¹ “Başkaldırmak eylemi, ayaklanma, isyan.” Detaylı bilgi için bk. Dil Derneği, Erişim Tarihi: 08.02.2025,

<https://www.dildernegi.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html>

¹² “Direnmek eylemi ya da biçimi, karşı koyma, dayanma, mukavemet.” Detaylı bilgi için bk. Dil Derneği, Erişim Tarihi: 08.02.2025,

<https://www.dildernegi.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html>

boyunca Ermeni komitacıların meşru devletlerine karşı gerçekleştirdikleri silahlı eylemler “isyancı” terimi kapsamında değerlendirilecektir.

İsyancı çıkaran veya isyancı eylemine katılan kimseye “isyancı” denmektedir. Kubbealtı Lugatı’nda isyancı “*Ayaklanma çıkaran, ayaklanmaya katılan kimse, âsi*”¹⁸ olarak tanımlanmıştır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise isyancının karşılığı olarak “*başkaldırıcı*”¹⁹ verilmektedir. İsyancı’ya anlam olarak benzer çok sayıda kelime bulunmaktadır: Bunlar; âsi²⁰, başkaldırıcı²¹, baştanımaz²², terörist²³, tedhişçi²⁴, anarşist²⁵, serkeş²⁶, kalkışmacı, ayrılıkçı²⁷, haydut²⁸, şaki²⁹, eşkıya³⁰, çeteci³¹ komiteci³²,

¹³ “*Bir ülkenin siyasal, sosyal ve ekonomik yapısını veya yönetim düzenini değiştirmek amacıyla kanunlara uymaksızın cebir ve kuvvet kullanarak yapılan geniş halk hareketi; devrim.*” Detaylı bilgi için bk. Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi: 08.02.2025,
<https://sozluk.gov.tr/>

¹⁴ “*Bir devletin siyâsî, ekonomik ve sosyal yapısındaki ânî düzen değişikliği, zor kullanılarak yapılan köklü değişiklik, ihtilâl.*” Detaylı bilgi için bk. Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 08.02.2025,
<https://lugatim.com/s/DEVIR%C4%B0M>

¹⁵ “*Baş kaldırma, karşı gelme, ayaklanma, isyan.*” Detaylı bilgi için bk. Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 08.02.2025,
<https://lugatim.com/s/KIYAM>

¹⁶ “*Ayaklanma*” Detaylı bilgi için bk. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 31. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 2015, s. 440.

¹⁷ “*Haddini aşma, azgınlık, serkeşlik.*” Detaylı bilgi için bk. Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 08.02.2025,
<https://lugatim.com/s/TU%C4%9EYAN>

¹⁸ “*İsyancı*”, Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 20.02.2025,
<https://lugatim.com/s/%C4%B0SYANCI>

¹⁹ “*İsyancı*”, Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi: 20.02.2025,
<https://sozluk.gov.tr/>

²⁰ Kubbealtı Lugatı’nda şu anlamları içermektedir:

“*Baş kaldıran, isyan eden (kimse), isyankâr, serkeş.*”

“*Devlete ve kurulu düzene karşı baş kaldıran, ayaklanan (kimse), isyancı.*”

“*Allah’ın emirlerine uymayan, günahkâr (kimse).*”

Detaylı bilgi için bk. Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://lugatim.com/s/%C3%82S%C3%8E>

²¹ “*Başkaldırıcıyı hazırlayan, başlatan ya da ona katılan, isyancı, asi, isyankâr.*” Detaylı bilgi için bk. Dil Derneği, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://www.dildernege.org.tr/TR.274/turkce-sozluk-ara-bul.html>

²² “*Başkaldırıcı*” Detaylı bilgi için bk. Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi: 20.02.2025,
<https://sozluk.gov.tr/>

²³ “*Siyasî, dinî veya ideolojik amaçlara ulaşmak amacıyla şiddet eylemi veya eylemleri gerçekleştiren veya şiddet tehdidinde bulunan kişi.*” Detaylı bilgi için bk. **Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms**, Joint Publication 1-02, 12 April 2001, p. 472.

²⁴ Kubbealtı Lugatı’na göre “*Tuttuğu siyâsî dâvâyı kabul ettirmek için karşı tarafa dehşet salacak, korku verecek davranışlarda bulunan kimse, terörist.*” anlamına gelmektedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde “*terörist*” olarak karşılığı bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Kubbealtı Lugatı; Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://lugatim.com/s/TEDH%C4%B0%C5%9E%C3%87%C4%B0>

<https://sozluk.gov.tr/>

²⁵ “*Hükümet ve yasaların gerekli olmadığına inanan kişi.*” Detaylı bilgi için bk. The Britannica Dictionary, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://www.britannica.com/dictionary/anarchist>

²⁶ “*Dikbaşlı, başkaldıran; inatçı; itâatsiz.*” Detaylı bilgi için bk. Ferit Devellioğlu, 2015, s. 1100.

komitacı³³, devrimci³⁴, ihtilalci³⁵ ve inkılapçı³⁶. Sözlüklerde devrimci, ihtilalci ve inkılapçı kelimelerinin anlamları yakın olduğundan akademik çalışmalarda birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin 19. ve 20. yüzyılları göz önünde bulundurularak Ermeni ayrılıkçı örgütlerine mensup kişiler “komitacı”, isyan hareketine dahil olanlar “isyancı”, anlam olarak birbirine yakın olan devrimci, ihtilalci ve inkılapçı yerine ise “ayrılıkçı” kelimesi tercih edilecektir.

İsyan ile güç mücadelesi birbiriyle bağlantılı kelimelerdir. İnsanoğlunun kendi aralarındaki güç mücadelesi tarihin en eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. İnsan toplulukların niceliksel olarak artışı ve sosyal grupların ortaya çıkışıyla birlikte bu mücadele gittikçe keskinleşmiştir. Beşerî örgütlenmelerde liderin kim olacağı, hangi esaslar doğrultusunda liderlik yapacağı ve bu doğrultuda bölüşümün nasıl gerçekleşeceği güç mücadelesinin odak noktasında yer almaktadır. Tarihsel süreçte, krallıklar, imparatorluklar ve din altyapılı toplumsal örgütlenmelerde, iktidarı elinde tutan ve yönetilen sınıf arasında sürekli bir güç mücadelesinin var olduğu

---

²⁷ “Bir ülkede ayrı bir yönetim kurma peşinde olan (topluluk, grup).” Detaylı bilgi için bk. Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://lugatim.com/s/AYRILIK%C3%87I>

²⁸ “Silahlı soygun yapan, yol kesen kimse; harami, şaki.” Detaylı bilgi için bk. Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://sozluk.gov.tr/>

²⁹ “Haydut, yol kesen” Detaylı bilgi için bk. Ferit Devellioğlu, 2015, s. 1140.

³⁰ “Şehir dışında dağlarda yol kesen hırsızlar, şakiler, haydutlar; haydut, soyguncu, çeteci.” Detaylı bilgi için bk. Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://lugatim.com/s/e%C5%9Fk%C4%B1ya>

³¹ “Çete savaşı yapan kimse.” Detaylı bilgi için bk. Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://lugatim.com/s/%C3%87ETEC%C4%B0>

³² Osmanlı Devleti'nde “komiteci” kelimesi yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ancak günümüzde komiteci yerine “komitacı” kelimesi tercih edilmektedir.

³³ “Siyasi bir amaca ulaşmak için silahlı mücadele eden gizli topluluk veya örgüte bağlı kimse.” Detaylı bilgi için bk. Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://sozluk.gov.tr/>

³⁴ Devrimci kelimesinin iki farklı anlamı bulunmaktadır: 1- “Zor kullanarak düzen değişikliği yapan veya yapma yolunda olan kimse, ihtilâlci.” 2- “Toplumda köklü değişiklikler yapan veya buna taraftar bir anlayışa sâhip olan, bu değişikliği destekleyen kimse, inkılâpçı.” Detaylı bilgi için bk. Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://lugatim.com/s/DEVRC%C4%B0MC%C4%B0>

³⁵ “İhtilal yanlısı ve ihtilal yapan kimse; devrimci.” Detaylı bilgi için bk. Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://sozluk.gov.tr/>

³⁶ “İnkılâp yapan veya inkılâp taraftarı olan kimse, devrimci.” Detaylı bilgi için bk. Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 20.02.2025,

<https://lugatim.com/s/%C4%B0NKIL%C3%82P%C3%87I>

görülmektedir. 1648 Westphalia Sistemi ile Avrupa'da ulus devlet dönemi ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu sistemde, devletler arasında uluslararası mücadelenin yanı sıra devletlerin kendi içerisinde yoğun bir şekilde iktidar mücadelesinin yaşandığı görülmektedir. Modern ulus devlet döneminde, iktidara sahip olanlar ile onlardan hoşnut olmayanlar arasında tarihin hiçbir dönemiyle kıyaslanamayacak ölçüde keskin ve kanlı mücadeleler meydana gelmiştir. Ancak isyan, mevcut olan devlet otoritesine ve kurulu düzene muhalif olmak ile tanımlanamaz. Çünkü böyle bir tutum içerisine girildiğinde, hükümete muhalif olan herkesin isyancı olarak algılanması yanlışı ortaya çıkacaktır.³⁷

Bir olayın isyan olarak tanımlanabilmesi için bazı unsurları içerisinde bulundurması gerektirmektedir: Gerilla operasyonları, siyasal yıkıcılık ve seçici terörizm gibi. Thompson'a göre isyan hareketlerinin ortaya çıkışı yıkıcı faaliyetlerle başlamaktadır. Eğer yıkıcılık başarılıysa, ancak yıkıcılık yoluyla hedefe ulaşmak için yeterli değilse, o zaman isyan, ikinci bir aşamaya geçer: Açık isyan veya silahlı mücadele. Bu safhada doğrudan şiddet kullanılır, terörist eylemler ve zamanla gerilla operasyonları da gerçekleştirilebilir.³⁸ İsyancıların başarılı olabilmeleri için halkın desteğini ya da en azından sempatilerini kazanması gerekmektedir. İsyancılar, ikna ve zorlama yoluyla hedef kitleyi yanlarına çekmeyi başarabilirler.³⁹ Bunların yanı sıra isyan hareketlerinin başarılı olabilmesinde dış desteğin rolü çok önemlidir. Dış devlet desteği ile isyancılar, barınma, para, eğitim ve siyasi hareketlilik konusunda yardım olarak hareketlerine güç kazandırılırlar.⁴⁰

---

³⁷ Aytekin Cantekin, **İsyan ve Savaş Sırasında Hasım Devlet Desteği: Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinde Ermeni İsyanı Örneği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 25-26.

³⁸ Donald W. Hamilton, **The Art of Insurgency: American Military Policy and the Failure of Strategy in the Southeast Asia**, Praeger Publishers, Westport, 1998, p. 22; Sir Robert Thompson, **Defeating Communist Insurgency**, Second Printing, Frederick A. Praeger, New York-Washington, 1967, pp. 28-33.

³⁹ U.S. Government, 2009, pp. 9-10.

⁴⁰ Aytekin Cantekin, 2012, s. 31.

Araştırmacılar isyan türlerini farklı şekillerde sınıflandırmaktadır: Steven Metz, isyanları millî (ulusal) ve bağımsızlık isyanları olmak üzere ikiye ayırmaktadır.⁴¹ Max G. Manwaring, isyanların popülist-milliyetçi ve marksist-maoist yönelimli, kentsel ve kırsal tabanlı, politik-psikolojik ve askerî çatışmaya dayalı olabileceğini belirtmektedir.⁴² Gompert ve Gordon ise isyanı dört grup altında ele almaktadır: Yerel, yerel-uluslararası, küresel-bölgesel ve küresel.⁴³ İsyân türleri ile ilgili en kapsamlı sınıflandırmalardan birini yapan O’Neill, isyanları türlerine göre dokuza ayırmaktadır. O’Neill’a göre isyan türleri ve özellikleri şöyledir:⁴⁴

Tablo 1. Bard E. O’Neill’a Göre İsyân Türleri ve Özellikleri

İSYAN TÜRLERİ	ÖZELLİKLERİ
<i>Anarşist İsyânlar</i>	Tüm otoritenin gereksiz ve gayri meşru olduğunu düşündükleri için mevcut otoritenin bütünüyle ortadan kaldırılmasını hedeflemektedirler. Anarşist hareketler, alternatif bir düzen önermemekle birlikte öyle bir isteği de bulunmamaktadır.
<i>Eşitlikçi İsyânlar</i>	Toplumda mevcut olan gelir dağılımı ve eşitsizlik sorununu çözerek herkesin eşit olduğu bir düzen kurmayı vaad etmektedir. Eşitlikçi isyanlar, daha çok şiddetli araç olarak kullanan marksist gruplar tarafından tercih edilmektedir.
<i>Gelenekçi İsyânlar</i>	Atalar veya inanç sistemlerine bağlı olarak geçmişte var olmuş ve sona ermiş bir düzenin yeniden tesis edilmesini hedeflemektedir. Bu isyan hareketinde yönetim, merkezi bir yönetici elite verilmektedir.
<i>Kıyametçi-Ütopycacı İsyânlar</i>	Dünyanın sonunun geldiği ya da gelmesi gerektiğine inanan gruplar tarafından benimsenen bir isyan türüdür. Bu bağlamda mevcut düzenin belirli bir grup tarafından ele geçirilmesi veya tamamıyla ortadan kaldırılması hedeflenmektedir.
<i>Çoğulcu İsyânlar</i>	Otoriter eğilimli veya ütopycacı özelliklere sahip olmayan çoğulcu isyan türü, kişisel serbestlik, özgürlük ve uzlaşya dayalı bir sistemi kurmayı amaçlamakla birlikte siyasi yapıların farklılaşp özerkleştiği bir düzeni arzulamaktadır.
<i>Ayrılkçı İsyânlar</i>	Parçası oldukları devletin siyasi bütünlüğünden ayrılmayı hedefleyen bir isyan türü olarak tanımlanmaktadır. Ayrılkçı isyanların amaçları, kendi ulus devletlerini kurmak veya başka bir devletin himayesi altına girmektir.
<i>Reformcu İsyânlar</i>	Bu isyan türünde, devlet düzenini bütünüyle yıkmak yerine ekonomik, psikolojik ve siyasi imkanların dağılımını belirleyen siyaset uygulamaları odak noktasındadır. Bununla birlikte mevcut toplumsal düzenin bazı yönlerinin değiştirilmesini talep eden gruplar da bulunmaktadır.
<i>Muhafazakâr İsyânlar</i>	Mevcut düzenin devamını savunan bir harekettir. Toplumsal düzene muhalif olanlar hedef alınmaktadır.
<i>Ticaretçi İsyânlar</i>	Bu isyan türü, yasadışı ticari faaliyetler yürüten ve kazançlarını artırmak amacıyla siyasi gücü kontrol altına almak isteyen gruplar tarafından çıkarılmaktadır.

⁴¹ Steven Metz, Raymond Millen, **Insurgency and Counterinsurgency in the 21st Century: Reconceptualizing Threat and Responce**, Strategic Studies Institute, Pennsylvania, November 2004, pp. 2-3.

⁴² Max G. Manwaring, **Shadows of Things Past and Images of the Future: Lessons for the Insurgencies in Our Midst**, Strategic Studies Institute, Pennsylvania, 2004, pp. 3-4.

⁴³ David C. Gompert, John Gordon, **Way by Other Means: Building Complete and Balanced Capabilities for Counterinsurgency**, RAND Corporation, California, 2008, pp. 23-32.

⁴⁴ Bard E. O’Neill, **Insurgency&Terrorism: From Revolution to Apocalypse**, 2nd Edition, Potomac Books, Washington, 2005, pp. 20-30.

O'Neill'in yapmış olduğu isyan türleri sınıflandırmasından yola çıkarak, Ermeni komitacıların 1915 yılında Van'da çıkarmış olduğu ayaklanma, anarşist ve ayrılıkçı isyan türüne dahil edilebilir. Ancak anarşist isyan türünde, alternatif bir devlet düzeni öngörülmediği için Ermeni gerçekliğiyle uyuşmamaktadır. Bu yüzden Ermeni komitacıların Van'da çıkarmış olduğu ayaklanma, doğrudan ayrılıkçı isyan kategorisine girmektedir. Çünkü komitacı Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız bir devlet kurmayı hedeflemekteydiler.

B. AKADEMİK ÇALIŞMALARIN DURUMU

Tez konumuzun özgünlüğünü kanıtlayabilmek amacıyla, 04.03.2025 tarihinde, “Ermeni Devrimci Federasyonu”, “Van İsyancıları” ve “Ermeni Basını” olarak belirlenen anahtar kelimeler kullanılarak Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezinde kayıtlı lisansüstü tezler tarandı ve ulaşılan bilgiler, aşağıdaki tablolara “Türkiye Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Ermeni Devrimci Federasyonu'nu Konu Alan Tezler”, “Türkiye Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Van İsyancılarını Konu Alan Tezler”, “Türkiye Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Ermeni Basını Konu Alan Tezler” başlıkları altında işlendi:⁴⁵

---

⁴⁵ Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi, Erişim Tarihi: 04.03.2025, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

Tablo 2. Türkiye Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Ermeni Devrimci Federasyonu'nu Konu Alan Tezler

YAZAR	YIL	TEZ ADI	ÜNİVERSİTE	TEZ TÜRÜ	KONU
Süheyla Savcı	1985	Ermeni Terörü ve Türk Kamuoyu	Marmara Üniversitesi	Yüksek Lisans	Gazetecilik Kamu Yönetimi
Erdal İlter	1993	Türkiye'de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri (1890-1923)	Hacettepe Üniversitesi	Doktora	Türk İnkılap Tarihi
Yusuf İzzettin Uçar	1994	Taşnak Komitesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890-1922)	Hacettepe Üniversitesi	Yüksek Lisans	Türk İnkılap Tarihi
Önder Çakır	2002	Osmanlı Devleti Döneminde Ermenilerin Kurdukları Partiler	İnönü Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Fatma Şimşek	2003	İstanbul'da Ermeni Siyasi Faaliyetleri (1876-1909)	Akdeniz Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Feridun Eser	2003	Ermeni Örgütlenmeleri ve Komitacılık Hareketleri	Dumlupınar Üniversitesi	Yüksek Lisans	Sosyoloji
Murat Temur	2004	Ermeni Terör Örgütleri ve Bu Örgütlerin Bağlantılı Olduğu Diğer Örgütler	Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü	Yüksek Lisans	Siyasal Bilimler
Murat Koptaş	2005	Armenian Political Thinking in the Second Constitutional Period: The Case of Krikor Zohrab	Boğaziçi Üniversitesi	Yüksek Lisans	Siyasal Bilimler Tarih
Nejla Günay	2007	Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl)	Gazi Üniversitesi	Doktora	Tarih
Zeynep Karaş	2007	Ermeni Terör Örgütü: ASALA	Atılım Üniversitesi	Yüksek Lisans	Uluslararası İlişkiler
Ercan Karakoç	2008	Türk Basınında Ermeni Terörü (1973-1984)	Marmara Üniversitesi	Doktora	Türk İnkılap Tarihi
Mikail Aras	2008	Türk Ermeni İlişkileri ve İlişkileri Dönüştüren Terör Süreci	Kadir Has Üniversitesi	Yüksek Lisans	Uluslararası İlişkiler
Ali Haydar Savranlı	2009	Ermeni Terör Örgütleri ve Faaliyetleri	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Bülent Yıldırım	2010	Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)	İstanbul Üniversitesi	Doktora	Tarih
Polat Umurbek	2011	24 Nisan 1915 İstanbul'da Ermeni Tutuklamaları	Kafkas Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Ömer Fatih Başkan	2013	Ermeni Komiteleri	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Afşin Burak Umar	2014	Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Kısa Tarihi 1890-1915	Bahçeşehir Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Selim Doğan	2016	İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermenilerle İlişkileri (1908 Öncesi ve Sonrası)	Ankara Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Elvin Jafarlı	2018	Birinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Ermeni Terörizmi	İstanbul Aydın Üniversitesi	Yüksek Lisans	Uluslararası İlişkiler
Gökçe Sevim	2018	Trabzon Kamuoyunda Asala Terör Örgütü	Karadeniz Teknik Üniversitesi	Yüksek Lisans	Kamu Yönetimi Tarih
Nagif Hamzayev	2018	19. Yüzyıl Sonlarından Günümüze Ermeni Siyasi Düşüncesi ve Siyasi Partiler	Fırat Üniversitesi	Doktora	Tarih
Asil Sıdkı Tunçer	2019	Ermeni Terörü ve Dış Temsilciliklerimiz (1973-1994)	Dokuz Eylül Üniversitesi	Doktora	Kamu Yönetimi Tarih Uluslararası İlişkiler
Zehra Kotan Çolak	2019	Emergence of Armenian Nationalism during the last years of the Ottoman Empire, 1878-1918	Yeditepe Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih Uluslararası İlişkiler
Soner Demir	2020	ASALA Terörü ve Türk Diplomatları	Çankırı Karatekin Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih Uluslararası İlişkiler
Fethi Furkan Elbir	2022	Bir Terör Örgütü Olarak ASALA	İstanbul Rumeli Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih Uluslararası İlişkiler
Gönül Ekşi İlhan	2022	Abdülhamid Dönemi İttihat Terakki ve Ermeni İlişkileri 1876-1909	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Hayri Başbuğ	2022	Doğu Anadolu'da Ermeni Terörü ve Hamidiye Aşiret Alayları (1891-1923)	İstanbul Aydın Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Orhun Yalçın	2022	A Study of Azadamard: Socialism and the Armenian Revolutionary Federation's Understanding of Socialist Ottomanism	Boğaziçi Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Bünyamin Çanakçı	2024	Filibe'de Taşnak Ermeni Komitesi ve Faaliyetleri (1898-1908)	İstanbul Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Cem Mustafa Yıldız	2024	II. Abdülhamid Dönemi Ermeni Armenekan, Hınçak ve Taşnak Komitelerinin Faaliyetleri	Erciyes Üniversitesi	Yüksek Lisans	Din Tarih

Tablo 3. Türkiye Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Van İsyanlarını Konu Alan Tezler

YAZAR	YIL	TEZ ADI	ÜNİVERSİTE	TEZ TÜRÜ	KONU
Dilşen İnce Erdoğan	2007	Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)	Dokuz Eylül Üniversitesi	Doktora	Tarih
Neşe Tozkoparan	2007	19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri ve Bu Örgütlerin İhtilacı Ermeni Hareketindeki Rolü	Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Gözde Burcu Ege	2011	Remembering Armenians in Van, Turkey	Sabancı Üniversitesi	Yüksek Lisans	Antropoloji Sosyoloji
İsmail Bayram	2021	Van/Gevaş Çevresi Ermeni Olayları (1895-1918)	Bitlis Eren Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih

Tablo 4. Türkiye Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Ermeni Basını Konu Alan Tezler

YAZAR	YIL	TEZ ADI	ÜNİVERSİTE	TEZ TÜRÜ	KONU
Alper Uruş	2003	Türkiye'de Azınlık Gazeteleri: Apoyematini-Agos-Şalom	Anadolu Üniversitesi	Yüksek Lisans	Gazetecilik
Aylin Beşiryan	2007	Hopes of Secularization in the Ottoman Empire: The Armenian National Constitution and the Armenian Newspaper Masis, 1856-1863	Boğaziçi Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Hülya Eraslan	2007	Agos (1996-2005) Türkiye'de Yayınlanan Türkçe-Ermenice Gazete Üzerine İnceleme	Ankara Üniversitesi	Yüksek Lisans	Gazetecilik Tarih İletişim Bilimleri
Meltem Şahin	2010	Türkiye'nin Avrupa Birliği Üyeliği: Agos Gazetesi'nin Konuya Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme	Erciyes Üniversitesi	Yüksek Lisans	Gazetecilik
Ari Şekeryan	2014	The Aftermath of the Deportation: The Armenian Population After the Great War and the Jamanak Daily	Boğaziçi Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Yasemin Koç Gabrielsen	2015	Agos and Armenian Community: An Inquiry on the Reformulation of Armenian Identity in Turkey	Orta Doğu Teknik Üniversitesi	Doktora	Siyasal Bilimler Sosyoloji
Hülya Eraslan	2016	Osmanlı Bankası Baskını'nın (1896) Osmanlı Ermeni Basınında Ele Alınışı	Gazi Üniversitesi	Doktora	Gazetecilik
Haçadur Nersesoğlu	2020	Osmanlı Ermeni Basınında Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos (1910-1920)	İstanbul Üniversitesi	Yüksek Lisans	Türk İnkılap Tarihi
Talar Nersesoğlu	2021	Ermeni Basını ve Çağdaş Yunan Edebiyatı 30 Kuşağı Romanlarında Milli Mücadele Dönemi	İstanbul Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Orhun Yalçın	2022	A Study of Azadamard: Socialism and the Armenian Revolutionary Federation's Understanding of Socialist Ottomanism	Boğaziçi Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Kübra Çetin	2024	1918-1940 Yılları Arasında Ermeni Basınında Türk-Ermeni İlişkileri	Erciyes Üniversitesi	Yüksek Lisans	Tarih
Merve Yılmaz Öztürk	2024	Bir Alternatif Arayışı Olarak Türkiye'deki Azınlık Medyasının Güncel Siyaseti Ele Alışını Resmetmek: 2002-2022	İstanbul Medipol Üniversitesi	Yüksek Lisans	Siyasal Bilimler

Yapmış olduğumuz taramalar sonucunda, “Ermeni” başlıklı toplam 700 teze ulaşıldı. “Ermeni Devrimci Federasyonu” ile ilgili toplam otuz (30) tez kayıtlıydı. Bunların içerisinde sadece dördü (4) doğrudan Ermeni Devrimci Federasyonu’nu odak noktasına almıştır. Diğer çalışmalarda ise genel olarak Ermeni siyasi örgütleri bir bütün olarak inceleniyordu.

“Van İsyancıları” ile alakalı toplam dört (4) tez bulunmaktadır. Bu tezlerden hiçbiri 1915’teki Van İsyancı ile doğrudan bağlantılı değildir. Fakat 1896 yılında gerçekleşen Van İsyancıyla ilgili bir (1) tez mevcuttur.

“Ermeni Basını”nı konu alan tezlerin sayısı on ikidir (12). Bunlardan Ermeni Devrimci Federasyonu Basını’nı spesifik olarak ele alanların sayısı sadece birdir (1). Bunların haricindeki çalışmalar süreli yayınların konu bazlı veya monografik olarak incelenmesi üzerinedir.

Bu bilgilerin ortaya çıkardığı resimde Ermeni Devrimci Federasyonu ve Basınını ele alan tezlerin az oluşu ve ayrıca 1915’teki Van İsyancı’nın ayrı bir tez olarak şimdiye kadar hazırlanmamış olması, hazırladığımız tezin özgün nitelikte olacağını göstermektedir.

Ermenistan Cumhuriyeti tez sistemi üzerinden de konumuzla ilgili bir tarama gerçekleştirildi. Ortaya çıkan tabloda şu bilgiler vardı: Ermenistan Cumhuriyeti tez sistemi 2015 yılında kurulmuştur. Şu anda 2015-2020 yılları arasında hazırlanmış tezlere dair kısıtlı bilgiler bulunmaktadır. Bu minvalde 04.03.2025 tarihinde gerçekleştirmiş olduğumuz taramalar sonucunda, Ermenistan tez sisteminde 10.542 tezin kayıtlı olduğu görülmüştür: “Tarih” (581), “Felsefe” (110), “Edebiyat” (560), “Filoloji” (528), vd.

“Ermeni Devrimci Federasyonu”, “Van İsyanları” ve “Ermeni Basını”nı konu alan tezler aşağıdaki tabloya işlenmiştir:⁴⁶

Tablo 5. Ermenistan Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi’nde Ermeni Devrimci Federasyonu’nu Konu Alan Tezler (2015-2020)

YIL	TEZ ADI	KONU
2015-2020	Արամ Մանուկյան, Կյանքը և Գործը (<i>Aram Manukyan, Hayati ve Faaliyetleri</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Միմոն Վրացյանի Հասարակական-Քաղաքական և Պետական Գործունեությունը (<i>Simon Vratsyan'in Sosyo-Politik ve Devlet ile İlgili Faaliyetleri</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Ռոստոմ (Ստեփան Զորյան) Կյանքը և Գործը (<i>Rostom'un (Stepan Zoryan) Hayati ve Faaliyetleri</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Սարգիս Կուկունյանի Արշավանքը Հայ Ազգային-Ազատագրական Պայքարի Խորապատկերում (<i>Ermeni Ulusal Kurtuluş Mücadelesinin Derinliklerindeki Sargis Kukunyan Seferi</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Զորավար Անդրանիկը և Հայ Յեղափոխական Շարժումը (<i>Asker Andranik ve Ermeni Devrimci Hareketi</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Հասարակական-Քաղաքական Գործունեությունը) (<i>Ruben Ter-Minasyan (Sosyo-Politik Faaliyetleri)</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Ալեքսանդր Խատիսյան (Կյանքն ու Գործունեությունը) (<i>Aleksandr Hatisyan (Hayati ve Faaliyetleri)</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Չնավորման Գործընթացը, Գործունեությունը, Գաղափարախոսությունը /Ակունքներից Մինչև 1895 Թվականի Վերջերը (<i>Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Oluşum Süreci, Faaliyetleri, İdeolojisi (Ortaya Çıkışından 1895'in Sonuna Kadar)</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում 1895-1908 թթ. (<i>Ermeni Devrimci Federasyonu'nun 1895-1908 Yılları Arasında Batı Ermenistan'daki Faaliyetleri</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Հ. Յ. Դաշնակցության Գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում (1895-1908թթ.) (<i>E. D. Federasyonun Batı Ermenistan'daki Faaliyetleri (1895-1908)</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Ազատագրական Պայքարի ՀՅԴ Մարտավարությունը և Ազատամարտի Ֆինանսավորումն ու Զինման Խնդիրները (1896-1903թթ.) (<i>Özgürlük Mücadelesindeki EDF Taktikleri ve Kurtuluş Mücadelesinin Finansmanı ve Silahlandırılması Meseleleri (1896-1903)</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Հայ Ազգային Նարոդնիկական Խմբակները և Կազմակերպությունները 19-րդ Դարի 80-ական թվականներին (<i>19. Yüzyılın 80'li Yıllarında Ermeni Ulusal Narodnik Grupları ve Örgütleri</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Հայ Քաղաքական Կուսակցությունների և Երիտթուրքերի Փոխհարաբերությունները 1908-1914 թթ. (<i>1908-1914 Yılları Arasında Ermeni Siyasi Partilerin Jön Türkler ile İlişkileri</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Կուսակցության Մարտավարությունը 1908-1917 Թվականներին (<i>1908-1917 Yılları Arasında Ermeni Devrimci Federasyon Partisi'nin Taktikleri</i>)	Պատմություն (Tarih)
2015-2020	Գարեգին Նժդեհի Փիլիսոփայական Հայացքները (<i>Garegin Njdeh'in Felsefi Görüşleri</i>)	Փիլիսոփայություն (Felsefe)

⁴⁶ Հայաստանի Ատենախոսություններ, Erişim Tarihi: 04.03.2025, <https://etd.nla.am/cgi/search/advanced>

Tablo 6. Ermenistan Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Van İsyanlarını Konu Alan Tezler (2015-2020)

YAZAR	YIL	TEZ ADI	KURUM	KONU
Geğam Mihrani Badalyan	2019	Վանի Էյալէթը (Վիլայէթը) 1548-1914 թթ. (Պատմաաշխարհագրական Ուսումնասիրություն) (1548-1914 Yılları Arasında Van Eyaleti (Vilayeti), (Tarihi Coğrafya Çalışması))	Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü	Պատմություն (Tarih)
-	2015-2020	Արևմտյան Հայաստանի /Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի Նահանգներ/ Դպրոցների Պատմությունը 19-րդ Դարի Վերջին Քառորդից Մինչև 20-րդ Դարի Սկիզբը (19. Yüzyılın Son Çeyreğinden 20. Yüzyılın Başlarına Kadar Batı Ermenistan'ın /Van, Bitlis, Erzurum Sancaklarındaki Okulların Tarihi)	-	Պատմություն (Tarih)
-	2015-2020	Արևմտահայ Ինքնապաշտպանական Կռիվները 1915 թ. (1915'te Batı Ermenileri'nin Savunma Çarpışmaları)	-	Պատմություն (Tarih)

Tablo 7. Ermenistan Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Ermeni Basını Konu Alan Tezler (2015-2020)

YAZAR	YIL	TEZ ADI	KURUM	KONU
Lusine Armeni Haçatryan ⁴⁷	2012	Միլիթարյանների «Բազմավեպ» Հանդեսը (1843-1880-ական թվականներ) (Militaryanların "Bazmavep" Dergisi (1843-1880'ler))	Eriyan Devlet Üniversitesi	Գրականություն (Edebiyat)
Hayk Haçaturi Mhoyan	2016	Օսմանյան Կայսրությունում Բուլղար Ժողովրդի Ազգային-Ազատագրական Պայքարի Արձագանքները Հայկական Մամուլում (19-րդ դարի 40-70-ական թթ.) (Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar Halkının Ulusal-Kurtuluş Mücadelesinin Ermeni Basınındaki Yankıları (19. yüzyılın 40-70'li yılları))	Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü	Պատմություն (Tarih)
-	2015-2020	Հայոց Մեծ Եղեռնի Արտագույունը 1915-1916 թվականների Արևելահայ Պարբերական Մամուլում (1915-1916 Yılları Arasındaki Doğu Ermeni Periyodik Basınında Ermeni Soykırımı'nın Yansımaları)	-	Պատմություն (Tarih)
-	2015-2020	Հայ Պարբերական Մամուլի Պատմություն (Ermeni Periyodik Basınının Tarihi)	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	«Հյուսիսափայլ» Ամսագիրը («Hyusisapayl» (Kuzey Işıkları) Dergisi)	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	Հայ Հին Գրականությունը «Բազմավեպի» Էջերում («Bazmavep'in Sayfalarında Eski Ermeni Edebiyatı)	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	Հոգևոր Հրապարակախոսությունը «Էջմիածին» Ամսագրում («Ecmiatzin» Dergisinde Dini Propaganda)	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	«Հնչակ» Լրագիրը (1888-1915 թվականներ) («Hınçak» Gazetesi (1888-1915))	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	Արևմտահայ Դեմոկրատական Մամուլը (19-րդ Դարի 80-ական թթ.) (Batı Ermeni Demokratik Basını (19. yüzyılın 80'li Yılları))	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	Արևելահայ Մանկավարժական Մամուլի Սկզբնավորումը և Ջրագցման Միտումները (19-րդ Դարի Երկրորդ Կես) (Doğu Ermeni Pedagojik Basınının Doğuşu ve Gelişme Eğilimleri (19. Yüzyılın İkinci Yarısı))	-	Գրականություն (Edebiyat)

⁴⁷ Ermenistan Cumhuriyeti Tez Sistemi'ni geliştirme çabaları hala devam etmektedir. Bundan kaynaklı olarak 2015-2020 yılları dışındaki bazı tezler de sisteme kaydedilmiştir.

Tablo 7. Ermenistan Yükseköğretim Kurumu Tez Sistemi'nde Ermeni Basınına Konu Alan Tezler (2015-2020) (Devamı)

YAZAR	YIL	TEZ ADI	KURUM	KONU
-	2015-2020	Հայ Գրահրատարակչական Գործը Ռուսաստանում 19-րդ Դարի Երկրորդ Կեսին (19. Yüzyılın İkinci Yarısında Rusya'da Ermeni Kitap Yayıncılığı)	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	«Մշակ» Լրագրի Հրատարակախոսությունը /1905-1921 թթ. («Mşak» Gazetesinin Propagandası (1905-1921))	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	ՀՀԴ Կ. Պոլսի Պարբերական Մամուլը (1909-1915թթ.) (EDF İstanbul Periyodik Basını (1909-1915))	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	«Հայրենիք» Ամսագրի Հրատարակախոսությունը 1920-1930-ական թթ. (1920-1930'larda "Hayrenik (Vatan)" Dergisinin Propagandası)	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	Վրաց Գրականությունը Վրաստանի Սովետահայ Պարբերականներում (1920-1970) (Gürcistan'daki Sovyet-Ermeni Süreli Yayınlarında Gürcü Edebiyatı (1920-1970))	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	Հայ-Թուրքական Փոխհարաբերությունները Հայ Ժամանակակից Մամուլում (1920-2010 թթ.) Քննադատական Վերլուծություն (Modern Ermeni Basınında Ermeni-Türk İlişkileri (1920-2010) Eleştirel Bir Analiz)	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	Հայկական Թեմատիկական «Ակոս»-ի Հրատարակախոսությունում (1996-2007 թթ.) («Ağos'un Kamu Söyleminde Ermeni Teması (1996-2007)»)	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	Գավառագիրները 20-րդ Դարասկզբի Արևմտահայ Մամուլում (20. Yüzyılın Başlarında Batı Ermeni Basınında Taşra Yazarları)	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	Գրական Բանավեճերը 20-րդ Դարասկզբի Հայ Մամուլում (20. Yüzyılın Başlarında Ermeni Basınında Edebî Tartışmalar)	-	Գրականություն (Edebiyat)
-	2015-2020	Արդի Մամուլի Հրատարակախոսության Լեզուն (Modern Basındaki Propagandanın Dili)	-	Բանասիրություն (Filoloji)
-	2015-2020	Սպորտային Լրագրության Լեզվաոճական Առանձնահատկությունները (Անգլալեզու Սպորտային Ամսագրերի Նյութի Հիման Վրա) (Spor Gazeteciliğinin Dil Bilimsel Özellikleri (İngilizce Spor Dergilerinin Materyallerine Dayanmaktadır))	-	Բանասիրություն (Filoloji)
-	2015-2020	Արևելահայ Մամուլի Լեզուն Հետխորհրդային Շրջանում (Sovyet Sonrası Dönemde Doğu Ermeni Basınının Dili)	-	Բանասիրություն (Filoloji)
-	2015-2020	Արդի Հայ Մամուլի Լեզուն (Modern Ermeni Basınının Dili)	-	Բանասիրություն (Filoloji)
-	2015-2020	Լեզվաբանական Տերմինները «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1887-1900թթ.) («Handes Amsorya»-daki Dilbilimsel Terimler (1887-1900))	-	Բանասիրություն (Filoloji)
-	2015-2020	Նորաբանությունները 90-ական Թվականների Հայ Մամուլում (90'ların Ermeni Basınında Yer Alan Yeni Kelimeler)	-	Բանասիրություն (Filoloji)

2015-2020 թվականներին Ermenistan-ում կատարված հետազոտությունների արդյունքում, «Ermeni» խորհրդանշանով 290 թեզ է հայտնաբերվել: Եզրակացնելով, որ «Ermeni» խորհրդանշանով հայտնաբերված թեզերը արդեն 2015-2020 թվականներին կատարված հետազոտությունների արդյունքում համառոտորեն ներկայացված են:

Devrimci Federasyonu”nu konu alan tezlerin toplam sayısı ise on beştir (15). Bu eserlerde çoğunlukla örgütün kurucuları, ideologları ve Ermeni siyasi örgütleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Doğrudan Ermeni Devrimci Federasyonu’nu odak noktasına alan tezlerin sayısı beştir (5). Tezlerin hemen hemen hepsi Tarih bölümlerinde savunulmuştur.

Tez sistemindeki kayıtlara göre aynı yıl aralığında “Van İsyancıları”nı konu alan çalışmaların toplamı üçtür (3). Doğrudan 1915’teki Van İsyancı’ını merkeze alan tezlerin sayısı ise sadece birdir (1). Van İsyancı ile ilgili tezlerin tamamı Tarih bölümlerinde hazırlanmıştır.

Yukarıda anılan yıllarda, Ermenistan’da Ermeni Basını’nı konu edinen toplam yirmi beş (25) tez bulunmaktadır. Bunlardan dördü (4) Osmanlı Ermeni Basını incelenirken sadece bir (1) tanesinde Osmanlı Devleti’nde Ermeni Devrimci Federasyonu Basını araştırma konusu olarak seçilmiştir. Bu tezler tarih, edebiyat ve filoloji bölümlerinde savunulmuştur.

Sonuç olarak, Türkiye ve Ermenistan’da “Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Süreli Yayınlarında Van İsyancı (1915): *Aşhadank* Gazetesi” konulu bir tez çalışmasının yapılmadığı tespit edilmiştir.

Gerçekleştireceğimiz akademik çalışmanın özgünlüğünü ortaya koyabilmek için tez konumuzla ilgili telif-tetkik eserler üzerine de bir tarama gerçekleştirilmiş ve elde ettiğimiz veriler şöyle bir görüntü sunmuştur: Türkiye’de Ermeni Devrimci Federasyonu’nu bütünüyle odak noktasına alan akademik bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak konuyla ilgili yabancı dillerden Türkçeye yapılan bazı çeviriler mevcuttur. Bu eserlerde örgütün belirli bir yönü incelenmiştir. Türkiye’deki akademik çalışmalarda, Ermeni Devrimci Federasyonu ile ilgili bilgiler birkaç sayfayı geçmeyecek niteliktedir. Konuyla ilgili yabancı kaynaklar Türkiye’deki çalışmalara kıyasla niceliksel olarak

daha fazladır. Özellikle bunların içerisinde Ermeni Devrimci Federasyonu'nun seri halinde bizzat yayımladığı *Նիւտեր Հ. Թ. Պատմութեան Համար (Nyuter H. H. T. Badmutyan Hamar/Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihi İçin Materyaller)* adlı çalışma önemlidir. Bu çalışmada, federasyona ait olduğu iddia edilen belgeler üzerinden örgütün tarihi hakkında bilgilere yer verilmiştir. Anılan belgelere Türk akademisyenlerin erişim olanağının bulunmaması ve gerçek dışı bilgiler içermesinden ötürü güvenilir kaynak olarak görülmemektedir. Ermeni Devrimci Federasyonu ile ilgili bir diğer önemli çalışma yukarıda temas ettiğimiz eserin yazarlarından olan Hratch Dasnabedian'a aittir. *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun 1890/1924* adlı bu kitap, örgütün 34 yıllık tarihi hakkında bilgiler içermektedir. Konu ile ilgili en çok eserin kaleme alındığı yerlerden biri şüphesiz Ermenistan'dır. Ermenistan'da Ermeni Devrimci Federasyonu'nu bütünüyle veya belirli bir yönünü inceleyen çok sayıda Ermenice eser kaleme alınmıştır.

Türkiye'de Ermeni basınına bir bütün halinde inceleyen az sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Zakarya Mildanoğlu'nun *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* adlı eseridir. Mildanoğlu eserinde, Ermeni basınına bazı dönemleriyle ilgili genel bilgiler vermişse de çalışmanın bütünü incelendiğinde, ansiklopedik tarzda bilgilerin yoğunlukta olduğu görülmektedir. İngilizce olarak Ermeni basınına inceleyen çalışma sayısının da kısıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili en çok eser Ermenice olarak kaleme alınmıştır. Ermenice çalışmalar genellikle birbirinin tekrarı olmakla birlikte ansiklopedik tarzda bilgiler içermektedir. Ermenice olarak hazırlanmış basın tarihi kitaplarından bazıları şunlardır: Karekin Levonyan, *Հայոց Պարբերական Մամուլը (1794-1894) (Hayots Barperagan Mamuli (1794-1894)/Ermenilerin Periyodik Basını (1794-1894))*; H. Rapayel Garabedian, *Լիակատար Տնօրէն Հայերէն Լրագիրներու (1794-1921) (Liagadar Tsutsag*

Hayeren Lrakirneru (1794-1921)/ Ermenice Gazetelerin Tam Listesi (1794-1921)); Karekin Levonyan, Հայոց Պարբերական Մամուլը (1794-1934) (Hayots Barperagan Mamuli (1794-1934)/Ermenilerin Periyodik Basını (1794-1934)); M. A. Babloyan, Հայ Պարբերական Մամուլը Մատենագիտական Համահավաք Ցուցակ (1794-1980) (Hay Parberakan Mamuli Matenagitakan Hamahavak Tsutsak (1794-1980)/Ermeni Periyodik Basını Bibliyografik Koleksiyon Listesi (1794-1980)); H. H. Barseğyan, Հայ Պարբերական Մամուլի Պատմություն XVIII-XIX Դարեր (Hay Parberakan Mamuli Patmutyun 18-19 Darer/Ermeni Periyodik Basınının Tarihi 18-19. Yüzyıllar); Ardaşes Der Haçaduryan, Հայ Մամուլի Մատենագիտական Գործեր (Hay Mamuli Madenakidagan Kordzer/Ermeni Basınının Bibliyografik Çalışmaları); Mariam Hovsepyan, Արևմտահայ Մամուլի Պատմություն (1832-1915 թթ.) (Arevmtahay Mamuli Patmutyun (1832-1915 tt.)/Batı Ermeni Basınının Tarihi (1832-1915)); A. A. Haratyan vd., Հայ Մամուլի Պատմություն (18-րդ դարավերջ- 20-րդ դարասկիզբ) (Hay Mamuli Patmutyun (18-rd daraverc – 20-rd daraskizb)/ Ermeni Basınının Tarihi (18. yüzyılın sonu-20. yüzyılın başı))

1915'teki Van İsyanı ile ilgili Türkiye'de çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu çalışmaların ortak özellikleri arşiv belgelerine ya da katliama maruz kalmış kişilerin tanıklıklarına dayanmaktadır. Genel olarak bu çalışmalarda Ermenice kaynaklara yer verilmemiştir. Türkiye'de Van İsyanları ile ilgili gerçekleştirilen en önemli çalışmalardan biri Ergünöz Akçora'nın *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)* adlı eseridir. Bu eserde 1915'teki Van İsyanı'nın sebepleri, isyanın gelişimi ve sonuçları hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu çalışmanın yanı sıra Cemalettin Taşkiran'ın *Van'da Ermeni Devleti Denemesi*, Faiz Demiroğlu'nun *Van'da Ermeni Mezâlimi (1895-1920)*, Salih Mercan'ın *Arşiv Belgelerinde Van Ermeni İsyanları (1896-1916)* ve Hüseyin Çelik'in *Görenlerin Gözü ile Van'da Ermeni Mezalimi* adlı

çalışmaları önemlidir. Yabancı ülkelerde de 1915'teki Van İsyanı'nı konu alan araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bunlardan en önemlilerden biri Justin McCarthy'nin *The Armenian Rebellion at Van* adlı kitabıdır. Bu kitap, 2015 yılında *1915 Van'da Ermeni İsyanı* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Kapsamlı bir çalışma olan bu eserde, Van'ın tarihi, nüfusu, 1896'daki Van İsyanı, İttihat ve Terakki Cemiyeti-Ermeni ilişkileri ve 1915'teki Van İsyanı gibi konular hem Osmanlı hem de yabancı arşiv belgeleri ışığında incelenmiştir. Ayrıca dönemin birinci el kaynakları ve bazı Ermenice kaynaklara da yer verilmiştir. Ermenistan'da da konuyla ilgili birtakım akademik çalışmalar yapılmıştır.

1915'teki Van İsyanı ile ilgili Türk ve Ermeni tarih yazımı birbirinden farklı bilgiler içermektedir. Çünkü her iki tarih yazımında, ilgili konu ele alınırken kullanılan kaynakların birbirinden farklı olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple bu tez çalışmasında Türkçe ve Ermenice kaynaklardaki bilgilerin karşılaştırılması da planlanmaktadır.

Ermeni tarih yazımında, 1915'teki Van İsyanı ile ilgili Amerikan ve İngiliz Arşivleri'ndeki belgelere sıkça atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Bu arşivlerde misyoner raporları, büyükelçilerin değerlendirmeleri ve askerî görevlilerin hatıralarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Dönemin koşulları düşünüldüğünde, Ermeni komitacıların Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmesinde Amerika ve İngiltere'nin önemli rolünün olduğu bilinmektedir. Bu yüzden arşiv belgelerinde, Müslümanlara karşı ön yargı ve olayların Ermeniler lehine değerlendirildiği gözlemlenmektedir.

Amerika, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi belirli bir Ermeni nüfusuna sahip coğrafyalarda, özellikle Ermenilerin çıkarmış olduğu süreli yayınlar, propaganda amacıyla Müslümanları ağır ithamlar altında bırakacak haberler neşretmişlerdir. Bu

yöntemle yapılan kara propaganda aracılığı ile Osmanlı Devleti karşıtı bir kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır.⁴⁸

Ermeni tarih yazımında, Van'la ilgili propaganda unsuru olarak en çok kullanılan kaynaklardan biri *Kedername* adlı eserdir. Kitabın kapağında, Ermenistan Ulusal Arşivi yazsa da o dönemde Ermenilerin kurmuş olduğu herhangi bir siyasi oluşumun olmadığı bilinmektedir. “Hazırlayanların Önsözü” başlığı altında verilen bilgilere göre 1916 yılında Ermeni Devrimci Federasyonu Bakü Komitesi'nin girişimiyle bu kitap hazırlanmaya başlamıştır. Çalışmanın özellikle Van Vilayeti ile ilgili kısmı olaylara bizzat şahit olduğu iddia edilen kişilerin anlatılarına dayanmaktadır. Ayrıca anlatılan olaylar, tamamen öznel ve abartılı bir şekilde aktarılmıştır.⁴⁹

1915 yılındaki Van İsyanı anlatısını oluşturan en önemli kaynaklardan bir diğeri Viscount Bryce, Arnold Toynbee'nin *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16* adlı eseridir. Mavi kitap olarak da bilinen eser, Birinci Dünya Savaşı zamanında Osmanlı aleyhine hazırlanmış bir kara propaganda çalışmasıdır. Bu kitabın Van Vilayeti ile ilgili bölümün ilk sayfasında, Ermeni tarih yazımında sıklıkla tekrar edilen bir bilgi olan “Van'da yaşanan olayların nedensiz bir isyan hareketi olmadığı ve kendilerini savunabilmek için silaha başvurdukları” ifadesi yer almaktadır. Ayrıca olayların sorumlusu olarak dönemin Van Valisi Cevdet Bey gösterilmektedir. Kitabın ilgili bölümü 6 belgeden oluşmaktadır: 1- Miss Grace Higley Knapp'ın mektupları⁵⁰, 2- Y. K. Rushdouni'nin 7 Haziran 1915'te *Manchester Guardian*'a gönderdiği mektup, 3- Y. K. Rushdouni'nin seri halinde *Goçnag* gazetesinde yayımlanan anlatısı, 4- Van'daki Alman misyonunda görevli Her Spörri'nin 1915 yılının Ekim ayında *Sonnenaufgang*'da yayımlanan mektubu, 5- A. S. Safrastyan'ın Van'la ilgili *Ararat* gazetesinde kaleme

---

⁴⁸ Detaylı bilgi için bk. **New York Times** (ABD), **London Times** (İngiltere).

⁴⁹ Detaylı bilgi için bk. **Kedername Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı**, çev. Diran Lokmagözyan, Belge Yayınları, İstanbul, 2014.

⁵⁰ Detaylı bilgi için bk. Grace Higley Knapp, **The Mission at Van**, Privately Printed, New York, 1916.

aldığı yazılar⁵¹, 6- Sığınmacı Bayan Gazaryan'ın *Pioneer Press*'te yayımlanan röportajı.⁵² Çalışmada kullanılan belgelerin ana kaynakları misyoner raporları, Van'dan gönderildiği iddia edilen mektuplar, hatıralar ve röportajlardır. Ayrıca belgeler aktarılırken bütünüyle verilmediği ve kendi iddialarını destekleyen bilgilerin içlerinden seçilerek okuyucuya aktarıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte ana kaynakları oluşturan belgelerin öznel bilgiler içerdiği ve objektiflikten uzak olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle misyoner raporlarının sadece Ermenilerden duyulan bilgilerle kaleme alınması eserin bilimsel değerine gölge düşürmektedir.

Rafael de Nogales'in *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)* adlı eseri de 1915'teki Van İsyanı hakkında çalışan araştırmacıların başvurduğu kaynaklardan biridir. Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupalı devletlerden istediği ilgiyi göremeyen Nogales, Osmanlı ordusunda savaşa katılarak bir süreliğine Van'da bulunmuştur. Nogales'in anılarından Ermeni sempatzımanı olduğu açıkça anlaşılmalı birlikte isyanla ilgili önemli bilgiler vermektedir.⁵³

1915 yılındaki Van İsyanı zamanında Van'da görev yapan misyonerlerden olan Clarence Ussher, *An American Physician in Turkey* adlı hatıratında, Van'la ilgili anılarını da aktarmıştır. Eserinin başında çalışmasını eşine ve Birinci Dünya Savaşı zamanında hayatını kaybeden Amerikalı ve Ermeni şehitlere adanması, Ussher'ın Müslümanlara karşı ön yargılı olduğunu göstermektedir.⁵⁴

1913-1916 yılları arasında ABD'nin İstanbul büyükelçiliği görevini yürüten Henry Morgenthau'nun kaleme aldığı *Ambassador Morgenthau's Story*, Ermeni tarih

---

⁵¹ Detaylı bilgi için bk. A. S. Safrastian, "The Condition of Armenian Refugees", *Ararat*, No. 30, London, 1915, pp. 258-262; A. S. Safrastian, "Horrors in Eastern Armenia- Van Revisited", *Ararat*, No. 31, London, 1916, pp. 298-301.

⁵² Viscount Bryce, Arnold Toynbee, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16**, Sir Joseph Causton and Sons, London, 1916, pp. 31-77.

⁵³ Detaylı bilgi için bk. Rafael de Nogales, **Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)**, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008.

⁵⁴ Detaylı bilgi için bk. Clarence Douglas Ussher, Grace Higley Knapp, **An American Physician in Turkey**, Houghton Mifflin Company, Boston-New York, 1917.

yazımında sıkça kullanılan propaganda kaynaklarından. Bu kitabın “Van’da İhtilal” başlığı altında, 1915’teki Van İsyanı objektif olmayan bir şekilde aktarılmıştır. Morgenthau bizzat şahit olmadığı olayları Anadolu’dan geldiği öne sürülen belgelerden yola çıkarak, Ermeni isyancıların iddialarını destekleyecek bir şekilde kaleme almıştır.⁵⁵

Ermeni dostu olarak bilinen Alman misyoner Johannes Lepsius’un *Deutschland und Armenien* adlı eseri Van’daki olaylarla ilgili bilgiler içermektedir. Bu çalışma, Sevk ve İskân Kanunu’nun ortaya çıkış sürecinde Almanya’nın herhangi bir etkisinin olmadığını kanıtlama amacını gütmektedir. Lepsius, yukarıda anılan eserin yanı sıra Ermenilerle ilgili kaleme aldığı başka eserleri de bulunmaktadır.⁵⁶

Şimdiye kadar belirtilen kaynakların misyoner raporları, büyükelçi anıları, hatıratlar, mektuplar, röportajlar, olay zamanında yurtdışında yaşayan Ermenilerin anlatıları, yabancı hükümet görevlileri tarafından kaleme alınan raporlar ve Ermeni yanlısı politikalar takip eden büyük devletlerin arşiv belgeleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu kaynakların hiçbiri olayları objektif bir şekilde kaleme almadığından tarihî kaynak olarak kullanılması doğru olmayacaktır. Ancak bunları propaganda malzemesi olarak değerlendirmek daha doğru neticelere ulaşılmasına olanak sağlayacaktır. Yukarıda anılan kaynakların bazı ortak özellikleri bulunmaktadır: Örneğin, herhangi bir kaynağa atıf yapılmaması, olayların salt Ermeni ve/veya Ermeni sempaticileri görgü tanıkları ile yapılan röportajlara dayanıyor olması gibi.

Bu bilgilerden sonra Justin McCarthy’nin şu sorusu akla geliyor: “*Ermeni isyanlarıyla ilgili doğru bir tarih yazımı için gazeteler ve yabancı arşivler kaynak*

---

⁵⁵ Detaylı bilgi için bk. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau’s Story*, Doubleday, Page & Company, New York, 1919.

⁵⁶ Detaylı bilgi için bk. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Der Tempelverlag, Potsdam, 1919; Johannes Lepsius, *Armenien und Europa*, W. Faber & Co., Berlin-Westend, 1897; Johannes Lepsius, *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei*, Tempelverlag, Potsdam, 1916.

olamıyorsa geriye ne kalıyor?”⁵⁷ McCarthy bu soruya cevap olarak, isyan hareketinin tarafları olan Osmanlı ve Ermenilere ait kaynakları işaret ediyor. Osmanlı kaynaklarının ne kadar güvenilir olduğuna dikkat çeken McCarthy, Ermeni kaynakları kullanılırken dikkatli olunması gerektiğini özellikle vurguluyor. Çünkü Ermeni kaynaklarının büyük çoğunluğunun olaylardan bir süre sonra kaleme alınıp içerisinde çok sayıda uydurma bilgiler içerdiğinden temkinli yaklaşılması gerektiği uyarısını yapıyor. Ayrıca Ermeni arşivlerine erişim probleminin hâlâ devam ettiğini belirten McCarthy, Ermenilerin kaleme aldığı hatıratlardan önemli bilgilerin çıkabileceğini düşünmektedir. Bu hatıratlarda, ne kadar olayların müsebbibi olarak Osmanlı Devleti gösterilse de satır aralarından Ermeni isyancıların 1915 yılında Van’da Müslümanlara yönelik gerçekleştirmiş oldukları katliamlarla ilgili bilgilere de rastlamak mümkündür.⁵⁸

McCarthy’nin anılarla ilgili değerlendirmelerinden sonra, tezimizin analiziyle doğrudan bağlantılı olduğunu düşündüğümüz Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi Ermeniler tarafından kaleme alınmış dört esere ayrıca değinmekte yarar bulunmaktadır:

1915’teki Van İsyanı ile ilgili Ermeni tarih yazımında anılara çok sık yer verilmektedir. Onnig Mukhitarian’ın *An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan* ve Haig Gossoian’ın *The Epic Story of the Self Defense of Armenians in the Historic City of Van* adlı eserleri Van İsyanı ile ilgili en çok kullanılan kaynaklar arasındadır. Mukhitarian’ın anıları, ilk baskısını 1930 yılında yapmıştır. Van’daki sözde “Savunma Konseyi”nin sekreteri olan Mukhitarian, Van İsyanı’nın 15. yıldönümüne ithafen bu eseri yayımlamıştır. Mukhitarian’ın eseri kendi anılarından oluştuğundan öznel bir çalışmadır. Aynı şekilde Gossoian da Ermeni Devrimci Federasyonu üyesidir. Eserinde kişisel anlatılara sıkça yer verdiği için objektiflikten uzaktır. Her iki eserde,

---

⁵⁷ Justin McCarthy, “Van’daki Ermeni İsyanı Özelinde Osmanlı Arşivleri ve Ermeniler”, çev. Ömer Faruk Birpınar, **Yeni Türkiye**, Ermeni Meselesi Özel Sayısı III, Yıl: 20, Sayı: 62, Eylül-Aralık 2014, s. 2187.

⁵⁸ Justin McCarthy, 2014, s. 2187-2195.

olayların tüm suçlusu olarak Osmanlı Devleti gösterilmiştir. Osmanlı Devleti'nin amacı Ermenileri “yok etmek”tir. Ayrıca bu eserlerde, komitacı Ermenilerin Van'daki çatışmalarda başarı elde ettiklerine yapılan vurgular da yer almaktadır.⁵⁹

Diğer iki eserin yazarları olan Hmayag Manugyan ve A-To, 1915 yılındaki Van İsyanı zamanında bölgede bulunmuş kişiler olarak bilinmektedir. Hmayag Manugyan, Van'da Ermeni Devrimci Federasyonu'nun resmî yayın organı olan *Aşhadank*'ın editörlüğünü yapmış ve Van Merkez Komitesi üyeliği görevlerinde bulunmuştur. Yani, *Aşhadank* gazetesinde kaleme alınan tüm haberlere ve Van Merkez Komitesi'nin gazeteyle olan ilişkisine hâkim bir kişidir. Manugyan'ın ölümünden sonra kız kardeşi Husdiane Margosyan vasıtasıyla anıları *Դէպքերը Վասպուրականում (1914-1918)* (*Tebkeri Vasburaganum (1914-1918) /Vasburagan'da Olaylar (1914-1918)*) başlığı altında Paris'teki *Վէմ (Vem)* dergisinde yayımlanmıştır. Ancak bu anılarda, analizde kullanılacak olan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” adlı yazı dizisine atıf yapılmaması oldukça manidardır. Oysaki Van'daki sözde “Askerî Komuta” olaylarla ilgili tüm argümanları gün gün kamuoyuna doğrudan aktarmıştır. Bu yazı dizisi, gazetenin yayın politikasının aksine Van İsyanı zamanında zarar gören tarafın Ermenilerden ziyade Müslümanlar olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu gerekçeyle Manugyan'ın anılarında bu kısmın özellikle atlanmış olma ihtimalinin bulunduğu düşünülmektedir.⁶⁰

1915'teki Van İsyanıyla ilgili diğer dikkat çekici kaynak Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi A-To'nun *Medz Tebkeri Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin* adlı eseridir. Van İsyanı sırasında bölgede bulunan A-To, kitabının genelinde Ermeni

---

⁵⁹ Detaylı bilgi için bk. Onnig Mukhitarian, **An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan**, trans. Samuels S. Tarpinian, General Society of Vasbouragan, Detroit, 1967, pp. IX-129; Haig Gossoian, **The Epic Story of the Self Defense of Armenians in the Historic City of Van**, trans. Samuels S. Tarpinian, General Society of Vasbouragan, Detroit, 1967, pp. 1-62.

⁶⁰ Detaylı bilgi için bk. Հմայգի Երևան, “Դէպքերը Վասպուրականում (1914-1918)”, *Վէմ*, Ե. Տարի, Թիւ 1, Փարիզ, 1937:

tarih yazımına uygun bir şekilde Ermeni halkını mazlum ve davalarında haklı olarak göstermeye çalışmıştır. Bazı konularda objektif olmamasına rağmen A-To'nun bu eseri, Van İsyani ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biridir. Tezimizin araştırma konusu olan *Aşhadank* gazetesinde yayımlanan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” başlıklı yazı dizisi, A-To'nun kaleme aldığı eserde Van'daki mevzi çatışmaları anlatılırken doğrudan aktarılmıştır.⁶¹

1915 yılının Nisan-Mayıs aylarında Van şehir merkezinde gerçekleşen mevzi çarpışmalarının Ermeni Devrimci Federasyonu'nun resmî yayın organı olan *Aşhadank* gazetesinde yayımlanan belgeler ışığında incelenmesi, gerçekleştireceğimiz çalışmanın objektifliği açısından önemlidir. Şimdiye kadar yapılmış akademik çalışmalar Türk ya da Ermeni tezlerini destekleyen kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmıştır. Bu yüzden konuyla ilgili objektif çalışmaların varlığından bahsetmek güçtür. Son olarak, Ermeni tarih yazımında A-To'nun eseri sıkça kaynak gösterilen bir çalışma olmasına rağmen *Aşhadank*'tan aktardığı bilgilerin göz ardı edilmesi dikkate değer bir yaklaşımdır.

Türk Tarih Yazımı'na göre 1915 yılındaki Van İsyani anlatısı çoğunlukla dönemin arşiv belgelerine dayanmaktadır. Bu belgeler, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı ve Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı içerisinde muhafaza edilmektedir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Van Valisi Cevdet Bey'in telgrafları, Van'da meydana gelen olaylarla ilgili raporlar, komutanların değerlendirmeleri, istihbarat belgeleri vd. hakkında çok sayıda belge bulunmaktadır. Söz konusu belgelerde olayların tarafsız bir şekilde aktarıldığı görülmektedir. Çünkü belgelerde Osmanlı ordusunun elde ettiği başarıların yanı sıra yapmış olduğu hatalara da sıkça yer

---

⁶¹ Detaylı bilgi için bk. Ա-Ղօ, Մեծ Ղեպեղը Վասպուրականում 1914-1915 Թւականներին, Լոյս, Երևան, 1917: İngilizce baskısı için bk. A-Do, **Van 1915 The Great Events of Vasbouragan**, trans. Ara Sarafian, Gomidas Institute, London, 2017.

verilmiştir.⁶² Ayrıca bu kurumun yayımladığı pek çok eserden, 1915'teki Van İsyanı ile ilgili belgelere ulaşmak mümkündür.⁶³ ATASE'nin Birinci Dünya Harbi Kataloğu'nda Van'da yaşanmış olaylarla ilgili çok sayıda vesika yer almaktadır. Bu katalogda yer alan Başkumandanlık Vekâletine *Van İhtilali Ahiri* adıyla sunulan rapor, çalışmamız açısından mühim bir kaynaktır. Bu raporda, Van İsyanı döneminde yaşanan olaylar gün gün aktarıldığı için birinci el kaynak mahiyetindedir.⁶⁴ Ayrıca ATASE'nin çıkarmış olduğu *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*⁶⁵, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*⁶⁶, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*⁶⁷, *I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam Fotoğraflar*⁶⁸ ve *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*⁶⁹ adlı kitaplarda Van İsyanı ile ilgili belgeler mevcuttur.

---

⁶² Detaylı bilgi için bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Belge Tarama Sistemi, Erişim Tarihi: 05.01.2025,

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Giris.aspx>

⁶³ Detaylı bilgi için bk. Ahmet Ergün vd., **Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2016; Hacı Osman Yıldırım vd., **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I 1906-1918**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995; Uğurhan Demirbaş vd., **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001; Recep Karacakaya, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2001; Recep Karacakaya vd., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916)**, Cilt IV, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009.

⁶⁴ Detaylı bilgi için bk. Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)-528-2061-23-11-23.

⁶⁵ Detaylı bilgi için bk. ATASE, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Erişim Tarihi: 05.01.2025,

<https://www.msb.gov.tr/ArsivAskeriTarih/icerik/askeri-tarih-belgeleri-dergisi>

⁶⁶ Detaylı bilgi için bk. Ahmet Tetik, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005; Ahmet Tetik, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005; Ahmet Tetik, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006; Ahmet Tetik, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006; Ahmet Tetik, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt V, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006; Ahmet Tetik, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt VI, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006; Ahmet Tetik, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt VII, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007; Ahmet Tetik, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008.

⁶⁷ Detaylı bilgi için bk. Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, çev. Hakkı Akoğuz, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007.

⁶⁸ Detaylı bilgi için bk. **I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam Fotoğraflar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

⁶⁹ Detaylı bilgi için bk. Aziz Samih İter, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007.

Türk tarih yazımında, dönemin önde gelen siyasi liderlerinin hatıratları da 1915 yılındaki Van İsyanı hakkında önemli bilgiler içeren kaynaklar olarak bilinmektedir. Van İsyanı zamanında Osmanlı Devleti'nin Dahiliye Nazırı olan Talat Paşa'nın anılarında, Ermeni komitacıların Ruslarla iş birliği yaparak Osmanlı ordusuna ihanetleri ve Van'da çıkardıkları isyan konusunda bilgiler vermektedir.⁷⁰

Türk tarih yazımında, görgü tanıklarına dayanan çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerde, Ermeni komitacıların Van'da gerçekleştirmiş olduğu katliamlar detaylarıyla birlikte anlatılmıştır. Görgü tanıklarının ifadeleri, Osmanlı arşiv belgelerinden teyit edilebilmektedir.⁷¹

1915'teki Van İsyanı ile ilgili en önemli kaynaklardan biri 1916 yılında Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanlığı tarafından bir komisyonun hazırladığı *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-i İhtilâliyyesi, Meşrûtiyetten Evvel ve Sonra* adlı çalışmadır. Bu çalışmada, çeşitli dillerdeki pek çok belgeden istifade edilerek objektif bir eser ortaya konmuştur.⁷² Özellikle 1915'teki Van İsyanı anlatılırken kullanılan *Aşhadank* gazetesindeki veriler, gerçekleştireceğimiz çalışma açısından önemlidir. Anılan kitapta, ilk kez *Aşhadank* gazetesinde yer alan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” başlıklı yazı dizisinin bir kısmı çevrilmiştir. Ancak dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda, ana kaynaklara ulaşmanın zor olmasından dolayı eserde ilgili yazı dizisinin devamı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Gerçekleştireceğimiz tez çalışmasında, *Aşhadank*'in eksik olan sayıları bulunup çevirileri yapılacaktır. Böylece 1915 yılındaki Van İsyanı, bizzat Ermeni isyancılarına ait birinci el kaynaklar ışığında

---

⁷⁰ Detaylı bilgi için bk. Alpay Kabacalı, **Talât Paşa'nın Anıları**, 18. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.

⁷¹ Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Çelik, **Görenlerin Gözü ile Van'da Ermeni Mezalimi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2005; M. Salih Mercan, **Arşiv Belgelerinde Van Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016; Cemalettin Taşkıran, **Van'da Ermeni Devleti Denemesi -Belgelerle-**, Platin Yayınları, Ankara, 2006; Faiz Demiroğlu, **Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985; Azmi Süslü vd., **Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları Gazilerle Mülakat**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1994; Zeve, Vanı Tanıma ve Tanıtma Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1963.

⁷² Detaylı bilgi için bk. Mehmet Kanar, **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, Der Yayınları, İstanbul, 2001.

ele alınarak objektif bir şekilde değerlendirilecektir. Ayrıca analiz sürecinde, Osmanlı arşiv belgelerinden de yararlanılacaktır.

Sonuç olarak, Türk tarih yazımında kullanılan kaynaklar, genellikle arşiv belgelerine dayanmakla birlikte tarihsel süreç içerisinde yaşanan olaylarla da bağlantılıdır. Bununla birlikte 1915 yılındaki Van İsyanı'nı detaylarıyla anlayabilmek için arşiv belgelerinin yanı sıra Ermenice kaynaklara da müracaat edilmesi gerekmektedir. Özellikle 1915 ve öncesinde kaleme alınmış pek çok Ermenice eserde, Ermeni komitacıların Müslümanlara yönelik gerçekleştirdikleri katliamlarla ilgili bilgilere de rastlamak mümkündür.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ SİYASİ ÖRGÜTLENMELERİ

Bu bölümde, 19. yüzyılın başından 1915'teki Van İsyanı'na kadar geçen süreçte siyasi faaliyetler yürüten Ermeni cemiyetlerine, Ermeniler tarafından ilk milliyetçi örgüt olarak kabul edilen Armenagan Komitesi'ne⁷³, AK'den sonra Ermenilerin gerçek anlamdaki ilk güçlü ve teşkilatlı siyasi örgütü olan Hınçag Komitesi'ne⁷⁴, Ermeni komiteler arasında en güçlüsü ve en etkilisi olan Ermeni Devrimci Federasyonu'na⁷⁵ ve son olarak da liberal ideolojiye sahip Anayasal Ramgavar Partisi'ne⁷⁶ ait bilgiler irdelenecektir. Siyasi amaca sahip olan cemiyetler ilk alt başlıkta anlatılacaktır. Cemiyetlerin genel özellikleri tabloda sunulacak, araştırmamızın odağında yer alan Van'da kurulmuş örgütler ise ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Ermeni cemiyetlerinden sonra Ermeni siyasi örgütlenmeleri başlığı altında, AK, HK, EDF ve ARP ayrı ayrı incelenecektir. Bu örgütlerin genel özelliklerinin bütüncül bir şekilde tabloda verilmesinin ardından bilgiler detaylandırılıp literatürdeki eksik ya da yanlış bilgilerin düzeltilmesi yoluna gidilecektir.

1.1. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ ERMENİ CEMİYETLERİ

Osmanlı Devleti'nde ilk Ermeni cemiyetlerinin ortaya çıkışı 19. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Milliyetçi akımların da etkisiyle Ermeniler arasında milliyetçilik ideolojisi,⁷⁷ 1860 Ermeni Nizamnamesi'nin⁷⁸ kabulü ve sonrasında 140 üyeden oluşan bir meclisin teşkil edilmesiyle teşkilatlanma sürecine girmiştir. Bu süreçte büyük devletlerin desteği ile Osmanlı topraklarında farklı isimler altında çok

⁷³ Bu sayfadan itibaren "Armenagan Komitesi" yerine "AK" kısaltması kullanılacaktır.

⁷⁴ Bu sayfadan itibaren "Hınçag Komitesi" yerine "HK" kısaltması kullanılacaktır.

⁷⁵ Bu sayfadan itibaren "Ermeni Devrimci Federasyonu" yerine "EDF" kısaltması kullanılacaktır.

⁷⁶ Bu sayfadan itibaren "Anayasal Ramgavar Partisi" yerine "ARP" kısaltması kullanılacaktır.

⁷⁷ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 421.

⁷⁸ Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863**, çev. Zülal Kılıç, Aras, İstanbul, 2004; Murat Bebiroğlu, **Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri**, Kişisel Basım, İstanbul, 2003.

sayıda Ermeni cemiyeti ortaya çıkmıştır.⁷⁹ Bu cemiyetler başlangıçta sosyal ve kültürel amaçlarla kurulmuşsa da zamanla pek çoğunun siyasi emellerinin olduğu anlaşılmış ve hatta Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetler yürüten komitaların çekirdeklerini teşkil ettikleri görülmüştür.⁸⁰ Özellikle Berlin Kongresi'nden (1878) sonra kurulan cemiyetler, dış unsurların da etkisiyle ayrılıkçı faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır.⁸¹ Öte yandan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerini daha erken yıllara tarihlendirmek de mümkündür. 1862, 1865, 1875, 1878 ve 1879'daki Zeytun, 1862'deki Van, 1863'teki Muş ve 1865'teki Çarsancak isyanlarında Ermeni cemiyetlerinin de rol oynadığı bilinmektedir.⁸² Bunların yanı sıra Ermeni cemiyetleri, zengin Ermenilerden para istemiş ve karşılığında olumlu cevap alamadıkları, aralarında tüccar Garakozyan, avukat Haçig ve Gedikpaşa Kilisesi papazı Vartabed'in de bulunduğu pek çok kişiyi öldürmüşlerdir.⁸³

Osmanlı Devleti'nde kurulmuş tüm cemiyetleri incelemek bu çalışmanın kapsam ve sınırlılığını aşacağı için, salt siyasi amaçlara sahip olan Ermeni cemiyetleri⁸⁴ odak noktamızda olacaktır. Siyasi amaçlara sahip cemiyetlerin çoğunluğu İstanbul'da kurulmuştur. Ayrıca Van, Erzurum, Muş, Kayseri, Merzifon, Tokat ve Antep'te de Ermeni cemiyetleri teşkil edilmiştir. Bu cemiyetlerin genel özellikleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

---

⁷⁹ Cafer Ulu, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler**, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, s. 28.

⁸⁰ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, s. 272.

⁸¹ Abdurrahman Çaycı, **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, 3. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s. 20-21.

⁸² Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hıncak ve Taşnaksütün (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 20, Yıl: 2008, s. 310.

⁸³ A. Alper Gazigiray, **Ermeni Terörü'nün Kaynakları**, Gözen Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 75.

⁸⁴ Osmanlı Devleti sınırlarında kurulmuş Ermeni cemiyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Հ. Եփրեմ Վ. Պողոսեան, **Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու**, Հատոր Ա. Պոլսահայ Մշակութային Ընկերութիւնները, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1957; Հ. Եփրեմ Վ. Պողոսեան, **Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու**, Հատոր Բ., Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1963; Հ. Եփրեմ Վ. Պողոսեան, **Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու**, Հատոր Գ., Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1969:

Tablo 8. Osmanlı Devleti'ne Karşı Siyasi Hedefleri Olan Ermeni Cemiyetleri ve Mason Locaları⁸⁵

Cemiyet Adı	Kuruluş Yılı	Kuruluş Yeri	Cemiyetin Kurucuları/Üyeleri	Amaçları
<i>Koruyucular ve Ermeni Topluluğu Cemiyeti</i>	19. Yüzyıl Başı	-	-	-
<i>Anarad Hçutyayn Hay Kuyreri Miapanutyayn</i>	1847	İstanbul	Katolik Ermeniler	Ermeni kız çocuklarını eğitmek.
<i>Hayrseverler Cemiyeti</i>	1860	İstanbul	K. Ağaton, M. Ağaton, H. Şişmanyayn (Dzerents), M. Beşigtaşlıyan, H. Sevatyayn, S. Takvoryayn, K. Odyayn, Dr. H. Katipyayn	Kimsesiz Ermeni çocuklarına tarım ve zanaat eğitimi vermek.
<i>Umumi Hayriye Cemiyeti</i>	1862	-	-	-
<i>Hayg Locası</i>	1862	İstanbul	Serovpe Aznavur	Ermeniler arasındaki kardeşlik duygusunu geliştirmek.
<i>Ser Locası</i>	1866	İstanbul	Serovpe Aznavur, Srabion Hegimyan, Serovpe Takvoryayn, Ekeşyan, Mikayel Alişayn, Madteos Mamuryayn, Harutyayn Sivacyayn	Ermeniler arasındaki kardeşlik duygusunu geliştirmek.
<i>Fedakarlar Cemiyeti</i>	-	-	-	-
<i>Mektep Sevenler</i>	1870	İstanbul	Garabed Sivacyayn	Eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmak.
<i>Vartanyayn Cemiyeti</i>	1871	İstanbul	Garabed Vartabed Şahnazaryayn	Taşrada eğitim ve öğretimi yaygınlaştırmak.
<i>Doğu</i>	1876	İstanbul	-	Eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmak.
<i>Ararad Cemiyeti</i>	1876	İstanbul	Mıgırdiç Portukalyayn, K. Noradungyayn, A. Arpiaryayn, M. Çeraz, H. Şişmanyayn, B. Vasilyayn	Ermeni halkını eğitmek, vatansaver ve kendi haklarını koruma bilincine sahip nesiller yetiştirmek.

⁸⁵ Z. Efiryan V. Norhutan, 1957, էջ 36-484; Z. Efiryan V. Norhutan, 1963, էջ 85-86; Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն ՊՈԱԿ, **Հայ Սփյուռք Հանրագիտարան**, 1 Հատոր, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ., 2003թ., էջ 190-191; Աշոտ Մելքոնյան, **Հայոց Պատմության Ակնարկներ (Հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. վերջը)**, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., Երեվան, 2018, էջ 230; Աշոտ Մելքոնյան, **Հայոց Պատմություն Դասախոսությունների Ձեռնարկ**, Հայագիտակ, Երեվան, 1998, էջ 151; Ռ. Սիմոնյան, **Հայոց Պատմություն**, ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երեվան, 2012, էջ 361; “Ազատագրական Խմբակների և Քաղաքական Կուսակցությունների Ձևավորումը”, **Հայաստան Հանրագիտարան**, իսր. Հովհաննես Այվազյան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն, Երևան, 2012, էջ 175; Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement**, Third Printing, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1975, p. 71-77; Esat Uras, 1987, s. 421; Tofiq Mustafazade, **Avrupa Diplomasisinin “Ermeni Meselesi” mi, Türkiye’nin Bölüşürülmesi Planı Mı?**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, s. 85; Turgay Uzun, “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı: IV, İzmir, 2000, s. 273; Cahit Külekçi, “Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti’nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 Yılları Arası)”, **İstem**, Yıl: 8, Sayı: 15, 2010, s. 148; Cafer Ulu, 2012, s. 28; Davut Kılıç, 2012, s. 272; Mehmet Kanar, 2001, s. 17; Esat Uras, “Ermeni Cemiyetleri”, **Ottoman Archives Yıldız Collection- The Armenian Question**, ed. Ertuğrul Zekai Ökte, 3. Cilt, Tarih Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1989, s. 26; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1990, s. 51-52; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. MKT., Dosya (D.) 1341 Gömlek (G.) 59; BOA, DH. MKT, D. 1474, G. 74; BOA, Y. PRK. DH, D. 2, G. 59; BOA, DH. MKT, D. 1658, G. 14; BOA, Y. A. HUS, D. 321, G. 10; BOA, A. MKT. MHM, D. 748, G. 29; BOA, İ. DUİT, D. 174, G. 26; BOA, DH. MKT, D. 1626, G. 61; BOA, Y. PRK. AZJ, D. 17, G. 96; BOA, Y. A. HUS, D. 313, G. 121; BOA, MF. MKT, D. 761, G. 61; BOA, Y. PRK. ZB, D. 16, G. 95; BOA, A. MKT. MHM, D. 626, G. 52; BOA, Y. A. HUS, D. 308, G. 28.

Tablo 8. Osmanlı Devleti'ne Karşı Siyasi Hedefleri Olan Ermeni Cemiyetleri ve Mason Locaları (Devamı)

Cemiyet Adı	Kuruluş Yılı	Kuruluş Yeri	Cemiyetin Kurucuları/Üyeleri	Amaçları
<i>Ermenistan'a Doğru Cemiyeti</i>	1876	-	-	-
<i>Asya Cemiyeti</i>	1877	İstanbul	Reteos Berberyan, Bağdasar Babayan, Levon Ağaton, Karnig Haygyan	"Ermenistan"daki okullar için ücretsiz kitap temin etmek.
<i>Mektepseven-Doğu Cemiyeti</i>	1878	İstanbul	-	Eğitim-öğretim faaliyetleri yürütmek.
<i>Giligya</i>	1879	İstanbul	Minas Çeraz, Garabed Garegyan, Hrand Asadur, Hagob Nazaryan	"Kilikya" bölgesinde eğitimi yaygınlaştırmak.
<i>Milliyetçi Kadınlar</i>	1879	İstanbul	Zapel Hançıyan	Kadınlara özel okullar açmak ve Anadolu'daki kadınların eğitimine destek olmak.
<i>Ermenilerin Birleşik Cemiyeti</i>	1880	İstanbul	M. Portukalyan, A. Arpiaryan, Z. Şişmanyen, H. Torosyan, M. Çeraz, H. Şahnazar, H. Yusufyan, H. Asadur	Osmanlı Devleti topraklarında Ermenilerin yaşadığı yerlerde okullar açmak ve aydınlanmayı yaymak.
<i>Anavatan Müdafileri</i>	1881	Erzurum	Garabed Nşgyan, Hagop İşkalatsyan, Hagop Terzipaşyan, Hovhannes Asduryan, Yeğişe Dursunyan, Aleksan Etaligyan	"Türk zulmüne" karşı gelmek ve "Ermenistan"ın özgürlüğü için çabalamak.
<i>Yüksek Kurul</i>	1881	Erzurum	-	Ermeni-Kürt ilişkilerini düzeltmek ve sonrasında silahlı bir ayaklanma başlatmak.
<i>Silahlılar Cemiyeti</i>	1882	Erzurum	-	-
<i>Ermeni Vatanseverler Birliği</i>	-	İstanbul	-	Ermenilerin bağımsızlığını kazanabilmesi için çeşitli faaliyetler yürütmek.
<i>Yıldırım</i>	1890	İstanbul	-	-
<i>Kurban</i>	1890	İstanbul	Pakrad Navasartyan	-
<i>Cemiyet-i Tedsisiye</i>	-	Kayseri	Kayseri Ermeni Kilisesi	Eğitime hizmet etmek.
<i>Cemiyet-i İttihadiye</i>	19. Yüzyıl Sonu	Muş	-	Ermenilerin silahlanmasını sağlamak.
<i>Feda-yı Nefs Cemiyeti</i>	-	Tokat	-	Ermeni halkını devlete karşı kıskırtmak.
<i>Protestan Cemiyeti</i>	-	Merzifon/Antep	-	Protestanlığı Ermeniler arasında yaymak ve Osmanlı aleyhinde faaliyetler yürütmek.
<i>Vatandaşlar İttihadı</i>	19. Yüzyıl Sonu	Antep (Faal Olduğu Yer)	Doktor Hardunyan Nezresyan	Anadolu'da karışıklık çıkarmak ve Ermeni gençlerini örgütlemek.
<i>Hrimyan Cemiyeti</i>	-	İstanbul New York	Patrik Hrimyan, Harno Bağışyan Karekin	-
<i>Kırmızı Komite Cemiyeti</i>	-	İstanbul	-	Ermenilerin bağımsızlığını kazanması.
<i>Genç Hristiyanlar Cemiyeti</i>	-	-	-	Ermeni gençleri üzerinde baskı oluşturarak Anadolu'da isyan çıkarmak.
<i>Cemiyet-i Hayriye</i>	-	-	-	-
<i>Tabkutrarinatüs</i>	-	-	-	Bağımsızlık ve özerklik amacıyla milliyetçi hareketi örgütlemek.
<i>Tervliyan</i>	-	-	-	Bağımsızlık ve özerklik amacıyla milliyetçi hareketi örgütlemek.

Osmanlı Devleti topraklarında kurulan cemiyetlerin görünürdeki amaçları hayır işleri olsa da pek çoğunun siyasi faaliyetler yürüttükleri anlaşılmıştır. Bu cemiyetlerin çoğunluğunun kuruluş yeri İstanbul'dur. Cemiyeti kuranlar arasında İstanbul Ermeni

Patrikhanesinin üyeleri, misyonerler, siyasi aktivistler ve edebiyatçılar gibi toplumun her kesiminden kişiler bulunmaktadır. Söz konusu cemiyetlerin ortak özelliklerinden biri, Çarlık Rusyası'nda yaşayan Ermenilerle iş birliği içerisinde olmalarıdır. Cemiyetlerle ilgili çok sayıda yanlış ve eksik bilginin olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Bu bağlamda tespit edebildiğimiz hususlar şunlardır:

- Ermeni cemiyetleriyle ilgili en temel sorun, bu konuyla ilgili araştırmaların çok az olmasıdır. Cemiyetlere değinilen çalışmalara bakıldığında, verilerin bilgilerin yarım sayfayı (100-200 kelimeyi) geçmediği görülmektedir. Genelde kuruluş yeri, kuruluş yılı ve faaliyet alanları hakkında kısaca bilgi verildiği ancak kuruluş yeri ve faaliyet alanının birbirine karıştırıldığı gözlemlenmiştir.
- Hayırseverler Cemiyeti: Hayırseverler Cemiyeti adında Çarlık Rusyası'nda bulunan başka bir cemiyet daha bulunmaktadır. Bu yüzden her iki cemiyetin karıştırılmamasına dikkat edilmelidir.
- Bazı Türk araştırmacılar cemiyetlerin amaçlarından yola çıkarak ve sonraki tarihsel süreç içerisindeki evrimini incelemeyen onların kültürel faaliyetler yürüten cemiyetler olduğunu belirterek yanlış bilgiler vermişlerdir.⁸⁶
- Ermeni siyasi örgütlenmelerini ele alırken Ermenilerin bizzat oluşturdukları mason localarına da temas etmek gerekmektedir. İstanbul'da kurulan Hayg ve Ser locaları doğrudan olmasa da dolaylı yollardan Ermeniler arasında ayrılıkçı ideolojiyi yaymaya çalışmıştır.⁸⁷

---

⁸⁶ Bazı Türk araştırmacılar, siyasi komitelerin zeminini hazırlayan Ermeni cemiyetlerini barışçıl amaçlara sahip oluşumlar olarak değerlendirmişlerdir. Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Çakıllıkoyak, **Diaspora'da Ermeni Kimliği Paris ve Halep Örneği**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 87.

⁸⁷ Ռ. Միմոնյան, 2012, էջ 357-358; Մ. Ա. Կասովյան և ուրիշներ, **Հայոց Պատմության Հիմնահարցեր Հնագույն Ժամանակներից Մինչև Մեր Օրերը**, Խմբ. Ռ. Միմոնյան, Ջանգալ, Երևան 2000, էջ 165-166; Louise Nalbandian, 1975, pp. 73-77.

- Pek çok araştırmacı, Mektepseven ve Doğu cemiyetlerinin kuruluş yeri olarak Muş'u göstermektedirler. Lakin bu bilgi doğru değildir. Bu iki cemiyetin kuruluş yeri İstanbul, faaliyet alanları ise Muş'tur.⁸⁸
- Ararad Cemiyeti'nin kuruluş yeri Van şehri olarak bilinmektedir. Fakat bu bilgi gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü cemiyetin kuruluş yeri İstanbul, faaliyet alanı ise Van'dır.⁸⁹
- Kaynaklarda Mektepseven ve Doğu cemiyetlerinin bir araya gelerek 1878 yılında İstanbul'da oluşturduğu Mektepseven-Doğu Cemiyeti'nden bahsedilmemektedir. Bu cemiyet, Ararad ve Giligya ile birleşerek 1880'de Ermenilerin Birleşik Cemiyeti'ni ortaya çıkarmıştır.⁹⁰
- Giligya Cemiyeti de adından dolayı karıştırılmaktadır. İsminden yola çıkılarak kuruluş yeri olarak Adana kabul edilmiştir. Ancak bu cemiyetin kuruluş yeri İstanbul şehridir.⁹¹

1.1.1. Van'daki Ermeni Cemiyetleri

Hem araştırma konumuz itibarıyla hem de komita ve siyasi partilerin kuruluş süreçlerini anlayabilmek için Van'daki siyasi oluşumlara daha detaylı bakmak yararlı olacaktır. Van'da Ermeniler tarafından kurulmuş ilk ayrılıkçı örgüt **Birlik ve Kurtuluş Cemiyeti**'dir.⁹² Kurtuluş Birliği, Kurtuluş için Birlik, İttihat ve Halas, İttihat-ı Halas gibi isimlerle de anılmaktadır. Bu cemiyet, 3 Mart 1872 yılında 46 kişinin bir araya

⁸⁸ Եփրեմ Վ. Պողոսեան, 1957, էջ 89-90:

⁸⁹ Հայկական Հանրագիտարան հրատարակչություն ՊՈԱԿ, 2003, էջ 191; Եփրեմ Վ. Պողոսեան, 1957, էջ 215-242:

⁹⁰ Եփրեմ Վ. Պողոսեան, 1957, էջ 90; Հայկական Հանրագիտարան հրատարակչություն ՊՈԱԿ, 2003, էջ 191:

⁹¹ Հայկական Հանրագիտարան հրատարակչություն ՊՈԱԿ, 2003, էջ 191; Եփրեմ Վ. Պողոսեան, 1957, էջ 479-484:

⁹² Esat Uras, 1987, s. 430.

gelməsiyle ortaya çıkmış gizli bir örgüttür.⁹³ Cemiyetin önde gelen isimleri arasında H. Galoyan, K. Srvantsdyants ve M. Hrimyan bulunmaktadır.⁹⁴ Ayrıca cemiyetin üyeleri arasında tüccarlar, zanaatkârlar ve din adamları gibi toplumun farklı zümrelerinden kişiler de mevcuttur.⁹⁵ Van civarında bulunan bazı köylerin bu cemiyete dahil olmak için başvuruda buldukları görülmektedir. 26 Nisan 1872 tarihli Ankğ⁹⁶ ve Kerdz⁹⁷ köylerinden gelen mektup, cemiyetin ideolojisini göstermesi açısından önemlidir: *“Kendimizi bu kötülüklerden kurtarmak için, kan dökmek ya da ölmek zorunda kalsak bile sizi takip etmeye hazırız. Kurtuluşumuz için umut olan her yere gitmeye hazırız. Mevcut durumumuzun alternatifi Ruslaşmaksa, gelin birlikte Ruslaşalım; hicret olacaksa hicret edelim; öleceksek ölelim; ama özgür olalım. Bu bizim arzumuz.”*⁹⁸

Birlik ve Kurtuluş Cemiyeti, yakın ilişki kurduğu Rus hükümetinden, Osmanlı yönetiminden ayrılma arzularını gerçekleştirebilmeleri için yardım talep etmiştir.⁹⁹ Ayrıca cemiyet, Rusya’daki Ermeni örgütlerinden olan Hayırsever Cemiyeti ve Anavatana Bağlılık Bürosu ile de temasa geçmiştir. Bu iki cemiyetin temel gayesi, Ermenileri Osmanlı egemenliğinden kurtarmaktır.¹⁰⁰ Rusya’dan umduğu yardımı bulamayan Birlik ve Kurtuluş Cemiyeti, faaliyetlerini yaklaşık iki yıl sürdürebilmiş ve bu süreçte ses getiren bir eylem gerçekleştirememiş¹⁰¹ ancak Ermeni gençleri arasında ayrılıkçı fikirleri yayma konusunda etkili olmuştur.¹⁰² Bununla birlikte 1885 yılında

---

⁹³ Louise Nalbandian, 1975, p. 80; Աշոտ Սարգսյան, Արարատ Հակոբյան, **Հայոց Պատմություն**, ճարտարագետ, Երեվան, 2004, էջ 173; Վ. Ա. Պարսամյան, Շ. Ռ. Հարությունյան, **Հայ Ժողովրդի Պատմություն (1801-1978 թթ.)**, “Լույս” Հրատարակչություն, Երեվան, 1979, էջ 242; Մ. Ա. Կատվայան և ուրիշներ, 2000, էջ 167:

⁹⁴ Աշոտ Մելքոնյան, 2018, էջ 229; Աշոտ Մելքոնյան, 1998, էջ 150:

⁹⁵ Մ. Ներսիսյանի, Վ. Պարսամյանի, **Հայ Ժողովրդի Պատմություն**, Երկրորդ Մաս, Հայպետուսմանկիրատ, Երեվան, 1957, էջ 144:

⁹⁶ Günümüzdeki adı “Dönemeç” olan bu yer, Van’ın Edremit ilçesine bağlı bir mahalledir.

⁹⁷ Günümüzde “Abalı” olarak bilinen bu yerleşim yeri, Van’ın Gevaş ilçesinde yer almaktadır.

⁹⁸ Louise Nalbandian, 1975, p. 81.

⁹⁹ Աշոտ Մելքոնյան, 2018, էջ 229-230; Աշոտ Մելքոնյան, 1998, էջ 150-151; Մ. Ներսիսյանի, Վ. Պարսամյանի, 1957, էջ 144; Հովհաննես Այվազյան, 2012, էջ 175:

¹⁰⁰ Louise Nalbandian, 1975, p. 82; Ռ. Միսոնյան, 2012, էջ 359:

¹⁰¹ Վ. Ա. Պարսամյան, Շ. Ռ. Հարությունյան, 1979, էջ 244:

¹⁰² Tuncay Öğün, “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 462, Ekim 2001, s. 591.

Van'da kurulacak ilk ayrılıkçı Ermeni komitesi olan AK'nin temelini atan unsurlardan biridir.¹⁰³

Van'da kurulan zararlı cemiyetlerden bir diğeri de **Kara Haç**'tır. 1878 yılında kurulan cemiyet, Amerika'daki Ku Klux Klan¹⁰⁴ benzeri bir oluşumdur.¹⁰⁵ Cemiyet, Rusya'dan gelen Dr. Navasartyan tarafından kurulmuştur.¹⁰⁶ Ayrıca Mıgırdiç Portukalyan, Srvantsdyants ve Hrimyan kurucuları arasında yer almaktadır. Portukalyan'ın cemiyetin kurucularından olduğu bilgisini teyit etmek için AK ya da Ramgavar Azadagan Gusagtsutyun resmî sitesine bakmak yeterlidir: *"İstibdadın ağır şartlarının altında devrimci işinde aktif bir rol oynayan 'Kara Haç', Portukalyan'ın tavsiyesi ve dolaysız (Uluhşzulhuü/anmiçagan) katılımıyla Van'da kuruldu."*¹⁰⁷ Cemiyet üyelerinin dikkat etmesi gereken katı kuralları vardı. Örneğin, sır saklamayanlar ve ihanet edenlerin isimlerinin üzerine kara haç işareti çekilirdi ve idamla cezalandırılırdı.¹⁰⁸ Faaliyet merkezi Tiflis olan cemiyete, silah ve mühimmat tedariki için paralar buradan gönderilmiştir.¹⁰⁹ Cemiyet, Ermenilere kendi haklarına sahip çıkmalarını, gerektiği zamanlarda isyan hareketine girişmelerini ve gençlerin silahlandırılmasını telkin etmiştir.¹¹⁰ Ayrıca Van'da Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilecek çatışmalara da özellikle önem vermişlerdir.¹¹¹ Erzurum'da kurulmuş

---

¹⁰³ George A. Bournoutian, **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, 2. Baskı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 212; Louise Nalbandian, 1975, p. 82.

¹⁰⁴ ABD'de beyazların üstünlüğünü savunan hedeflerine ulaşabilmek için terörü araç olarak kullanan bir nefret örgütüdür. Detaylı bilgi için bk. Britannica, "Revival of the Ku Klux Klan", Erişim Tarihi: 27.05.2024,

<https://www.britannica.com/topic/Ku-Klux-Klan/Revival-of-the-Ku-Klux-Klan>

¹⁰⁵ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 186.

¹⁰⁶ Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, s. 12.

¹⁰⁷ Jean-Louis Mattei, "Mıgırdiç Portukalyan ve 'Armenia' Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlimliğa)", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 42, 2012, s. 53-54.

¹⁰⁸ Esat Uras, 1987, s. 430; Louise Nalbandian, 1975, p. 84; Uzun Uluşulhuü, 2018, 230; Esat Uras, 1989, s. 26.

¹⁰⁹ Ergünöz Akçora, 1994, s. 12; Tuncay Ögün, 2001, s. 591.

¹¹⁰ Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Altınok Matbaası, Ankara, 1967, s. 123.

¹¹¹ Uzun Uluşulhuü, 2018, 230:

Anavatan Müdafileri ile temas içerisinde olmuşlardır.¹¹² Ermeni kaynaklarında, bazı Türk tarihçilerin “İsyanlar Dönemi”nin başlangıcı olarak, Kara Haç Cemiyeti’nin ortaya çıkışına işaret ettiği yönünde bir takım iddialar bulunmaktadır. Ancak bu iddia, Türkiye’deki akademik çalışmalar incelenmeden yapıldığı için gerçekliği yansıtmamaktadır.¹¹³ Jean-Louis Mattei “Mıgırdiç Portukalyan ve ‘Armenia’ Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlmliğa)” başlıklı makalesinde “Kara Haç” maddesinden yola çıkarak şu sözleri dile getirmiştir:

“Sev (Kara) Haç”ın üyelerinin çoğu, ilk devrimci Ermeni parti olan ‘Armenagan Partisi’nin kuruluşuna katıldılar.’ Portukalyan’ın da Van’da Hrimyan ile bazen sık sık görüştüğünü eklersek, bu üç adamın (Portukalyan, Sırvandztyan, Hrimyan) ‘Sev Haç’ terör örgütünde önemli bir rol oynadığını düşünmekten kendimizi alıkoyamayız.¹¹⁴

Jean-Louis Mattei’nin de işaret ettiği üzere, Kara Haç Cemiyeti bir terör örgütüdür. Faaliyetleri açısından incelendiğinde önemli bir etkisi söz konusu değildir.¹¹⁵ Ancak ileride kurulacak AK’nin zeminini hazırlaması açısından mühim bir yere sahiptir.¹¹⁶ Bu cemiyetin üyelerinin büyük bir kısmı AK’nin kuruluş sürecine dahil olmuşlardır.¹¹⁷

Van’da teşkil edilmiş olan bir diğer örgüt, 1880 yılında Mıgırdiç Portukalyan tarafından kurulan **Ermeni Yurttaşlar Birliği**’dir. Bu birlik, 1885 yılında kurulacak AK’nin temelini oluşturacak cemiyetler arasında yer almaktadır.¹¹⁸ Birlikle ilgili elimizdeki bilgiler kısıtlıdır. Sadece birliğin tüzük ve genelgesiyle alakalı bilgiler içeren soru-cevap halinde hazırlanmış bir program bulunmaktadır:

Soru- Ermenistan’ı yabancıların elinden kim kurtaracak?

Cevap- Kendisi, Ermeni milleti Ermenistan’ı yabancıların elinden kurtaracak.

¹¹² Աշոտ Մելքոնյան, 1998, էջ 151; Աշոտ Սարգսյան, Արարատ Հակոբյան, 2004, էջ 174:

¹¹³ Ռ. Միսնյան, 2012, էջ 360:

¹¹⁴ Jean-Louis Mattei, 2012, s. 54.

¹¹⁵ Justin McCarthy vd., **1915 Van’da Ermeni İsyanı**, 3. Baskı, çev. Batuhan Yoğun, T&K Yayınları, İstanbul, 2018, s. 55.

¹¹⁶ George A. Bournoutian, 2016, s. 212.

¹¹⁷ Jean-Louis Mattei, 2012, s. 54.

¹¹⁸ Անդրանիկ Չեխայան, **Ջորավար Անդրանիկ եվ Հայ Հեղափոխական Շարժումը**, Արեվիկ, Երեվան, 1990, էջ 64:

Soru- Gerçek Ermeni kimdir?

Cevap- Gerçek Ermeni, Ermenistan'ın bağımsızlığını içtenlikle isteyen ve buna katkıda bulunan kişidir. Geriye kalanlar sadece çürük Ermeniler değil, aynı zamanda işe yaramaz Ermenilerdir.

Soru- Ermenilerin faziletleri nelerdir?

Cevap- Ermeninin en önemli fazileti, kendi varlığını ve kanını Ermenistan'ın özgürlüğü için verilen kutsal mücadeleye adanmasıdır.

Soru- Sabah ve gece Ermeninin duası ne olmalıdır?

Cevap- Bir Ermeni uyandığında veya uykuya dalarken sadece bu duayı okuyacak: “Ey merhametli Tanrım, Ermenistan'ı kurtarabilmek için bana yardım et.” Bir Ermeni için bundan daha fazla duaya gerek yoktur.

Soru- Ermenilerin parolası nedir?

Cevap- Ermenilerin parolası bu üç kelimedir: Özgürlük veya ölüm.¹¹⁹

Bu iktibastan da anlaşılacağı üzere Ermeni Yurttaşlar Birliği, Ermenilerin bağımsızlığını kazanabilmesi için faaliyet göstermiş bir örgüttür. Yukarıdaki cemiyetlerin yanı sıra Van'da kurulmuş **Zinagir** adlı bir örgüt daha tespit ettik. Ancak bu cemiyetle ilgili elimizdeki bilgiler nerede kurulduyuyla sınırlıdır.

1.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ SİYASİ ÖRGÜTLENMELERİ (1885-1915)

“Ermeni siyasi örgütlenmeleri” terimi ile kast edilen, 19. yüzyılın başından itibaren var olan siyasi amaçlı cemiyetlerin devamı olarak kurulan AK, HK, EDF ve ARP'nin örgütlenmesidir. Bu siyasi oluşumların ortaya çıkışıyla birlikte Ermeni ayrılıkçı hareketi daha sistematik ve daha organize faaliyetler yürütmeye başlamıştır. Ayrıca yukarıda anılan örgütler, Ermeni sorununun ortaya çıkışı ve uluslararası boyut kazanmasında önemli bir yere sahiptir. Buna ilave olarak bu sınıflandırmayı yaparken seçilen başlığın tüm siyasi örgütler için kapsayıcı olmasına özen gösterilmiştir. Örneğin, kaynaklarda, Armenagan ve Hınçaglar bir “komita” olarak anılırken, EDF “federasyon”, ARP ise “siyasi parti” olarak geçmektedir.

Van'da ortaya çıkan Ermeni cemiyetlerinin, 1885 yılında kurulacak olan ilk milliyetçi ideolojiye sahip siyasi örgütü AK için gerekli zemini hazırladıkları yukarıdaki

---

¹¹⁹ Անդրանիկ Չեղեպյան, 1990, էջ 64-65:

bilgilerden anlaşılmalıdır. AK'nin kurulmasıyla birlikte Ermeni ayrılıkçı hareketi daha sistematik bir kimliğe kavuşmuştur. 1887'de HK ve 1890'da EDF'nin kurulmasıyla da daha organize eylemler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Yukarıda belirtilen siyasi örgütlerin yanı sıra 1908'de farklı bir ideolojiye sahip ARP kurulmuştur. Bu bilgilerden sonra Ermeni ayrılıkçı hareketinde rol oynayan siyasi örgütlerin genel özelliklerine bütüncül bir şekilde bakılmasında fayda bulunmaktadır:

Tablo 9. Osmanlı Devleti'nde Faaliyet Gösteren Ermeni Siyasi Örgütleriyle İlgili Genel Bilgiler (1885-1908)

	Armenagan Komitesi ¹²⁰	Hınçag Komitesi ¹²¹	Ermeni Devrimci Federasyonu ¹²²	Anayasal Ramgavar Partisi ¹²³
<i>Kuruluş Yılı</i>	1885	1887	1890	1908
<i>Kuruluş Yeri</i>	Van	Cenevre	Tiflis	İskenderiye
<i>Fikir Baba(ları)</i>	Mıgırdiç Portukalyan	Mıgırdiç Portukalyan, G. Plehanov	Krikor Ardzruni, Raffi, Vrtanes Papazyan, Badganyan	-
<i>Kurucu(ları)</i>	Mıgırdiç Avedisyan (Terlemezyan)	Avedis Nazarpegyan	Krisdapor Mikayelyan, Sdepan Zoryan (Rosdom), Simon Zavaryan, Haçadur Malumyan (Agnuni)	G. Pöziqyan, Mikael Natanyan, Mihran Damadyan, Şavarş Govinyan, Garabed Krikoryan
<i>Üyeleri</i>	Krikor Terlemezyan, Krikor Byozigyan (Şigaher), Rupen Şadvoryan, Kevork Odyan, Krikor Acemyan, Maknos Parutçuyan, Gevont Hançıyan, Karekin Pağeştsyan	Mariam Vartanyan (Maro), Kevork Ğaraçıyan, Rupen Hanazad, Krisdapor Ohanyan, Kapriel Gafyan, Levon Sdepanyan	Apraham Tasdagyan, Levon Sartaryan, Levon Sarkisyan, Hovhannes Loris-Melikyan	Dr. Dagavaryan, Dr. D. Enfiyeciyan, Vahan Malezyan, Mihran Damadyan, Vahan Tekeyan, M. Natanyan, Levon Paşalyan, Arşag Alboyacıyan, A. Terzipaşyan, Muşeğ Seropyan, Vahan Kürkçüyan, Armenag Yegaryan

¹²⁰ Վազէ Ղազարեան, **Արմենական Կուսակցութիւնը (Ակնարկներ)**, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Լիբանանի Քարոզչական Յանձնախումբին, Պէրոյթ, 1985, էջ 7-64; Ա. Հ. Կարապետյան, «Արմենական Կուսակցության Կազմավորումը», **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 1993 (2), էջ 3-12; Louise Nalbandian, 1975, p. 101.

¹²¹ «Օրագիր», **Հնչակ**, Թիւ 11-12, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1888, էջ 2-5; Արսէն Կիտուր, **Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962**, Ա. Հատոր, Շիրակ, Պէրոյթ, 1962, էջ 29-81:

¹²² «Այբ ու Բեն», **Դրօշակ**, Թիւ 5, Նոյեմբեր 1893, էջ 1-2; «Այբ ու Բեն», **Դրօշակ**, Թիւ 6, Յունվար 1894, էջ 1-2; «Այբ ու Բեն», **Դրօշակ**, Թիւ 7, Մարտ 1894, էջ 7-8; «Այբ ու Բեն», **Դրօշակ**, Թիւ 8, Մայիս 1894, էջ 6-8; **Օրագիր Հ. Յ. Դաշնակցութեան**, Չորրորդ Տպագրութիւն, Դաշնակցութեան Տպարան, Փրնեվ, 1906, էջ 1-16; Հրաչ Տասնապետեան, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Բ. Հատոր, Համագայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, Պէրոյթ, 1965, էջ 7-16:

¹²³ **Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցություն: Հիմնական Կանոնագիր**, 1908, էջ 1-8; Ս. Թ. Սարգսյան, «Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցության Կազմավորումը», **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 1992 (1), էջ 35-47:

Tablo 9. Osmanlı Devleti'nde Faaliyet Gösteren Ermeni Siyasi Örgütleriyle İlgili Genel Bilgiler (1885-1908) (Devamı)

	Armenagan Komitesi	Hınçag Komitesi	Ermeni Devrimci Federasyonu	Anayasal Ramgavar Partisi
<i>Amaç</i>	İsyan yoluyla Ermenilere kendi kendilerini yönetme hakkını kazandırmak	Osmanlı, Rusya ve İran topraklarında yaşayan Ermenileri tek çatı altında birleştirip sosyalist bir federasyon kurmak	Dağınık halde bulunan tüm Ermeni örgütlerini tek bir çatı altında birleştirmek	II. Meşrutiyet rejimine bağlı kalmak
<i>İdeoloji</i>	Milliyetçi, Ayrılcı	Sosyalist, Ayrılcı	Milliyetçi, Sosyalist, Ayrılcı	Ayrılcı, Liberal
<i>Teşkilatlanılan Yerler</i>	Van, Muş, Bitlis, İstanbul, Trabzon, Mısır, İran, Rus Transkafkasyası, Amerika	İstanbul, Trabzon, Erzurum, Van, Adana, Harput, Diyarbakır, İzmir, Mısır, Kıbrıs, Bombay, Atina, Marsilya, Rusya, Odesa, Londra	*Doğu Bürosu: Giresun-Harput-Diyarbakır hattının doğusu, Kafkasya, Rusya, İran *Batı Bürosu: Giresun-Harput-Diyarbakır hattının batısı, Balkan Yarımadası, Amerika, Mısır, Rusya, İran haricindeki tüm yabancı ülkeler	İstanbul, İzmir, Harput, Diyarbakır, Çukurova, Mısır, Amerika
<i>Yayın Organı</i>	-	<i>Hınçag</i>	<i>Troşag</i>	<i>Arev</i>
<i>Eylemler</i>	*1889 yılında Garabed Kulagsızyan, Hovhannes Akribasyan ve Vartan Koloşyan'ın Türk polisleriyle çatışması * Avedisyan ve yanındaki üç adamının bir Kürt reisini öldürmek amacıyla toplantıya baskın yapmaları ve iki Kürdü öldürmeleri * Çeto ve Şero adlı iki Armenagan üyesinin Türklere ve Kürtlere karşı suikastlar düzenlemeleri *16 Ekim 1892'de Van'da görev yapan polis memuru Nuri Efendi'nin öldürülmesi *Van İsyanı (1896)	*Erzurum Olayları (1890) *Kumkapı Nümayişi (1890) *Birinci Sason İsyanı (1894) *Bab-ı Ali Gösterisi (1895) *Zeytun İsyanı (1895) *1895'te Anadolu'nun pek çok yerinde irili ufaklı olaylar *Kendilerini desteklemeyen Ermenilere suikastlar	*1891 yılında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Cemiyeti eski başkanı Gerekçiyen'a suikast *Şenik Çarpışması (1894) *Van İsyanı (1896) *Osmanlı Bankası Baskını (1896) *Hanasor Harekâtı (1897) *İkinci Sason İsyanı (1904) *Yıldız Suikastı (1905) *Adana Olayları (1909) *Van İsyanı (1915) *Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ufak çaplı eylemler *Ermenilere gerçekleştirilen suikastlar	Partinin bizzat organize ettiği bir isyan hareketi tarafımızca tespit edilememiştir.

Yukarıdaki tabloda sunulan bilgilerden, Osmanlı toprakları içerisinde kurulan tek siyasi örgütün AK olduğu anlaşılmaktadır. Diğer siyasi örgütler yurtdışında kurulduktan sonra Osmanlı Devleti'nde teşkilatlanmaya başlamışlardır. Örgütlerin kurucularının ortak özelliği Rusya Ermenisi olmalarıdır. Bunlar varlıklı ailelerin yurtdışında okuyan ve hayatları boyunca Anadolu'yu görmemiş çocuklarıdır. ARP hariç tüm siyasi örgütlerin amacı, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir devlet

kurmaktır. Bu örgütler arasında özellikle AK ve EDF'nin milliyetçi ve ayrılıkçı özelliklerinin ağır bastığı görülmektedir. EDF programında her ne kadar sosyalizmi benimsediklerini ilan etseler de EDF milliyetçi bir örgüt görüntüsü sunmaktadır. Tüm siyasi örgütlerin Anadolu'da ve diğer ülkelerde teşkilatlandıkları tespit edilen bir diğer husustur. Ayrıca AK hariç her siyasi örgütün kendisine ait resmî süreli yayını bulunmaktadır. Bu örgütler (AK, HK, EDF) Osmanlı topraklarında çok sayıda isyan hareketine girişmişler ve kendilerine destek olmayan Osmanlı tebaası Ermenileri de katletmişlerdir.

1.2.1. Armenagan Komitesi (1885-1896)

Ermenilerin milliyetçi ideolojiye sahip ilk siyasi örgütü olan Մրմխախախ Մրմխախ (Armenagan Komitesi) 1885 yılında Van'da kurulmuştur. Pek çok kaynakta komitanın kurucusu olarak Mıgırdiç Portukalyan'ın¹²⁴ adı geçmektedir. Ancak

---

¹²⁴ Portukalyan, 1848 yılında İstanbul'un Kumkapı Mahallesi'nde doğdu. Eğitimini doğduğu yerdeki Ermeni okullarında aldı. Erken yaşlarda Ermeni cemaati içerisinde yaşanan siyasi kutuplaşmaları gördü. Ayrıca eğitim aldığı okulda gerçekleşen Ulusal Meclis temsilcilerinin tartışmalarına bizzat şahit oldu. Bu dönemde İlluminati siyasi görüşü hakkında bilgiler edindi. Bu siyasi gruplar Portukalyan'ın eğitim hayatında önemli bir yere sahip oldu ve 1862'de İlluminati okulu olan Sahagyan'a geçiş yaptı. Sahagyan Okulu'ndaki eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'da Fransız bir yayıncının yanında işe başladı ve sonrasında kendi yayın topluluğunu oluşturdu. Bu toplulukta Ermeniceye çeviriler yaptı. 1867'de Tokat'a öğretmen olarak atandı. 1869'da görünürdeki amacı, Türkçe konuşan Ermenilere Ermenice dersler vermek olan Fedakarlar Cemiyeti'nin bir şubesi Tokat'ta teşkil etti. Bu cemiyetin 800 üyesi ve 16-65 yaş aralığında 80 öğrencisi bulunmaktaydı. Portukalyan'ın bu girişimi dönemin İstanbul Ermeni Patriği olan Hrimyan tarafından takdir gördü. Ancak bölgede yürüttüğü hükümet aleyhindeki faaliyetlerden ötürü Türk yetkilileri tarafından tutuklandı. Serbest kaldıktan sonra İstanbul'a dönen Portukalyan, 1874-1875 yılları arasında *Asia (Միջա)* dergisinin editörlüğünü yürüttü. Cemaatle ilgili dinî ve siyasi konulara yönelik yapmış olduğu sert eleştiriler derginin kapatılmasına neden oldu. Sonrasında Portukalyan gazetecilik faaliyetlerine devam etti. İstanbul'da yayın hayatını sürdüren *Manzume* ve Rus Transkafkasyası'nda neşredilen *Meğu Hayasdani (Մեղու Հայաստանի)* süreli yayınlarında görevler aldı. 1876'da Portukalyan, Ararad Cemiyeti'ni kurdu. Bu cemiyetin temsilcisi olarak Rusya'ya seyahate çıktı. Burada Krikor Ardzruni ile görüşüp onun desteğini aldı ve İstanbul'a döndü. 93 harbi sonrasında Van'a gidip faaliyetlerine başladı ve bir eğitim kurumu (Մրմխախախ) kurdu. Bu okulun ayrılıkçı fikirleri öğrenciler arasında yaydığı düşünüldüğü için Türk yetkililer tarafından kapatıldı. 1881'de tekrar İstanbul'a dönen Portukalyan, kısa süre burada kaldıktan sonra faaliyetlerini devam ettirmek amacıyla Van'a geri döndü. Burada Getronagan Varjaran (Մրմխախախ Մրմխախ/Merkez Okul) adlı başka bir eğitim kurumu inşa etti. Erzurum'da yaşanan olayların akabinde tutuklamalar gerçekleşti ve Portukalyan Mart 1885'te Van'dan kaçtı. Portukalyan'ın Van'da Hrimyan ile birlikte ruhsatsız olarak kurdukları okul ve matbaa kapatıldı. 1885 yılının Temmuz ayında Portukalyan, Fransa'nın Marsilya şehrine yerleşti ve burada *Armenia (Մրմխախ)* gazetesini çıkarmaya başladı. Detaylı bilgi için bk. Louise Nalbandian, 1975, pp. 90-93; Վ. Ա. Պարսախախ, Շ. Ռ. Հարությունյան, 1979, էջ 251; Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983, s. 62-63; Մ. Ա. Մարտիրոսյան և ուրիշներ, 2000, էջ 178; Լ. Մ. Մկրտումյան, **Հայոց Պատմություն**,

kullandığımız kaynaklara göre Portukalyan, komitanın kurucusu değil, vaftiz ve fikir babasıdır.¹²⁵ AK'nin asıl kurucusu Portukalyan'ın yetiştirdiği öğrencilerinden olan Mıgırdiç Avedisyan'dır (Terlemezyan)¹²⁶. Avedisyan'ın Portukalyan'la olan bağlantısı örgütün kurucusunun yanlış olarak bilinmesine yol açmıştır.

Bu komitanın *Արմենիա*¹²⁷ (*Armenia*) ile olan ilişkisi üzerine de birtakım tartışmalar devam etmektedir. Pek çok kaynakta AK'nin resmî yayın organı olarak *Armenia* kabul görmektedir. Lakin L. M. Mkrtumyan, bu bilginin doğru olmadığını söyler: Çünkü bu dergi Portukalyan'ın ideolojisini yansıtan süreli bir yayındır. AK

“Տնտեսագետ” հրատ., Երեվան, 2016, էջ 253-254; Pars Tuğlacı, **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, Cilt II (1851-1890), Pars Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 268; Salahi R. Sonyel, **Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 143; Orhan Doğan, 2008, s. 310; Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, 2. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, 1986, s. 101; BOA, DH. MKT., G. 1346 S. 77.

¹²⁵ Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, çev. Mariam Arpi-Nairi Arek, Peri Yayınları, İstanbul, 2003, s. 47-48; Աշոտ Սարգսյան, Արարատ Հակոբյան, 2004, էջ 175:

¹²⁶ Avedisyan 12 Nisan 1864'te Van'da dünyaya geldi. Şehrin yerel okullarından olan Vartabedanots (Վարդապետաւոց) ve Getronagan (Կեդրոնաւոց)'da eğitimini aldı. Portukalyan'ın talebesi ve ideolojik takipçisi oldu. 1884 yılında Kooperatif Birliği'ne katılıp aydınlanma çalışmaları yürüttü. 1885'te Ermenilerin ilk milliyetçi partisi olarak kabul ettikleri AK'yi kurdu. 1886'da Avedisyan faaliyetlerinden ötürü Osmanlı hükümeti tarafından sürgün edildi. Bunun üzerine iki yıl İran'da kalıp sonrasında Rusya toprakları üzerinden İstanbul'a geçti. İstanbul'da tutuklanan Avedisyan, 1889'da Trablus'a sürüldü. Buradan Marsilya'daki öğretmen Portukalyan'ın yanına kaçtı ve *Armenia* gazetesinde çalıştı. Bu gazetede yurtsever yazılar neşretti ve Van'daki ayrılıkçı gençlik hareketine güç katmayı amaç edindi. Onun yazıları ilgiyle takip edildi. Onun görevi, gazetenin Avrupa ve Kuzey Amerika'ya dağıtımını organize etmektir. Ayrıca *Türkiye Ermenileri ve Komşuları* adlı bir kitapçık yayımladı. 1891 yılında yayıncılık faaliyetleri için Amerika'da bulundu. 1893 yılında Avedisyan Eçmiadzin'e geldi ve Salmast, Hoy, Urmiye ve Tebriz'deki Ermeni okullarını teftiş etmek amacıyla piskoposluk müfettişi olarak görevlendirildi. 1894'te *Armenia* muhabiri olarak Peterburg'daki Van misyonuna katıldı. 1896'daki Van İsyanı'nı örgütleyen Avedisyan, 11 Haziran'da Aziz Partuğimeos Manastırı yakınlarında Türk sınır muhafız birlikleri tarafından öldürüldü. Detaylı bilgi için bk. “Ավետիսյան (Թերլեմեզյան)”, Խմբ. Վիկտոր Համբարձումյան, **Հայկական Սովետական Հանրագիտարան**, Հայ Սովետական Հանրագիտարան Հրատարակչություն, Երևան, 1976, էջ 613-614; “Ավետիսյան (Թերլեմեզյան)”, Խմբ. Հ.Մ. Այվազյան, **Ով Ով Է Հայեր**, Հասոտր Առաջին, Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն, Երեվան, 2005, էջ 144; Գ. Խուրդինյան, “Ավետիսյան (Թերլեմեզյան)”, Խմբ. Կոստանդին Խուրդաբերդյան, **Հայկական Հարց Հանրագիտարան**, Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն, Երևան, 1996, էջ 45; Antranik Çelebyan, 2003, s. 49.

¹²⁷ 1885-1923 yılları arasında Fransa'nın Marsilya kentinde yayımlanmıştır. Üç günlük ve haftalık olarak yayımlanan siyaset ve ticaret gazetesidir. Gazeteyi çıkaran kişi Mıgırdiç Portukalyan'dır. Gazete 4 sayfa ve 45x31 cm ebatlarında basılmıştır. Portukalyan, Van'da kurulan Ermeni Yurtsever Cemiyeti'nin yayın organı olarak bu süreli yayını neşretmiştir. Gazetenin başlıca amacı, Anadolu'da Ermeniler lehine reformların gerçekleştirilmesidir. Ayrıca Ermenilerin yaşam şartları, İstanbul'daki Ermeni yönetimi, göç merkezleri, Çarlık Rusyası, edebî ve sanatsal yazılar üzerine haberler kaleme alınmıştır. Gazetenin Bab-ı Ali aleyhindeki faaliyetlerinden ötürü Osmanlı topraklarına girişi birçok defa yasaklanmıştır. Detaylı bilgi için bk. Zakarya Mildanoğlu, **Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 55: Orijinal nüshalar için bk. **Արմենիա**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1 Օգոստոս 1885:

üyelerinin bu süreli yayını takip ettikleri doğru olsa da *Armenia*, hiçbir zaman AK'nin resmî yayın organı haline dönüşmemiştir.¹²⁸

AK'nin fikir babası olan Portukalyan, pek çok cemiyetle bağlantısı olan önemli bir siyasi aktivisttir. Portukalyan'ın temas içerisinde bulunduğu örgütler Fedakarlar Cemiyeti, Ararad Cemiyeti, Ermeni Yurtseverler Birliği, Ermenilerin Birleşik Cemiyeti ve Kara Haç'dır. Bunların yanı sıra Portukalyan, *Ասիա*¹²⁹ (*Asia*), *Մանջումե*, *Մեղու Հայաստան*¹³⁰ (*Meğu Hayasdani*) süreli yayınlarında çalışmış ve Marsilya'da *Armenia* adlı dergiyi çıkarmıştır. AK'yi kuranlar da Portukalyan'ın bizzat yetiştirdiği öğrencileridir. Hatta ileride görüleceği üzere, Hınçaglar da komita kurulmadan önce liderleri olması için Portukalyan'a teklifte bulunmuşlar ancak olumlu bir cevap alamamışlardır. Bu nedenle Ermeni ayrılıkçı hareketinin doğru algılanıp değerlendirilebilmesi için Portukalyan'ın hedeflerinin ve faaliyetlerinin doğru analiz edilmesi gerektiği görüşündeyiz.¹³¹

AK'nin ideolojisi üzerine farklı görüşler öne sürülmektedir.¹³² Bu konuyu ele almadan önce AK'nin amacının “isyan yoluyla Ermenilere kendi kendilerini yönetme hakkını kazandırmak” olduğunu hatırlatmakta yarar bulunmaktadır. Ermeni kaynakları, AK'nin 1908'de ARP'ye dönüştüğünü öne sürerek bu örgütün demokrat ve liberal bir görüşe sahip olduğunu kabul etmektedirler.¹³³ Ancak AK hakkındaki Türk kaynakları, örgütün faaliyetlerinin isyancı ve saldırgan bir ideolojiyi benimsediğini

---

¹²⁸ L. U. Մկրտումյան, 2016, էջ 254:

¹²⁹ Detaylı bilgi için bk. **Ասիա**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 7 Հոկտեմբեր 1872:

¹³⁰ Detaylı bilgi için bk. **Մեղու Հայաստան**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1 Յունուար 1858:

¹³¹ Bk. 124 no'lu dipnot.

¹³² Komita programının İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayınlanmış olması birtakım şüpheleri de beraberinde getirmektedir. Komitanın tarih sahnesinden silinmesinden uzun bir süre sonra programının ortaya çıkışı zihinlerde bazı sorulara neden olmaktadır. Ayrıca Ermeni tarihi ana hatlarıyla incelendiğinde, Ermenilerin pek çok sahte belgeyi sanki daha önceden yazılmış gibi lanse edip dünya kamuoyuna sundukları gözlemlenmiştir. Bu yüzden AK'nin programı ile ilgili bilgiler ele alınırken mutlaka farklı kaynaklardan teyit edilmesi gerekmektedir.

¹³³ Gerard Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 447.

göstermektedir.¹³⁴ Bizzat Anadolu topraklarında pek çok suikast gerçekleştirmesi ve 1896 yılındaki Van İsyanı'nın organizatörlerinden olması AK'nin nasıl bir ideolojiyi benimsediğini açıklar niteliktedir. Ayrıca Osmanlı arşiv belgelerinden ve pek çok yabancı arşiv kayıtlarından da teyit edileceği üzere AK'nin bu eylemleri gerçekleştirdikleri aşikârdır. Bu yüzden komitanın liberal olmaktan çok isyancı ve milliyetçi bir ideolojiyi içselleştirdiğini söylemek daha gerçekçi olacaktır. Simon Payaslian ve Louise Nalbandian da AK'nin milliyetçi ve “devrimci” ideolojiye sahip olduğunu belirtmekte ve yukarıda zikredilen eylemleri gerçekleştirdiklerini de doğrulamaktadır.¹³⁵

Osmanlı topraklarında kurulmuş ilk milliyetçi siyasi oluşum olan AK'nin teşkilatlanma alanı Van'la sınırlı kalmamıştır. İstanbul'da, Anadolu'nun doğusunda, Karadeniz'de, İran'da, Çarlık Rusyası'nda ve Amerika'da teşkilatlanarak taraftar topladığı bilinmektedir.¹³⁶ Bu durum, AK'nin diğer devletlerle ilişki içerisinde olduğunun ve Ermeni sorununun uluslararası boyut kazanmasında rol oynadıklarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

AK'nin dağılmasından sonra komita üyelerinin hangi siyasi örgüte girdikleri de ayrı bir tartışma konusudur. Bir kısmının EDF ve HK'ye geçtiği ya da Veragazmyal Hınçag ile birleşerek ARP'ye dönüştüğü yönünde iki ayrı görüş bulunmaktadır.¹³⁷ AK dağıldıktan sonra üyelerinin çeşitli örgütlere girdikleri konusu aşikârdır. Ancak ileride

---

¹³⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt I- İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 568.

¹³⁵ Simon Payaslian, **The History of Armenia From the Origins to the Present**, Palgrave Macmillan, New York, 2007, p. 119; Louise Nalbandian, 1975, p. 103.

¹³⁶ Louise Nalbandian, 1975, p. 99-100; Richard G. Hovannisian, **The Armenian People From Ancient to Modern Times Volume II**, Macmillan, Houndmills, 1997, p. 213; Yves Ternon, **Ermeni Tabusu**, çev. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s. 96; Razmik Panossian, **The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars**, Hurst&Company, London, 2006, p. 202; L. U. Մկրտումյան, 2016, էջ 254; Ռ. Մինոնյան, 2012, էջ 373; Մ. Ա. Կատվայան և ուրիշներ, 2000, էջ 179:

¹³⁷ George A. Bournoutian, 2016, s. 218; Richard G. Hovannisian, 1997, p. 214; Հ. Ղազարյան, “Արմենական Կազմակերպություն”, **Հայկական Հարց Հանրագիտարան**, Երեվան, 1996, էջ 67:

görülebileceği üzere, ARP'yi sadece AK'nin devamı olarak görmek doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü ARP'nin ortaya çıkışında farklı örgütlerin etkisi bulunmaktadır.

1.2.2. Hınçag Komitesi (1887-1915)

Հնչաղ Կոմիտե (Hınçag Komitesi)'nin tarihsel dönemlendirilmesi ile ilgili birtakım sorunların yaşandığı görülmektedir. Bu konuda R. Simonyan'ın *Հայոց Պատմություն (Hayots Patmutyun/Ermenilerin Tarihi)* adlı eserinde yapmış olduğu dönemlendirmeler, komitanın tarihsel süreci ile paralellik göstermektedir. Bunlar; **a-** Komitanın Kuruluş Devri (1887-1890), **b-** Ayrılıkçı Silahlı Mücadele Dönemi (1890-1895), **c-** Bölünme Yılları (1895-1896)'dır.¹³⁸ Bu sınıflandırmadan yola çıkılarak HK üzerinde durulacaktır.

HK'nin ortaya çıkış motivasyonlarından biri, Mıgırdiç Portukalyan'ın Marsilya'da çıkarmakta olduğu *Armenia* dergisidir. Avrupa'da eğitim alan isyancı ideolojiye sahip gençler, bu gazete etrafında toplanıp büyük bir siyasi örgütlenmenin ortaya çıkması için çalışmalar başlatmışlardır. Öncelikle *Armenia* gazetesinin editörü olan Portukalyan'a, tasavvur ettikleri siyasi örgütlenmenin lideri olması için teklifte bulunmuşlardır ancak Portukalyan başka bir örgüt kurduğunu belirterek teklifi geri çevirmiştir.¹³⁹ Portukalyan, HK'nin isteklerini, gerçekleşmesi mümkün olmayan bir ütopya şeklinde değerlendirmiştir.¹⁴⁰

Bunun üzere HK'liler, tek başlarına hareket etme kararı almışlardır. Portukalyan'ın *Armenia* dergisine karşın kendi süreli yayınlarını çıkarma konusunda mutabakata vararak finansal kaynak bulmak amacıyla "Kafkas Gecesi" adı altında bir bağış gecesi düzenlemişlerdir. Daha sonra Viyana'daki Միլիթարեան

¹³⁸ Ռ. Միլիթարեան, 2012, էջ 381:

¹³⁹ Louise Nalbandian, 1975, pp. 105-106; Kamuran Gürün, 2005, s. 189; Ռ. Միլիթարեան, 2012, էջ 376-377; Erich Feigl, "Akıntıya Karşı Koymak", çev. Aysel Ekşi, **Belgeler ve Tanıkların Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Gerçekler**, Alfa, İstanbul, 2006, s. 175; William L. Langer, **The Diplomacy of Imperialism 1890-1902**, Alfred A. Knopf, New York, 1960, p. 156.

¹⁴⁰ Antranik Çelebyan, 2003, s. 51.

Միաբանություն (Mhitaryan Miapanutyun/Mhitarist Cemaati)'ndan Ermenice matbaa harfleri talebinde bulunan grup, bu süreçte bildiriler bastırıp dağıtmaya başlamışlardır. Özellikle kurulması planlanan ayrılıkçı komitaya potansiyel yandaş olabilecek Ermenilere bildiriler yollanmış fakat bu çalışmalar başarıya ulaşmamıştır.¹⁴¹

HK, marksist ideolojiye sahip, hayatları boyunca Osmanlı topraklarında bulunmamış, Batı Avrupa'da eğitim almak için Rusya'dan ayrılmış ve varlıklı ailelerin çocukları olan Rusya Ermenisi yedi öğrenci tarafından İsviçre'nin Cenevre kentinde 1887 yılında kurulmuştur.¹⁴² Komitanın merkezi sırasıyla Paris'e, Atina'ya ve en son olarak İngiltere'nin yardım vaadi üzerine Londra'ya taşınmıştır.¹⁴³ Komitanın kurucuları arasında Avedis Nazarpegyan¹⁴⁴, Mariam Vartanyan (Maro), Kevork Ğaraçıyan, Rupen Hanazad, Krisdapor Ohanyan, Kapriel Gafyan ve Levon Sdepanyan bulunmaktadır.¹⁴⁵ HK'nin üyeleri Rus Narodniklerinden¹⁴⁶ (Narodnaya Volya) ve marksist Georgi Plehanov'dan¹⁴⁷ etkilenmişlerdir.¹⁴⁸

¹⁴¹ William L. Langer, 1960, p. 156; Louise Nalbandian, 1975, pp. 107-108; Kamuran Gürün, 2005, s. 189; Erich Feigl, 2006, s. 175.

¹⁴² Antranik Çelebyan, 2003, s. 50-51.

¹⁴³ Anaide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, çev. Mete Tunçay, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 24; Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, 3. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 41.

¹⁴⁴ 1866'da Tiflis'te doğdu. Gymnasium'dan mezun oldu. St. Peterburg ve Paris'teki Sorbonne Üniversitelerinde eğitim aldı. 1886-1887 yılları arasında Mıgırdiç Portukalyan'ın Marsilya'daki *Armenia* dergisinde çalıştı. Ardından Cenevre'ye gidip bir öğrenci grubu teşkil etti. 1887'de bir grup Kafkasya Ermenisiyle birlikte *Hınçag* gazetesi ve komitasını kurdu. Komita programının oluşturulma aşamasında aktif rol oynadı. Marksizm'in Ermeni gerçekliği içerisinde yer alması için büyük çaba sarf etti. Sosyalist Kütüphane dizisini oluşturarak çeşitli sosyalist yazarın eserini Ermeniceye çevirdi. *Kağapar* ve *Abdag* gibi süreli yayınlarda sosyalist ideolojiyi savunan makaleler kaleme aldı. 1923'te Paris'ten ABD'ye taşındı. Sonrasında Komünist Parti saflarına girdi ve sol Hınçagların bu partiyle birleşmesi için çalışmalar gerçekleştirdi. 1934 yılında Sovyetler Birliği'ne yerleşti ve 1939'da Moskova'da öldü. Detaylı bilgi için bk. “Նազարբեկ (Նազարբեկյան)”, **Հայկական Հարց Հանրագիտարան**, իսր. Կոստանդին Խոստանդին Խոստանդին, Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն, Երևան, 1996, էջ 349:

¹⁴⁵ Ռ. Միսնյան, 2012, էջ 376-377; Rouben Torossian, **The Contemporary Armenian Nationalist Movement**, Unpublished Doctoral Thesis, United States International University, San Diego, 1980, p. 68; Louise Nalbandian, 1975, p. 115.

¹⁴⁶ 19. Yüzyılda Çarlık Rusyası yönetimine karşı birtakım eylemler gerçekleştiren örgütün adıdır. Narodniklerin Çarlık rejimine karşı gerçekleştirdikleri eylemler, modern dönem teröristlerine ilham kaynağı olmuştur. Detaylı bilgi için bk. Deniz Ülke Arıboğan, “Terörizm”, **TÜBİTAK**, Erişim Tarihi: 12.06.2024,

<https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/terorizm>

¹⁴⁷ Rus devrimci, marksist teorisyen ve filozof olan Georgi Plehanov, Çarlık Rusyası'nda sosyal-demokrat hareketin kurucusu olarak bilinmektedir. Ayrıca kendisini marksist olarak tanımlayan ilk Ruslar arasında yer almaktadır. Plehanov, Çarlık rejimini yıkabilmek için faaliyetlerde bulunmuştur. Detaylı bilgi için bk. Biyografiler, “Georgi Plehanov”, Erişim Tarihi: 12.06.2024,

“Hınçag” (Հնչաղ) kelimesinin sözlük anlamı “çan, zil”dir. Komitanın adı 1887 yılında çıkarmaya başladıkları *Hınçag*¹⁴⁹ gazetesinden gelmektedir. Gazeteye isim verilirken Rus düşünür ve yazar Alexander Herzen’in çıkardığı *Колокол (Kolokol)* dergisinden esinlendiği düşünülmektedir.¹⁵⁰ Bu komitanın isimlendirilmesi üzerine bazı sorunların yaşandığı gözlemlenmiştir. Genellikle Ermeni kaynaklarında “Hınçak Partisi” kullanılırken Türk tarih yazımında “Hınçak Komitesi” tercih edilmektedir. Dönemin koşulları göz önüne alınmadan araştırmacılar Hınçag adını farklı şekillerde kullanmaktadırlar. Bu konuyla ilgili şu bilgi göz ardı edilmemelidir: II. Meşrutiyet’ten önce Osmanlı Devleti’nde siyasi partiler olmadığı için “parti” kelimesini kullanmak yanlış olacaktır. Ayrıca Türkiye’de yapılan çalışmalarda kullanılan Hınçak Komitesi ifadesi de doğru bir kullanım değildir. Çünkü “komite” kelimesinin anlamına bakıldığında “*alt kurul*” manasına geldiği görülmektedir. Bunun yerine “komita” kelimesinin kullanılmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Çünkü komita kelimesi, “*siyasi bir amaca ulaşmak için silah kullanan gizli topluluk*” anlamını içermektedir.¹⁵¹ Bu bilgilerden sonra komitanın 1887’den 1890 yılına kadar “Hınçag”, 1890’dan itibaren “Hınçag Devrimci”, 1905’ten 1909’a kadar “Hınçag Sosyal Demokrat”, 1909 yılında ise

---

<https://www.biyografi.info/kisi/georgi-plehanov>

¹⁴⁸ Աշոտ Մելքոնյան, 1998, էջ 153; Աշոտ Մելքոնյան, 2018, էջ 234:

¹⁴⁹ HK’nin resmî yayın organı olan *Hınçag*, ilk olarak 1887-1891 yılları arasında Cenevre’de yayımlanmıştır. Sonrasında Atina (1892-1894), Paris (1891, 1894, 1904-1905), Londra (1894-1904) ve Providence (1935-1940)’da basılmıştır. Derginin kurucusu Avedis Nazarpegyan’dır. Aylık, haftalık, on beş günlük ve on günlük olacak şekilde neşredilmiştir. Derginin türü toplum ve siyasettir. 8-32 sayfa olarak 33x25 cm ve 30x22 cm ebatlarında tabedilmiştir. Dergi, Hınçag matbaasında ve farklı yerlerde basılmıştır. Derginin yayın politikası Ermeni sorunu üzerinedir. HK’nin faaliyetlerini ve ideolojisini yaymayı amaç edinmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti’nde yaşanan olayları uluslararası kamuoyuna farklı yansıtarak propaganda faaliyetleri de yürütmüştür. Detaylı bilgi için bk. Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 57. Ayrıca bk. Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, *Հայ Մամուլի Մասենազգիտական Գործեր*, իսմբ. կարօ Յովհաննէսեան, Վահէ Մերեան, Պէրրուք, 2014, էջ 503: Orijinal nüshalar için bk. *Հնչաղ*, Բ. Տարի, Թիւ 2, Յունւար 1888:

¹⁵⁰ Ռ. Միմոնյան, 2012, էջ 377; Richard G. Hovannisian, 1997, p. 214; Yves Ternon, 1993, s. 97; Jean-Louis Mattei, *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008, s. 116-117.

¹⁵¹ “Komite”, “Komita”, Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi 04.02.2024,

<https://sozluk.gov.tr/>

“Sosyal Demokrat Hınçag Partisi” adını kullandığını belirtmekte fayda bulunmaktadır.¹⁵²

Ermenice matbaa harflerinin Cenevre’ye ulaşmasından sonra derginin hazırlık çalışmaları başlamış; bu konuda bilgi sahibi olan Nazarpegyan ve Ğaraçıyan, derginin ilk sayısındaki makaleleri yazmakla görevlendirilmiştir. Ancak Ğaraçıyan’ın makaleleri reddedilince kendisi komitadan ayrılarak üyelerle ilişkilerini sonlandırmıştır. Nazarpegyan’ın makaleleri ise kabul edilerek derginin 1887 yılının Kasım ayında Cenevre’de neşredilen ilk sayısında yayımlanmıştır.¹⁵³

Derginin yayımlanması gizlilik içerisinde gerçekleştirilmiş; gazetenin nerede basıldığının öğrenilmemesi için Paris, Montpellier ve Cenevre’de bulunan sahte adresler verilmiştir. Bununla birlikte *Hınçag* gazetesinin Osmanlı ve Çarlık Rusyası’na girişi yasal olmadığı için kaçak yollarla gazetenin dağıtımı gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁴

Komita’nın programı ilk kez 1888 yılının Ekim-Kasım sayısında ve ayrı bir risale şeklinde yayımlanmıştır.¹⁵⁵ HK’nin beş bölümden oluşan siyasi programının içeriği özetle şu şekildedir:

HK’nin Osmanlı, Rusya ve İran topraklarında yaşayan Ermenileri tek çatı altında birleştirip sosyalist bir federasyon kurmayı tasavvur ettiği görülmektedir. Bu doğrultuda isyan çıkartabilmek için gerekli teşkilatlanmanın oluşturulması planlanmaktadır. HK’nin faaliyete geçeceği en uygun vakit, Osmanlı Devleti’nin savaş içerisinde bulunduğu zamandır. Amaçlarına ulaşabilmek için HK, “propaganda, terör, akıncı alayları teşkilatı, genel ihtilal teşkilatı ve isyan alayları teşkilatını” araç olarak

---

¹⁵² Razmik Panossian, 2006, p. 203; Louise Nalbandian, 1975, p. 207.

¹⁵³ Yavuz Özgüldür vd., **Her Yönüyle Ermeni Sorunu**, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001, s. 157; Louise Nalbandian, 1975, p. 115.

¹⁵⁴ U. U. Կասովայան և ուրիշներ, 2000, էջ 188; Salahi R. Sonyel, 2009, s. 147; Louise Nalbandian, 1975, p. 116.

¹⁵⁵ U. U. Կասովայան և ուրիշներ, 2000, էջ 188; Louise Nalbandian, 1975, p. 116.

kullanacaktır. Özellikle HK, terör ve propaganda¹⁵⁶ araçlarından yoğun bir şekilde istifade etmiştir. Terör vasıtasıyla Osmanlı yetkililerini ve Müslümanları katletmiş ve hatta kendi davalarına destek olmayan Ermenileri de öldürmüşlerdir. Propagandayla ise Avrupa kamuoyunun desteğini alarak Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasını sağlamanın yanı sıra Kürtleri, Asurileri ve diğer Hristiyan milletleri yanlarına çekmeyi hedeflemişlerdir.¹⁵⁷

Komita, emekçi ve işçi tabakasına hitap eden marksizm propagandası da gerçekleştirmiştir. HK kendisini sosyal-demokrat olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte sınıf şuuru esası üzerine faaliyet gösterecek bir Ermeni proletaryası oluşturmayı amaçlamıştır. Sosyal-demokratın yanı sıra HK kendisini sosyalist-ayrılıkçı olarak da isimlendirmiştir. Komitanın ideolojisinin oluşmasında Aleksandr İvanoviç Herzen (1812-1870), Mihail Aleksandroviç Bakunin (1814-1876), Pyotr Lavroviç Lavrov (1823-1900), Nikolay Gavriloviç Çerņiçevski (1828-1889) gibi Rus entelektüelleri önemli rol oynamışlardır. Daha önce temas edildiği üzere, Herzen'in *Kolokol*'u, *Hınçag* gazetesinin esin kaynağı olmuştur.¹⁵⁸ Ayrıca Rus halkçı ve terörist bir grup olan Народная Воля (Narodnaya Volya/Halk İradesi)'nin tesiri komitanın programında kendisini hissettirmiştir.¹⁵⁹

---

¹⁵⁶ Ermenilerin İngiltere'deki propaganda faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Hande Dolunay, **İngiltere'de Ermeni Diasporası ve Propaganda Faaliyetleri (Garabed Tumayan ve Avetoon Pesak Hacobian Örnekleri)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2024.

¹⁵⁷ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւն, **Օրագիր Հնչակեան Կուսակցութեան**, Երրորդ Հրատարակութիւն, Հնչակ, Լոնդրն, 1897'den akt. Esat Uras, 1987, s. 432-437. Komita programı için ayrıca bk. Nalbandian, 1975, pp. 108-114; A. Alper Gazigiray, 1982, s. 102-106; Ռ. Միսնոյան, 2012, էջ 378-381; Hratch Dasnabedian, "The Hunchakian Party", **The Armenian Review**, 1988 (4), pp. 21-24; Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998, s. 178-183.

¹⁵⁸ Esat Uras, 1987, s. 439-440; Louise Nalbandian, 1975, p. 114.

¹⁵⁹ Gerard Dedeyan, 2015, s. 449; Վ. Ա. Պարսամյան, Շ. Ռ. Հարությունյան, 1979, էջ 254; Ռ. Միսնոյան, 2012, էջ 378; "Հնչակյան Կուսակցություն", **Հայկական Սովետական Հանրագիտարան**, իւր. Վիկտոր Համբարձումյան, Հատոր 6, Հայ Սովետական Հանրագիտարան Հրատարակչություն, Երևան, 1980, էջ 495:

HK'nin ideolojisi oluşturulurken Avrupa'daki ayrılıkçılar örnek alınmış ve onların sahip olduğu düşünce yapısını içeren Avrupa felsefesi benimsenmeye çalışılmıştır. HK bazı dönemlerde aşırı sosyalist bir yapıya sahip olmuş ve ayrıca milliyetçi bir karakteri de ortaya çıkmış ancak benimsediği bu anlayış, Osmanlı kültürüne çok yabancı olduğu için Osmanlı toplumunda karşılık bulamamıştır.¹⁶⁰

HK, Osmanlı Devleti'ndeki teşkilatlanma çalışmalarına 1890 yılında başlamıştır. Merkez olarak İstanbul şehri seçilmiş ve sonrasında diğer illerde teşkilatlanma çalışmalarına girişilmiştir. İstanbul'daki komita merkezinin teşkilatlanması için Cenevre'den Tiflisli Şmavon, Trabzon'dan Rupen Hanazad, Batum'dan H. Meğavoryan ve İran'dan S. Tanielyan gelmiştir.¹⁶¹

Nazarpeg'in iddialarına göre HK, gençler arasında taraftar toplamayı başarmıştır. Ayrıca doktorlar, avukatlar, profesyoneller, yazarlar, gazeteciler, zenginler ve köylüler de HK'nin hareketine dahil olmuşlardır. Doğu Anadolu'dan Avrupa ve Amerika'ya kadar taraftarlarının olduğunu öne sürmüştür.¹⁶² Davut Kılıç, 1894 yılında HK'nin faaliyet alanını “*Amerika'nın en büyük şehirleriyle Mısır, Kıbrıs, Bombay, Atina, Marsilya, Rusya ve Odesa'da yurt içinde İzmir, İstanbul ile daha pek çok illerde birer şube kurarak genişletti.*” yönünde bilgiler vermiştir.¹⁶³ L. H. Mkrtiçyan'ın yazarlarından olduğu *Hayots Patmutyun* adlı eserde, komitanın teşkilatlanması ile ilgili şu bilgiler aktarılmıştır: “*Hınçag partisi, somut faaliyetlerinin genişletilmesi için bir üs olarak İstanbul'u seçti. Bir yıl içinde burada yaklaşık 1000 kişiyi birleştiren güçlü bir teşkilat oluşturuldu ve kısa süre sonra Merzifon, Tokat, Yozgat, Arapkir, Trabzon ve*

---

¹⁶⁰ Justin McCarthy, **Türkler ve Ermeniler**, çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 41.

¹⁶¹ Esat Uras, 1987, s. 439-441; Pars Tuğlacı, Cilt II, 2004, s. 783.

¹⁶² Salahi R. Sonyel, 2009, s. 148: Ayrıca bk. Ռ. Հուրշուրյան, “Սոցիալ-Դեմոկրատական Հնչակյան Կուսակցություն (ՄԴՀԿ)” **Հայկական Հարց Հանրագիտարան**, իսր. Կոստանդին Խուրադեբյան, Հայկական հանրագիտարան հրատարակչություն, Երևան, 1996, էջ 418:

¹⁶³ Davut Kılıç, 2012, s. 286.

diğer şehirlerde Hinçag şubeleri kuruldu...”¹⁶⁴ Ermeni tarihçi Louise Nalbandian ise “... Çok geçmeden Türkiye, Rusya ve İran’daki yüzlerce genç Ermeni Hinçag bayrağı altında toplandı. Hinçaglar, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde de taraftar topladı.”¹⁶⁵ şeklinde bilgi sunmuştur. Bu bilgiler, HK’nin Osmanlı Devleti merkezli bir teşkilatlanmaya giriştiği yorumuna zemin oluşturuyor. Komita, zamanla Ermenilerin meskûn olduğu diğer ülkelerde de şubeler açarak faaliyetlerini uluslararası bir boyuta taşımıştır.

HK’nin teşkilatlanma faaliyetlerine paralel olarak Osmanlı Devleti sınırları içinde çok sayıda süreli yayın neşredilmiştir. Bu süreli yayınların bir kısmı komitanın resmî yayın organıyken diğerleri HK’nin ideolojisini benimsemiştir.¹⁶⁶

II. Meşrutiyet Dönemi’nde HK, önce Prens Sabahattin’in önderliğinde örgütlenen Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti çatısı altında bulunan Jön Türkler tarafından kurulan Ahrar Fırkası ile sonrasında Hürriyet ve İtilaf Partisi’yle ittifak yaparak mecliste yer almıştır. 1909-1914 yılları arasında gerçekleştirilen seçimlerde Ermenilerden on iki (12) mebus meclise girmeyi başarmıştır. Bu mebusların

---

¹⁶⁴ U. U. Çıatıvıyanın և ուրիշներ, 2000, էջ 188:

¹⁶⁵ Louise Nalbandian, 1975, p. 117.

¹⁶⁶ *Azad Hosk* (1909), *Amasia* (1911-1914), *Abaka* (1910-1914), *Asub* (1908-1909), *Ardaz* (1914), *Küğadnes* (1913-1914), *Taylaylig* (1913-1914), *Tad* (1896), *Yergir* (1910-1922), *İris* (1910-1912), *Gaydz* (1911), *Gaydz* (1911-1914), *Gargud* (1910-1911), *Gohag* (1909-1914), *Goçnag* (1908-1909), *Hayguni* (1910-1912), *Hinçag* (1907), *Modzag* (1910), *Nor Aşharh* (1912), *Nor Hosank* (1909), *Surhantag* (1888), *Pünig* (1909), *Poğpoç* (1911-1914), *Kağapar* (1909), *Hayrenik* (1870-1910), *Baykar* (1912-1914), *Nor Gyank* (1910), *Nor Serunt* (1912), *Veradznutyun* (1911). Detaylı bilgi için bk. Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, 2014, էջ 504-541; Գարեգին Լեվոնյան, **Հայոց Պարբերական Մամուլը**, Մելքոնյան Ֆոնդ, Յերեվան, 1934, էջ 18-75; Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 43-126; **Ամասիա**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 15 Հոկտեմբեր 1911; **Ապագայ**, Ա. Տարի, Թիւ 16, 14 Օգոստոս 1910; **Արտագ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, Յունիս 1914; **Դայլայիկ**, Բ. Տարի, Թիւ 1, 18/31 Դեկտեմբեր 1913; **Կայծ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, Ապրիլ 1911; **Կոհակ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 30 Մայիս 1909; **Հայկունի**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 15/28 Նոյեմբեր 1910; **Նոր Հոսանք**, Ա. Տարի, Թիւ 3, 2 Մայիս 1909; **Սուրբանդակ**, Գ. Տարի, Թիւ 1, 25 Յունիս 1888; **Բողբոջ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 15/28 Յունվար 1911; **Հայրենիք**, ԻԲ. Տարի, Թիւ 1, 13 Յուլիս 1891:

üçü (3) HK'ye mensup kişilerdir ve en meşhuru pek çok isyan eyleminin ortaya çıkmasına öncülük eden Hampartsum Boyacıyan'dır.¹⁶⁷

1908 yılında Meşrutiyet'in tekrar ilanından sonra komita, yeni düzene görünürde ayak uydurabilmek için HK şubelerini de yakından ilgilendiren bir program-tüzük oluşturmuştur.¹⁶⁸ HK ne kadar Meşrutiyet rejimine bağlı kalacağını belirtmiş olsa da 1910-1913 yılları arasında ele geçirilen karar defterlerinde tam tersi bir durum söz konusudur. Bu karar defterlerinin yanı sıra 1913'te Köstence'de düzenlenen Yedinci Hınçag Kongresi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı faaliyetlerin devam edeceği hususunda anlaşmaya varılmış ve Birinci Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri'nin safında girmeye karar verilmiştir.¹⁶⁹

HK, Osmanlı topraklarında pek çok kanlı eyleme imza atmıştır. Kronolojik olarak komita ilk eylemlerini 20 Haziran 1890 tarihinde **Erzurum**'da gerçekleştirmiştir.¹⁷⁰ Aynı yılın 15 Temmuz'unda İstanbul'da **Kumkapı Nümayişi** meydana gelmiştir.¹⁷¹ 1894 yılındaki **Birinci Sason İsyanı**, HK mensubu Hampartsum Boyacıyan çetesinin bölgedeki Kürt aşiretlerine saldırılar düzenlemesi ve mallarını yağmalamasından dolayı ortaya çıkmıştır.¹⁷² 1895 yılının Temmuz ayında **Zeytun İsyanı** başlamıştır. Bu olayda Ermeni komitacılar kendilerini çevirmek isteyen

---

¹⁶⁷ Haluk Selvi, **Bin Yıllık Maziden Geleceğe Bakış Türkler ve Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2023, s. 93.

¹⁶⁸ İlgili program-tüzük hakkında detaylı bilgi için bk. Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya**, çev. Ludmilla Denisenko, Mutlucan Şahan, 3. Baskı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 43.

¹⁶⁹ Yavuz Özgüldür vd., 2001, s. 157-158.

¹⁷⁰ Esat Uras, 1987, s. 458-459; Kamuran Gürün, 2005, s. 203-206; Mehmet Kanar, 2001, s. 18. Detaylı bilgi için bk. Recep Karacakaya vd., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895)**, Cilt I, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008.

¹⁷¹ Mehmet Kanar, 2001, s. 18; L. U. Մկրտումյան, 2016, էջ 256; Gerard J. Libaridian, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Devrimci Partilerinde Devrimci Olan Neydi?", **Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler**, haz. Ronald Grigor Suny vd., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 109; Rouben Torossian, 1980, p. 68; Pars Tuğlacı, Cilt II, 2004, s. 779; Esat Uras, 1987, s. 461-464; Louise Nalbandian, 1975, pp. 118-120; Hratch Dasnabedian, 1988, pp. 25-26. Detaylı bilgi için bk. Recep Karacakaya vd., Cilt I, 2008.

¹⁷² Kamuran Gürün, 2005, s. 212-216; Աշոտ Մելքոնյան, 2018, էջ 234; Esat Uras, 1987, s. 471-478; Louise Nalbandian, 1975, pp. 120-122; Hratch Dasnabedian, 1988, pp. 27-29. Daha detaylı bilgi için bk. Justin McCarthy vd., **Sason**, Utah University Press, Utah, 2014.

jandarmalarla çatışmaya girerek isyan çıkarmışlardır.¹⁷³ Aynı yıl içerisinde 30 Eylül'de İstanbul'da **Bab-ı Ali** gösterisi zuhur etmiştir.¹⁷⁴ Yukarıda temas edilen büyük olayların yanı sıra HK, 1895 yılında Anadolu'nun dört bir yanında irili ufaklı olaylar tertiplemiştir.¹⁷⁵ HK kendilerini desteklemeyen ve ideolojilerini kabul etmeyen Ermenileri de hedef almıştır: Avukat Haçig, papaz Mampre, Sepuh, Dikran Garakyozyan, Apik Uncuyan, papaz Boğos, avukat Ğacik Efendi, Dacad Rahip, Der Sukiyas Rahip, Mıgırdiç Tütüncief, polis memuru Markar, kandilci Onnig katledilenlerden sadece birkaçıdır.¹⁷⁶

HK'nin Osmanlı topraklarında gerçekleştirdiği eylemlerin istenilen sonuçları vermemesi komita içerisinde fikir ayrılıklarının yaşanmasını neden olmuştur. Muhalif grup, sosyalist fikirler nedeniyle Avrupalıların kendilerine yardım etmediğini düşünmüştür. Bu yüzden parti programından sosyalist ilkelerin çıkarılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine 1896 yılında Londra'da gerçekleştirilen kongrede HK iki gruba ayrılmıştır: Birinci grup, Hınçagların kurucusu olan Nazarpegyan'ı destekleyenlerden, muhalif grup ise Arpiar Arpiaryan'ın taraftarlarından meydana gelmiştir.¹⁷⁷

Arpiaryan grubu 1898 yılında Mısır'ın İskenderiye kentinde Վերազմայալ Հնչաղ (Veragazmyal Hınçag)'i¹⁷⁸ kurmuştur. Bu oluşum "Arpiaryanlar" olarak da

¹⁷³ Kamuran Gürün, 2005, s. 227-232; Esat Uras, 1987, s. 491-496; Louise Nalbandian, 1975, pp. 126-128; Hratch Dasnabedian, 1988, pp. 30-31. Daha detaylı bilgi için bk. Erdal İter, "**Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyancıları (1780-1880)**", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 103; A. Latif Dinçaslan, **Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyancıları (1895-1921)**, Ukde, Ankara, 2008; Nejla Günay, **Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları**, IQ Kültür Sanat, İstanbul, 2007; Recep Karacakaya vd., Cilt I, 2008; Recep Karacakaya vd., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896)**, Cilt II, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008.

¹⁷⁴ Mehmet Saray, 2010, s. 41; Davut Kılıç, 2012, s. 289; L. U. Մկրտումյան, 2016, էջ 256; Վ. U. Պարսաւյան, Շ. Ռ. Հարությունյան, 1979, էջ 255-256; Esat Uras, 1987, s. 478-487; Louise Nalbandian, 1975, pp. 122-126; Hratch Dasnabedian, 1988, pp. 29-30.

¹⁷⁵ Haluk Selvi, **Millet-i Sadıkada İsyancılar**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 35. Detaylı bilgi için bk. Recep Karacakaya vd., Cilt I, 2008; Recep Karacakaya vd., Cilt II, 2008.

¹⁷⁶ Ergünöz Akçora, 1994, s. 17; Davut Kılıç, 2012, s. 285; M. Ferhat Fırat, **Abdülhamit Döneminde Ermeniler**, Paradoks, İstanbul, 2010, s. 57-58; Necati Aktaş vd., **Ermeni Komiteleri (1891-1895)**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, s. 14-16.

¹⁷⁷ Աշոտ Սարգսյան, Արարատ Հակոբյան, 2004, էջ 176; Աշոտ Մելքոնյան, 1998, էջ 154; L. U. Մկրտումյան, 2016, էջ 257; Աշոտ Մելքոնյան, 2018, էջ 235; Ռ. Միսնյան, 2012, էջ 384:

¹⁷⁸ Bu sayfadan itibaren "Veragazmyal Hınçag" yerine "VH" kısaltması kullanılacaktır.

bilinmektedir. Komita üyelerinin önemli bir kısmı 1908 yılında ARP'nin kuruluşunda yer almıştır.¹⁷⁹ 1912 yılında VH'nin üye sayısı 50-100 civarındadır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra merkezlerini İstanbul'a taşımışlardır. Burada resmî yayın organları olan *Չայն Հայրենեաց* (*Tsayn Hayrenyats*)¹⁸⁰ çıkarmışlardır. Ayrıca *Մարտ* (*Mard*)¹⁸¹ (Londra, 1897-1901), *Նոր Կեանք* (*Nor Gyank*)¹⁸² (Londra, 1898-1902), *Հնչակ* (*Hınçag*)¹⁸³ (Londra, 1901-1903; Boston, 1904-1907), *Հայ Հանդես* (*Hay Hantes*)¹⁸⁴ (Venedik, 1902-1905), *Լուսաբեր* (*Lusaper*)¹⁸⁵ (Kahire, 1904-1905), *Շիրակ* (*Şirag*)¹⁸⁶ (İskenderiye 1905; Kahire 1906-1907; İstanbul 1909), *Արազած* (*Arakadz*)¹⁸⁷ (New York, 1911) ve *Պահակ* (*Bahag*)¹⁸⁸ (Providence, 1911-1915) adlı süreli yayınlar da bu örgütü destekler nitelikte haberler yapmıştır.¹⁸⁹ VH kendisine Osmanlı, Amerika ve Mısır'dan destekçi toplamayı başarmıştır.¹⁹⁰ Aleksan Arzuyan (Vahe), İstanbul'daki merkezin lideridir. Meşrutiyet'in ilanını olumlu bir gelişme olarak değerlendiren VH, 12 Eylül 1908'de yeni faaliyet programını açıklamıştır:

Veragazmyal Hınçak Partisi Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğü konulmasını içtenlikle selamlar. Partimiz anayasanın korunmasını ve tadilini, barışçıl ilerleme yolunda, devletin siyasi ve demokratik bakımlardan güçlenmesi yolunda ve ülkede yaşayan değişik halkların içinde buldukları durumun iyileştirilmesi yolunda en büyük güvence saymaktadır.

Veragazmyal Hınçak Partisi bu nedenle, resmî olarak ilan eder ki:

1-Parti bundan böyle devrimci etkinliğini durduracaktır,

¹⁷⁹ Pars Tuğlacı, **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, Cilt III (1891-1922), Pars Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 830; Razmik Panossian, 2006, p. 205; Աշոտ Մելքոնյան, 1998, էջ 154; Լ. Ա. Մկրտումյան, 2016, էջ 257; Ռ. Մխմնյան, 2012, էջ 384:

¹⁸⁰ Detaylı bilgi için bk. **Չայն Հայրենեաց**, Բ. Տարի, Թիւ 62, 29 Դեկտեմբեր 1900:

¹⁸¹ Detaylı bilgi için bk. **Մարտ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1/5 Ապրիլ 1897:

¹⁸² Detaylı bilgi için bk. **Նոր Կեանք**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1 Յունուար 1898:

¹⁸³ Detaylı bilgi için bk. **Հնչակ**, Տասնեիվեցերորդ Տարի, Թիւ 1, Յունուար 1903:

¹⁸⁴ Detaylı bilgi için bk. **Հայ Հանդես**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1 Օգոստոս 1902:

¹⁸⁵ Detaylı bilgi için bk. **Լուսաբեր**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1 Դեկտեմբեր 1904:

¹⁸⁶ Detaylı bilgi için bk. **Շիրակ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, Յունուար 1905:

¹⁸⁷ Detaylı bilgi için bk. **Արազած**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 25 Մայիս 1911:

¹⁸⁸ Bu süreli yayının Providence'deki sayıları mevcut olmadığı için bilgilere Boston'daki nüshalarından ulaşmaktayız. Detaylı bilgi için bk. **Պահակ**, Բ. Տարի, Թիւ 35, 15 Մայիս 1917:

¹⁸⁹ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 48; Pars Tuğlacı, Cilt III, 2004, s. 231; Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 65-113.

¹⁹⁰ Anaide Ter Minassian, 1995, s. 24-25.

2-Yurtsever etkinliklerini barışın korunması ve özgürlüklerin genişletilmesine ayıracaktır,

3-Veragazmyal Hınçak Partisi Osmanlı ülkesinin toprak bütünlüğünün korunmasından yanadır ve herhangi bir ayrılıkçı eğilimi ya da amacı bulunmamaktadır. Parti, Osmanlı Ermenilerini Osmanlı birliğinin ayrılmaz bir parçası saymakla birlikte Ermeni halkının asimile olmaması, dinsel ve kültürel varlığının korunması için çaba harcayacaktır,

4-Veragazmyal Hınçak Partisi, özgürlükçü rejime karşı ve eski düzeni geri getirmeye yönelik iç ve dış tehditlerle mücadele edecektir.¹⁹¹

Nejla Günay ve diğer araştırmacıların değerlendirmelerine göre VH'nin “devrimci” faaliyetlerini durduracağını belirtmesinin asıl nedeni, Meşrutiyet'in ilanından ziyade HK ile arasındaki tartışmaların kanlı çatışmalara dönüşmesi ve yeterince üyeye sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır. İngiltere, Mısır, Rusya, İran ve Bulgaristan'da yüzlerce Ermeni bu çatışmaların kurbanı olmuştur.¹⁹² Bu çatışmaların şiddetini gösteren en somut örnek, VH'nin kurucusu kabul edilen Arpiaryan'ın, Mısır'ın Kahire şehrinde evine doğru ilerlerken suikasta uğramasıdır.¹⁹³

HK'nin Anadolu'daki aktif faaliyetlerinin son bulmasında 1898 yılında kurulan VH'nin etkisi büyüktür. HK'nin yoğun bir şekilde faaliyet gösterdiği yıl aralığı 1890-1895'tir. 1895'teki Zeytun İsyanı'ndan sonra HK'nin Anadolu'daki faal çalışmaları son bulmuştur. Akabinde 1896'da gerçekleşen Londra Kongresi'nde komitanın Nazarpegyanlar ve Arpiaryanlar olmak üzere ikiye ayrılmasıyla birlikte HK güç kaybetmeye başlamış ve VH ile arasındaki kanlı çatışmalar da bu süreci hızlandırmıştır. HK'nin zayıflamaya başlamasıyla Anadolu'da en etkin örgüt EDF olmuştur. Böylece EDF, Osmanlı topraklarında çok sayıda isyan hareketine öncülük etmiştir.¹⁹⁴

¹⁹¹ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 48-49.

¹⁹² Nejla Günay, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler**, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2020, s. 21; Azmi Süslü, 1990, s. 54; Altan Deliorman, **Türklere Karşı Ermeni Komitecileri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1973, s. 23; Orhan Doğan, 2008, s. 24; Sadi Koçuş, 1967, s. 128; A. Alper Gazigiray, 1982, s. 107; Erdal İlter, **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)**, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 26.

¹⁹³ Pars Tuğlacı, Cilt III, 2004, s. 342.

¹⁹⁴ Simon Vratzian, “The Armenian Revolution and the Armenian Revolutionary Federation”, **The Armenian Review**, 1950 (3), p. 12; Kamuran Gürün, 2005, s. 232.

1.2.3. Ermeni Devrimci Federasyonu (1890-1915)

EDF'nin fikir babası, Ermeni liberalizminin ideoloğu ve Ermeni burjuvazisinin sözcüsü olan Krikor Ardzruni'dir (1845-1892)¹⁹⁵. Ardzruni'nin Tiflis'te çıkardığı *Uշաղ (Mşag)*¹⁹⁶ gazetesinde yayımlanan yazılar, EDF kurulmadan önce örgütün uygulamalarının temelini oluşturmuştur. Bununla birlikte Ardzruni'nin bir de broşürü bulunmaktadır. Bu broşür, onun ölümünden sonraki 30 yıllık süreçte, EDF liderlerinin "temel İncil"i görevini üstlenmiştir. Meşhur edebiyatçı Raffi (1835-1888) de EDF ideolojisinin oluşmasında etkili olmuş simalar arasındadır. Raffi eserlerinde Ermeni milliyetçiliğini ön plana çıkarmıştır. Özellikle *Կայծեր (Gaydzer/Kıvılcımlar)*¹⁹⁷ adlı eseri EDF'nin taktiklerini bizzat anlatmaktadır. Ardzruni ve Raffi'nin yanı sıra Vrtanes Papazyan (1866-1920) ve Badganyan (1830-1892) da EDF hareketine destek veren aktivistler arasında yer almaktadır.¹⁹⁸

EDF'yi ortaya çıkaran üç temel fraksiyon bulunmaktadır:¹⁹⁹

---

¹⁹⁵ 27 Şubat 1845'te Moskova'da dünyaya geldi. Çocukluğunu Moskova'da geçiren Ardzruni, ailesinden Fransızca öğrendi. 1855'te ailesiyle birlikte Almanya'nın Gratsnah şehrine yerleşti. Burada Almanca ve Latince dersleri almaya başladı. Sonrasında Moskova'ya dönen Ardzruni, 12 yaşında ilk kez Ermenice öğrenmeye başladı. Moskova ve Peterburg'da eğitimler alan Ardzruni, Avrupa'daki Mhitaristlerin merkezlerinde de bulundu. 1865'te *Meğu Hayastani*'de ilk kez yazılar kaleme aldı. 1872 yılında *Mşak* adlı dergiyi kurdu ve bu derginin editörlüğünü ve yöneticiliğini ölene kadar sürdürdü. Detaylı bilgi için bk. Հայկ Տէր Աստուածատրեանց, **Բառարան Հայ Կենսագրութեանց 1444-1904**, Ա. Հասոռ, Թիֆլիզ, 1904, էջ 152-155; Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոստրեան, **Հայ Հանրագիտակ**, Գիրք Բ., Թիւ 2, Պուրբէշ, 1938, էջ 282:

¹⁹⁶ 1871-1921 yılları arasında Tiflis'te yayımlanmış edebiyat ve siyaset gazetesidir. Sırasıyla haftalık, üç günlük, iki günlük ve beş günlük olacak şekilde neşredilmiştir. Bu gazetenin editörü ve yayıncıları şunlardır: Krikor Ardzruni, Aleksandr Kalantar, A. Mhitarian, Hampartsum Arakelyan, H. Sdepanyan, Levon Kalantar, Arakel Papahanyan (Leo), M. Melik Ağamalyan, Antreas Ardzruni ve H. Der Margosyan'dır. Gazete 4 sayfa olarak 53x25 cm, 64x44 cm, 55x38 cm, 45x32 cm ebatlarında ve *Mşag*, Dzetereli ve Ortakları, Hovhannes Mardirosyan, Kafkasya Valiliği, Egonomiya ve Slovo matbaalarında basılmıştır. Gazete, liberal Kafkasya Ermenilerinin yayın organı olarak bilinmektedir. Ermeni okullarının demokratikleştirilmesi, kilisenin kültürel ve toplumsal hayat üzerindeki etkisinin kırılması gibi konuları işlemektedir. Ayrıca Rusya yanlısı politikalar takip etmekte ve Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan Hristiyan milletlerin kurtarıcısı olarak Rusları görmektedir. Bununla birlikte Anadolu'daki isyan hareketlerine destek verir nitelikte haberler yayımlamışlardır. Meşhur Ermeni edebiyatçısı Raffi'nin milliyetçi şiirleri de gazetede neşredilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 45-46.

¹⁹⁷ Detaylı bilgi için bk. Բաֆֆի, **Կայծեր**, Հասոռ Առաջին, Մով. Վարդանեանի եւ Ընկ. Տպարան, Թիֆլիս, 1883; Բաֆֆի, **Կայծեր**, Հասոռ Երկրորդ, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի Տպարան, Թիֆլիս, 1887:

¹⁹⁸ A. B. Karinyan, **Ermeni Milliyetçi Akımları**, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25-39.

¹⁹⁹ Louise Nalbandian, 1975, pp. 152-153; Kamuran Gürün, 2005, s. 192.

- a) Bunlardan ilki milliyetçi “ihtilalciler”, bu gruba mensup kişiler Türkiye Ermenilerinin bağımsızlığıyla ilgilenmişler ve AK’ye sempati duymuşlardır. Bu grubun çoğu Peterburg’da okuyan öğrencilerden oluşmaktadır ve sözcüleri varlıklı bir Rus Ermenisi olan Gosdandin Hadisyan’dır. Tiflis’te toplandıkları pansiyona binaen bu gruba Kuzeyliler denilmiştir.
- b) İkinci grup sosyalist “ihtilalcilerden” oluşmaktadır. Bunlar Gürcü ve Rus ayrılıkçılarıyla iletişim içerisinde olup Çar’ı devirmeyi planlamışlardır.
- c) Üçüncü grup ise Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilerle ilgilenmiştir. Yukarıdaki iki sosyalist grup, gücünü genellikle Moskovalı öğrencilerden almıştır. Toplantılarını Tiflis’te gerçekleştirdikleri pansiyona atfen Güneyliler olarak bilinmektedir. Osmanlı Ermenileri ile ilgilenmek isteyen grubun içerisinde HK’ye girmiş olanlar da bulunmaktadır.

1890 yılının yazında Çarlık Rusyası’nın Tiflis şehrinde, Narodnaya Volya üyeleri, ulusalcılar, liberaller, HK’nin içerisinde bulunduğu bir öğrenci grubu ve entelektüel çevresinden Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն (Hay Heğapohagan Taşnagtsutyun/Ermeni Devrimci Federasyonu)²⁰⁰ ortaya çıkmıştır.²⁰¹ Kaynaklarda Taşnaksutyun ya da kısaltılmış hali Taşnak olarak da bilinen federasyonun önde gelen liderleri Krisdapor Mikayelyan²⁰² (1859-1905), Sdepan Zoryan²⁰³ (Rosdom) (1867-

---

²⁰⁰ 1890 yılında Tiflis’te kurulmuş olan EDF’nin farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. Kaynaklarda Taşnak, Daşnak, Taşnaksutyun, Daşnaksutyun, Troşak gibi adlandırmalar yapılmaktadır. Özellikle Troşak adını kullananlar EDF’nin resmî yayın organı olan *Troşag*’dan yola çıkarak bunu tercih etmektedir. Bu konuyla ilgili sorunun bizzat Ermenice karşılığının kullanılmasıyla çözüleceği kanaatindeyiz. Ermenice tam karşılığı olan Ermeni Devrimci Federasyonu (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն) şeklinde kullanmak kavram karmaşasının önüne geçecektir.

²⁰¹ Gerard Dedeyan, 2015, s. 449.

²⁰² 1859’da Goğtın bölgesinde yer alan Agulis’te doğdu. Tiflis’teki Normal Okul’dan mezun oldu. Sonrasında Moskova Ziraat Enstitüsüne girdi. Ancak eğitimini tamamlamadan 1887’de Tiflis’e geri döndü ve burada ayrılıkçı faaliyetlere dahil oldu. Anadolu’dan gelen Ermenilere okuma-yazma ve silah kullanmaya yönelik eğitim verdi. 1890 yılında EDF’nin kurulmasında önemli rol oynadı. 1891 yılının baharında tutuklanıp Besarabya’ya sürgüne gönderildi. 1892’de EDF’nin Birinci Kongresi’ne katıldı ve 1898 yılına kadar Transkafkasya’da ikamet etti. 1898’den sonra Cenevre’de çıkan *Troşag* dergisinde çalıştı ve Ermeni sorunu üzerine propaganda faaliyetleri gerçekleştirdi. Ayrıca *Pro Armenia*’nın çıkmasında da etkili oldu. Mikayelyan, zengin Ermenilerden tehditle para almayı amaçlayan “Potorig” operasyonunu başlattı. II. Abdülhamid’e düzenlenecek suikast için kullanılacak bombayı hazırlarken

1919), Simon Zavaryan²⁰⁴ (1866-1913) ve Haçadur Malumyan'dır²⁰⁵ (Agnuni) (1863-1915).²⁰⁶ Ayrıca yönetim kurulunda Apraham Tasdagyan, Levon Sartaryan, Levon Sarkisyan ve Hovhannes Loris-Melikyan da bulunmaktadır.²⁰⁷

EDF'nin amacı dağınık halde olan tüm Ermeni örgütlerini tek bir çatı altında birleştirmektir. Bundan kaynaklı olarak federasyon adını almıştır.²⁰⁸ Sosyalist bir ideolojiye sahip olan HK, EDF ile bir süreliğine birleşmiş ancak bu ittifak kısa süreli olmuştur. Sosyalizm konusu bir yana HK, EDF'nin planları uygulamada yavaş olması ve kendilerine gösterilen muameleden hoşnut olunmaması gibi nedenlerle 18 Mayıs ve

---

hayatını kaybetti. Detaylı bilgi için bk. Hratch Dasnabedian, **History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890/1924**, Oemme Edizioni, Milan, 1990, p. 200. Ayrıca bk. Michael Varandian, "A History of the Armenian Revolutionary Federation", Part V, **The Armenian Review**, 1972 (2), pp. 79-80; Michael Varandian, "A History of the Armenian Revolutionary Federation", Part VI, **The Armenian Review**, 1972 (4), pp. 70-71.

²⁰³ 1867'de Goğtn bölgesine bağlı Tsğna'da dünyaya geldi. Orta öğrenimini Tiflis'te tamamladı. 1889'da Moskova Ziraat Enstitüsüne girdi ancak ayrılıkçı faaliyetler yürüttüğü anlaşılınca okuldan atıldı. 1891'den itibaren Rosdom, EDF'nin en önemli figürlerinden birisi oldu. EDF'nin Birinci Kongresi'ne katıldı ve programın ideolojik girişini yazan ekibin arasındaydı. Sonrasında Cenevre'ye gitti ve *Troşag*'da çeşitli görevler aldı. 1895'te birtakım faaliyetler yürütmek üzere Erzurum, İran ve Kafkasya'da bulundu. 1898'den sonra Bulgaristan'ın Plovdiv şehrine yerleşti. EDF-Makedonya iş birliğinin oluşmasında öncü oldu. 1902'de Kafkasya'ya dönen Rosdom, Çar karşıtı faaliyetlerde bulundu. 1914 yılındaki EDF'nin Sekizinci Kongresi'ne katıldı. 1915 yılından itibaren örgütlenmeye başlayan Ermeni gönüllü birliklerinin oluşmasında önemli rol oynadı. 1919 yılının Ocak ayında tifüse yakalanarak öldü. Detaylı bilgi için bk. Hratch Dasnabedian, 1990, p. 214.

²⁰⁴ 1866'da Lori'de doğdu. Tiflis'te orta öğrenimini tamamladı. Sonrasında Moskova Ziraat Enstitüsünde eğitim aldı. Mezun olduktan sonra Tiflis'e döndü ve EDF'nin kuruluş sürecinde etkili oldu. 1890 yılının Ekim ayında Trabzon'a gitti. Kısa süre sonra tutuklanıp Kafkasya'ya gönderildi. Sonrasında Rus yetkililer tarafından Besarabya'ya sürgün edildi. 1892'de sürgünden dönen Zavaryan, EDF'nin Birinci Genel Kongresi'ne katıldı ve burada âdem-i merkeziyetçiliği savundu. 1902 yılına kadar EDF'nin üyesi ve sekreteri olarak Kafkasya'da çalıştı. Mikayelyan'ın başlattığı "Potorig" operasyonunu organize etti. 1904'teki Üçüncü Kongre'de Kilikya Sorumlu Organı üyeliğine seçildi. Daha sonrasında çeşitli görevler nedeniyle Mısır, Lübnan, Suriye ve Çukurova'da bulundu. Beyrut'ta 1905 yılında EDF Talebe Birliği'ni oluşturdu. EDF'nin Dördüncü, Beşinci ve Altıncı Kongreleri'ne de katılma şansını buldu. 1911 yılında İstanbul'a yerleşti ve burada batı bürosunun üyesi olarak ve *Azadamard* için çalıştı. 1913'te İstanbul'da öldü. Zavaryan'a büyük bir cenaze merasimi düzenlendi ve naaşı Tiflis'e gönderildi. Detaylı bilgi için bk. Hratch Dasnabedian, 1990, p. 213.

²⁰⁵ Meğri'de dünyaya gelen Agnuni, Tiflis'te bulunan Nersesyan Koleji'nden mezun oldu. 1883'ten itibaren *Mşag* dergisinde çalıştı. EDF'nin kuruluş sürecinde Krikor Ardzruni'yi temsil etti. Sonrasında Cenevre'ye giderek çalışmalarına devam etti. Mikayelyan'ın teşvikleriyle 1899 yılında *Troşag*'da çalışmaya başladı. Burada "Kafkas Haberleri" dizisini E. Agnuni adıyla kaleme aldı. Derginin yazı işleri kadrosunda bir süre kaldıktan sonra 1901'den itibaren EDF'nin batı bürosunun üyesi oldu. 1907 yılından itibaren EDF'nin tüm kongrelerine katıldı. *Kafkasya'nın Yaraları* ve *Savaşa Doğru* adlı eserleri kaleme aldı. 1908'den itibaren İstanbul'da yaşamaya başladı. 1915'te ise hayatını kaybetti. Detaylı bilgi için bk. Hratch Dasnabedian, 1990, p. 198.

²⁰⁶ Վ. Ա. Պարսաւթյան, Շ. Ռ. Հարությունյան, 1979, էջ 257; Ara Caprielian, **The Armenian Revolutionary Federation: The Politics of a Party in Exile**, Unpublished Doctoral Thesis, New York University, New York, 1976, p. 61.

²⁰⁷ Mehmet Perinçek, **Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s. 55.

²⁰⁸ Simon Vratzian, **Armenia and the Armenian Question**, trans. James G. Mandalian, Hairenik Publishing Company, Boston, 1943, p. 19; Ռ. Միսնիսյան, 2012, էջ 386:

5 Haziran 1891’de yayımladığı resmî bildirilerle federasyondan ayrıldığını kamuoyuna duyurmuştur. Bu durum EDF saflarının zayıflamasına yol açmış; ayrıca iki örgüt arasında yaşanacak çatışmaların da zeminini oluşturmuştur.²⁰⁹

Louise Nalbandian, EDF’nin kuruluş sürecine dair herhangi bir kayıt bulunmadığını söylemektedir.²¹⁰ Henüz günyüzüne bu veriyi çürüten bir belge çıkmadı. Şu an için sadece 1890 yılında Tiflis’te yayımlanan kuruluş manifestosu hakkında bilgiye sahibiz. Bu manifestoda tüm Ermenileri tek bir çatı altında birleştirip bağımsız bir devletin kurulması için harekete geçme vaktinin geldiği belirtilmiştir.²¹¹ 1891 yılında EDF tarafından yayımlanan ikinci bildiride, Ermenilerin güçlerini birleştirmesi gerektiği hususuna dikkat çekilmiştir. Üçüncü ve son bildiride Ermenilerin her daim isyan hareketine hazır olmaları vurgusu yapılmıştır.²¹²

1892 yılının Nisan ayında İran’ın Tebriz şehrinde yaşayan bir grup EDF’li, “Ermeni İhtilalcilerinin Birinci Genel Kongresine Davet” başlıklı bir genelge yayımlamıştır. Bu genelgede federasyon içerisinde köklü değişikliklerin yapılması gerektiğini savunmuşlar ve genel kurulun toplanmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine 1892 yazında Tiflis’te EDF’nin Birinci Genel Kongresi düzenlenmiştir. Ancak bu kongreyle ilgili bilgiler kısıtlıdır. Kongreyle ilgili günümüze ulaşan en önemli kaynak federasyonun programıdır. Esat Uras, bu toplantıya Erzurumlu, Dersimli, Muşlu ve diğer bölgelerden pek çok komitacının katıldığını belirtmiştir. Aşod Melkonyan ise 65 delegenin katılımıyla gizli koşullar altında birinci kongrenin gerçekleştiğini söylemiştir. HK’nin federasyondan ayrılmasıyla bağlantılı olarak “Ermeni Devrimciler Federasyonu” yerine “Ermeni Devrimci Federasyonu” kullanılmaya başlanmıştır.

²⁰⁹ Razmik Panossian, 2006, p. 206; Ramazan Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 85; Louise Nalbandian, 1975, pp. 163-164; Վ. Ա. Պարսաւլյան, Շ. Ռ. Հարությունյան, 1979, էջ 258:

²¹⁰ Louise Nalbandian, 1975, p. 151.

²¹¹ Esat Uras, 1987, s. 444-445. Ayrıca bk. Հրաչ Տասնապետեան, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Բ. Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէյրութ, 1985, էջ 9; Louise Nalbandian, 1975, pp. 156-157; Ara Caprielian, 1976, p. 62.

²¹² Esat Uras, 1987, s. 445-446.

Federasyonun programı *Ղրօշակ (Troşag)*'da ve ayrı bir broşür olarak yayımlanmıştır. Ayrıca EDF'nin kurucularından olan Krisdapor Mikayelyan, Sdepan Zoryan ve Simon Zavaryan, *Troşag*'da "A ve B" başlığı altında örgütün ideolojisini bir dizi makale şeklinde anlatmıştır.²¹³ EDF'nin programı, Rus Narodnaya Volya örgütünden esinlenerek hazırlanmıştır. Çünkü federasyonun kurucusu olarak kabul edilen Krisdapor Mikayelyan bu örgüte mensuptu.²¹⁴

EDF'nin programı, Rosdom tarafından geliştirilmiştir.²¹⁵ Bu program, sosyalist ilkeleri anlatan uzun bir girişle başlamakta; amaç, araçlar ve organizasyon olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.²¹⁶ Giriş bölümünün ardından Anadolu'da yaşayan Ermenilerin durumu hakkında bilgi verildikten sonra Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan diğer topluluklara temas edilmiştir.²¹⁷ Özetle, EDF'nin amacının isyan yoluyla Ermenilerin bağımsızlığının kazandırılması olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda silahlı örgütlerin kurulması ve ayrılıkçı görüşü benimseyen gençlerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Buna paralel olarak propaganda faaliyetlerinin yürütülmesi de öngörülmüştür. Ayrıca faaliyetlerine destek olmayan Ermenilere ve devlet görevlilerine suikast²¹⁸ eylemlerinde bulunmayı meşru saymışlardır. EDF'nin bu konudaki emri "*Türkü, Kürdü her yerde, her türlü şartlar altında vur. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainlerini öldür. İntikam al.*" idi.²¹⁹

---

²¹³ Louise Nalbandian, 1975, p. 166-170; Esat Uras, 1987, s. 450; Աշոտ Մելքոնյան, 2018, էջ 236; Ռ. Միսնյան, 2012, էջ 390: Bu yazı dizisinin orijinal nüshaları için bk. "Այբ ու Բեն", **Ղրօշակ**, Թիւ 5, Նոյեմբեր 1893, էջ 1-2; "Այբ ու Բեն", **Ղրօշակ**, Թիւ 6, Յունվար 1894, էջ 1-2; "Այբ ու Բեն", **Ղրօշակ**, Թիւ 7, Մարտ 1894, էջ 7-8; "Այբ ու Բեն", **Ղրօշակ**, Թիւ 8, Մայիս 1894, էջ 6-8:

²¹⁴ Esat Uras, 1987, s. 446.

²¹⁵ Լ. Ս. Մկրտումյան, 2016, էջ 258.

²¹⁶ Ռ. Միսնյան, 2012, էջ 389:

²¹⁷ Louise Nalbandian, 1975, pp. 167-168; Simon Vratzian, 1943, p. 20; Ռ. Միսնյան, 2012, էջ 389-391; Ara Caprielian, 1976, p. 63; Peter Faradian, "The Armenian Revolutionary Federation", **The Armenian Review**, 1963 (2), pp. 64-65; Simon Vratzian, 1950, pp. 18-19.

²¹⁸ EDF'nin programındaki terör unsurlarını görmek için bk. K. S. Papazian, **Patriotism Perverted**, Baïkar Press, Boston, 1934, pp. 13-18.

²¹⁹ Esat Uras, 1987, s. 443.

EDF'nin Ermeni siyasi hayatında daha etkili olmasının sebebi, programında sosyalizmden ziyade milliyetçilik konusuna yer vermesidir. Bu tutum, komünizmi istemeyen ve o ideolojiyi anlamayan Ermenileri, federasyonun çatısı altında birleştirmeyi başarmıştır.²²⁰ EDF üyeleri ne kadar sosyalizmi benimsememiş olsalar da Ruslara iyi görünebilmek hedefiyle Viyana'da gerçekleştirilen kongrede kendilerinin sosyalist bir örgüt olduğunu açıklamışlardır.²²¹ EDF, sosyalizmi bir maske gibi kullanmıştır. Bundaki amaçları ise emekçi kitleleri kandırmanın bir yolu olmasıdır. Ünlü marksist Aziz Şahumyan, 1906'da EDF'nin sahte sosyalist dönüşümleri ile ilgili şöyle der: *“Kendinizi istediğiniz kadar ‘sosyalist’ ilan etmeye devam edin, ‘sosyalist’ tüyleriniz, çirkin burjuva imajınızı kimseden gizleyemiyordu.”*²²² Şahumyan aynı yıl başka bir yerde yaptığı konuşmada *“15 yıldır olduğu gibi burjuva, milliyetçi ve gerici bir parti olmaktan çıktı mı? Ne yazık ki bu partinin çalışmaları gözümüzün önünde ve belki de her zamankinden daha burjuvazi, milliyetçi ve gerici”* ifadelerini kullanmıştır.²²³

Esat Uras, EDF'yi milliyetçi-sosyalist politika takip eden bir örgüt olarak tasvir etmiştir.²²⁴ Mehmet Perinçek, EDF'nin ilk programına göre genel siyasi görüntüsünü, *“bayağı bir Marksizm'in, liberalizmin, halkçılığın ve küçük burjuva milliyetçiliğinin bir karışımı olarak kendisini gösterir.”* şeklinde özetler. Ayrıca Perinçek, EDF'nin Avrupa diplomasisi, Avrupa devrimci ve sosyalist hareketi, Rus devrimci hareketi ve Türk muhalif hareketinden destek almak için çaba sarf ettiğini belirtmiştir.²²⁵ Buradaki amaç, büyük devletlerin desteğini alarak Balkanlar'daki milletler gibi bağımsız bir Ermeni

---

²²⁰ Justin McCarthy, 2019, s. 62.

²²¹ Seyit Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, SRT Yayınları, Ankara, 2015, s. 177.

²²² Վ. Ա. Պարսաւյան, Շ. Ռ. Հարությունյան, 1979, էջ 259:

²²³ Վ. Ա. Պարսաւյան, Շ. Ռ. Հարությունյան, 1979, էջ 259:

²²⁴ Esat Uras, 1987, s. 444.

²²⁵ Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 33.

devleti kurmaktır.²²⁶ Tarihçi Erdal İlter ise EDF ile ilgili şöyle bir değerlendirme yapmıştır: “Onların programları, sınıf ve sosyalizm esaslarını ihtiva ediyordu. Böylece kendilerine sosyalist-demokrat, sosyalist-ihtilâlcı, milliyetçi ve âdem-i merkeziyetçi vasıflarını veren Taşnaklar bir terör örgütü olarak ortaya çıkıyorlardı.”²²⁷ A. B. Karinyan, EDF’nin programıyla ilgili olarak Ermeni gerçekliği içerisinde halkçılığın zayıf bir akım olduğunun altını çizmiştir.²²⁸ Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti’nin ilk başbakanı olan Hovhannes Kaçaznuni, EDF’yi kuruluş dönemlerinde bir komplo örgütü olarak tasvir etmiştir.²²⁹ Razmik Panossian, EDF için sosyalizmin bir amaç olmadığını, milliyetçi hedeflerine ulaşmak için bir araç olduğunu belirtmiştir.²³⁰ Bunların yanı sıra Dedeyan, Ermeni siyasi düşüncesi içinde, sosyalizm argümanlarını Alman, Fransız ya da Rus sosyalizminin bazı eserlerinden; milliyetçilik argümanlarını ise Ermeni edebiyatından alındığına işaret etmektedir.²³¹

1890-1914 yılları arasında EDF genel kongreler düzenleyerek örgütün programını ve teşkilatını oluşturmuş ve ayrıca organize edilecek eylemlerin planlarını yapmıştır. Bu kongreler kısaca şunlardır:²³²

---

²²⁶ Mehmet Perinçek, **Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan’ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 37.

²²⁷ Erdal İlter, “Taşnaksutyun”, **Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler**, ed. Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2007, s. 77.

²²⁸ A. B. Karinyan, 2007, s. 45.

²²⁹ Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)**, çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 89.

²³⁰ Razmik Panossian, 2006, p. 207.

²³¹ Gerard Dedeyan, 2015, s. 452.

²³² Birinci, İkinci ve Üçüncü Genel Kongreler hakkında detaylı bilgi için bk. Հրաչ Տասնապետեան, 1985; Dördüncü Genel Kongre için bk. Հրաչ Տասնապետեան, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Գ. Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէրոյթ, 2007; Հրաչ Տասնապետեան, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Դ. Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէրոյթ, 1982; Երուանդ Փամպուրեանի, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Ե. Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէրոյթ, 2007; Beşinci Genel Kongre için bk. Երուանդ Փամպուրեանի, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Զ. Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէրոյթ, 2010; Altıncı Genel Kongre için bk. Երուանդ Փամպուրեանի, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Ը. Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէրոյթ, 2011; Yedinci Genel Kongre için bk. Երուանդ Փամպուրեանի, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Թ. Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէրոյթ, 2014; Sekizinci Genel Kongre için bk. Երուանդ Փամպուրեանի, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, ԺԱ. Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէրոյթ, 2015:

Tablo 10. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Yaptığı Genel Kongreler (1890-1914)

KONGRE	YIL	YER	ÜLKE
<i>Kuruluş Toplantısı</i>	1890	Tiflis	Çarlık Rusyası/Gürcistan
<i>Birinci Genel Kongre</i>	1892	Tiflis	Çarlık Rusyası/Gürcistan
<i>İkinci Genel Kongre</i>	1898	Tiflis	Çarlık Rusyası/Gürcistan
<i>Üçüncü Genel Kongre</i>	1904	Sofya	Osmanlı Devleti/Bulgaristan
<i>Dördüncü Genel Kongre</i>	1907	Viyana	Avusturya-Macaristan İmparatorluğu
<i>Beşinci Genel Kongre</i>	1909	Varna	Bulgaristan
<i>Altıncı Genel Kongre</i>	1911	İstanbul	Osmanlı Devleti
<i>Yedinci Genel Kongre</i>	1913	Erzurum	Osmanlı Devleti
<i>Sekizinci Genel Kongre</i>	1914	Erzurum	Osmanlı Devleti

EDF, 1890-1914 yılları arasında kuruluş toplantısını da dahil edersek toplamda dokuz genel kongre düzenlemiştir. Kuruluş toplantısı, Birinci ve İkinci Genel Kongre Tiflis'te gerçekleştirilirken; Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Genel Kongreler Avrupa'nın Sofya, Viyana ve Varna şehirlerinde tertiplenmiştir. Altıncı, Yedinci ve Sekizinci Genel Kongreler ise İstanbul ve Erzurum'da toplanmıştır.

EDF'nin ilk yıllarında sevk ve idaresinin Cenevre'de bulunan gizli bir büronun elinde olduğu iddia edilmiştir. Asıl faaliyetlerin yürütüldüğü ve EDF'nin kurucularının bulunduğu yer ise Tiflis'tir. EDF'nin merkezi olarak Trabzon'un da seçildiğini öne süren Nalbandian, EDF Merkez Komitesi'nin beş kişiden oluştuğu ve bunların Tiflis'te ikamet ettiğini belirtmiştir. Bu beş kişi Krisdapor Mikayelyan, Simon Zavaryan, Apraham Tasdagyan, H. Loris Melikyan ve Levon Sarkisyan'dır.²³³ Tiflis'in yanı sıra Bakü'de bulunan Merkez Komite de önemli bir işleve sahiptir. Kafkasya'daki şubelere talimat göndermektedir. Hatta Cenevre'de bulunan Merkez Komitesi, Bakü'nün gözlemi altında faaliyetlerini sürdürmüştür.²³⁴

²³³ Louise Nalbandian, 1975, pp. 154-155; Kamuran Gürün, 2005, s. 192.

²³⁴ A. B. Karinyan, 2007, s. 53.

EDF'nin propaganda merkezi ilk yıllarda Paris'tir. Burada Pierre Geillard öncülüğünde *Pro Armenia* adlı bir süreli yayın neşredilmiştir. Bu süreli yayın etrafında pek çok Ermeni taraftarı toplanmıştır. *Pro Armenia*'nın yanı sıra, *Troşag*, *Յւնւոց* (*Haraç*), *Ալիք* (*Alik*), *Հայրենիք* (*Hayrenik*) ve *Ռազմիկ* (*Razmig*) gibi periyodik yayınlarla Avrupa kamuoyu Ermenilerin lehine hazırlanmaya başlanmıştır. Bir süre sonra Paris, Londra, Brüksel, Berlin, Leipzig, Cenevre, Zürih, Roma ve Milano'da istenilen ortam oluşmuştur. Brüksel'de Uluslararası Ermeni Dostları Kongresi gerçekleştirilmiştir. Çeşitli Avrupa ülkesinin parlamentosunda Ermenilerle ilgili beyanatlar verilmiştir. Bunların yanı sıra İngiltere'de Lord Bryce, Rusya'da Gamarovski, Belçika'da Roland-Jaqueman ve Almanya'da Papaz Lepsius da dikkate değer çalışmalarda bulunmuşlardır. Bir süre sonra yabancılar da Ermeni tezlerini savunan çalışmalar kaleme almaya başlamışlardır.²³⁵

EDF ilk olarak Anadolu'da teşkilatlanmaya başlamıştır. Van, İstanbul ve Trabzon'da örgütün merkezleri oluşturulmuştur. Ayrıca Muş, Bitlis, Sason, Erzurum, Erzincan ve Hınıs'ta da EDF'nin komitaları ve hücreleri bulunmaktadır. Özellikle Van'a ağırlık gösterilmiştir. Bunun sebebi ise İran'la sınırının olması ve Osmanlı Devleti'nin yönetim merkezi olan İstanbul'a uzak olmasıdır. EDF'nin Anadolu'da teşkilatlanma faaliyetlerini yürüten kişiler Kafkasya Ermenileridir.²³⁶ EDF, bu bölgelerde yürüttüğü silahlı faaliyetleri fedailer üzerinden yürütmüştür. Fedai teşkilatı, 10-15 kişilik seyyar gruplar halinde örgütlenmiştir. Yaşadığı coğrafya ve mesleğine bakılmaksızın her Ermeni bu teşkilatın içerisinde yer alabilmiştir.²³⁷

EDF, 1892 yılından itibaren Osmanlı, Rusya ve İran topraklarında yeniden teşkilatlanmaya gitmiştir. İran, ayrılıkçı hareketin merkezi haline dönüşmüştür.

---

²³⁵ Esat Uras, 1987, s. 451.

²³⁶ Esat Uras, 1987, s. 449; Edward J. Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi**, çev. İbrahim Türkmen, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 35.

²³⁷ Güzin Çaykırın, **Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)**, Hece Yayınları, Ankara, 2021, s. 58.

Tebriz’de Dikran Sdepanyan adlı bir Ermeni, silah yapımı üzerine çalışmaya başlamıştır. Kafkasya’da gelen silahların parçaları Tebriz’de birleştirilip Türk-İran sınırında yer alan Derik Manastırı’na sevk edilmiştir.²³⁸ Ayrıca Kars da EDF’nin üssü haline gelmiştir.²³⁹ Kars-Pasen ve Erivan-Sürmeli yolları silah tesliminin yapıldığı güzergâhlardan bazılarıdır.²⁴⁰

Federasyonun teşkilat talimatnamesi 1907 yılında Viyana’da gerçekleştirilen EDF’nin Dördüncü Genel Kongresi sonucunda hazırlanmıştır. Bu talimatnamede, EDF’nin teşkilatı, doğu ve batı olmak üzere iki büroya ayrılmıştır: Doğu bürosu, Giresun-Harpur-Diyarbakır hattının doğusu ve Kafkasya, Rusya ve İran’dan meydana gelmiştir. Bu büronun en önemli görevi, mali propagandayı yürütmek ve savaşla ilgili işlerle ilgilenmektir. Batı bürosu, Giresun-Harpur-Diyarbakır hattının batısı ile Balkan Yarımadası, Amerika, Rusya, İran ve Mısır hariç tüm ülkeleri kapsamaktadır. Bu büronun temel görevi yabancı ülkelerdeki propaganda faaliyetlerini organize etmektir. Ayrıca teşkilatın üç bölge meclisi bulunmaktadır. Bunlar, Ermenilerin “Büyük Ermenistan” olarak adlandırdıkları coğrafi yer, Kafkasya ve Batı bölgeleridir. EDF teşkilatı tedhiş hareketini de içermektedir. Tedhiş hareketlerini siyasi ve teşkilata ait olmak üzere ikiye ayırmaktaydılar. Federasyonun teşkilat yapısı ayrılıkçı basını da içermektedir. Ayrılıkçı basının en önemli yayın organı, örgütün propagandasını yapmakla yükümlü olan *Troşag*’tır.²⁴¹

Doğu Bürosu’nun genel merkezi Tiflis’tir. Bu büro, Erivan, Karabağ, Kantzag, Bakü, Batum, Kuzey Kafkasya, Odesa, Dedeğağaç, Kars ve İran’da bulunan EDF merkez komitelerini denetlemekle görevlidir. Ayrıca coğrafi olarak yakın olduğu için

---

²³⁸ Yves Ternon, 1993, s. 102-103.

²³⁹ Ռ. Մխմնյան, 2012, էջ 392:

²⁴⁰ Mehmet Perinçek, 2015, s. 60.

²⁴¹ Esat Uras, 1987, s. 446-449. EDF’nin teşkilatlanması ile ilgili ayrıca bk. Ռ. Մխմնյան, 2012, էջ 391-393; Louise Nalbandian, 1975, pp. 168-169; A. A. Lalayan, **Taşnak Partisi’nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, çev. Kayhan Yükseler, 4. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s. 54-69.

Anadolu'nun doğusunda bulunan Van, Muş, Erzurum, Trabzon ve Bitlis de bu büronun sorumluluğu altındadır. Batı bürosunun genel merkezi ise Cenevre'dir. Yetki alanı doğu bürosuna göre daha geniştir. İstanbul, İzmir, Çukurova, Merzifon, Mısır, Balkanlar, Kıbrıs, Fransa, Almanya ve ABD batı bürosunun sorumluluk alanına dahildir. Bununla birlikte Diyarbakır, Harput, Sivas, Kayseri ve Samsun da batı bürosuna rapor sunmak zorundadır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte EDF teşkilatlanmasında bir takım değişikliğe gidilmiştir. Doğu ve batı bürosu dağıtılıp yerine "İstanbul Sorumlu Birimi" oluşturulmuştur. Bu birim İttihat ve Terakki Cemiyeti²⁴² ile ilişkileri organize etmek ve Osmanlı Devleti topraklarında isyan hareketlerini yürütmekle görevlidir. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ayrılıkçı hareketlerine son vereceklerini iddia eden EDF'liler, Muş-Van sorumlu birimini de "Ermeni Devrimci Federasyonu Memleket Sorumlu Birimi" şeklinde yeniden yapılandırmışlardır. Bu birimin görevi ise bölgedeki eylemleri denetlemektir.²⁴³

Meşrutiyet'in ilanıyla ayrılıkçı faaliyetlerine sözde ara veren EDF, Anadolu'daki grup ve komiteleri organize etmek için çeşitli yerlere saha kadroları nakletmiştir. Bu saha kadrolarının sorumlusu ve görev yerleri şu şekildedir: Trasdamad Mardiros Ganayan/Tro (Diyarbakır, Bulgaristan), Şahbaz (Karadeniz Bölgesi, Sivas), Dr. Nazlıyan (Kayseri), Dr. Haygaz Baruyr (Kozan), Murad (Harput, Arapkir, Sivas), Sdepan Zoryan/Rosdom (İran), Dikran (Erzurum, Van, Muş ve Diyarbakır), Mıgırdiç Melkonyan/Karmen (Kiğı), Kalusd Aloyan/Toros (Muş) ve Rupen Der Minasyan (Muş). Bunların başlıca görevi, fedailerin ihtiyaçlarını karşılamaktır.²⁴⁴

EDF'liler, padişah II. Abdülhamid'in ıslahatlar konusundaki kararlı tutumunu aşındırabilmek için Osmanlı Devleti'ni zayıflatmayı ve hatta yabancı müdahalesi için gerekli zemini oluşturmayı planlamıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti yönetimi ile

---

²⁴² Bu sayfadan itibaren "İttihat ve Terakki Cemiyeti" yerine "İTC" kısaltması kullanılacaktır.

²⁴³ Nejla Günay, 2020, s. 24-25.

²⁴⁴ Güzin Çaykırın, 2021, s. 59.

sorunu olduğu düşünölen Anadolu'daki aşiretlerle ve Makedon komiteleriyle iş birliği kurmaya çalışmışlardır. Ancak Kürt aşiretlerini yanlarına çekemeseler de Makedon komiteleriyle ittifak kurmayı başarmışlardır. EDF'nin kurucu kadrosunda yer alan Rosdom, Ermeni-Makedon ittifakının kurulmasında öncü olmuştur. Ayrıca EDF'nin Osmanlı topraklarında kullanacakları bombaları ise Bulgarlar hazırlamıştır. Boris Sarafov'un desteğiyle Osmanlı-Bulgar sınırında gizli bir okul açılmış ve burada çok sayıda Ermeni genci yetiştirilip EDF'ye kazandırılmıştır. Ermeni-Bulgar ittifakının merkezi İsviçre'nin Cenevre kentidir. Londra, Paris ve Milano'da *Pro Armenia* dergisinin tertipleği mitinglere Ermenilerin yanı sıra Bulgarlar ve Makedonlar da iştirak etmişlerdir.²⁴⁵

EDF'nin Osmanlı topraklarındaki ilk eylemi 1891 yılında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Cemiyeti'nin eski başkanı Gerekeçyan'a düzenlenen suikasttır.²⁴⁶ Üç yıl sonra 1894'te silahlı EDF üyeleri sınırı geçmeye çalışırken Şenik çarpışması meydana gelmiştir.²⁴⁷ HK'nin 1890-1896 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu başarısız birtakım girişimlerden sonra EDF büyük çaplı eylemler gerçekleştirmeye başlamıştır. Bunlar kronolojik olarak Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankası Baskını (1896)²⁴⁸, Hanasor Harekâtı (1897), II. Sason İsyanı (1904)²⁴⁹, Yıldız Suikastı (1905)²⁵⁰, Adana

---

²⁴⁵ Erdal İlter, 1995, s. 30-32; Pars Tuğlacı, Cilt III, 2004, s. 155.

²⁴⁶ Kamuran Gürün, 2005, s. 194; Yves Ternon, 1993, s. 103.

²⁴⁷ Esat Uras, 1987, s. 450-451.

²⁴⁸ 26 Ağustos 1896 tarihinde, EDF üyeleri tarafından İstanbul'da gerçekleştirilen eylem kaynaklara Osmanlı Bankası Baskını olarak geçmiştir. Bu eylem nedeniyle İstanbul'un farklı bölgelerinde Müslöman-Ermeni çatışmaları meydana gelmiş ve her iki taraf önemli kayıplar vermiştir. Osmanlı Bankası Baskını'nı gerçekleştiren EDF üyeleri, büyükelçiler vasıtasıyla herhangi bir ceza almadan Osmanlı topraklarını terk etmişlerdir. Detaylı bilgi için bk. Fikrettin Yavuz, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015; Recep Karacakaya vd., Cilt II, 2008; Recep Karacakaya vd., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909)**, Cilt III, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009. Olayların Osmanlı Ermeni Basını'nda nasıl ele alındığını görmek için bk. Hülya Eraslan, **Osmanlı Bankası Baskını'nın (1896) Osmanlı Ermeni Basınında Ele Alınışı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016.

²⁴⁹ Ermeni komitacılarının Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan Sason'da kalkıştıkları ikinci büyük eyleme verilen isimdir. Birinci Sason İsyanı'nda hedeflerine ulaşamayan komitacılar, Ermeni halkını tekrar hükümet aleyhinde örgütleyerek yeni bir isyan hareketine neden olmuştur. Detaylı bilgi için bk. Esat Uras, 1987, s. 519-523; Recep Karacakaya vd., Cilt III, 2009.

²⁵⁰ 21 Temmuz 1905 Cuma günü, dönemin padişahı II. Abdülhamid'in Yıldız Camii'nde bulunduğu esnada arabasına EDF'liler tarafından bomba yerleştirilerek suikast yapma girişimleri tarihte Yıldız

İsyanı (1909)²⁵¹ ve Van İsyanı (1915)'dir. Bu olayların yanı sıra EDF, Anadolu'nun birçok yerinde ufak çaplı eylemlerde bulunmuş ve kendilerine destek olmayan kişilere suikastlar düzenlemiştir.²⁵²

Bu eylemlerin yanı sıra EDF, Osmanlı toprakları dışında da faaliyetler yürütmüştür. Çarlık Rusyası Dönemi'nde 1905-1907 yıllarında gerçekleşen devrim hareketlerinde EDF üyeleri Çar'a ve özellikle Müslümanlara karşı mücadeleye girişmişlerdir. EDF'nin buradaki faaliyetleri kitlelere önderlik eden bir örgüt niteliğinde değil terörist-komplocu bir grup görüntüsü sunmuştur. Birinci Dünya Savaşı zamanı, İttifak Devletlerinin savaşı kazanma ihtimali, EDF'yi Çarlık Rusyası'na yakınlaştırmaya itmiştir. Çünkü İttifak Devletleri savaşı kazanırsa Ermenilerin bağımsızlıklarını kazanmaları hayal olacaktır. Bu doğrultuda EDF, Rusların oluşturduğu gönüllü birliklere dahil olarak Anadolu'da Osmanlı'ya karşı savaşmaya başlamıştır.²⁵³ Ayrıca EDF, 1907'deki İran Devrim hareketine de katılmıştır.²⁵⁴

Yurtdışındaki Jön Türkler ile Ermeni siyasi örgütleri arasındaki ilk temaslar 1891-1892 yıllarında başlamıştır. Jön Türk hareketinin Paris'teki lideri olan Ahmet Rıza, HK'ye mensup kişilerle çok sayıda görüşme gerçekleştirmiştir. Jön Türkler,

---

Suikastı olarak bilinmektedir. Komitacıların yapmış olduğu hesap birkaç dakika ile tutmadığı için II. Abdülhamid suikasttan kıl payı kurtulmuştur. Ancak o anda arabanın çevresinde bulunan pek çok masum kişi hayatını kaybetmiştir. Detaylı bilgi için bk. Raşit Gündoğdu, **Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Yapılan Suikastın Tahkikat Raporu**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2007.

²⁵¹ Adana İsyanı, 1909 yılının Nisan ayında meydana gelmiştir. Bu isyan, Ermeni komitacılarının "bağımsız Ermenistan" kurmak için yapmış oldukları faaliyetlerin bir sonucudur. Bu isyanın ortaya çıkmasında din adamlarının rolü mühimdir. İsyân hareketi neticesinde hem Müslüman hem Ermenilerden çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Bu durumu Ermeniler, propaganda malzemesi olarak kullanmış ve Ermenilerin kayıplarını abartarak dünya kamuoyunu yanıltmışlardır. Detaylı bilgi için bk. Recep Karacakaya vd., Cilt III, 2009; Recep Karacakaya vd., Cilt IV, 2009; Recep Karacakaya vd., **Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları I**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010; Recep Karacakaya vd., **Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları II**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010; **1909 Adana Olayları/Makaleler**, ed. Kemal Çiçek, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011; Yusuf Sarıay, Recep Karacakaya, **1909 Adana Ermeni Olayları**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2012; İsmet Parmaksızoğlu, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

²⁵² Միքայել Վարանդեան, **Հ.Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն**, Ա. Հատոր, Պարիզ, 1932, էջ 20'den akt. Esat Uras, 1987, s. 450-451; Մմբատ Գաբրիէլեան, **Հայկական Ճգնաժամն և Վերածնութիւն**, Ասլախտեան, Պոստնն, 1905, էջ 94-157'den akt. Esat Uras, 1987, s. 452.

²⁵³ Mehmet Perinçek, 2007, s. 35-36; Աշոտ Մելքոնյան, 1998, էջ 155:

²⁵⁴ Gerard J. Libaridian, 2015, s. 126.

HK'nin yanı sıra EDF ile de görüşmeler yapmıştır. 1896-1897 yıllarında Cenevre'de bulunan Jön Türk yöneticilerinden Tunalı Hilmi, EDF'lilerle pek çok kez bir araya gelmiştir. Ayrıca 1897 yılında *Troşag* gazetesini ziyaret eden Ahmet Rıza, EDF'lilere iş birliği teklifinde bulunmuştur. 20 Ocak 1897'de EDF, Jön Türklere bir çağrıda bulunarak içinde buldukları durumu değerlendirmelerini ve silahlı mücadeleyi benimsemelerini önermiştir. 24 Temmuz'da bu çağrı EDF'liler tarafından yinelenmiştir. Ancak bu girişimler çağrının ötesine geçememiştir. Bunun temel nedeni ise radikal görüşe sahip bazı Jön Türklerin Ermeni siyasi örgütleriyle ilişki kurulmasına karşı olmalarıdır.²⁵⁵

Jön Türk hareketi içindeki yeni dönem, padişahın damadı Mahmut Paşa'nın 1899'da oğulları Prens Sabahaddin ve Prens Lütfullah'ı alarak Avrupa'ya sığınmasıyla başlamıştır. 1900 yılında Mahmut Paşa, tüm muhalif güçleri tek bir çatı altında toplayacak bir kongre tertipleme teşebbüsünde bulunmuştur.²⁵⁶ 4-9 Şubat 1902 tarihinde Paris'te Mösyö Lafeuvre Contalis'in evinde Birinci Jön Türk Kongresi toplanmıştır. Bu kongreye katılan Osmanlı muhaliflerinden bazıları şunlardır: Prens Sabahaddin, Lütfullah Bey, Ahmed Rıza, İsmail Hakkı Paşa, Yusuf Akçura, İbrahim Temo ve Doktor Nazım.²⁵⁷ Ermeniler tarafından kongreye EDF'liler ve VH üyeleri katılmıştır. Ancak Sosyal Demokrat Hınçaglar²⁵⁸ bu kongreye iştirak etmemişlerdir. Kongrede Ermeni temsilciler birtakım taleplerde bulunmuşlardır.²⁵⁹

1907 yılında EDF'nin Viyana'daki Dördüncü Kongresi'nde Jön Türkler ile olan ilişkiler de gündeme alınmıştır. Bu kongrede padişah II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi için Türk muhalif güçlerin desteklenmesi kararına varılmıştır. Bu doğrultuda EDF, ikinci bir kongre için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. EDF, ikinci kongre için

---

²⁵⁵ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 15-18.

²⁵⁶ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 18.

²⁵⁷ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s. 151.

²⁵⁸ Bu sayfadan itibaren "Sosyal Demokrat Hınçag" yerine "SDH" kısaltması kullanılacaktır.

²⁵⁹ Bu talepler hakkında bilgi edinmek için bk. Pars Tuğlacı, Cilt III, 2004, s. 231.

davetler göndermiştir: EDF'nin kongre davetine SDH (EDF'yi düşmanla iş birliği yapmakla itham ederek²⁶⁰) ve VH olumsuz, onların düşman olarak ilan ettiği Jön Türkler ise olumlu cevap vermiştir.²⁶¹ Daveti EDF yapmış olmasına rağmen bu kongre, İkinci Jön Türk Kongresi olarak tarihe geçmiştir ve 27-29 Aralık 1907 tarihinde Paris'te gerçekleşmiştir. Bu kongreye Ahmed Rıza Bey, Prens Sabahattin ve EDF üyesi Malumyan başkanlık etmiştir. Kongrede Ermeniler ve Türkler, dönemin padişahı II. Abdülhamid'i tahttan indirmek için birlikte çalışılması gerektiğine ve büyük devletlerin desteği olmadan modern bir devlet kurulamayacağı hususlarında anlaşmaya varmışlardır.²⁶² Bu kongre sonucunda bir beyanname yayımlanmıştır.²⁶³

Kongreden bir yıl sonra Makedonya'da İTC üyelerinin başını çektiği bir ayaklanma sonucunda, padişah II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet'i 24 Temmuz 1908'de ilan etmek zorunda kalmıştır. Meşrutiyet'in ilanı hem Türkler hem de Ermeniler tarafından olumlu karşılanmış ve böylece İTC ile EDF ortaklığı da başlamıştır. İTC ile iş birliğine karşı çıkan SDH, görünürde bir süre isyan faaliyetlerine ara vermiştir.²⁶⁴

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Ermeni komitalarının faaliyetleri yasal bir hale gelmiştir. Özellikle EDF ve SDH artık faaliyetlerini alenen yapmaya başlamışlardır.²⁶⁵ Jön Türklerle iyi ilişkiler kuran EDF, bu durumu kendi propaganda faaliyetleri için kullanmıştır. EDF'nin II. Meşrutiyet'in ilanına etkisiyle ilgili, *Troşag* gazetesinde şöyle bir yazı yayımlanmıştır: “*Geçen yılki tarihi olayların şafağında Hristiyan ve Müslüman devrimcilerin Paris'te anlaşmasının Taşnaksutyun'un girişimleri ve çabaları sayesinde*

²⁶⁰ George A. Bournoutian, 2016, s. 221.

²⁶¹ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 23.

²⁶² George A. Bournoutian, 2016, s. 221; Erdal İlter, 1995, s. 36-37.

²⁶³ Beyannamenin içeriği hakkında bilgi edinmek için bk. Erdal İlter, 1995, s. 36-37; Pars Tuğlacı, Cilt III, 2004, s. 330. Beyannameyi imzalayan süreli yayın organları şunlardır: *Halk Kongresi ve Meşveret* (İTC), *Troşag* (EDF), *Terakki* (Şahsi Teşebbüs ve Bağımsızlık ve Meşrutiyet Cemiyeti), *Lavara* (Mısır İsrail Cemiyeti), *Hilafet* (Londra), *Armenia* (Mıgırdiç Portukalyan, Marsilya), *Razmig* (Bulgaristan), *Hayrenik* (Amerika) ve *Ahd-i Osmani Cemiyeti* (Mısır). Detaylı bilgi için bk. Esat Uras, 1987, s. 548-549.

²⁶⁴ George A. Bournoutian, 2016, s. 221-222; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 538-539.

²⁶⁵ Recep Karacakaya, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ermeniler (1908-1914)”, **Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri**, Erişim Tarihi 29.01.2024,

<https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti-ve-ermeniler/>

gerçekleşmiş olduğu söylenebilir. Bu anlaşmanın olaylar üzerindeki etkisi tartışılmazdır.”²⁶⁶ Aktif propaganda faaliyetlerini sürdüren EDF’liler her ortamda “Türkiye’ye anayasayı biz getirdik. Bu devrim, bir yıl önce Taşnaksutyun ile Jöntürkler arasında Paris’te yapılan anlaşmanın sonucudur.” sözlerini yineleyip durmuşlardır.²⁶⁷

İTC tarafından EDF’nin propagandalarına göz yumulmasının bazı nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki seçim dönemlerinde Meclis’te çoğunluğa sahip olabilmek için diğer partilerin yardımına ihtiyaç duyulmasıdır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti’nde gerçekleşen 1908, 1912 ve 1914 yıllarındaki seçimlere EDF üyeleri, İTC’nin listelerinden seçime dahil olmuşlardır.²⁶⁸ Meclise giren Ermenilerin büyük çoğunluğu EDF üyesidir.²⁶⁹ 1908 yılında gerçekleşen seçimlerin sonucunda, 4 EDF üyesi mebus olarak seçilmiştir.²⁷⁰ 1914 yılındaki seçimlerde İTC ile EDF’liler tekrar ittifak yapmış ve bu seçimde de örgüt mebus çıkarmayı başarmıştır.²⁷¹ Diğer neden ise SDH’nin Prens Sabahattin’in partisi olan Ahrar’la iş birliği içinde olmasıdır. İTC, SDH’nin Ermeni toplumunda güç kazanmasına engel olabilmek için EDF ile ilişkilerini sağlamlaştırma yoluna gitmiştir. Hatta Osmanlı’nın doğu bölgelerinde İTC-EDF kulüpleri kurulmuş ve bunlar seçim süreçlerinde propaganda işleriyle uğraşmıştır.²⁷²

Balkanlar’da Osmanlı Devleti’nin toprak kayıpları yaşaması ve 1909’daki Adana olayları İTC-EDF ilişkilerinin gerginleşmesine neden olmuştur.²⁷³ Ermeni kaynaklarında, Ermenilerin Osmanlı saflarında Balkan Savaşları’na katıldıkları yazmaktadır. Ancak EDF’nin ünlü fedailerinden Antranig ve askerî liderlerinden

---

²⁶⁶ Պրօշւղ, XIX. Տարի, Թիւ 1 (199), Յու՛նուար 1909’dan akt. Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 33.

²⁶⁷ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 33.

²⁶⁸ Ercan Karakoç, **Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü (Hıncak ve Taşnak’tan, Asala ve Jcag-Ara’ya)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 79; Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 36-37.

²⁶⁹ Simon Vratzian, 1943, p. 22.

²⁷⁰ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 53.

²⁷¹ Pars Tuğlacı, Cilt III, 2004, s. 637.

²⁷² Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 37.

²⁷³ George A. Bournoutian, 2016, s. 222.

Karekin Njteh, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaları için 300 kişiden oluşan gönüllü birlikler teşkil ettiklerinden bu bilgi gerçeklikle uyuşmamaktadır.²⁷⁴ İlişkilerin gerilmesine yol açan diğer etken 1909'daki Adana olaylarıdır. Adana olayları, 14 Nisan'da başlamış ve 10 gün boyunca devam etmiştir. Tarihî kaynaklarda, Adana'da yaşananlar iki dönemde incelenmektedir: Birincisi, 14-16 Nisan 1909 tarihleri arasında Adana ve çevresinde meydana gelen olaylardır. İkincisi ise dokuz gün sonra yani 25 Nisan günü cereyan eden ve sadece Adana ile sınırlı kalmış vakalardır. Adana olayları, Hareket Ordusu'ndan bir alay ile bastırılmıştır. Sonrasında şehirde, sıkıyönetim ilan edilmiş ve olayların araştırılması için komisyonlar teşkil olmuştur. Kararların Müslümanlar ve Ermenileri tatmin etmemesinden dolayı bölgeye Divan-ı Harp heyeti gönderilmiştir. Bu heyetin gerçekleştirdiği incelemeler neticesinde hem Müslümanlar hem de Ermeniler cezalandırılmıştır.²⁷⁵ Adana olayları sonrası ilişkilerin daha da gerilmesi beklenirken şaşırtıcı bir gelişme yaşanmıştır: Aynı yılın ağustos ayında (3 Ağustos 1909'da) İTC ile EDF arasında bir iş birliği antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmada her iki taraf Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunacağını belirtmiştir.²⁷⁶

Adana olaylarından sonra İTC ve EDF ittifaka devam edeceklerini belirtmişlerse de 1910'dan itibaren ilişkiler bozulmaya başlamıştır. İlişkilerin bozulduğunun ilk göstergesi EDF basınında İTC'ye yönelik eleştirilerdir. İkinci gösterge, EDF'nin Rusya karşıtı politikalarından vazgeçmesi ve Rus temsilcileriyle iş birliği teşebbüsünde bulunmasıdır.²⁷⁷ Bununla birlikte 18 Temmuz 1912'de EDF batı bürosunun yayımladığı bir bildiri de, iktidardan birtakım taleplerde bulunmuş ve İTC ile ittifakı

---

²⁷⁴ Afşin Burak Umar, **Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014, s. 146.

²⁷⁵ Kemal Çiçek, "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz", ed. Kemal Çiçek, **1909 Adana Olayları/ Makaleler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 7-48.

²⁷⁶ Antlaşma metninin orijinali için bk. Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 41, 2012, s. 184.

²⁷⁷ Recep Karacakaya, 2024.

sonlandırdığını belirtmiştir. Ayrıca 1911'deki Altıncı Genel Kongre kararları arasında İTC ile temasın sonlandırılması da yer almaktadır.²⁷⁸

Birinci Dünya Savaşı başlamadan birkaç ay önce EDF'nin savaş zamanı takınacağı tavrı belirlemek amacıyla Sekizinci Genel Kongre Erzurum'da toplanmıştır.²⁷⁹ Bu kongreye Osmanlı yetkililerinin katıp katılmadığı hususunda tartışmalar devam etmektedir. Konuyla ilgili Kamuran Gürün *Ermeni Dosyası* adlı kitabında, kullanmış olduğu kaynaklardan yola çıkarak Osmanlı yetkililerinin kongreye katılmış olma ihtimalinin daha fazla olduğu görüşünü savunmaktadır.²⁸⁰ Ayrıca Türk tarih yazımında, Osmanlı yetkililerinin bu kongreye katıldığı bilgisi kabul görmektedir. Esat Uras'a göre kongrede iki görüş hâkim olmuştur: İlk görüşe sahip olanlar, olası Osmanlı-Rus savaşında Rusların Osmanlı ordularını ağır darbeler indireceği ve bu yüzden saldırı için Ermeni gönüllü birliklerinin hazır bulunması gerektiğine inanmaktadırlar. Diğer görüşü benimseyenler ise daha itidalli davranılması gerektiğini düşünmektedirler. Çünkü bu görüşü savunanlar, Rusların kısa sürede Anadolu'da başarı elde edeceğini sanmıyorlardı. Bundan dolayı hızlı bir şekilde Ruslarla paralel olarak Ermeni ayrılıkçıların saldırıya geçmesinin doğru olmayacağını ön görmekteydiler.²⁸¹ Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında seferberlik ilan etmesiyle birlikte EDF gerçek yüzünü gösterecektir. EDF'nin Rus ordularının oluşturduğu gönüllü birliklere katıldıkları ve Anadolu'nun pek çok yerinde isyan çıkararak Müslüman ahaliye zarar verdikleri hususlarına ileride değinilecektir.

---

²⁷⁸ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 188-189.

²⁷⁹ Tarık Zafer Tunaya, Cilt: III, 1989, s. 540. Detaylı bilgi için bk. Kemal Çiçek, "VIII. Taşnak Kongresinin Perde Arkası ya da Taşnakların I. Dünya Savaşı Öncesi Müttefik Arayışı", **Osmanlı Araştırmaları**, LVIII (2021), s. 221-250.

²⁸⁰ Kamuran Gürün, 2005, s. 280-283.

²⁸¹ Esat Uras, 1987, s. 594-595.

1.2.4. Anayasal Ramgavar Partisi (1908-1915)

Ermeni siyasi örgütlerini ele alan özellikle Ermenilerin kaleme aldığı eserlerde ARP'ye yeterince değinilmediği görülmektedir. Bunun temel nedeni II. Meşrutiyetle birlikte ARP'nin liberal bir ideolojiye benimseyerek isyan hareketlerinden uzak durmasıdır.

II. Meşrutiyet öncesi ARP'nin ideolojisi diğer ayrılıkçı emellere sahip komitalardan farklı değildi. Onlar da Ermenilerin bağımsızlığını kazanmalarını istiyorlardı. Bunun aracı olarak da isyan hareketlerine girişilmesini savunuyorlardı:

Örgütün amacı, Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığı için mücadele eden tüm partilerin birleşmesi ve bunun sonucunda da Ermeni devrimci mücadelesini tamamlamak, Osmanlı Ermenilerini öz-savunma ve topyekûn isyan için hazırlamak, Ermeni vilayetlerini baskıdan kurtarmak, aynı zamanda, burada yaşayan diğer azınlıkların refahının ve kültürel gelişiminin güvencesi olacak bağımsız bir meşruti hükümet kurmaktır. Örgütün etkinlik alanı olarak doğu vilayetleri ve Kilikya seçilmişti.²⁸²

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ve Kanun-i Esasi'nin tekrardan yürürlüğe girmesiyle birlikte yeni bir dönem başlamış ve Osmanlı Devleti'nde siyasi partilerin kurulmasının önü açılmıştır.²⁸³ Bununla bağlantılı olarak, 1 Ekim 1908'de AK, VH ve Hemfikir Cemiyeti'ne mensup eski üyeler Birleşik Ermeni Devrimci Örgütü adı altında ittifak oluşturmuşlardır. Bu örgütün liderleri 4 Ekim'de İskenderiye'de başlayan bir dizi toplantı gerçekleştirmişlerdir. Toplantılar sonucunda, Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilan edildiği ve ayrılıkçı hareketin artık gereksiz olduğu kanaatine varmışlardır.²⁸⁴ Bunun üzerine 31 Ekim 1908 tarihinde Mısır'ın İskenderiye kentinde Սահմանադրական Ռամգավար Կուսակցութիւն (Sahmanatragan Ramgavar Gusagtsutyun/Anayasal Ramgavar Partisi)²⁸⁵ kurulmuştur.²⁸⁶ Bu parti, Osmanlı

²⁸² Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 45.

²⁸³ Bülent Yıldırım, **Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 37.

²⁸⁴ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 45.

²⁸⁵ Bazı kaynaklarda EDF ve HK'ye mensup kişilerinde partinin kuruluş sürecinde bulunduğu yönünde bilgiler bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. George A. Bournoutian, 2016, s. 221-222.

Devleti'nde Meşrutiyet ve Hukuk-i Avam Tarafdarı Ermeni Fırkası olarak bilinmektedir.

Kuruluş süreciyle ilgili dikkat edilmesi gereken en önemli husus, ARP'nin sadece AK'nin devamı olmayışıdır. Yukarıda görüldüğü üzere, ARP'nin kuruluş sürecine pek çok örgütün mensupları katkı sağlamıştır. Ermeni kaynaklarında ARP, AK'nin bir devamı olarak zikredilerek AK'yi liberal bir oluşum gibi görme eğilimindedirler. Ancak AK'nin gerçekleştirmiş olduğu suikastlar ve özellikle 1896'daki Van İsyanı'nda oynadığı önemli rol dikkate alındığında, örgütün ideolojisinin liberal olmadığı aşikârdır.

31 Ekim 1908'de İskenderiye'de kabul edilen partinin yeni programında, âdem-i merkeziyetçiliği savunan ARP liberal, burjuvazi ve isyan karşıtı bir görüntü sunmaktadır.²⁸⁷ Özellikle Meşrutiyet'in ilanı ARP'nin programında önemli değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. Bağımsız bir Ermenistan hayali kuran parti, artık II. Meşrutiyet rejimine bağlı kalacağını belirtmiştir. Böylece Osmanlı topraklarında sözde “devrimci” faaliyetlerin yürütülmesine gerek kalmadığının altını çizmiştir.²⁸⁸ Bu yüzden partiye, “Ermeni davasına (Հայ Ղաւս)” ihanet ettiği düşüncesiyle Sovyetler ve Ermenistan Cumhuriyeti döneminde yazılan Ermeni tarihi kitaplarında yer verilmemiştir.

Partinin kurulduğu 31 Ekim 1908 tarihinde G. Pözikyan, Mikael Natanyan, Mihran Damadyan, Şavarş Govinyan ve Garabed Krikoryan'ın imzalarıyla şu bildiri yayımlanmıştır:

---

²⁸⁶ L. Խուրշուղյան, “Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցություն (ԱՌԿ)”, **Հայկական Սովետական Հանրագիտարան**, Հատոր 10, Երեվան, 1984, էջ 142; L. Խուրշուղյան, “Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցություն (ԱՌԿ)”, **Հայկական Հարց Հանրագիտարան**, Երեվան, 1996, էջ 396:

²⁸⁷ Güzin Çaykırın, 2021, s. 58. Parti programı için bk. Erdal İlter, “Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusanı'na Sunulan Beyanname ve Program”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Cilt 4, Sayı: 4, 1993, s. 520-556; Anaide Ter Minassian, 1995, s. 85-105.

²⁸⁸ Erdal İlter, 1995, s. 43.

Partimiz sözlü ve yazılı açıklamalarıyla, halkın, kendi haklarını esas alan Meşrutiyet'in özünü anlamasını ve bu yola girmesini; Ermenilerin Meşrutiyet'le gelen hak ve görevlere dair bilgisini artırmasını ve genel siyasi yaşama alışıarak hem Osmanlı vatanına hem de üyesi oldukları ulusa yararlı bireyler olmalarını sağlamak için çaba gösterecektir. İskenderiye, 31 Ekim 1908.²⁸⁹

Partinin yönetici kadrosunda Dr. Dagavaryan, Dr. D. Enfiyeciyan, Vahan Malezyan, Mihran Damadyan, Vahan Tekeyan, M. Natanyan, Levon Paşalyan, Arşag Alboyacıyan, A. Terzipaşyan, Muşeg Seropyan, Vahan Kürkçüyan ve Armenag Yegaryan bulunmaktadır.²⁹⁰ Parti, İstanbul'da bir şube açarak buradan üyeler toplamaya başlamıştır.²⁹¹ İstanbul'daki ARP şubesinin kurucusu ve yöneticilerinden birisi Dr. Nazaret Dagavaryan'dır.²⁹² Özellikle bu şehirde orta ve üst sınıfa mensup kişiler tarafından tercih edilmiştir. ARP, Patrikhane ile ittifak içerisine girmiştir.²⁹³ Parti ayrıca İTC ile temas kurmaya çalışmıştır ancak ARP'nin Patrikhane ile ilişkisi içerisinde olduğunu iyi bilen İTC, iş birliği yapmak istememiştir.²⁹⁴ Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası'nda yaşayan tüccarlar ve sanayiciler ARP'yi desteklemişlerdir.²⁹⁵ Bunların yanı sıra Mısır'ın eski Ermeni başkanlarından birinin oğlu olan Boğos Nubar Paşa'nın²⁹⁶ desteğiyle örgütlenmiş Ermeni Genel Hayırseverler Birliği ile partinin bağlantısı bulunmaktadır.²⁹⁷

ARP'nin İzmir, Harput, Diyarbakır, Çukurova, Mısır ve Amerika'da kulüpleri bulunmaktadır. Farklı ülkelerde kulüplere sahip olsa da 1912 yılında partiye mensup kişilerin sayısı 1000'i geçmemiştir.²⁹⁸ Partinin teşkilatı, merkez kulüplerden, yerel

---

²⁸⁹ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 45-46.

²⁹⁰ Pars Tuğlacı, Cilt III, 2004, s. 361.

²⁹¹ George A. Bournoutian, 2016, s. 222.

²⁹² Erdal İltter, 1995, s. 44.

²⁹³ Razmik Panossian, 2006, pp. 202-203.

²⁹⁴ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 48.

²⁹⁵ Davut Kılıç, **Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008, s. 182-183.

²⁹⁶ Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Murat Gündoğdu, **Boğos Nubar Paşa'nın Siyasi Faaliyetleri (1912-1922)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik, 2019.

²⁹⁷ Richard G. Hovannisian, "Genocide and Independence 1914-21", **The Armenians Past and Present in the Making of National Identity**, ed. Edmund Herzig-Marina Kurkchiyan, Routledge Curzon, New York, 2005, p. 103.

²⁹⁸ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 48.

komitelerden ve odalardan meydana gelmektedir. Birbirlerine coğrafi olarak yakın olan kulüpler bir araya gelerek teşkilatı ortaya çıkarmaktadır.²⁹⁹ Partinin merkezi olan Kahire’de bir Ermeni Kulübü oluşturulmuş ve bunun 31 maddeden oluşan iç tüzüğü neşredilmiştir. Antep’de N. Fısdıkcıyan, Y. Pancarcıyan, Hagopcan H. Yağubyan, Dikran Hırlopyan, D. Demircıyan, Y. Benliyan, Harutyun Naşalyan ve H. K. Kabbenciyan’ın girişimleriyle ARP Antranig Spor Kulübü teşkil edilmiştir.³⁰⁰

ARP, 1915 yılına kadar altı (6) süreli yayın çıkarmıştır. Bu süreli yayınların üçü (3) İstanbul’da çıkmıştır. Van, İskenderiye ve Boston’da birer süreli yayın neşretmişlerdir:³⁰¹ *Ազգ* (*Azk*)³⁰² (Boston, 1907-1921), *Արևի* (*Arev*)³⁰³ (İskenderiye, 1915-1924), *Վան-Տոս* (*Van-Dosb*)³⁰⁴ (Van, 1911-1914), *Լուսարձակ* (*Lusartsag*)³⁰⁵ (İstanbul, 1911-1914), *Րամգավար* (*Ramgavar*) (1914), *Վերածնունդ* (*Veradznunt*)³⁰⁶ (İstanbul, 1912-1913).

ARP, Patrikhane’nin desteğini almasına rağmen güçlü bir teşkilat ortaya çıkaramamış ve 1914 yılına kadar Anadolu’daki Ermenilerin sosyal ve siyasi hayatlarında da önemli rol oynayamamıştır.³⁰⁷ Parti’nin 1908 ve 1912 seçimlerine katılmaları, Ermenice faaliyet raporu yayımlamaları, Kafkasya ve Ermenistan’daki son gelişmeleri değerlendirdikleri bir toplantı düzenlemeleri ve Amerika’nın New York şehrinde kütüphane açmaları gibi birtakım faaliyetleri bulunmaktadır.³⁰⁸

Ermeni siyasi hayatında etkin bir rol üstlenemeyen ARP, Birinci Dünya Savaşı yıllarında faaliyet merkezini İstanbul’dan günümüzdeki Ermenistan topraklarına

²⁹⁹ Լ. Խուրշուրյան, 1996, էջ 397:

³⁰⁰ Pars Tuğlacı, Cilt III, 2004, s. 365-766.

³⁰¹ Pars Tuğlacı, Cilt III, 2004, s. 324-666; Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 91-131.

³⁰² Detaylı bilgi için bk. **Ազգ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 20 Ապրիլ 1907:

³⁰³ Detaylı bilgi için bk. **Արևի**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 11 Մայիս 1915:

³⁰⁴ Detaylı bilgi için bk. **Վան-Տոս**, Ա. Տարի, Թիւ 2, 25 Հոկտեմբեր 1911:

³⁰⁵ Detaylı bilgi için bk. **Լուսարձակ**, Ա. Տարի, Թիւ 52, 9/22 Յունուար 1912:

³⁰⁶ Detaylı bilgi için bk. **Վերածնունդ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 15 Մայիս 1912:

³⁰⁷ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2013, s. 48.

³⁰⁸ Tarık Zafer Tunaya, Cilt I, 1988, s. 574; Pars Tuğlacı, Cilt III, 2004, s. 361-834.

nakletmiştir. Burada liberal burjuvazi bir oluşum olduğu iddia edilen Ermeni Halk Partisi ile temas kurmuştur.³⁰⁹ Birinci Dünya Savaşı yıllarında parti, meşrutiyet rejimini savunma ideolojisinden vazgeçip eski programlarına geri dönmüşlerdir. İleriki yıllarda partinin Türkiye Cumhuriyeti aleyhindeki faaliyetleri anlaşılınca yayın organı olan *Arev*'in ülkeye sokulması yasaklanmıştır.³¹⁰ 1 Ekim 1921 yılında diğer partilerle birlikte Ռամգավար Ազատական (Ramgavar Azadagan) çatısı altında birleşerek yeni bir siyasi örgüt ortaya çıkarmıştır.³¹¹

---

³⁰⁹ L. Խուրշուդյան, 1984, էջ 142:

³¹⁰ BOA, 30-18-1-2, G. 61 S. 10.

³¹¹ L. Խուրշուդյան, 1984, էջ 142; L. Խուրշուդյան, 1996, էջ 397:

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ KOMİTALARININ VAN'DAKİ FAALİYETLERİ

Bu bölüm, iki alt başlıktan oluşmaktadır. “Van Şehri ve Ermeniler” adlı ilk alt başlıkta, Van’ın coğrafi özellikleri, tarihi, Osmanlı Devleti’ndeki idari taksimatları, demografik yapısı ve şehirdeki Ermeni nüfusunun sosyo-kültürel özellikleri üzerinde durulacaktır. İkinci alt başlıkta ise Birinci Dünya Savaşı’na kadar Ermeni komitalarının Van’daki faaliyetleri incelenecektir. Ermeni komitacıların Van’daki faaliyetleri kronolojik sıralama takip edilerek hem Türk hem de Ermeni kaynakları ışığında irdelenecektir.

2.1. VAN ŞEHİRİ VE ERMENİLER

Coğrafi konum itibarıyla Van şehri, günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Birinci Türk Coğrafya Kongresi³¹²,’nde, Doğu Anadolu Bölgesi beş coğrafi bölüme ayrılmıştır: Yukarı Fırat, Yukarı Murat, Erzurum-Kars, Hakkâri ve Van. Van’ın ayrı bir bölüm olarak kabul edilmesinin nedeni, sınırları içinde Van Gölü’nün bulunmasıdır.³¹³ Van, 42 derece 40 dakika ve 44 derece 30 dakika doğu boylamları ile 37 derece 43 dakika ve 39 derece 26 dakika kuzey enlemleri arasında bulunmaktadır. İl, 19.069 km²’lik yüzölçümü ile Türkiye’nin yaklaşık %2,5’lik kısmını oluşturmaktadır. Şehrin kuzeyinde Ağrı’nın Doğubeyazıt, Diyadin ve Hamur; batısında Van Gölü ile Ağrı’nın Patnos; Bitlis’in Adilcevaz, Tatvan ve Hizan; güneyinde Siirt’in

---

³¹² Birinci Türk Coğrafya Kongresi, 1941 yılının Haziran ayında dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel önderliğinde toplanmıştır. Bu toplantıda, “Türk Coğrafya Kurumu” adıyla bir derneğin kurulmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine 12 Mart 1942’de Türk Coğrafya Kurumu adıyla Ankara’da faaliyetlerine başlamıştır. 24 Temmuz 1947’de Bakanlar Kurulu kararıyla, kamu yararına dernek statüsünü kazanmıştır. Yaklaşık iki yıl sonra Uluslararası Coğrafya Birliği’ne üye olmayı başarmıştır. Kurum’un amacı şu şekildedir: “*Türkiye’de coğrafyanın ve diğer yer ve beşer ilimlerinin gelişimine ve ilerleyişine çalışmak, Türkiye’nin ilmi metotlarla coğrafyasını incelemek, cihan coğrafya hareket ve ilerleyişlerini takibelemektir.*” Detaylı bilgi için bk. T. Ahmet Ertek, “Hasan Âli Yücel ve Birinci Coğrafya Kongresi (1941)”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı: 57, s. 11-19; Türk Coğrafya Kurumu, “Türk Coğrafya Kurumu Tarihçe”, Erişim Tarihi: 06.10.2024,

<https://www.tck.org.tr/tr/kurumsal/kurumsal-yapi/turk-cografya-kurumu-tarihce>

³¹³ M. Niyazi Tanılır vd., **Cumhuriyetin 75. Yılında Van**, ERK Yayıncılık, Ankara, 1998, s. 20.

Pervari; Hakkâri'nin Beytüşşebap, Merkez ve Yüksekova ilçeleri yer almaktadır. Ayrıca Van'ın İran ile de sınırı mevcuttur.³¹⁴

Günümüzde farklı yer şekillerini içerisinde bulunduran Van'da, 36 dağ, 9 geçit, 18 ova, 9 göl ve 11 çay bulunmaktadır. Şehrin iklimi karasaldır. Bundan dolayı yazları kısa, kışları ise uzun sürmektedir. Şehir, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Van Gölü Kapalı Havzası'nda yer almaktadır. Etrafı dağlarla çevrili olan havzanın yüzölçümü 16.000 km²'dir. Bu bölgede yer alan suların hemen hemen hepsi bu havzaya bağlıdır. Van'ın etrafı Güneydoğu Toroslar, Nemrut'tan Tendürek'e uzanan volkanlar dizisi ve Türk-İran sınır dağları ile çevrilidir. Van'ın güneyinde yükseklik 2000-3000, doğusunda ise 2000-2500 metrelere kadar çıkabilmektedir. Şehrin merkezi yaklaşık olarak 150 km²'lik düz bir ova üzerine kurulmuştur. Bu ova içerisinde tamamı kalker kayalıklarından oluşmuş tarihî Van kalesi bulunmaktadır. Ova, göl seviyesinden 200 metreye kadar yüksekliğe ulaşabilmektedir. Van Ovası, kuzeyinde Akköprü Düzü, güneyinde Şamranaltı Düzü, kuzeydoğusunda ise Şıkhe Düzü olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu ovanın toprağı verimli ve sulaktır.³¹⁵

Van'ın tarihi ile ilgili genel bilgiler değerlendirmeye alınınca şöyle bir tablo oluşuyor:

Van, Ermeniler tarafından kendi tarihleri boyunca önem atfedilen bir şehir olmuştur: Ermeni sözlü anlatılarına göre Ermenilerin atası olan Hayk, Van'da ilk yerleşim yerlerinden birini kurmuştur. Burası Հայոց Չոր (Hayots Tsor/Ermenilerin Vadisi) olarak adlandırılan bölgenin içerisinde yer almaktadır. Robert H. Hewsen, Ermenilerin bu coğrafyaya Hayk'ın adından yola çıkarak Հայաստան (Hayasdan/Ermenistan) adını verdiklerini söyler.³¹⁶ Bunların yanı sıra Ermeniler, Van'ı

---

³¹⁴ Selçuk Güzelöğlü, **Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış**, Biber, İstanbul, 1996, s. 3.

³¹⁵ Cengiz Alper, **Çeşitli Yönleriyle Van (Araştırma, İnceleme, Derleme)**, 3. Baskı, Altan Matbaası, İstanbul, 2001, s. 35-36; Sırrı Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1953, s. 60; Reşat İzbırak, **Cilo Dağı ve Hakkari ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları**, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951, s. 71.

³¹⁶ Robert H. Hewsen, " 'Dünyada Van, Ahirette Cennet' Van/Vasburagan'ın Tarihsel Coğrafyası", çev. Serdar Aksoy, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 21.

Ermeni medeniyetinin beşiği olarak görmüşlerdir. 15. ve 16. yüzyılda Van Gölü ve çevresinin Ermeni kültürünün en müreffeh merkezi olduğu yönünde iddiaları da bulunmaktadır.³¹⁷

Richard G. Hovannisian'ın verdiği bilgilere göre Van şehri tarihsel süreçte Pers, Roma, Arap, Bizans, Selçuklu, Türkmen, Moğol, Timur, Safevi ve Osmanlı Devleti'nin yönetimi altına girmiştir. Aynı kaynak, Pakraduni Hanedanlığı tarafından 9. yüzyılda Vasburagan adlı bir Ermeni krallığının kurulduğunu iddia etmektedir. Bu krallığın 10 ve 11. yüzyıllarda Ardruni Hanedanlığı tarafından yönetildiği öne sürülmektedir.³¹⁸ Robert Hewsen ise Van'da "Vasburagan" olarak adlandırılan krallığın oluşmasından önce çok sayıda Ermeni prensliğinin bulunduğunu varsayar ve şöyle bir sıralama yapar: Yervantunik Prensligi, Ağpag Prensligi, Rışdunik Prensligi, Pıznunik Prensligi, Apahunik Prensligi, Arperani Prensligi, Mehnunik Prensligi, Antzevatsik Prensligi, Age Prensligi, Martbedagan, Ardaz Prensligi, Andzakhidzor Prensligi, Barsbadunik ve Dırbadunik Prensligi³¹⁹. İlhami Tekin Cinemre "Geç Antik Çağ Armenia'sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?" adlı çalışmasında, Armenia coğrafyasındaki prensliklerin çoğunun evlilik yoluyla İran soyluları ile kan bağına sahip ya da köken itibariyle İranlı olduklarına dikkat çekmektedir. Ayrıca Cinemre, Nicholas Adontz'un "L'aspect Iranien du Servage" başlıklı makalesinden aktardığına göre bu prensliklerin krala hizmet etmek zorunda oldukları ve özerk beylikler teşkil edilirken idari, mali ve yargı dokunulmazlıklarına sahip olmadıklarının altını çizmiştir.³²⁰ Bu bağlamda, tam bağımsız bir siyasi oluşumdan bahsetmek ya da bu prensliklerin tamamının Ermeni olduğunu iddia etmek sağlıklı bir yaklaşım olmayacaktır.

---

³¹⁷ Richard G. Hovannisian, "Ermeni Van/Vasburagan", çev. Sema Baraç, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 7; Dickran Kouymjian, "Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van", çev. Artun Gebenlioğlu, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 146.

³¹⁸ Richard G. Hovannisian, 2016, s. 8.

³¹⁹ Robert H. Hewsen, 2016, s. 25-28.

³²⁰ İlhami Tekin Cinemre, "Geç Antik Çağ Armenia'sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?", **Bellekten**, Cilt: 86, Sayı: 305, Nisan 2022, s. 66-67.

Van'ın tarihiyle ilgili olduğu gibi isminin kökeni hakkında da verilen bilgiler efsanelerle delillendirilmeye çalışılmaktadır. Bu konuda dolaşımda olan rivayetlerden üçünün sık tekrar ediliyor olması dikkat çekicidir.³²¹

- 1- Orta Çağ Ermeni kaynaklarına göre Asur Kraliçesi Semiramis, Ninova'nın aşırı sıcaklarından kaçıp yazlık amaçlı kullanabilmek için bir şehir inşa ettirmiştir. MÖ. 1900'lerde Asurlar tarafından kurulan bu şehir, kaynaklarda batılılar tarafından "Semiramis", doğulular tarafından ise "Şahmerimkerd" olarak adlandırılmaktadır. Ancak Büyük İskender'den önce Van adında bir kral şehri genişletip imar etmiştir. Bu krala istinaden şehre Van adı verilmiştir.
- 2- Şehrin adının, bölgede uzun süre hâkimiyet tesis eden Urartular'dan geldiği yönünde de bir rivayet bulunmaktadır. Buna göre şehrin isminin kökeni Urartuca *Biane* veya *Viane*'den türemiştir. Ayrıca tarihî kaynaklarda, Urartuların kendilerine Biane/Bianili adını verdikleri ve Biane veya Viane kelimelerinden Van isminin ortaya çıktığı söylenmektedir.
- 3- Evliya Çelebi ise *Seyahatname*'sinde Büyük İskender'in şehri ele geçirdikten sonra burada bulunan büyük bir kiliseye "Vank"³²² adını verdiğini aktarır. Buna istinaden şehrin isminin ilerleyen zamanlarda Van'a dönüştüğü yönünde de bir rivayet vardır.

Bunların yanı sıra Ermeniler, Doğu Anadolu'daki bazı şehir ve dağ isimlerinin Ermeniceden geldiği yönünde bazı iddialarda bulunmaktadır. Örneğin, Ararat, Van, Daron (Muş), Garin (Erzurum), Masis (Ararat) vd. Gerçekte ise bu kelimelerin Ermeniceden değil Urartu dilinden miras kaldığı düşünülmektedir. Bu noktada, Urartu

---

³²¹ Tarık Ziya Aras, **Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)**, Van Büyükşehir Belediyesi, Van, 2018, s. 29-31; Orhan Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van Belediye Başkanlığı, Van, 1997, s. 1.

³²² Vank (Վանք) kelimesi Ermenice "Manastır" anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bk. Fırunuğu (Bararan), Erişim Tarihi: 20.02.2024, <https://bararanonline.com/%D5%BE%D5%A1%D5%B6%D6%84>

dilinin, Hint-Avrupa dil ailesinin Satem grubuna dahil edilen Ermenice ile herhangi bir ortak noktasının olmadığı da öne sürülmektedir.³²³

Van coğrafyası, tarih boyunca birçok devletin egemenliği altına girmiştir. Bundan kaynaklı olarak, yapılan akademik çalışmalarda araştırmacıların Van'ın tarihini siyasi oluşumları dikkate alarak sınıflandırdığı görülmektedir: Urartular Öncesi Dönem, Urartular Dönemi, Urartulardan İslam Hakimiyetine Kadar Van, Türk Hakimiyeti Döneminde Van, Osmanlı Hakimiyetinde Van vd. Araştırmacıların bu yaklaşımlarından farklı olarak Tablo 11'de kronolojik bir sıra takip edilmiştir:

Tablo 11. Tarih Boyunca Van'da Hakimiyet Tesis Etmiş Devletler³²⁴

DEVLETLER	HAKİMİYETİN BAŞLANGICI	HAKİMİYETİN BİTİŞİ
<i>Hurriler</i>	MÖ. 2000	MÖ. 1250
<i>Urartular</i>	MÖ. 860	MÖ. 609
<i>İskitler</i>	MÖ. 609	MÖ. 585
<i>Medler</i>	MÖ. 585	MÖ. 549
<i>Persler</i>	MÖ. 550	MÖ. 331
<i>Makedonya Hanedanlığı</i>	MÖ. 331	MÖ. 323
<i>Selevkius Hanedanlığı</i>	MÖ. 323	MÖ. 3. Yüzyıl
<i>Roma İmparatorluğu</i>	MÖ. 66	200
<i>Partlar</i>	MÖ. 129	MÖ. 88
<i>Sasaniler</i>	200'lü Yıllar	700'lü Yıllar
<i>Hazarlar</i>	625	800
<i>İslam Orduları</i>	638	?
<i>Emeviler</i>	?	?
<i>Abbasiler</i>	?	?
<i>Sacid Hanedanlığı</i>	9-10. Yüzyıllar	?
<i>Mervaniler</i>	10. Yüzyıl	1100
<i>Bizanslar</i>	1021	1064
<i>Büyük Selçuklu</i>	1064	1100
<i>Sökmenliler/Ahlatşahlar</i>	1100	1207
<i>Eyyubiler</i>	1207	1229
<i>Harzemşahlar</i>	1229	1232
<i>Anadolu Selçuklu</i>	1232	1243
<i>Moğollar</i>	1243	1386
<i>Timurlular</i>	1386	?
<i>Karakoyunlular</i>	1405	1467
<i>Akkoyunlular</i>	1467	1507
<i>Safeviler</i>	1507	1548
<i>Osmanlı Devleti</i>	1548	1922
<i>Türkiye Cumhuriyeti</i>	1923	...

³²³ Orhan Kılıç, 1997, s. 1.

³²⁴ Süleyman Sabri Paşa, **Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler**, 3. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 9-30; Cavit Türkoğlu, **Tarihte Van**, Aktan Kırtasiye, Van; Aydın Talay, **Bizim Eller Van**, 2. Baskı, Van Büyükşehir Belediyesi, Van, 2017, s. 21-46; Altan Çilingiroğlu vd., **Van**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 27-106; Orhan Kılıç, 1997, s. 3-23; Tarık Ziya Aras, 2018, s. 31-60; M. Niyazi Tanılır vd., 1998, s. 39-46; Selçuk Güzeloğlu, 1996, s. 6-15; Cengiz Alper, 2001, s. 14-30; Aydın Talay, **Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi -Van'da Ermeni Olayları-**, 2. Baskı, Van Büyükşehir Belediyesi, Van, 2017, s. 19-31; "Van", Anadolu Yayıncılık, **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt 10, İstanbul, 1982-1983-1984, s. 7546; T. C. Van Valiliği, "Van'ın Tarihi ve Tarihçesi", Erişim Tarihi: 26.03.2024,

<http://www.van.gov.tr/tarihce>

Yukarıdaki tabloda sunulan bilgilerin açılımı ise şöyle:

Van'da bilinen ilk siyasi oluşum Hurrilere aittir. Hurriler, MÖ. 2000'li yıllarda Van Gölü'nden Kızılırmak ve Yeşilirmak'ın Karadeniz'e döküldüğü alana kadar hakimiyetlerini tesis etmişlerdir. MÖ. 3. yüzyıla birlikte bölgedeki Hurri-Mitani siyasi oluşumu güç kaybettiği ve bunun sonucunda beyliklerin ortaya çıktığı düşünülmektedir. Asurların ortaya çıkan küçük Hurri beylikleri ve Van Gölü'nden Batı İran'a kadar uzanan topraklarda Nairi³²⁵ ve Uruatri³²⁶ ülkeleriyle de mücadeleye giriştiği yönünde bilgiler mevcuttur. Urartular ve Asurlar arasındaki mücadele 9. yüzyıla kadar devam etmiş ve Van'ın coğrafi koşullarından ötürü Asurlar kesin bir hakimiyet inşa edememişlerdir. Bunun da etkisiyle I. Sardur (MÖ. 840-830) başkenti Tuşpa (Van Kalesi) olan Urartu Devleti'ni kurmuştur. Urartular zamanında, Van Kalesi'nin imarı büyük ölçüde tamamlanmış ve dönemle ilgili çok sayıda tarihî eser günümüze kadar korunmuştur. Urartuların bölgedeki egemenliğinin MÖ. 6. yüzyıla kadar devam ettiği ve MÖ. 609 tarihinden sonra ise İskitlerin bu coğrafyaya hâkim olduklarını belgeleyen arkeolojik kalıntılar bulunmaktadır.³²⁷ Ayrıca Urartuların kimler tarafından yıkıldığı ile ilgili net bir veri olmasa da yıkıcı olarak Medlerin adı ön plana çıkmaktadır.³²⁸

Urartulardan sonra, Van'da sırasıyla İskitler, Medler ve Persler hakimiyetlerini kurmuşlardır. Van, Persler döneminde *Halde* olarak bilinmektedir. Büyük İskender'in Pers topraklarını zapt edip MÖ. 323 tarihinde ölmesiyle birlikte bölgenin kontrolü Selevkius'un eline geçmiştir. Van, MÖ. 66 yılında Romalıların yönetimi altına girmiştir. Sonrasındaki süreçte, Roma ve Partlar arasında MS. 200'lü yıllara değin

---

³²⁵ Bu terim, Asurlar tarafından "Nairi Ülkesi" olarak adlandırılan coğrafyada yaşayan halklar için kullanılmıştır. Nairi ülkesi, Güneydoğu Toroslar'dan Doğu Karadeniz Dağları'na; Karasu ve Murat Nehri ile Aras'ın batı kısmını içerisine alan geniş bir coğrafyadır. Detaylı bilgi için bk. Bernamegeh, "Nairiler Kimdir", Erişim Tarihi: 07.10.2024,

<https://www.bernamegeh.com/nairiler-kimdir/>

³²⁶ Uruatri, Asurların yazılı kaynaklarında "Urartular" yerine kullanılan bir kavramdır. Detaylı bilgi için bk. Bernamegeh, "Uruatri-Nairi Konfederasyonu", Erişim Tarihi: 07.10.2024,

<https://www.bernamegeh.com/uruatri-nairi-konfederasyonu/>

³²⁷ Orhan Kılıç, 1997, s. 3-4.

³²⁸ Tarık Ziya Aras, 2018, s. 34.

sürekli olarak el değiştirmiştir. MS. 200'lerden 700'lü yıllara kadar ise Van'da Sasani hakimiyeti söz konusu olmuştur.³²⁹

625 yılında Van'a Hazar Türkleri gelmeye başlamıştır. Hazarların bu bölgeye gelmesinden bir süre sonra İslam ordularıyla çatışmalar meydana gelmiştir. 638'de İslam orduları Van ve civarını ele geçirmiştir.³³⁰ Sonrasında Hazarlar ile Emeviler arasında mücadelelerin yaşandığı görülmüştür. Emeviler, buradaki hakimiyetini uzun süre tesis edememiş ve Hazarlar 720 yılında Van'ı tekrar zapt etmiştir. Hazarların 8. yüzyılda İslamiyet'i tanımlarından sonra Van'da Abbasi idaresi kurulmuştur. 9. yüzyılın sonlarına doğru Sacid³³¹ hanedanlığından Afşin, Van'ı işgal etmiş ve buraya bir vali görevlendirmiştir. 10. yüzyılın farklı dönemlerinde, Van'da Sacid Hanedanlığı, Mervaniler³³² ve Bizanslılar kendi idarelerini oluşturmuşlardır. 11. yüzyılda ise bölgede, Bizans hakimiyeti söz konusudur.³³³

Van'da Türk hâkimiyetini kurmak için ilk adım Tuğrul Bey tarafından atılmıştır. 1054-1055 yılları arasında Tuğrul Bey'in komutasındaki ordu Muradiye ve Erciş'i fethetmiştir. 1064 yılında ise Melikşah, Van havalisindeki birçok kale ve şehri zapt etmiştir. Sultan Alparslan sefere katılan vasal emirlere Van'ı vermiştir. Böylece hükümdar, Van Gölü çevresini Nahcivan Emiri Sakaroğlu Ebu Dülef'e özgülemiştir. Selçuklu hükümdarı Muhammet Tapar, 1100 yılında Diyarbakir Mervanilerinin yönetiminde olan Ahlat ve havalisinde yaşanan birtakım sorunlar nedeniyle burasını Selçuklu emiri Sökmen'e hasretmiştir. Böylece Sökmenliler veya Ahlatşahlar olarak bilinen bu beylik Van coğrafyasında yönetime geçmiştir. Ahlatşahlar 1207 yılına kadar

---

³²⁹ M. Niyazi Tanılır vd., 1998, s. 41.

³³⁰ Aydın Talay, 2017, s. 34.

³³¹ 889-929 yılları arasında Azerbaycan'da hüküm sürmüş Türk-İslam hanedanlığıdır. Sâcoğulları olarak da bilinmektedir. Detaylı bilgi için bk. Ali İpek, "Sâcoğulları", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 35. Cilt, İstanbul, 2008, s. 364-366.

³³² 983-1085 tarihleri arasında Silvan merkez olmak üzere Diyarbakır ve çevresinde hakimiyet tesis etmiş bir İslam hanedanlığıdır. Detaylı bilgi için bk. Abdurrahim Tufantoz, "Mervaniler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 29. Cilt, Ankara, 2004, s. 230-232.

³³³ Orhan Kılıç, 1997, s. 4-5.

Van'da söz sahibi olmuşlardır.³³⁴ 1207 yılında Selçuklu hükümdarı Tuğrul Şah ile Ahlatşahlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklardan istifade eden Eyyubi meliki Necmeddin Eyub, şehir ahalisinin davetleri üzerine Ahlat'a gelmiş ve böylece Ahlatşahların Van'daki hakimiyeti sona ermiştir. Necmeddin Eyyub'un kardeşi olan Eşref, Ahlatşahların elinde bulunan Van Kalesi'ni ele geçirmiştir. Ancak Eyyubilerin bölgedeki hakimiyeti kısa süreli olmuştur. 1229'da Celaleddin Harzemşah, Ahlat ve Van'ı istila etmiştir. Bunun üzerine 1230 yılında Anadolu Selçukluları ile Harzemşahlar arasında Yassıçemen Savaşı meydana gelmiştir. Bu savaş Selçukluların galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Ancak 1231'de Van, Moğol istilasına maruz kalmıştır. Dönemin Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubat, 1232 yılında Kemaleddin Kamyar'ı Van ve havalisini fethetmesi için görevlendirmiştir. Aynı yıl Van, tekrardan Anadolu Selçuklularının hakimiyeti altına girmiştir.³³⁵

1243'de Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklularının yenilmesi üzerine İlhanlıların Van'a hâkim olmaya başladığı görülmüştür. Bu dönemde İlhanlılar ile yerel beyler arasında siyasi mücadeleler meydana gelmiştir.³³⁶ 1387 yılında Timur, gerçekleştirdiği sefer sonucunda bir süreliğine Van'ın kontrolünü eline almıştır.³³⁷ İlhanlı hükümdarı Ebu Sa'd Bahadır Han'ın ölümünden sonra devlet çözülmeye başlamıştır. 14. yüzyılın sonlarına doğru Van'da Karakoyunlular hakimiyetlerini tesis etmişlerdir.³³⁸ Akkoyunlu-Karakoyunlu arasında gerçekleşen mücadelelerin neticesinde, 11 Eylül 1467 tarihinde, Uzun Hasan'a mağlup olan Cihan Şah öldürülmüştür. Bundan sonra Van'da Akkoyunlular dönemi başlamıştır.³³⁹ Safevilerin Van'a 1507'de girmesiyle birlikte Akkoyunluların idaresi son bulmuştur. Safeviler, bölgeye komutan olarak Kurt Bey'i tayin etmişlerdir. Bu coğrafya uzun süre Safevi-Osmanlı

---

³³⁴ Tarık Ziya Aras, 2018, s. 43-44.

³³⁵ Orhan Kılıç, 1997, s. 7-8; Selçuk Güzeloğlu, 1996, s. 14.

³³⁶ Tarık Ziya Aras, 2018, s. 45-46.

³³⁷ Altan Çilingiroğlu vd., 1995, s. 106.

³³⁸ Tarık Ziya Aras, 2018, s. 46.

³³⁹ Orhan Kılıç, 1997, s. 11.

çatışmalarına sahne olmuştur. Bu süreçte, Van'ın birçok kez el değiştirdiği görülmüştür. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1548 yılında İran üzerine gerçekleştirdiği sefer, Van'da Osmanlı Devleti'nin kesin hakimiyetinin tesis edilmesine olanak sağlamıştır.³⁴⁰

Konuyu toparlarsak, Tilkitepe Höyüğü'nde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar Van'ın köklü bir tarihe sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca konunun uzmanları, 1899'da Waldemar Belck ve 1927 yılında Amerikalı Arkeolog Edward Bowen Reilly'nin yapmış oldukları kazılarda buldukları taş ve obsidyen taşından alet edevat ve çanak çömlek parçalarını, Van'ın MÖ. 4000'li yıllara kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğunun göstergesi olarak değerlendirmektedirler.³⁴¹

Diğer yandan, yukarıda sunulan Tablo 11 ve bu tabloyu açımlayan bilgiler incelendiğinde, Van'ın tarihini oluşturan zamansal sıralamada Ermenilerin kurduğu bir krallık ya da prenslik tespit edilememiştir. Buna karşın Ermenice kaynaklarda bölgede Vasburagan adında bir "Krallık" bulunduğu bilgisi var. 10. yüzyıl tarihçilerinden Tovma Ardzruni'nin kaleme aldığı *Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց (Badmutyun Dann Ardzrunyats/Ardzruni Hanedanlığı'nın Tarihi)* adlı eser bunlardan biridir.³⁴² Lakin Ardzruni'nin kaleme aldığı bu çalışmanın temel kaynağı, günümüzde hangi yüzyılda yazıldığı tam olarak tespit edilememiş ve Ermeni araştırmacıların dahi şüpheyle yaklaştıkları Movses Horenatsi'nin *Պատմութիւն Հայոց (Badmutyun Hayots/Ermenilerin Tarihi)* adlı eseridir.³⁴³

Bu noktadan sonra Van'ın idari taksimatı konusunda, çok daha yakın dönemde hakimiyet kurmuş bir siyasi yapı olan Osmanlı Devleti'nin kurum ve kuruluşları

³⁴⁰ M. Niyazi Tanılır vd., 1998, s. 45-46.

³⁴¹ Aydın Talay, 2017, s. 22; Altan Çilingiroğlu vd., 1995, s. 27.

³⁴² Detaylı bilgi için bk. Thomas Artsruni, **History of the House of the Artsrunik**, trans. Robert W. Thomson, Wayne State University Press, Detroit, 1985.

³⁴³ Detaylı bilgi için bk. Մովսէս Խորենացի, **Պատմութիւն Հայոց**, Թովմաս Վանանդեցու, Ամստերդամ, 1695:

tarafından kayıtlara geçirilmiş belgelerde korunan bilgiler kullanılacaktır. Daha sonra bu bilgiler Ermeni tarihçilerin verdikleri bilgilerle kıyaslanacaktır.

1553 ve 1557 yıllarına gelinceye dek Van'da iki kez tahrir gerçekleştiği bilinse de ilgili defterler günümüze ulaşmamıştır. Van'ın 1558-1576 yılları arasındaki idari taksimatı hakkında bilgileri, Devlet Arşivleri'nde yer alan Sancak Tevcih Defteri içermektedir. Bu deftere göre Van Eyaleti 13 sancaktan oluşmaktadır. Van'ın idari taksimatıyla ilgili bir diğer kaynak 1608 ve 1609 tarihli Ayni Ali Efendi tarafından kaleme alınan risalelerdir. Bu risalelere göre Van Eyaleti 14 sancaktan teşkil edilmiştir.³⁴⁴

Van, Osmanlı Devleti'ne dahil olduktan sonra önemli bir beylerbeyliği olarak Safevilerle olan ilişkilerin yürütülmesinde stratejik bir önem kazanmıştır. Amasya Antlaşması'ndan³⁴⁵ Şah Tasmasp'ın ölümüne (1576) kadar ilişkiler normal bir şekilde cereyan etmiştir. 1559 yılında Şehzade Bayezid'in İran'a iltica etmesi Van Beylerbeyliğinin öneminin artmasına neden olmuştur. Çünkü Van'ın İran'la sınırı bulunmaktadır.³⁴⁶ Van, ilk dönemlerde Osmanlı-Safevi çatışması nedeniyle toprakların sık sık el değiştirmesinden ötürü pek çok kez idari taksimata uğramıştır. Osmanlı egemenliğinde Van'ın uğradığı idari taksimatlardan bazıları şunlardır:

---

³⁴⁴ Orhan Kılıç, 1997, s. 120-125.

³⁴⁵ 1 Haziran 1555 yılında Osmanlı Devleti ile İran arasında imzalanan ilk antlaşma olarak bilinmektedir. Bu antlaşmanın en önemli özelliklerinden biri, Osmanlı Devleti'nin Van'daki hakimiyeti Safeviler tarafından kabul edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. İlhan Şahin, Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 3. Baskı, İstanbul, 1991, s. 4-5.

³⁴⁶ Orhan Kılıç, 1997, s. 23.

Tablo 12. Osmanlı Devleti'nin Resmî Kayıtlarına Göre Van'ın İdari Taksimatı (1558-1912)³⁴⁷

1558-1576	1608-1609	1777-1778	1831	1897	1912	
					Van Sancağı	Hakkâri Sancağı
Van	Van	Van	Van	Van	Reşadiye	Başkale
Adilcevaz	Adilcevaz	Adilcevaz	Adilcevaz	Adilcevaz	Adilcevaz	Gevar
Bitlis	Bitlis	Bitlis	Köyin	Gevaş	Bargiri	Şemdinan
Muş	Muş	Hizan	Muş	Çatak	Erciş	Mahmudi
Bargiri	Bargiri	Bargiri	Kerdkar	Bargiri	Müküs	Norduz
Erciş	Erciş	Erciş	Erciş	Erciş	Çatak	Çukurca
Karkar	Berda a	Karkar	Zeriki	Karçekan	Gevaş	Mamuretülhamid
Kesani	Kesan	Müküs	Müküs	Müküs		Beytüşşebab
Espayrid	Espayrid	Espayrid	Esbaberd			Dağlıca
Ağakis	Ağakis	Gerin	Ağakis			İmadiye
Şirvi	Ovacık	Şirve	Şirve			
Vadi-i Beni Kotur	Ekrad-ı Beni Kotur	Hakkâri				
Mahmudi	Kal a-i Bayezid	Zeğiri				
	Karkar ma Müküs	Hoşap				

Van Eyaleti dâhilinde 1558-1576 yılları arasında 13, 1608-1609 arasında ise 14 sancak bulunmaktadır. 1777-1778 yıllarına gelindiğinde eyalet, 14 sancağa sahiptir. 18. yüzyılın tamamı ve 19. yüzyılın belirli bir döneminde Van, eyalet olma özelliğini korumuştur. 1831'de eyalete bağlı 11 livanın bulunduğu bilinmektedir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin idari taksimatında birtakım değişiklikler gerçekleşmiştir. 1864 yılında eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmesiyle birlikte Van, Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancak haline gelmiştir. 1876'da tekrar vilayet statüsü kazanan Van, 19. yüzyılın sonlarına doğru Van ve Hakkâri olmak üzere iki sancağa sahiptir. Van Sancağı 8 kaza, Hakkâri Sancağı ise 7 kazadan meydana gelmiştir. Van Sancağı'na bağlı nahiyelerin toplamı 51, köy sayısı 829'dur.³⁴⁸ 1897 yılında yayımlanan Van Vilayeti Salnamesine göre Van Vilayeti 8 sancak, 120 nahiye ve 691 köyden teşekkül etmiştir.³⁴⁹ 1912 yılı verilerinde Van Vilayeti'nin Van ve Hakkâri olmak üzere 2

³⁴⁷ Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van'da Demografik Durum", ed. Oktay Belli, Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, **V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, 09-13 Haziran 2009 Van, İstanbul, 2010, s. 392-402; Orhan Kılıç, 1997, s. 120-125; Dilşen İnce Erdoğan, **Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 238; Güzin Çaykiran, 2021, s. 19.

³⁴⁸ Mehmet Demirtaş, 2010, s. 393-402.

³⁴⁹ Dilşen İnce Erdoğan, 2008, s. 238.

sancağı bulunmaktadır. Van Sancağı'nda 7, Hakkâri Sancağı'nda ise 10 kaza yer almaktadır.

Ermeni tarihçiler, Van'ın 1912 yılına ait idari taksimatıyla ilgili bilgiler vermektedirler. Bu bilgilerden çıkan sonuçtan, bölgeye hâkim olan Osmanlı Devleti'nin yaptığı resmî taksimatın yok sayılarak, keyfi bir taksimat yapıldığı tespit edilmiştir.

Tablo 13. Ermeni Tarihçilerine Göre Osmanlı Devleti'nde Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı³⁵⁰

VAN SANCAĞI	HAKKÂRİ SANCAĞI
<i>Van-Dosp</i>	<i>Hakkâri/Hekkiari</i>
<i>Hayots Tsor (Gürpınar)</i>	<i>Ağpag/Elbak (Başkale)</i>
<i>Arcag</i>	<i>Norduz (Topyıldız)</i>
<i>Timar</i>	<i>Mahmudi</i>
<i>Pergri (Muradiye)</i>	<i>Gavar/Şamziran</i>
<i>Arceş (Erciş)</i>	<i>Mamuret-ül Hamid/Hoşab (Güzelsu)</i>
<i>Ardzge (Adilcevaz)</i>	
<i>Garcgan (Karcikan)</i>	
<i>Gargar</i>	
<i>Moks (Bahçesaray)</i>	
<i>Şadah (Çatak)</i>	
<i>Vosdan/Gavaş (Gevaş)</i>	

Tablo 12 ve Tablo 13 incelediğinde ilk göze çarpan, Van ve Hakkâri sancaklarına dahil edilen kaza sayılarının farklı olmasıdır: Osmanlı kayıtlarında Hakkâri'ye bağlı kazaların sayısı on (10) iken Ermeni tarihçilerine göre bu sayının altı (6) olduğu görülmektedir. Osmanlı resmî kayıtlarında Van Sancağı'nın kaza sayısı yedi (7) iken Ermeni tarihçileri bu sayıyı on iki (12) olarak göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde iken Van'da yaşayan Ermenilerin nüfusu ile ilgili Ermeni kaynaklarında (ve yabancı kaynaklarda) verilen bilgiler de Osmanlı belgelerindeki bilgilerle uyuşmuyor. Van'da yaşayan Ermeni nüfusunu gösteren sayısal verileri Osmanlı Devleti'nin resmî kayıtlarından ve Ermeni ve yabancıların

³⁵⁰ Համբարձում Երամեան, **Յուշարձան**, Հասոոր Ա., Արամ Գասապեան, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 14; Sarkis Y. Karayan, “Van Vilayetinin Demografisi 1844-1914”, çev. Solina Silahlı, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 221; Տոբբ Դավալեան, “Վանի Քաղա - Աշխարհագրութիւն”, **Յուշամատենան**, Erişim Tarihi: 29.04.2024, <https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/vanvilayet/kazaofvan/locale/geography.html>

kaynaklarında verilen bilgilerle karşılaştırmak, oluşan dramatik tabloyu resmetmeye olanak verecektir.

Osmanlı Devleti'nin resmî kayıtlarına göre 1880-1914 yılları arasında Van'daki Müslüman ve Ermeni nüfusunu gösteren sayısal veriler aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 14. Osmanlı Devleti'nin Resmî Kayıtlarına Göre Van'daki Müslüman ve Ermeni Nüfusu³⁵¹

KAYNAK/YIL	MÜSLÜMANLAR			ERMENİLER		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
<i>1880 Tarihli Arşiv Belgesi</i>	-	-	58.998	-	-	34.310
<i>1890 Tarihli Belge/Van Vilayeti</i>	-	-	282.582	-	-	71.582
<i>1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı/Van Sancağı</i>	25.174	29.408	54.582	25.388	33.994	59.382
<i>1894 Yılı Verileri</i>	27.455	31.957	59.412	26.014	34.434	60.448
<i>1895 Yılı Verileri</i>	40.879	56.462	97.341	28.280	36.349	64.629
<i>1895 Tarihli Arşiv Belgesi</i>	-	-	40.684	-	-	38.273
<i>1896 Yılı Verileri</i>	73.623	100.150	173.773	31.450	30.483	61.933
<i>Vilayet Nüfus Müdürlüğü 1896 Yılı Cetveli/Van Sancağı</i>	-	-	83.253	-	-	64.178
<i>1897 Yılı Verileri</i>	31.662	45.294	76.956	28.966	26.085	55.051
<i>İstatistik Yıllığı 1897</i>	31.662	45.294	76.956	28.966	26.085	55.051
<i>1906/1907 Osmanlı Nüfus Sayımı</i>	25.174	29.408	54.582	25.388	33.994	59.382
<i>1914/Van Vilayeti</i>	-	-	179.380	-	-	67.792
<i>1914/Van Sancağı</i>	-	-	109.517	-	-	61.533

³⁵¹ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 306-384; Mehmet Demirtaş, 2010, s. 395-397; Dilşen İnce Erdoğan, 2008, s. 255-256; Tevfik Güran, **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 23-24; Orhan Sakin, **Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu**, Ekim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 229.

Tablo 14’te sunulan bilgileri yorumlamadan önce, Osmanlı Devleti’nin yaptığı nüfus sayımlarında Müslümanların etnik bir sınıflandırılmaya tabi tutulmadığı, gayri Müslimlerin ise Katolik, Protestan vd. şeklinde ait oldukları mezhep dikkate alınarak sınıflandırıldığı ama istisnai bir şekilde “Gregoryanlar” yerine “Ermeni” adının kullanıldığını belirtmek gerekmektedir. Vurgulanması gereken ikinci nokta ise bölgenin nüfusunu oluşturan diğer azınlıkların (Yahudi, Nasturi, Keldani, Yezidi vd.) sayısal verileri Tablo 14’e dâhil edilmemiştir. Tablo 14’te sunulan veriler sadece Müslüman ve Ermeni nüfusunu göstermektedir.

Tablo 14’te yer alan sayısal verilerden, bazı dönemlerde kadınların nüfusa dahil edildiği, bazı dönemlerde ise sayımlarının yapılmadığı görülmektedir. Ayrıca bu veriler arasında çocuk nüfusu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Osmanlı Devleti’nin resmî kayıtlarına göre 1880-1914 yılları arasındaki 34 yıllık süreçte, Van’daki Müslümanların Ermeni nüfusundan daha fazla olduğu görülmektedir. Bazı dönemlerde nüfus verileri arasında rakamsal olarak bir uçurumun olduğu dikkat çekmektedir. Bunun nedeni bazı bilgilerin Van Sancağı’na, bazılarının ise Van Vilayeti’ne ait olmasıdır. Özetle hem Van Sancağı hem de Van Vilayeti dâhilinde Müslüman nüfus niceliksel olarak üstünlüğe sahiptir. Nüfusun cinsiyet kompozisyonuna bakıldığında ise Van’daki Müslümanların çoğunluğunu erkeklerin oluşturması dikkate değerdir. Ermeniler de ise bu durum yıllara göre değişiklik göstermektedir: Bazı yıllarda kadın nüfusu fazla iken bazı dönemlerde erkek nüfusu daha yüksek bir orana sahiptir.

Ermeni kaynaklarında, Van’da yaşayan Ermenilerin nüfusları hakkında bilgiler sunulurken Müslüman nüfus hakkında veriler bulunmamaktadır: Bu uygulamanın tek istisnası Hampartsum Yeramyan tarafından hazırlanan istatistik kayıtlarıdır. Vurgulanması gereken bir diğer husus da bazı Ermeni kaynaklarının Müslüman ahaliyi Türkler ve Kürtler olarak sınıflandırma eğilimi göstermeleridir.

Tablo 15. Ermeni Kaynaklarına Göre Van’da Müslüman ve Ermeni Nüfusu³⁵²

KAYNAK/YIL	TÜRKLER	KÜRTLER	ERMENİLER
<i>Hampartsum Yeremyan (?)</i>	30.000	130.000	180.000-200.000
<i>Der-Parseğyan (1853)</i>	-	-	63.769 ³⁵³
<i>Yeremya Vartabed Devgants (1878)</i>	-	-	116.888
<i>Ermeni Patrikhanesi (1882)</i>	-	-	400.000
<i>Ardag Tarpinyan (1903)</i>	-	-	136.200
<i>Hovhannes Der-Mardirosoyan (1909)</i>	-	-	102.910
<i>Ermeni Patrikhanesi (1910)</i>	-	-	192.000
<i>Hovhannes Der-Mardirosoyan (1914)</i>	-	-	121.377

Tablo 15’te verilen bilgilere göre Ermeni kaynakları, bir istisna ile Müslüman nüfusa yer vermez.

Osmanlı Devleti’nin resmî kayıtları ve Ermeni kaynaklarının dışında yabancı kaynaklarda da Van’ın nüfusuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Osmanlı resmî belgelerinde, Ermeni kaynaklarında ve yabancı kaynaklarda sunulan sayısal verileri karşılaştırmak amacıyla Tablo 16 oluşturulurken seyahatname, büyükelçi raporları, askerî görevlilerin aktardıkları ve yabancı arşiv kaynaklarından istifade edilmiştir:

Tablo 16. Yabancı Kaynaklara Göre Van’da Müslüman ve Ermeni Nüfusu³⁵⁴

KAYNAK/YIL	MÜSLÜMANLAR	ERMENİLER
<i>İngiliz Seyyah Lynch</i>	17.000	47.000
<i>Frederick Millingen (1870’li Yıllar)</i>	6.000	8.000
<i>Stanford Show (1885)</i>	59.412	60.448
<i>Vital Cuinet/Van Vilayeti (1890)</i>	241.000	79.998
<i>Rus General Mayewski³⁵⁵</i>	21.400	8.906
<i>Justin McCarthy (1911-1912)</i>	313.322	130.500
<i>Rus Dış İşleri Bakanlığı Arşivi (1912)</i>	235.000	120.000
<i>Alman Büyükelçi Von Kühlmann (1913)</i>	424.000	81.000
<i>Prof. David Magie (1914)</i>	259.000	190.000

³⁵² Արմեն Միքայելյան, “Վան Բաղադրի Բնակչությունը (XIX դ. վերջին քառորդ- XX դ. սկիզբ)”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 1987 (8), էջ 36-42; Ա-Դօ, 1917, էջ 30; Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի Վիլայեթները, Կոլլոտորա, Երեվան, 1912, էջ 78; Համբարձում Երամեան, 1929, էջ 15; Sarkis Y. Karayan, 2016, s. 221-231; Marcel Leart (Krikor Zohrab), **Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi**, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 123.

³⁵³ 50.017’si kırsalda, 13.752’si ise Van şehrinde yaşamaktadır. Detaylı bilgi için bk. Sarkis Y. Karayan, 2016, s. 223.

³⁵⁴ Frederick Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, çev. Nuray Mestci, Doz Yayınları, İstanbul, 1998, s. 113’den akt. Tarık Ziya Aras, 2018, s. 210; H. F. B. Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Volume II, Longsman, Green and Co, London, New York, Bombay, 1901, p. 79; Stanford J. Show, “Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire, 1885-1914”, **Osmanlı Araştırmaları I**, İstanbul, 1980, s. 199’dan akt. Dilşen İnce Erdoğan, 2008, s. 252-253; Hamit Pehlivanlı (haz), **Rus General Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu**, çev. Mehmed Sadık, 2. Baskı, Van Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayını, Erzurum, 2018, s. 150; Vital Cuinet, **La Turquie d’Asie**, Ernest Leroux, Paris, 1891, p. 636; Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, çev. Bilge Umar, İnkılap, Ankara, 1998, s. 112; Hikmet Özdemir vd., **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 18-33; Bekir Koçlar vd., “I. ve II. Dünya Savaşı Arası (1914-1945) Van’da Nüfus Hareketleri ve Demografik Yapı”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Van Özel Sayısı, 2021, s. 105-106.

³⁵⁵ Mayewski ilgili tabloda, sadece Kürt ve Ermeni nüfusu hakkında bilgi vermiştir. Osmanlı Devleti zamanında böyle bir ayırım yapılmadığından Kürt nüfusu Müslüman olarak kabul edilip tabloya eklenmiştir.

Sonuç olarak, Tablo 14, Tablo 15 ve Tablo 16’da verilen bilgilerin kesinlikle uyuşmadığı görülüyor.

Van’ı çoklu bakış açısıyla değerlendirebilmek için Osmanlı Devleti Dönemi’nde Van’da yaşayan Ermenilerin ve Müslümanların demografik özellikleri de bu bölümün ilgi alanında olacak. Bu bağlamda Van’da ikamet eden ve Vanlı olarak tanımlanan nüfusun sosyo-kültürel ve idari hayatlarını resmeden bilgilere yer verilecektir.

Dipnotlarla detaylı bilgileri verilen kaynaklarımıza göre Van’da yaşayan Ermenilerin farklı meslek dallarıyla meşgul oldukları bilinmektedir. Şehrin dış kısmında yaşayanlar çiftçilikle geçimlerini idame ettirirken merkezde yaşayan Ermeniler ise konsolosluk çevirmenliği, doktorluk, diş hekimliği, avukatlık, bankerlik, tüccarlık, sarraflık, zanaatkarlık, marangozluk, öğretmenlik, gazetecilik ve rahiplik gibi mesleklerle uğraşmışlardır. Diğer etnik gruplarla kıyaslanırsa, Ermeniler maddi olarak daha iyi bir konumda olmuşlar ve şehrin ticaret tekeli ellerinde bulundurmuşlardır. Bunun temel nedenlerinden biri gayrimüslimlerin savaşa gitmemeleridir. Ermeniler Van’da sadece ticaretle meşgul olmamış, aynı zamanda devlet dairelerinde³⁵⁶ de çalışmışlardır. Vali yardımcılığı, mahkeme üyelikleri, vergi memurlukları, hakimlik, polis memurluğu, baş komiserlik bunlardan bazılarıdır. Şehirde çok iyi koşullarda yaşayan Ermeniler, 16 ve 17. yüzyıllarda merkezde ve Tebriz Kapısı civarında, 17 ve 19. yüzyıllar arasında ise şehrin surlarının dışarısında kalan Bahçeler bölgesinde ikamet etmişlerdir.³⁵⁷

Van şehrinde Ermenilere ait çok sayıda kilise bulunmaktadır: Sur içerisinde Surp Diramayr, Surp Vartan, Surp Boğos, Surp Nşan, Surp Sahag ve Surp Dziranavor

---

³⁵⁶ Osmanlı Devleti topraklarında görev yapmış Vanlı Ermeni memurlar hakkında bilgi edinmek için bk. Serkan Erdoğan, “Van Doğumlu ‘Millet-i Sadıka’ Ermeni Memurlar (1878-1909)”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 74, 2023; 1871-1897 yılları arasında Van yönetimindeki Ermenilerin listesi için bk. Justin McCarthy vd., 2018, s. 283-286.

³⁵⁷ Dilşen İnce Erdoğan, 2008, s. 242-243; Justin McCarthy vd., 2018, s. 26-28; Richard G. Hovannisian, 2016, s. 10; Robert H. Hewsens, 2016, s. 47.

kiliseleri bulunurken; Aykesdan'da Haygavank, Noraşen, Arark, Hankuysner ve ayrıca diğerk mahallelerde ve Akdamar Adası'nda bulunan Surp Haç Kilisesi.³⁵⁸

Şehirde Ermenilere ait 11 okul bulunmaktadır. Ermeni okulları kilise bünyesinde, şahsi teşebbüsle ve psikoposluğa bağılı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Ayrıca Ermenilerin misyonerlerin açtığı okullarda da eğitim görme olanağı vardı.³⁵⁹

Van'daki Ermenilerin kendilerine ait süreli yayınları da bulunmaktaydı: Ermenilerin Van'da çıkarmış oldukları ilk süreli yayın, 1858-1864 yılları arasında çıkan *Արժուի Վասսյուրալիան* (*Ardzvi Vasburagan*)'dır³⁶⁰. Sonrasında çok sayıda süreli yayın neşredilmiştir. 1905 yılında *Արեւան Չայն* (*Aryan Tsayn*), *Աշհական*³⁶¹ (1910-1915), *Վան-Տնոս*³⁶² (*Van-Dosp*³⁶³/1911-1914) ve *Վարազ* (*Varak*/1913) Van'da yayımlananlardan bazılarıdır.³⁶⁴

Vanlı Müslümanların demografik özelliklerini yansıtan bilgiler şu şekildeydi:

Van Vilayeti'nde Ermeniler daha çok ticaret ve tarımla meşgul olurken Müslümanlar ise çoğunlukla hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Ancak bazı Kürt aşiretleri ziraatle de uğraşmışsa da ağırlıklarını hayvancılığa vermişlerdir.³⁶⁵ Ayrıca vilayetteki Müslümanların bir kısmının da devlet memuriyetlerinde bulunduğu dönemin masraf defterlerinden anlaşılmaktadır.³⁶⁶

Erzurum Vilayet Salnamesine göre Van Vilayeti dâhilinde Müslümanlara ait cami ve mescitlerin sayısı 120'dir. Van Vilayeti Salnamesi ise Van Sancağı'ndaki cami

³⁵⁸ Robert H. Hewsen, 2016, s. 49-50; Anahide Ter Minassian, "20. Yüzyılın Başında Van", çev. Nazan Maksudyan, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 206.

³⁵⁹ Tarık Ziya Aras, 2018, s. 239; Robert H. Hewsen, 2016, s. 49; Justin McCarthy vd., 2018, s. 35.

³⁶⁰ Detaylı bilgi için bk. **Արժուի Վասսյուրալիան**, Ա. Տարի, Թիւ 1, Յունիս 1855:

³⁶¹ Detaylı bilgi için bk. **Աշխատանք**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 7 Նոյեմբեր 1910:

³⁶² Detaylı bilgi için bk. **Վան-Տնոս**, Ա. Տարի, Թիւ 2, 25 Հոկտեմբեր 1911:

³⁶³ Van-Tuşba.

³⁶⁴ Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 31-126.

³⁶⁵ Serhat Aras Tuna, **Tanzimat Döneminde Van**, Sonçağ Yayıncılık, Ankara, 2022, s. 197.

³⁶⁶ Şeyhmus Bingül, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 504-505.

ve mescitlerin toplamını 61 olarak göstermiştir. Şehirdeki önemli camilerden bazıları şunlardı: Kayaçelebi, Süleyman Han, İzzettin Şir, Sinaniye, Hüsrev Paşa, Ulu Cami ve Hurşid Paşa. Resmî kayıtlara göre cami ve mescitlerin yanı sıra vilayette 10 tekke ve zaviye bulunmaktaydı.³⁶⁷

Van'da Müslümanların da kendilerine ait okulları vardı ve bunlar geleneksel ve din temelli eğitim vermekteydi. Bu yüzden öğrenciler, matematik ve bilim alanında gelişim gösterememişlerdi. 1871/1872 yıllarına ait verilere göre Van'daki Müslümanlar 67 ilkokula sahipti. 1888-1904 yılları arasındaki ortaokul verilerine göre ise Ermeni öğrencilerinin sayısı Müslümanlarınkinden daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca bu dönemde, devlet tarafından çok sayıda yeni Müslüman ortaokulu açılmıştır. Kırsal kesimlerdeki okuma yazma oranlarına bakıldığında, her iki toplum arasında büyük bir fark söz konusu değildir.³⁶⁸

Van'daki Müslümanların ilk süreli yayını *Van* gazetesidir. Bölgede Ermeni komitacıların çıkarmış oldukları zararlı yayınların niceliksel artışı ve geniş bir kitleyi etkilemeye başarması, Van'daki Müslümanları kendi süreli yayınlarını çıkarmaya itmiştir. Bu doğrultuda, 1892 yılında resmî vilayet gazetesi olarak yayın hayatına başlayan *Van*, haftalık ve dört sayfa olacak şekilde Vilayet Matbaası'nda basılmıştır. Bu gazetenin günümüze kadar sadece tek bir sayısı korunabilmiştir. Gazetenin matbaasında basılan eserlerin Van'daki Ermeni olayları esnasında yakıldığı düşünülmektedir. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Van'da Türkçe, Kürtçe ve Ermenice olarak yayın yapacak *İttihad* ve *Mebde-i Feyz* gazeteleri için hükümet nezdinde girişimlerde bulunulmuştur. Van Vilayeti dâhilinde, Ermeni komitacıların çıkarmakta oldukları *Aşhadank* ve *Van-Dosb* gazetelerinin propaganda faaliyetlerine karşı koyabilmek ve kamuoyu oluşturabilmek için dönemin valisi Tahsin Uzer'in teşvik ve desteğiyle

---

³⁶⁷ Tarık Ziya Aras, 2018, s. 269-271; Cengiz Alper, 2001, s. 66-69.

³⁶⁸ Justin McCarthy vd., 2018, s. 34-39.

Çaldıran çıkarılmıştır. Bu gazete, yayın hayatını 1915 yılına kadar sürdürmüştür. Ancak Van şehrinin, 1915 yılının Mayıs ayında Rus ve Ermeni isyancıların işgaline maruz kalmasıyla birlikte gazetenin matbaası yakılmıştır.³⁶⁹

Sonuç olarak, kaynaklar askerlikten muaf oldukları için Ermenilerin şehirdeki ticareti ellerinde tuttuklarını, kendilerine ait çok sayıda kilise ve okullarının bulunduğunu, eğitim imkânlarının Müslümanlara nazaran daha iyi olduğunu, kendilerine ait süreli yayınları neşrettiklerini, bunların yanı sıra devlet kademesinde de önemli görevler aldıklarını belgeliyor.

2.2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR ERMENİ KOMİTALARININ VAN'DAKİ FAALİYETLERİ

Ermeni ayrılıkçılarının Van'da gerçekleştirdiği ilk tedhiş hareketinin tarihini 1862 yılına kadar götürmek mümkündür. Bu dönemde, Ermeni ayrılıkçılarının çıkardığı olaylar, Osmanlı hükümetinin gerekli önlemleri alması sonucunda kısa sürede bastırılmıştır. Van şehri, coğrafi konumundan ötürü Ermeni komitacıların başlıca örgütlenme merkezi olmuştur. Van'ın İran'a sınırının olması bölgeye kolayca silah nakliyatının yapılmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca Rusların Ermeni komitacılarına rahat bir şekilde yardım etmesi de mümkün olabilmekteydi. Van'daki Ermeni örgütlenmelerinin en büyük destekçisi olan Rusya, buradaki ayrılıkçıları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Ermeni komitacıları da Rusların yardımıyla bağımsız bir Ermeni devleti kuracaklarını tahayyül ettikleri için her türlü konuda onlara yardımcı olmuştur. Bağımsızlık hayaline kapılarak Rusya'dan gelen Ermeni ayrılıkçılar, Van'da siyasi örgütler oluşturmaya başlamışlardır. Özellikle Berlin Antlaşması'nda umduğunu bulamayan Ermeni komitacılar, Rusların tavsiyeleri üzerine silahlı mücadeleye

---

³⁶⁹ Abdulaziz Kardaş, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Van'da Basın (1908-1915)", **Turkish Studies**, Volume 8/13, Fall 2013, pp. 1189-1198.

girişmişlerdir. Van'da Ermeni siyasi örgütleri tarafından tertip edilen olaylardan bazıları şunlardır:³⁷⁰

Tablo 17. Ermeni Komitalarının Van'da Organize Ettiği Olaylar (1879-1895)

TARİH	OLAY
1879	İran'da toplanan ayrılıkçı emellere sahip Ermenilerin, Mazrik aşiretine saldırması sonucunda çok sayıda aşiret mensubunun hayatını kaybetmesi.
1888	Van Akdamar Adası Piskoposu'nun tahrikleri sonucunda bir olayın meydana gelmesi ve hükümetin kısa sürede müdahale etmesiyle durumun kontrol altına alınması.
1889	Armenagan Komitesi'ne mensup kişilerin Başkale civarında Osmanlı zaptiye birliklerine saldırmaları.
1889	Şuşanis köyünde, Ermenilerin olay çıkaracağından şüphelenilmesi üzerine köyde etraflıca bir araştırma yapılması ve Ermenilere ait silahların ele geçirilmesi.
1891	Rusya Ermenilerinden oluşan bir grubun İran sınırına saldırı düzenlemeyi planladıkları duyulması üzerine, Osmanlı hükümetinin gerekli askerî tedbirleri alması.
1892	Nuri Efendi adlı bir Türk polisinin Ermeni komitacılar tarafından katledilmesi.
1892	Devlete bağlılıklarıyla bilinen Nadanyan Garabed ve Avedis Çarkçıyan'ın üzerinden ayrılıkçı emellere sahip olduklarını gösteren belgelerin çıkması üzerine gerçekleştirilen yargılamalar sonucunda, Van'dan sürgün edilmelerine karar verilmesi.
-	5-6 Ermeni komitacının Van'daki Tepebaşı Karakolu'na saldırmaları.
1895	20 Aralık günü İran'dan gelen 11 kişilik Ermeni ayrılıkçıların Türk zaptiyeleri ile çatışmaya girmesi.
1895	İran'dan gelen 20 kişilik Ermeni komitacılarının Türk askerleriyle çatışması.
1895	İran sınırından giren 100 kişilik Ermeni çetesinin, 30 Türk askerini şehit etmesi ve Şemsiki Aşireti'ne mensup kişileri katletmesi.

Tablo 17'de sunulan bilgiler, Berlin Antlaşması'ndan sonra Van'da Ermeni komitacıların çok sayıda eyleme imza attıklarını gösteriyor. Bu eylemler 1896'daki Van İsyanı'nın provası mahiyetinde olmuştur. Ayrıca bu süreçte, Van'daki komitacı Ermeniler teşkilatlanma çabalarını sürdürerek büyük çaplı bir eylem için gerekli zemini hazırlamışlardır.

³⁷⁰ Dilşen İnce Erdoğan, 2008, s. 289-297. Ermeni komitacılarının Van'da gerçekleştirmiş oldukları eylemler hakkında detaylı bilgi edinmek için bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi; Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı.

2.2.1. Van İsyanı (1896)

3 Haziran 1896 tarihinde, Van'da Ermeni komitacılar tarafından gerçekleştirilen ilk teşkilatlı ayaklanma tarihe Van İsyanı olarak geçmiştir. Türk ve Ermeni tarihçilerin Van İsyanı ile ilgili yaklaşımlarının birbirinden farklı olduğu gözlemlenmiştir. Ermeni tarihçileri Van İsyanı'nı yeni nesillere bir ինքնապաշտպանութիւն (inknabaşdbanutyun/savunma) hareketi olarak anlatmaktadırlar. Türk kaynaklarında ise Van'da yaşanan olaylar bir isyan hareketi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Türk kaynaklarında, Van İsyanı'nın müsebbibi olarak EDF gösterilirken Ermeni kaynakları isyana öncülük edenin AK olduğunu vurgulamaktadır.³⁷¹ Bununla birlikte bilgilerdeki çelişkiler bu iki olguyla sınırlı değildir. Bu nedenle bu alt başlıkta, söz konusu uyumsuzluğa yol açan haber kaynakları ve bu haber kaynaklarının olaylara yaklaşımı da yer alacaktır.

Ermeni tarihçilerin 1896 yılındaki Van İsyanı'nın ortaya çıkışını ve sürecini resmetmek için sıkça tekrar ettikleri ve artık galatimeshur olmuş bazı bilgiler vardır: Bunlar, Van'daki çatışmaların 3 Haziran 1896'da Hamidiye Alayları ve Kürt çetelerinin şehre saldırmasıyla başladığı, ancak teşkilatlanmış bir Ermeni direnişiyle karşılaştıkları, çatışmalar başladıktan kısa süre sonra da Türk birliklerinin Hamidiye Alayları ve Kürt çetelerin yardımına geldiği, Ermenilerin "savunma" olarak tanımladıkları bu çatışmaları organize eden kişinin AK lideri Mıgırdiç Avedisyan olduğu, diğer komitaların mensuplarının da Avedisyan'ın yanında yer alarak Van İsyanı'na dahil oldukları şeklindedir. Yine Ermenice kaynaklarda anlatılanlara göre bu çatışmalarda EDF'nin liderliğini Bedon (Aleksandır Bedrosyan), Hınçagların liderliğini ise Mardig (Mardiros Saruhanyan) üstlenmiştir. Ermeni tarihçilere göre 11 Haziran 1896 tarihine kadar devam eden çatışmalar süresince yaşanan olaylar şöyledir: 8 Haziran'da Osmanlı askerleri Ermenilerin evlerini bombalamaya ve ateşe vermeye başlamış; bunun üzerine

³⁷¹ Dilşen İnce Erdoğan, 2008, s. 286.

Ermeniler, yabancı konsoloslar aracılığı ile çatışmayı durdurmayı ve şehri terk etmeyi teklif etmişler, devlet güçleri de bu şartları kabul etmiş, ancak Avedisyan öncülüğündeki Ermeniler İran sınırını geçmeye çalışırken Mazrik adlı bir Kürt aşiretinin saldırısına uğramışlardır. Referans olarak kullandığımız Ermenice kaynaklara göre 1897 yılı yazında çatışmalar yeniden alevlenmiştir: Mazrik aşiretinden intikam almak için Ermeniler Hanasor “Seferi”ni düzenlediği ve çok sayıda aşiret mensubunu öldürdüğü, bunun üzerine devletin çatışmalara müdahale ettiği, Türklerin Van ve civarında 20 bin kişiyi öldürdükleri ve çok sayıda kültürel unsura da zarar verdikleri iddia edilmektedir.³⁷²

1896’daki Van İsyanı, Osmanlı Ermeni basınında da gündem konusu olmuştur. Özellikle Varna’da (Bulgaristan) çıkan *Իրավունք (İravunk)*³⁷³ gazetesi, Van’daki olayları yakından takip etmiştir. *İravunk*’un 20 Haziran 1896 tarihli sayısında Van İsyanı haber konusu olmuş ve bu sayıda Ermeni tarihçilerin bilgileriyle çelişen bazı bilgiler verilmiştir. Söz konusu haberin başlığı Վանսու Իխթիլալ (Van’da İhtilal)’dir. Gazetede anlatılanlara göre olaylar, bir Ermeni kızın üzerinde bulunan ve zararlı bilgiler içeren bir evrak³⁷⁴ bahane edilerek çıkarılmıştır. Haberin içeriğinde Müslüman-Ermeni çatışmaları sonucunda iki taraftan da kayıpların verildiğinin altı çizilmiş, ayrıca Ermeni tarihçilerin iddialarının aksine yabancı konsolosluklardan yardım isteyen tarafın Osmanlı hükümeti olduğu bilgisi yer almaktadır. Bu habere göre Osmanlı hükümeti, İngiliz, Rus ve İran konsoloslarına müracaat edip olayların son bulması için arabulucuk

---

³⁷² Վ. Ա. Պարսամյան, Շ. Ռ. Հարությունյան, 1979, էջ 264; Աշոտ Սարգսյան, 2004, էջ 185; Աշոտ Մելքոնյան, 2018, էջ 239-240:

³⁷³ 1896-1911 yılları arasında Bulgaristan’ın Varna şehrinde yayımlanmıştır. On beş günlük, haftalık ve üç günlük olarak neşredilmiş bir siyaset gazetesidir. Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe olarak basılmıştır. Gazetenin yayıncısı A. Torosyan, editörleri ise H. Boncukyan ve Hagop Kurbetyan’dır. Gazete, 4 sayfa ve 46x32 cm ebatlarında T. Dotorov ve Oğulları ve İravunk matbaalarında tabedilmiştir. Ermeni sorunu ile ilgili haberler yapan *İravunk*, Avrupalı devletlerin Ermeni meselesine bakış açısını eleştirmekle birlikte çözümü Rusya’da görmektedir. Yayın politikasından ötürü, 1904 yılında gazetenin Osmanlı topraklarına girişi yasaklanmıştır. Detaylı bilgi için bk. Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 64.

³⁷⁴ Bu evrağın içeriği hakkında bilgi edinmek için bk. Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi II**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s. 275-276.

talep etmiştir. Ancak Ermeniler, Osmanlı hükümetinin bu girişimini kendilerine yönelik bir kandırma politikası olarak değerlendirmiştir:

Ahiren [en son] vürud eden [gelen] telegraflardan alınan havadisler Van'da büyük karışıklıklar vukua geldiğini bildiriyor ise de, telegrafların meali [manası] yekdiğerine muhalif ve mugayir [zıd] bulduklarından anlaşılıyor ki, Türk hükümeti vukuatın dışarda duyulmamasına çalışıyor. Van'da bir Ermeni kızın üzerinden muzır [zararlı] adda olunan evrak bulunduğundan, onun tevkifi [hapsedilmesi] ve istintakı [sorgulanması] sebebi ile Ermeniler ve İslamlar arasında kavgalar vuku bulup, iki taraftan 50 nüfus telef olduğunu ilk telgraf bildiriyordu. Lakin sonra başka bir telgraf telefatin [kayıpların] 500'e baliğ [varmış] olduğunu bildirdi. Badehu [ondan sonra] alınan haberlere göre 500 Ermeni gençlerden müteşekkil bir muntazam [düzenli] çete Van'dan çıkıp Kürtler ile vuruşarak Acemistan [İran] sınırına doğru gitmiş, ve asayiş berkemal imiş ise de, halbuki diğەر taraftan, Türk hükümeti Van'da bulunan İngiliz, Rus ve Acem konsoloslarına müracaat edip, Ermenileri kandırmak ve işin önünü almak için muavenet [yardım] etmelerini rica etmiş ve Konsoloslar dahi işe müdahale etmişlerdir.³⁷⁵

İravunk'un 26 Haziran 1896 tarihli sayısında yine aynı başlık altında (Van'da İhtilal) olayların devam ettiği ve Kürtlerin bir takım uygun olmayan davranışlar içerisinde oldukları iddia edilmiştir: “*Bu hafta vürud eden bir telegrafa nazaran [göre], Van Vilayeti dahilinde ve Acemistan sınırı civarında Kürtler büyük uygunsuzluklar icra etmekte ve Ermeniler dahi vuku bulan telefât ve yağmalar sebebi ile fevkalade heyecanda bulunuyorlarmış.*”³⁷⁶

İravunk'un 24 Temmuz 1896 tarihli sayısında bu kez Վահստա Գրքընը (Van'da Kırgın) başlıklı bir haberle, *London Daily News* gazetesinden Van İsyanı ile ilgili bir alıntı yapılmıştır. Bu alıntıda, İngilizlerin Ermeni komitacıları destekledikleri ve onların adına propaganda faaliyetinde buldukları görülmektedir:

4/16 Haziran Çarşamba günü Kürtlerin Van üzerinde yürümekte oldukları işitilmiş ve şehirde bir karışıklık zuhur etmiştir [meydana çıkmıştır]. İngiliz konsolos M. Williams Amerika misyonerlerin gayet büyük binasının üzerine İngiliz bandırasını [bayrak] çekip, karıları ve çocukları oraya sığınmaya davet etti. Umumi bir kırgının önünü almak için İngiliz konsolosu fevkalade fedakarane gayrette bulunmuştur. İki Amerikalı misyonerler yaralıları tedavi etmekle meşgul oldular. Yaraların ekserisi [çoğunluğu] kılıç ve bıçak yarası olup, sefil kurbanların başlarında ve enselerinde bulunmaktaydılar. Misyonerler Ermenilerin bacaklarından ve karınlarından kurşun dahi çıkardılar, yaralıların içinde erkek, karı ve her yaşta insanlar vardı.

³⁷⁵ “Վահստա Իխթիլալ”, *Իրավունք*, Ա. Տարի, 20 Յունիս 1896, Թիւ 5, էջ 3:

³⁷⁶ *Իրավունք*, 26 Յունիս 1896, էջ 4:

Badehu [ondan sonra] Konsolosun teemmîni üzerine ahali sığınmış olduğu mahalden çıkıp dağıldı.

Rusya ve Acemistan'dan gelmiş ve bir kısmı Kazak robası giymiş olan ihtilalcilerin (խնայողական) şehirden çıkıp, serbestçe Türkiye sınırlarından öteye geçebilmeleri için, onlar ile hükümet mabeyninde lazım olan şartları kararlaştırmak niyeti ile Konsolosun ettiği gayreti tarafeynin [her iki taraf] teklifleri yekdiğerine şayanı [münasibi] kabul görünmediği ve hükümetin vaatlerine emniyet olamadığı sebebi ile beyhude [boşuna] gitmiştir.

Cuma günü Kürtler şehri muhasara ettiler [kuşattılar]. Konsolosun emri ile Amerika misyonerlerin evi yeniden karı, kız ve çocuklarla dolu. 15.000 kişiden ibaret olan sair ahali evlerden çıkıp meydanlıklarda hınca hınç dolu ve iki gece heyecan ve dehşetle geçirdi. Ayın 20'sinde komiteler şehirden çıktılar ve vali Ermenilerin etrafını askerlerle muhafaza ettirdi ise de, diğer taraftan Kürtler Ermeni evlerini yakmaya başladılar. Konsolos yağmanın önünü almaya çalıştığı sırada kendisinin üzerine ateş ettiler. Tahminen 200 Ermeni telef edilmiş ve evleri yakılmıştır.

Bil ahire [sonunda] şehir teskin [yatıştırma] olundu ise de, yanmış olan civar köylerden her gün aç, çıplak ve yaralı yüzlerce ahali Van'a gelmekte olduğundan, müzayaka [sıkıntı] ve sefalet devam etmektedir.

Ermeni köylerin çoğu harap olmuş ve zannolunur ki, zarardide olmayan [zarar görmemiş olan] hiçbir köy kalmamıştır.³⁷⁷

İravunk'un 31 Temmuz 1896 tarihli Վախ Վուրուարը (Van Vukuatı) başlığıyla

yaptığı haberin altında ise haber kaynağının EDF'nin resmî yayın organı *Troşag* gazetesinin Van'daki muhbirinin (muhabirinin) raporu olduğu bilgisi yer almaktadır. Bu raporda, Zaruhi Diroyan adlı bir kızın üzerinden çıkan zararlı evrakdan bahsedilmekte ve 2 Haziran'da Osmanlı'nın nöbetçi askerlerinin Ermeni komitacılar tarafından öldürülmesi üzerine olayların şiddetlendiği şeklinde bir bilgi bulunmaktadır:

Vahşi Kürtler adeti kadimeleri üzere bütün Van Vilayeti'nde envayi zulümler icra etmekte itiler ise de, bazı köylerde Ermenilerin cansiperane mukavemetine [karşı durmaya] tesadüf ederlerdi ve bu halde hükümet askerle Kürtlere yardıma yetişmesiyle beraber, Ermeni fedailerin garbından [batıdan] geri çekilmeye mecbur olurdu. Bu yolla Türk hükümet fedailerini asla ele geçirmeyip, kendi nazarı dikkatini fedailerin merkezi zannettiği Van şehrine atfetti, evleri taharri [araştırma] edip hiçbir şey bulmadı ve nihayet Zaruhi Diroyan nam kızı üzerinde muzır evrak bulunmak bahanesiyle, derdest etti. Şu ve sair sebeplerde heyecan hükmetmekte olup, Haziran 2'de nöbetçi askerler ve birkaç Ermeniler beyninde [arasında] vuku bulan kavgada 2 askerin ölmesi ve 1 mülazımın yaralanması Türklerin gazaplanmasına sebebiyet verdi. Ferdası [ertesini] günü Türk mahallerinde mütemekkin [ikamet eden] Ermeniler büyük ve küçük asla karşı gelmeksizin Türk ve Kürt ahalisinin gaddarlığına kurban gittiler.

Şehrin Aykesdan tabir olunur kısmı kamilen [tamamen] Ermeni evlerinden ibaret olup fedailer ahali ile beraber silahlanarak 6-7 gün mütemadiyen dehşetli kavgalar ettiler, bu sayede şehrin ol kısmı kırıgından kurtulmuştu. Bunun üzerine hükümet konsoloslara müracaat etti ve konsoloslar bil müdahale Ermenilere teklif ettiler silahların ve fedailerden 10 kişinin teslim olunmasını ve aksi halinde şehrin topa tutulacağını bildirdiler. Ermeniler bu teklifi reddetmeyip birkaç gün müsaade istediler ise de, sabaha

³⁷⁷ *Իրավունք*, 24 Յուլիս 1896, էջ 3:

karşı Türkler Aykesdanı topa tuttular, evler ve ebniyeler [binalar] yanıp, yakılmaktaydılar. Fedailer kahramanlıkla toplara ve kurşunlara karşı göğüs gerdiler. Düşmanlardan 200 kişinin ölümlerini yere serdikten sonra, Ermeni fedaileri şehrin harabiyetini mucib olmamak için mürâcaat ettiler silahları ile Van'dan çıkıp Varak dağına çekilmeyi, 10 gün orada kaldılar, düşmanlar ise onların üzerine gitmeyip, silahsız ahalinin başına musallat olmayı tercih ettiler.³⁷⁸

İravunk'un aynı sayısında, Ermeni isyancılar ile Kürtler arasında bir çatışmanın meydana geldiği ve bunun sonucunda hayatını kaybedenlerin olduğu ve ayrıca isyancı Ermeniler arasından 15-20 kişinin sınırdan İran'a geçmeyi başardığı iddia edilmiştir:

Başka menbalardan alınan havadisler bildirmektedir ki Van'dan Varak dağına çekilmiş olan bin kadar Ermeni fedailer Kürtler ile şecaatu kahramanlıkla vuruşarak, mevzilerinin münasebetsizliği ve düşmanların çokluğu sebepleriyle vatan ve millet namına nahadag [şehit] olmuşlar ve onlardan yalnız 15-20 kişi bir yol ile kurtulup, Acemistan sınırına dahil olabilmişlerdir.³⁷⁹

Van İsyanı'nın Türk tarih yazımında ele alınış şekli farklı bir karakter taşıyor: Türk tarihçilerin 1896'daki Van İsyanı'nı aktarmak için değerlendirmeye aldıkları temel kaynakların başında İngiltere'nin Van Yardımcı Konsolosu Williams'ın yazışmaları, Rus General Mayewski'nin raporu, Teftiş Heyeti Başkanı Sadettin Paşa'nın anıları ve Osmanlı arşiv belgeleri gelmektedir. Bu kaynakların tamamı bizzat olayların içerisinde olan kişiler tarafından kaleme alındığı ve devletin resmî kayıtları olduğu için birinci el kaynak niteliğindedir. Bu kaynaklarda anlatılanlara göre olaylar genel hatlarıyla şöyle vuku bulmuştur:

Osmanlı arşiv belgeleri ve Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu raporunda verilen bilgilere göre 1895 yılında Ermeni komitacılar, Tablo 17'de bahsedilen olayların yanı sıra zengin Ermenileri tehdit ederek para istemeye başlamış ve siyasi cinayetlere imza atmışlardır. Bu olaylar arasında en çok ses getirenlerden biri Ermenilerin en büyük bayramında, sabah saatlerinde, kiliseye giden papaz Boğos'un hançerle katledilmesidir.

³⁷⁸ **Իրավունք**, 31 Յուլիս 1896, էջ 3-4:

³⁷⁹ **Իրավունք**, 31 Յուլիս 1896, էջ 4:

Bu cinayet, Van “ihtilal” komitesinin izniyle gerçekleştirilmiştir.³⁸⁰ Ayrıca hükümete yakınlığıyla bilinen Garabed Nalbandoğlu da suikaste kurban gidenler arasındadır.³⁸¹

İsyan çıkmadan aylar öncesinde Osmanlı hükümeti, istihbarat bilgilerinin kazandığı bir öngörüyle bölgeye bir teftiş heyeti göndermiştir. Teftiş Heyeti Başkanı Sadettin Paşa, 10 Şubat 1896 tarihinde, şehrin kanaat önderlerinden olan Ermeni piskoposunu, papazları ve ileri gelenleri hükümet dairesine çağırarak kendilerine birtakım nasihatlerde bulunmuştur. Bu nasihatlerden bir kısmı şöyledir:

Vatandaşlar

Mevsimin şiddetle hükmünü sürdürdüğü, her taraftan yollar kapanarak Van’a hiç kimsenin gelememekte olduğu şöyle şiddetli bir kış içinde buralara kadar zor şartlar altında, meşakatlere katlanarak yolculuk yapışımızın önemli bir maksada dayanacağını elbette keşfetmişsinizdir. İşte o önemli ve acil maksat, velinimetimiz Padişahımız efendimiz hazretlerinin, kan dökülmesine kesinlikle engel olunması arzusudur. Bu konuda sizlere nasihat etmemi, gitmekte olduğunuz yanlış yoldan doğru yola dönmeniz hususunu size bildirmemi emretti.

<...>

Devletin gösterdiği kolaylık ve kendi eliyle açtığı mektepler sayesinde dünya ahvalinden haberdar oldunuz, zenaat ve ticaretin nimetlerinden nasiplendiniz. Memleket ticaret hayatının önemli bir kısmını elinde tutunuz, ona sizler yön verdiniz. Arazinin en verimli yerlerine sahip oldunuz. Devletin size duyduğu güven sayesinde Hazine-i Hassa nezareti, Hariciye memurlukları ve Şura-yı Devlet azalıkları gibi önemli görevler, nüfustaki azınlığınıza bakılmaksızın sizlere verildi ve verilmekte tereddüt edilmiyor.

<...>

Soydaşlarınızın çoğu bizim memleketimizde değil İran ve Rusya’da bulunmaktadırlar. Bu durumu göz önüne alın. Herhangi bir hesapsızlığın içine girmeyin. Girerseniz Kürtlerle yalnız başınıza kalırsınız. Bu vilayette üç Kürt’e karşılık bir Ermeninin bulunduğunu, Kürtlerin silahşor, Ermenilerin ise doğuştan korkak olduklarını unutmayın.³⁸²

Devletin öngörüsü ve Sadettin Paşa’nın uyarıları işe yaramamış, Van İsyanı, 3 Haziran 1896’da şehir merkezinde gerçekleşen çatışmalarla başlamıştır. Çarpışmalar 11

³⁸⁰ BOA, Y.. PRK. ZB., D. 17- G. 21; BOA, DH. ŞFR, D. 187, G. 10; BOA, Y.. MTV, D. 135, G. 24; Hamit Pehlivanlı, 2018, s. 76-77.

³⁸¹ BOA, HR. SFR.1...D. 182, G. 45. Komitacılar tarafından Osmanlı hükümetine yakınlığı yüzünden öldürülen diğer Ermeniler için bk. Hüseyin Nazım Paşa, 1994, s. 311-312.

³⁸² Sami Önal, **Sadettin Paşa’nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)**, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 31-35.

Haziran'a kadar 9 gün boyunca devam etmiştir.³⁸³ İsyân sürecinde EDF, AK ve HK örgütleri güçlerini birleştirmiştir.³⁸⁴

1896'daki Van İsyânı'nı hazırlayan pek çok neden vardır. Bunların içinde Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri büyük önem arz etmektedir. Misyonerler, Van'da okullar açarak genç Ermenilere bağımsızlık fikirlerini aşılama görevini üstlenmiştir.³⁸⁵ 1895 yılından itibaren Van'daki misyonerlerin faaliyetlerinin artmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte büyük devletlerin konsoloslarının faaliyetleri de dikkat çekici yoğunluktadır. Örneğin, İngiliz konsolosu, Londra'dan gelen yardım paralarını Fukaraperver Cemiyeti adı altında sözde ihtiyaç sahiplerine dağıtmaya başlamıştır. Buradaki asıl amaç, Ermenileri Van merkezinde toplayarak isyan için gerekli insan gücünü sağlamaktır. Bu doğrultuda, çok sayıda Ermeni, civar bölgelerden Van'a gelmeye başlamıştır.³⁸⁶ Ayrıca Van İsyânı'nın ortaya çıkmasında din adamlarının rolü de önemlidir. Özellikle Mıgırdiç Hrimyan'ın isyanın çıkmasında gösterdiği gayret kaynaklarda sıkça vurgulanan gerçeklerdendir.³⁸⁷

Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu raporunda, 1896 yılının ilkbahar aylarında komitacıların Amerikan misyonerleri ya da İngiliz Konsolosu'nun evinde toplantılar organize etmeye başladıkları bilgisi yer almaktadır. Söz konusu rapora göre olaylara doğrudan müdahil olmak istemeyen konsolos ve misyonerler toplantılara iştirak etmemişlerdir.³⁸⁸ Ayrıca Ermeni gençleri, Rus Konsoloslugu'nun yakınlarında bulunan evlerde, müfreze ve kıta talimleri gerçekleştirmiş ve hatta bazıları atış denemelerinde bulunmuştur.³⁸⁹

---

³⁸³ Hamit Pehlivanlı, 2018, s. 79.

³⁸⁴ Justin McCarthy, 2019, s. 59.

³⁸⁵ Dilşen İnce Erdoğan, 2008, s. 324-334.

³⁸⁶ Hamit Pehlivanlı, 2018, s. 78-79.

³⁸⁷ M. Niyazi Tanılır vd., 1998, s. 54.

³⁸⁸ Hamit Pehlivanlı, 2018, s. 76.

³⁸⁹ Kâmuran Gürün, 2005, s. 232.

1896 yılının 6 Mart gecesi Vali'nin iftar davetine iştirak eden Teftiş Heyeti Başkanı Sadettin Paşa, iftar yemeğinden kısa bir süre sonra Ermeni komitacıların üç Türk askerine saldırdığı ve bir askeri şehit ettikleri haberini almıştır. Sadettin Paşa, anılarında olayı duyar duymaz gerekli tedbirlerin alınması için bir talimat verdiğinden bahseder: “*Hemen iki bölük askerle cinayetin işlendiği yer etrafını çevirmelerini, polis ve jandarmalarla bütün evleri aramalarını emrettim. Tabur Ağası'nı da çağırarak yeteri kadar polisle gidip arama yapmalarını tembih ettim. Savcı ile sorgu hakimini de gönderdim.*”³⁹⁰

Mayewski de Doğu Anadolu raporunda haziran ayı yaklaştıkça şehrin dış taraflarından Kürtlerin öldürüldüğü ve cesetlerinin parçalandığı yönünde haberler duyulmaya devam ettiğini kaydetmiştir.³⁹¹

İngiltere'nin Van Yardımcı Konsolosu olan Williams'ın *Mavi Kitap*'ta yer alan raporu, 1896 yılındaki Van İsyanı'nın Ermeni komitacıların Türk askerlerine saldırmalarıyla başladığını göstermektedir. Ayrıca konsolosun defalarca uyarmasına rağmen komitacı Ermenilerin isyan hareketinden vazgeçmedikleri de belirtilmiştir:

2-3 Haziran gecesi, Van sokaklarından birinde vazife gören bir askerî devriye, gece yarısı saldırıya uğradı. Subay ve bir asker ağır şekilde yaralandılar. Müslümanların sabır ve dayanmaları son dereceye kadar gelmiştir. Bu duruma, serser Ermeniler sebep oluyorlar. Kendilerine, çocukça olan bu tahriklerin hiçbir fayda temin etmeyeceğini kaç defa anlatmıştım. Bu hareketlerden vazgeçmelerini tavsiye hatta rica ettim. Sanırım, şimdi artık hiç ümit kalmadı.³⁹²

İngiltere'nin Van Yardımcı Konsolosu Williams'ın raporunda, ayrıca Ermeni komitacıların Van'daki örgütlenmesi ve yabancı devletlerin desteği hakkında da mühim bilgiler yer almaktadır. Olaylarla ilgisi olmayan Müslümanların da komitacılar tarafından öldürüldüğüne işaret edilmektedir:

---

³⁹⁰ Sami Önal, 2004, s. 64.

³⁹¹ Hamit Pehlivanlı, 2018, s. 79.

³⁹² Esat Uras, 1987, s. 500.

6 Haziran'da, Amerikan misyoneri Doktor Regnault ile birlikte asilerin savunduğu iki yeri gördüm. Korunma usulleri beni şaşırttı. Kendileri, İran'dan yardım kuvvetleri gelinceye kadar on gün dayanacaklarını söylediler. Bunlar arasında Amerika, Rus, Bulgar tabiiyetinde olanları da vardı. Yabancı ülkelerden gelenler 12-15 arasındadır. Asilerin toplamı da (600)'e çıkar.

Ermeniler, Rus tüfekleriyle silahlanmışlar. Asiler, bu silahların yerli Ermenilerin yardımıyla alınmış olduğunu ve İran yoluyla sokulduğunu söylüyorlar. Çeşitli komiteler mensupları, başka uniformalar taşıyorlar. Bütün bunları, asilerin "çocuklarını korumak" için değil, özellikle isyan amacıyla silaha sarılmış olduklarını kanıtlamak için anlatıyorum. Tamamen suçsuz olan ve bilmeyerek asilerin üslendikleri yerlere yaklaşmış olmaları yüzünden öldürülen İslamlara ait elimde belgeler vardır.³⁹³

Van İsyanı sadece merkezle sınırlı kalmamış, olaylar Van'ın kazalarına da sıçramıştır. Van civarındaki köylerde olayların öğrenilmesi üzerine, Müslümanlar ile komitacı Ermeniler arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Komitacı Ermenilerin, Müslümanları katletmesiyle başlayan olaylar Angüzk (Topuzarpa), Gürzot, Şitak, Olgüllü, Erciş ve Kuvaş'ta çok sayıda kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur.³⁹⁴

20 Haziran'a gelindiğinde, Müslüman aşiretler, şehri sarmış ve üstünlüğü ele geçirmiştir. Bu durumun farkında olan İngiliz Konsolosu, "genel af" ilan edilmesi hususunda hükümetten bir talepte bulunmuştur. Padişah bunun üzerine büyük devletlerin konsoloslarının şu hususlarda arabulucuk yapmasını istemiştir:³⁹⁵ "*Ermeni ihtilalcileri ellerindeki silahlarla teslim olurlarsa bunların Van kalesi içinde muhafazalarını, Van şehrindeki Osmanlı Hükümeti temsilcileri kabul ederler. Bu Ermenilerin durumları hakkında bir karar verilinceye kadar yabancı mümessillerinin kontrolüne izin verir. Bu Ermenilerin affedilmeleri için aracı olmanızı teklif eder.*"³⁹⁶

Bunun üzerine Van'da bulunan büyük devletlerin konsolosları, Ermeni isyancılarına şu mektubu yollamıştır:

- 1- Asaletli Fransız Elçisinin aracılığıyla, Padişah, bütün ayaklananların hayatlarını garanti eder.
- 2- Doğrudan doğruya konsoloslara teslim olmanızdan dolayı büyük devletler hiçbir sorumluluk kabul etmez.

³⁹³ Esat Uras, 1987, s. 500-501.

³⁹⁴ Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005, s. 111.

³⁹⁵ Salahi R. Sonyel, 2009, s. 256-257.

³⁹⁶ Esat Uras, 1987, s. 501.

- 3- Padişah, yarın saat ikiden önce, hepinizin silahlarınızı teslim olmanızı ister.
  - 4- Hristiyan ve Müslüman köyleriyle şehrin kenar mahallelerindeki halkın, Kürtlerin saldırısından korunmaları için konsolosların onayıyla askerî kordon konulacaktır.
  - 5- Teslim olanların tümü kaleye yollanacaklardır.
  - 6- Hapis bulunduğunuz müddet içinde konsoloslar gelip sizi görecektir. Hükümetin size iyi davranacağını temin ederiz.
- Bu anlaşmazlığın çözümlenmesi için başka türlü tedbir alınmasının mümkün olmadığına inanıyoruz. İnsanlık adına tekliflerimizin kabulünü rica ederiz. Eğer razı olursanız, sizin için elimizden geleni esirgemeyiz ve affınız için de çalışırız.³⁹⁷

22 Haziran gecesi, Ermeni isyancıların şehri terk etmesi üzerine gerginlik bir süreliğine yatışmıştır. Williams'ın iddialarına göre şehirden ayrılan Ermeni isyancılarının bir kısmı İran sınırında dağılmış, diğer bir kısım ise Türk askerleri tarafından takibe alınarak tevkif edilmiştir. Türklerin tevkif ettiği isyancıların çoğu liderleri tarafından terk edilmiş gençlerdir. Ayrıca Williams, Türk askerlerinin ve yetkililerinin esirlere gayet iyi davrandığını belirtmiştir. Son olarak, Williams bu olaylarda, 500 Ermeni ile 300 Türk'ün hayatını kaybettiğini öne sürmüştür.³⁹⁸ Mayewski ise 3-11 Haziran arasındaki süreçte, 250 Müslüman ve 500 Ermeninin öldüğünü kaydetmiştir.³⁹⁹

24 Haziran 1896'da Van ve çevresindeki isyan hareketi kontrol altına alınmıştır. Ancak 10 ile 15 Eylül tarihleri arasında olaylar yeniden alevlenmiştir. Bu tarihten sonra İran'dan gelen çeteciler yüzünden bazı münferit vakalar yaşanmış olsa da bir isyan haline bürünmemiştir.⁴⁰⁰

Sonuç olarak Van İsyanı, Batılı devletlerin ve kamuoyunun Osmanlı Ermenileri üzerine odaklanılmasına neden olmuştur. Büyük devletler tam da Ermeni komitacılarının istediği gibi bu isyanı propaganda malzemesi olarak kullanmıştır.⁴⁰¹

---

³⁹⁷ Esat Uras, 1987, s. 501-502.

³⁹⁸ Salahi R. Sonyel, 2009, s. 257.

³⁹⁹ Hamit Pehlivanlı, 2018, s. 79. 1896'daki Van İsyanı sonucunda Van ve çevresinde hayatını kaybedenlerin sayısı hakkında bilgi edinmek için ayrıca bk. Kâmuran Gürün, 2005, s. 234-235; Salih Mercan, 2016, s. 158-159.

⁴⁰⁰ Emel Demir Görür, **Osmanlı Belgeleri ile İngiliz Elçilik ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s. 90.

⁴⁰¹ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2020, s. 36.

Ayrıca büyük devletlerin konsoloslarının araya girmesiyle isyancıların ceza almadan kurtulmaları, halkın hükümete karşı güvenini sarsmıştır.⁴⁰²

2.2.2. Van İsyanı'ndan (1896) Birinci Dünya Savaşı'na (1914) Kadar Ermeni Komitalarının Van'daki Faaliyetleri

Tezimizin konusu bağlamında yaptığımız taramalar sonucunda, 1896 yılındaki Van İsyanı (1896) ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki süreçte, Van'daki Ermeni komitalarının faaliyetleriyle ilgili yapılan çalışmaların kısıtlı olduğu tespit edilmiştir.

Bu dönemle ilgili en temel kaynakları Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ihtiva etmektedir. Konuyla ilgili Van'da görev yapmış konsoloslar tarafından kaleme alınan raporların objektif olmayan bilgiler içerdiği ve Ermenice kaynakların ise yetersiz olduğu görülmüştür. Bundan dolayı bu alt başlıkta, 1896-1914 yılları arasındaki dönem incelenirken Osmanlı arşiv belgelerini temel alan eserler ışığında olaylar ana hatlarıyla kronolojik bir şekilde irdelenecektir. Ayrıca tenkit süzgecinden geçirildikten sonra konsolos raporlarında geçen bilgiler de dikkate alınacaktır.

1896'daki Van İsyanı, Osmanlı Devleti tarafından bastırıldıktan sonra Ermeni ayrılıkçılarının tekrar Van'a saldıracağı yönünde telgraflar Osmanlı hükümetine gelmeye devam etmiştir.⁴⁰³ Ancak sonrasındaki süreçte, komitacıların Van'a saldırmak yerine faaliyetlerini yer altında daha sistematik ve istikrarlı bir şekilde sürdürmeye karar verdikleri görülmüştür.⁴⁰⁴ Çünkü Van İsyanı'nda komitacılar çok sayıda zayıat vererek isyan girişiminde başarısız olmuşlardır. Bu yüzden çetecilerin toparlanabilmesi için belirli bir süreye ihtiyaçları vardır. Ayrıca bu sefer komitacılar, acele etmemeyi tercih

---

⁴⁰² Sadi Koçaş, 1967, s. 160.

⁴⁰³ Bu telgrafların içeriği hakkında bilgi edinmek için bk. Faiz Demiroğlu, 1985, s. 49-50.

⁴⁰⁴ Hasan Oktay, "Taşnak Partisi Van Şubesinin 5. Kongresi [Vasपुरakan (Van) Ermeni İhtilal Komitesi Meclis-i Meşveretinin Müzakerat Fezlekesi]", **Yeni Türkiye**, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı: 38, Mart-Nisan 2001, s. 823.

etmiş ve yavaş yavaş teşkilatlanma faaliyetlerini tamamlayarak daha büyük bir isyan organize etmek için gerekli zemini hazırlamaya yönelik çalışmalara başlamıştır.

Van İsyanı başarısızlığından sonra komitacılar, Van'da dağınık bir şekilde faaliyet göstermişlerdir. 1901 yılında, EDF üyelerinden Vartkes Serenkülyan (Kisag) Van'daki EDF örgütlenmesini yeniden organize etmeye girişmiştir. 1902'de bölgeye Vartan Şahbaz, 1903'te ise Nigol Odabaşyan (İşhan) ve Vahan Papazyan (Goms) gelmiştir. Şahbaz ve İşhan, Van'ın Çatak civarındaki bölgelerde teşkilatlanma faaliyetlerini yürütmüştür. 1904'te önemli işlere imza atacak olan Aram Manugyan Van'a ulaşmıştır. 1905'den itibaren Rupen Der Minasyan, Dikran, Maguetsi Mesrob ve Ardaşes Hovsepyan (Malhas) gibi EDF ileri gelenleri ve ayrıca Sarkis Parseğyan (Salman) ve Ğevont Meloyan gibi eski AK'ye mensup kişiler de onlara iştirak etmiştir. Bir süre sonra EDF liderleri faaliyet alanlarını kendi içerilerinde paylaşmışlardır. Van şehri ile bölgenin kuzeyi ve doğusunu örgütleme işi Aram, Dikran ve Sarkis'e verilmiştir. Şahbaz, İşhan ve Rupen Der Minasyan ise Van'ın güneyini örgütlemekle görevlendirilmiştir. 1908 yılına gelindiğinde, Arşag Vramyan tarafından bu örgütlenme tek bir çatı altında birleştirilmiştir. Zamanla bazı EDF üyeleri çeşitli vazifeler nedeniyle görevlerini terk ettikleri için Birinci Dünya Savaşı'na kadar Van'daki örgütlenmenin liderleri olarak Aram⁴⁰⁵, İşhan⁴⁰⁶, Vramyan⁴⁰⁷ ve Papazyan⁴⁰⁸ kalmıştır.⁴⁰⁹

---

⁴⁰⁵ Aram Manugyan, 1879 yılında Zeyva köyünde doğdu. 1901'de Bakü'deki işçi örgütlenmelerini yönetti. 1903-1904 yıllarında Kantsag ve Kars'ta beğenilen bir liderdi. 1904 yılında İran'a ardından Van'a geçiş yaptı. 1907 yılında EDF'nin Dördüncü Genel Kongresi'ne katıldı. Bir süreliğine Cenevre'ye gitti sonrasında Van'a geri döndü. 1915 yılının Nisan ayında Van İsyanı'na öncülük etti ve "Vasburagan" valisi olarak Rus çarı tarafından atandı. Detaylı bilgi için bk. Hratch Dasnabedian, 1990, p. 194.

⁴⁰⁶ Karabağ'ın Şuşa şehrinde doğan Nigol Odabaşyan (İşhan), Şuşa ve Erivan'da eğitim aldı. İlk dönemlerinde Gümrü ve Kars bölgesinde faaliyetlerde bulundu. Vahan Papazyan'la birlikte Van'a geçen Odabaşyan, hayatının geri kalan kısmını burada geçirdi. Ayrıca 1907 yılındaki EDF'nin Dördüncü Genel Kongresi'ne katıldı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Odabaşyan görevini bırakmayı ve fedai teşkilatını feshetmeyi reddetti. 3 Nisan 1915 tarihinde, dönemin Van Valisi Cevdet Paşa tarafından öldürüldüğü iddia edilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Hratch Dasnabedian, 1990, p. 202.

⁴⁰⁷ Arşag Vramyan İstanbul'da doğdu. Eçmiadzin'deki Kevorkyan Koleji'nden mezun oldu. 1894 yılında Yusufyan ile tanıştı ve kısa bir süre sonra ARF'ye girdi. Ertesi yıl İstanbul Merkez Komitesi'nin sekreteri oldu. Osmanlı Bankası ve Samatya olaylarından dolayı aranan Vramyan, önce Bulgaristan'a sonra Cenevre'ye kaçtı. EDF'nin İkinci Genel Kongresi'nde batı bürosu üyeliğine seçildi. Bir süre Amerika'da bulundu ve bu esnada *Hayrenik*'in editörlüğünü üstlendi. Meşrutiyet'in ilanından sonra Van'a akabinde

II. Meşrutiyet'ten önce Van Vilayeti'ndeki komitaların başında İşhan ve Aram Manugyan bulunmaktadır. Bu ikisinin de ortak özelliği Çarlık Rusyası tarafından idama mahkûm edilmiş olmaları ve bu yüzden Osmanlı'ya kaçarak hayatlarını kurtarmalarıdır. Bu kişiler Osmanlı Ermenileriyle uzaktan yakından ilgisi olmayan şiddet yanlısı kişiler olmalarıyla bilinmektedir. Bunların Van'daki ilk icraatı, kilisenin elinde tuttuğu güce sahip olabilmek için Akdamar'daki ruhban okulunu ele geçirmek olmuştur. Buradan elde ettikleri para ile kendi adamlarını köylere öğretmen ve komita temsilcisi olarak görevlendirmişlerdir. Ayrıca kiliseye ruhbanlıkla ilgisi olmayan bir kişi katogikos vekili olarak tayin edilmiş ve yanına İstanbul'daki Ermeni isyanlarına katılmış olan Taniel adlı bir kişi müşavir olarak atanmıştır. Kısa süre sonra Akdamar dinî merkezi komitacıların cirit attığı bir yer haline gelmiştir. Daha sonrasında bu komitacılar, EDF teşkilatını köylere kadar yaymak için çalışmalara başlamışlardır. Kafkasya-İran hattı üzerinden Rus beylik tüfekleri, mannlicher, musin, verendil, mavzer, gra ve manzer tabancılarının getirilmesine hız verilmiştir. Komitacılar, köy köy dolaşarak Ermenilerin silah ihtiyaçlarını yerinde karşılamışlar ve köy sakinlerini silah almaya teşvik etmişlerdir. Silah almak istemeyen Ermeniler çeşitli haklardan mahrum edilmiş ve hatta idam cezasına çarptırılmıştır. Bu yüzden köylerde yaşayan Ermeniler de EDF'nin isteklerine uygun bir şekilde hareket etmişlerdir. Silahlar stoklanıp teşkilat güçlü bir yapıya bürünmeye başladıkça Ermeni komitacılarının kendilerine olan güvenleri de artmaya

---

İstanbul'a gelen Vramyan, *Azadamard* gazetesinde çalıştı. 1913'te Mebusan Meclisi'nde Van mebusu olarak seçildi. Detaylı bilgi için bk. Hratch Dasnabedian, 1990, p. 212.

⁴⁰⁸ Vanlı bir ailenin çocuğu olarak Tebriz'de dünyaya gelen Vahan Papazyan (Goms), Vrtanes Papazyan'ın küçük kardeşidir. Papazyan, EDF'nin bir üyesi olarak Kuzey Kafkasya ve Baktü'de faaliyetler yürüttü. 1900-1902 yılları arasında Finlandiya'da kaçak olarak kaldı. 1903'te Van'a dönen Papazyan, 1906-1907 yılları arasında İran ve Erivan'dan gelen silah ve mühimmatın organize edilmesiyle meşgul oldu. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Van milletvekili seçildi. 1912 yılından itibaren Ermeni sorununun uluslararası bir boyut kazanmasında önemli rol oynadı. Detaylı bilgi için bk. Hratch Dasnabedian, 1990, p. 204.

⁴⁰⁹ Justin McCarthy vd., 2018, s. 102-103.

başlamış ve böylece Van'da akşam vakitleri silahla ateş etmek bir adet haline gelmiştir.⁴¹⁰

Van'daki komitacı Ermenilerin en yakın dostları ve kendilerinin bizzat akıl danıştığı kişiler şüphesiz İngiliz, Rus ve Fransız konsoloslarıdır.⁴¹¹ Özellikle Rus konsolosu, silah ve mühimmat konusunda komitacılara önemli yardımlarda bulunmuştur. Ermeni komitacıların ana silah kaynakları Çarlık Rusyası menşelidir. Silahlar, Osmanlı'ya Erzurum ya da Van bölgesi yoluyla sokulmuştur. Van'a sokulan silahlar İran'dan gelmiştir. Bu yol daha uzun olmasına rağmen güvenlidir. Çünkü Ruslar ve İranlılar sınır güvenliğine çok önem vermemişlerdir. Ayrıca silahların Osmanlı topraklarına girebilmesi için Rus sınır muhafızlarına rüşvet verilmesi ya da yetkililerinden görmezden gelme emri almaları gerekmektedir. Osmanlı hükümetinin tespitlerine göre Van'a gelen üç ana kaçakçılık güzergâhı bulunmaktadır:

Erivan'dan Ah'a ve bir İran köyü olan Payecik'e, oradan Karadere'ye, İsa Bey Dağı'na, Kozluca dağına ve oradan da Van'a.
Silahlar önce Batı İran'a, daha sonra Var'dan Avrın Dağı'na, Gireberan Dağı'na, Ahta Dağı'na, Arkav Dağı'na sonra Van'a.
Daha sonra İran'daki Hukanvan ve Kalasar'dan Keşişgöl köyüne, daha sonra Erek Dağı'nı geçerek Van'a.⁴¹²

Görüldüğü üzere Van'daki komitacılar, büyük devletlerin de desteğiyle teşkilatlanma çalışmalarını ciddi bir şekilde yürütmüşlerdir. Teşkilatlanma çalışmalarlarıyla eş zamanlı olarak komitacılar, Van'da çok sayıda suikasta imza atmışlardır. 1896-1897 yılları arasında düzenlenen EDF Kongresi'nde, İran'ın Salmas bölgesinden Van'a "ceza" amaçlı eylemlerin düzenlenmesine karar verilmiştir. Ayrıca EDF üyeleri için suikast, ayrılıkçı hareketlerinin en temel öğelerinden biridir. Suikastla EDF, kendi çıkarlarına karşı çıkan Osmanlı yetkililerini ve Ermenileri öldürmeyi

⁴¹⁰ Mehmet Kanar 2001, s. 264-267.

⁴¹¹ Cemal Anadol, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 273.

⁴¹² Justin McCarthy vd., 2018, s. 113-116.

hedeflemiştir. Bunun yanı sıra, Ermeni halkına gözdağı verip zengin Ermenilerden para toplamak için de suikastı araç olarak kullanmışlardır.⁴¹³

Ermeni komitacılar Müslüman ve Ermeni toplumları arasına nifak tohumlarını ekmeye çalışmış ve memleketi asayişsiz göstermek için yoğun çaba sarfetmişlerdir. Ermeni komitacıları, ne kadar kendilerini Ermenilerin hamisi olarak görseler de onların üzerinde bir istibdat rejimi kurmuşlardır. Bu yüzden Ermeni halkı, bölgede bir otorite olarak hükümeti değil komitayı tanımışlardır. Böyle düşünmeleri için de komitacılar ellerinden geleni yapmıştır.⁴¹⁴

1896'daki Van İsyanı'ndan Birinci Dünya Savaşı Seferberlik Dönemi'ne (1914) kadar Van'daki komitacılar çok sayıda masum kişiyi katletmiştir. Komitacıların bu vilayette gerçekleştirmiş oldukları ufak çaplı eylemlerden bazıları şunlardır:

Tablo 18. Ermeni Komitalarının Van'da Organize Ettiği Olaylar (1903-1912)⁴¹⁵

TARİH	OLAY
1903	Van'daki komitacıların muhbir olarak gördükleri bir Ermeniye katletmeleri.
1905	EDF üyesi İşhan'ın önderlik ettiği ayrılıkçı emellere sahip bir çetenin Hakkavank Manastırı'na girerek keşişleri korkutması ve sonrasında Akdamar vekili Arsen Vartabed ile sekreterini kaçırarak öldürmeleri.
1907	Van'da görev yapan bir Ermeni polis memurunun hükümete gizli silah depolarını ihbar ettiği öne sürülerek öldürülmesi.
1911	EDF üyelerinin Van'ın Hayots Tsor kazasında Kürtleri soymak için iki kişiyi vahşice katletmeleri.
1912	Küçük Sarkis adlı Ermeninin yanındakilerle birlikte ticaret için gelen Kürtlerin kafalarını keserek öldürmeleri.
1912	Voizim Ermenilerinin Çatak'ın doğusunda yer alan Müküs bölgesinde yaşayan Kürtlere saldırımları ve sonrasında iki gün boyunca çarpışmaların devam etmesi.
1912	Van Akdamar Manastırı Seyyar Mektep Müfettişlerinden biri olan Rafael Efendi'nin öldürülmesi olayını bahane eden Ermeniler kendilerince olayın müsebbibi olarak gördükleri Kürt Hacı Yakup Bey'i, 9 Aralık'da dört arkadaşı ve bir jandarmayla birlikte oşür vergisi toplamaya gittiği esnada Horordens köyünde katletmeleri.

⁴¹³ Justin McCarthy vd., 2018, s. 109-120.

⁴¹⁴ Cemal Anadol, 2001, s. 272.

⁴¹⁵ Musa Şaşmaz, **İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s. 295; Dilek Akgümüş, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Ayaklanmaları", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Cilt: 12, Sayı: 23, Yıl: 2013/1, s. 25; Mihail Bashanov, **Türkiye'de Ermeni Meselesi Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri**, çev. İlyas Kemalöglü, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 217-245; Justin McCarthy vd., 2018, s. 107-150.

Ergünöz Akçora'nın aktardığı bilgilere göre 1904-1906 yılları arasında komitacılar, 56 Ermeni muhbirine, 32'si Türk yetkilisi olmak üzere, 8 şantajcıya, 5 tefeciye ve nedeni bilinmeyen 3 kişiye suikast organize etmişlerdir.⁴¹⁶ Mihail Bashanov'un Rus Genelkurmay Başkanlığı belgelerine dayanarak hazırlamış olduğu *Türkiye'de Ermeni Meselesi* adlı eserinde, 1912 yılının Ocak ile Nisan ayları arasında Van Vilayeti dahilinde, 14 Ermeni, 6 Kürt ve 3 Türk'ün öldürüldüğü bilgisinin vali tarafından aktarıldığını belirtmiştir. Ayrıca EDF'nin yayın organı olan *Aşhadank* gazetesinin ölen Ermenilerin sayısını daha fazla göstermeye çalıştığına da dikkat çekilmiştir.⁴¹⁷

Bu olayların yanı sıra Van Vilayeti'nde daha pek çok olay meydana gelmiştir. Bu olaylarından biri de varsayım olarak kabul edilen 1906 Van Ayaklanması'dır. Bu konu hakkındaki bilgilere Justin McCarthy'nin *1915 Van'da Ermeni İsyanı* adlı eserinden ulaşılmaktadır. McCarthy'e göre ayrılıkçılar 1906 yılının bahar aylarında Van'da büyük bir isyan çıkarma niyetindedir. Bu niyetleri, 1905 yılının Şubat-Nisan ayları arasında Cenevre'de toplanan EDF Konseyi'nin Van'da geniş ölçekte faaliyetlere hazırlanma kararı almasıyla ortaya çıkmıştır. Ancak 1906'da herhangi bir ayaklanma girişimi söz konusu olmadığından bu konuyla ilgili birtakım varsayımlar ileri sürülmüştür: Çarlık Rusyası'nın 1904-1905 yılları arasında Japonlarla yaptığı savaşı kaybetmesi ve 1905-1906'daki Rus Devrimi, Van'da isyan çıkmasına engel olmuştur. Ayrıca Bitlis bölgesinde komitacıların başarısız oldukları isyan girişimi de Van'da yaşanması muhtemel olayların önüne geçmiştir.⁴¹⁸

18 Mart 1907 tarihinde, Hakkâri Sancağı mutasarrıfı olan Ali Rıza Bey'in Van valisi olarak atanması Türk-Ermeni ilişkileri açısından önemlidir. Valinin atandığı dönem, Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin hız kazandığı bir zamana denk gelmektedir.

---

⁴¹⁶ Ergünöz Akçora, 1994, s. 10.

⁴¹⁷ Mihail Bashanov, 2019, s. 227.

⁴¹⁸ Justin McCarthy vd., 2018, s. 128-129.

Bölge hakkında daha önceden bilgi sahibi olan vali, geniş yetkilerle donatılarak atanmıştır. Ali Rıza Bey'in uhdesine hem sorumlu bir komutanlık hem de sivil idarenin mesuliyeti verilmiştir.⁴¹⁹ Ali Rıza Bey vali olduktan sonra aksayan adalet işlerini yoluna sokmak ve bozulan sosyal barışı yeniden tesis edebilmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Valinin bu çalışmaları hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar nezdinde olumlu karşılanmıştır. Ancak bu durum Ermeni komitacılarının hiç hoşuna gitmemiştir. Tüm stratejilerini Türk-Ermeni çatışmaları üzerine inşa eden komitacılar için bu bir tehdit anlamına gelmektedir. Bir süre sonra komitacılar, valiye destek veren kişilere suikastlar gerçekleştirmeye başlamıştır. Ali Rıza Bey, komitacıların etkisini kırabilmek için Van vali yardımcılığına bir Ermeni olan Ohannes Efendi'yi getirmiştir. Ayrıca Ohannes'in kardeşi Armenag Efendi ise Gevaş kaymakamı olarak atanmıştır. Armenag Efendi, komitacıların Akdamar Adası'ndaki etkinliğini ve halkın üzerindeki tesirini yıkabilmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Bundan dolayı komitacılar, kaymakam Armenag Efendi'yi öldürerek önlerine engel çıkaran bir kişiyi yok etmişlerdir. Kardeşinin suikasta kurban gitmesi üzerine Ohannes Efendi, Ali Rıza Bey'den kendisini Elâzığ vali yardımcılığına tayin ettirmesini istemiştir. Kendi politikasından vazgeçmeyen vali, yine bir Ermeni olan Erzurum Vilayeti eski tercümanı Mihayil Efendi'nin Van vali yardımcılığına atanması için hükümet nezdinde gerekli girişimlerde bulunmuş ve bunun sonucunda gerekli atama gerçekleştirilmiştir. Fakat Mihayil Efendi'nin Van'a gelebileceği öğrenildiğinden eski kaymakamlardan Leon Efendi vali yardımcılığı görevine atanmıştır. Şüphesiz bu atamada, Van'daki Ermeni toplumunun gönlünün hoş tutulması yatmaktadır.⁴²⁰

Van Valisi Ali Rıza Bey Dönemi'nde, Tavit ile Aram Manugyan adlı komitacılar bir aşk meselesi yüzünden birbirlerine girmişlerdir. Manugyan, Hanikoğlu

---

⁴¹⁹ Justin McCarthy vd., 2018, s. 130-132.

⁴²⁰ Hasan Oktay, "Ermeni Komitacıların Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü", **Yeni Türkiye**, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı: 38, Mart-Nisan 2001, s. 834-835.

mahallesinde yaşayan Vatan isimli bir kızla evlenmek isteyen Tavit'e izin vermemiştir. Bunun üzerine Tavit, üst düzey yöneticilerden izin almak için Tiflis'e gitmiştir. Bu esnada Manugyan, kendisinin metresi olması için Vatan'ı ikna etmeyi başarmıştır. Bunu öğrenen Tavit, komitadan ayrılıp Van Valisi Ali Rıza Paşa'ya sığınarak itirafçı olmuştur. Tavit, komita ile ilgili bildiklerini anlatarak Manugyan'dan intikam almak istemiştir. Bu durumun haberini alan Manugyan, sinirlenerek Tavit'in üzerine karahaç basmış ve Dacad adlı bir Ermeni komitacıyı onu öldürmekle görevlendirmiştir. Tavit'in vermiş olduğu bilgiler üzerine, çok sayıda baskın düzenlenmiş ve bu baskınlarda silah ve mühimmat depoları keşfedilmiştir. Bu depolarda komitacılara ait 2.000 silah, 5.000 bomba, 50.000 mermi ve birçok askerî ekipman ele geçirilmiştir. Ancak bu süreçte, komitaya mensup kişiler henüz yakalanmamıştır. Bir gün kendisi hakkında verilen ölüm kararından haberi olmayan Tavit, iki jandarma muhafızıyla birlikte Haçboğan çarşısında gezerken Dacad isimli komitacı tarafından vurularak yaralanmıştır.⁴²¹ Bunun üzerine çıkan çatışmalarda, Ermeni ve Müslüman ahaliden toplam 33 kişi hayatını kaybetmiştir. Tavit'in ölüm haberi öğrenilince, çatışmalar tekrar başlamış ve hayatını kaybedenlerin sayısı 60'a çıkmıştır.⁴²² Bu arada devam eden baskınlar sonucunda, bir evin lağımında Aram Manugyan ve Dacad (Tavit'in katili) yakalanmıştır. Sonrasında konuyla ilgili uzun soluklu bir tahkikat başlamıştır.⁴²³

Ali Rıza Bey'in faaliyetleri, Ermeni komitacıları korkuttuğu gibi büyük devletlerin elçilerini de tedirgin etmiştir. Bu yüzden Osmanlı hükümetine Ali Rıza Bey'in görevden alınması için yoğun bir baskı süreci başlamıştır. Bunun üzerine bir yıl dolmadan valinin görevine son verilmiştir. Bu durumdan Van ahalisi memnun olmamış ve valinin görevine yeniden iade edilmesi için hükümete birtakım telgraflar gönderilmiştir. Lakin II. Abdülhamid kendilerine daha iyi bir vali göndereceğini

---

⁴²¹ Hasan Oktay, 2001, s. 835-836.

⁴²² Musa Şaşmaz, 2013, s. 289.

⁴²³ Faiz Demiroğlu, 1985, s. 56.

söyleyerek konuyu kapatmaya çalışmıştır.⁴²⁴ Van valiliği görevinden alınan Ali Rıza Bey, komitacıların kendisine zarar vermek istediğini iyi bildiği için farklı bir rota izleyerek geri dönmeye karar vermiştir. Planı dahilinde Erzurum üzerinden Batum'a oradan da Sinop ya da İnebolu'ya giden bir gemiye binmeyi tasarlamıştır. Ancak Batum'da Alev Başyan adlı bir Ermeni komitacı tarafından katledilmiştir.⁴²⁵

Osmanlı Devleti topraklarında 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle yeni bir döneme girilmiştir. Meşrutiyet öncesinde çok sayıda kanlı eyleme imza atan Aram Manugyan ve Dacad gibi komitacılar yargılanmak üzere yakalanmıştı. Ancak II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte bu komitacılar, siyasi suçlu olarak addedilerek serbest bırakılmıştır.⁴²⁶ Aram Manugyan, İşhan, Doktor ve Sarkis gibi azılı komitacılar siyasetçi olup hükümete karşı ağır suçlamalar içeren konuşmalar yapmaya başlamıştır.⁴²⁷ Ayrıca komitacılar gazeteler, dergiler ve tiyatro oyunları aracılığıyla Ermeni ayrılıkçı ideolojilerini de rahatça yaymaya girişmişlerdir. Komitacıların bu faaliyetleri, Meşrutiyet'in bir gereği olarak düşünüldüğü için gerekli tedbirlerin alınmasına gerek duyulmamıştır.⁴²⁸

Meşrutiyet'in ilanı, Van'daki Müslüman-Ermeni ilişkilerini de önemli ölçüde etkilemiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra komitacılar Ermenilerin sırtından geçinmelerinin yanı sıra makam mevki sahibi olmak için de çaba sarf etmişlerdir. Ermeniler üzerinde önemli nüfuza sahip olan bu komitacılar, mebus olup bunun yanı sıra komisyonculuk ve silah kaçakçılığı işleriyle de uğraşarak büyük paralar kazanmışlardır. Ayrıca Akdamar Kilisesi'nin geliri ve kiliseye ait değerli eşyalar da komitacılar tarafından yağma edilmiştir.⁴²⁹ II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Ermeni komitacıların planlarında da birtakım değişiklikler gözlemlenmiştir. Meşrutiyet

---

⁴²⁴ Faiz Demiroğlu, 1985, s. 54.

⁴²⁵ Justin McCarthy vd., 2018, s. 141-142.

⁴²⁶ Faiz Demiroğlu, 1985, s. 56.

⁴²⁷ Justin McCarthy vd., 2018, s. 148.

⁴²⁸ Ergünöz Akçora, 1994, s. 221.

⁴²⁹ Faiz Demiroğlu, 1985, s. 57.

öncesinde “Müslümanları kışkırtıp Avrupa’nın Osmanlı’ya müdahalesini sağlamak” başlıca hedefleriyken, Meşrutiyet’in ilanından sonra “özerklik elde edebilmek için Ruslarla iş birliği içerisine girmek” yeni politikaları haline gelmiştir.⁴³⁰

1908 yılında Van’da başka önemli olaylar da zuhur etmiştir. Komitacıların çok sayıda silah ve mühimmatları yakalanmıştır. Bu durum komitacıların, Van’da önemli bir isyan hazırlığından olduğunun en bariz işaretidir. Söz konusu durumu görmezden gelen İTC hükümeti, Van’daki Müslüman ve Ermeniler arasındaki ayrılığı iyice belirgin bir hale getirmiştir. Meşrutiyet’in ilanından sonra İTC, Van’daki kadrolarını yeniden organize etme kararı almış ve yetkilileri takip edecek gizli bir komite oluşturmuştur. Zikredilen komitenin içerisinde Müslümanlar ve Ermeniler bulunmaktadır. Bir süre sonra Van, komitacılar için bir buluşma yeri haline gelmiştir. İTC’nin casusları, Rus, İran ve Ermeni isyancıları burada toplanmaya başlamıştır. 1908 yılının Mart ayından itibaren EDF, Van’daki üstünlüğünü ilan etmiştir. HK de EDF ile ittifak yapmış ve böylece komita seçim sürecini kontrol altında tutmuştur. Ayrıca Ermeni Kilisesi de EDF’nin egemenliği altında kalmıştır. Bundan dolayı kilise, EDF’yi seçim zamanında ve ayrılıkçı propagandasını yayma konusunda desteklemiştir.⁴³¹

EDF, İTC ile kurduğu ittifakın meyvelerini yeni hükümetin başa gelmesinden itibaren toplamaya başlamıştır. Örneğin, ilk Osmanlı Meclisi seçimlerinde Van’dan iki Müslüman meclise girmeye hak kazanmıştır. Ancak Ermeniler, Erciş kazasında usulsüzlük yapıldığını öne sürerek seçimleri iptal ettirmiş ve nihayetinde Ermenilerin adayı olan Vahan Papazyan mebus olarak seçtirilmiştir. Diğer bir örnek ise Van Valisi Nazım Paşa, sırf EDF’nin şikâyetleri üzerine, askerî kanatın itirazlarına rağmen görevden alınmıştır. Bu durumlardan rahatsız olan Kürtlerin farklı sorunları da bulunmaktadır. Ermeni haklarının savunulması, Kürtler tarafından el konulan köylerin

---

⁴³⁰ Justin McCarthy vd., 2018, s. 143.

⁴³¹ Justin McCarthy vd., 2018, s. 144-149.

geri Ermenilere verilmesi ve Hamidiye Alayları'nın silahsızlandırılmaya başlanması başlıca sorunlardır. Söz konusu nedenlerden ötürü, 1912-1914 yılları arasında Van'da Kürt ayaklanmaları meydana gelmiştir. Kürtlerin arkalarında birleşik bir gücün bulunmaması ve kendi içlerinde düzensiz olmaları ayaklanmalarının başarısız olmasına yol açmıştır. Kürt ayaklanmaları başarısız olmasına rağmen bir süreliğine Güneydoğu Anadolu'da asayiş sorunları meydana gelmiş ve aşiretler ile askerler arasında çatışmaların yaşandığı görülmüştür. Asayiş sorunlarından yararlanmak isteyen Ruslar, ilgisini bir süreliğine Kürtlere yöneltmiştir.⁴³²

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da EDF'liler siyasi suikastlarına devam etmişlerdir. 1909 yılında Bedros Gabamacıyan adlı bir Ermeni Van'da belediye başkanı olarak seçilmiştir. Hem Müslüman hem de Hristiyan ahalinin teveccühünü kazanarak seçilen Gabamacıyan, ticaretle uğraşan bir ailenin ferdidir. Yöneticiliği esnasında, geniş bir kesimi memnun eden Gabamacıyan, EDF'nin isteklerini yerine getirmediği için komitacılar tarafından pek sevilmemiştir. Bu süreçte Ermeni Patriği, Avrupalı devletlerin ilgisini canlı tutabilmek için EDF ile iş birliği içerisine girerek Van ve havalisinde bazı eylemlere imza atmıştır. 1912 yılının Nisan ayında, Van'da bir dizi yangın meydana gelmiş ve bazı Ermenilerin evleri de bundan zarar görmüştür. Patrik, bu durumu propaganda malzemesi olarak kullanarak Müslümanların Ermenileri öldürmek istediğini ve bu doğrultuda belediye reisi ağzıyla durumun Avrupalı devletlerin elçiliklerine rapor edilmesini istemiştir. Ancak dönemin belediye başkanı Gabamacıyan, durumun tam tersi bir şekilde cereyan ettiğini ve olayları EDF'nin organize ettiğini belirten bir rapor kaleme almıştır. Bunun üzerine Gabamacıyan'ın

---

⁴³² Justin McCarthy vd., 2018, s. 149-178.

komitacıların faaliyetlerine engel olduğu öne sürülerek öldürülmesine karar verilmiştir. 10 Aralık 1912 tarihinde, 65 yaşındayken Gabamacıyan suikasta kurban gitmiştir.⁴³³

Van'da bu olaylar cereyan ederken Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletler arasında Doğu Anadolu Islahat Projesi⁴³⁴ tartışılmaktadır. Aslında 1896'daki Van İsyanı'ndan sonra Doğu Anadolu'da birtakım ıslahatların yapılması öngörülmüştür. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı ve genel af ilan edilmesi ıslahatların yapılmasına engel olan nedenlerden olmuştur. Çünkü bu iki olay, Ermeni komitacıların faaliyetlerine yeniden hız kazandırmalarına yol açmıştır.⁴³⁵ Uzun süren müzakereler sonucunda, 1914 yılında Vilayat-ı Sitte⁴³⁶ olarak adlandırılan bölgede ıslahatların uygulanması amacıyla iki müfettişlik ihdas edilmiştir. Erzurum, Trabzon ve Sivas'dan sorumlu olan müfettişliğin merkezi Erzurum; Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır'dan teşkil edilen müfettişliğin merkezi ise Van olacaktır. Erzurum müfettişi olarak Hollandalı Westenenk, Van müfettişi olarak ise Norveçli Binbaşı Nicholas Hoff tayin edilmiştir. Hoff, 17 Ağustos 1914'te Van'a ulaşmıştır. Van Valisi Tahsin Bey tarafından soğuk bir şekilde karşılanan Hoff, Ermeniler tarafından tam tersi bir şekilde karşılanmıştır. Hatta Hoff'un şerefine Van'daki Ermeni piskoposu davet vermiştir. Bu davette, EDF liderlerinden İşhan, Hoff'a ithafen "siz 5-6 senedir beklediğimiz Mesih'siniz" demiştir. Ancak Mesih olarak kabul ettikleri Hoff, herhangi bir faaliyet göstermeden I. Dünya Savaşı patlak vermiştir. 27 Ağustos 1914 tarihinde, Dahiliye Nazırı Talat Paşa

---

⁴³³ Hasan Oktay, "Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendinin Ermeni Taşnak Komitesi Tarafından Katline Dair", **Yeni Türkiye**, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı: 38, Mart-Nisan 2001, s. 839-841.

⁴³⁴ Bu konu hakkında detaylı bilgi edinmek için bk. Emel Demir Görür, 2020; Zekeriya Türkmen, **Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006. Ayrıca ıslahatın Van'da uygulanması çabaları hakkında bilgi edinmek için bk. Serhat Aras Tuna, "Vilayat-ı Sitte Islahatı'nın Van'da Uygulanma Çabaları", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 16, Sayı: 31, Kış 2022, s. 19-40.

⁴³⁵ Ergünöz Akçora, 1994, s. 220-221.

⁴³⁶ Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamuretü'l-Aziz.

tarafından geri çağırılmıştır. Yaklaşık dört ay sonra 31 Aralık 1914 tarihinde, Osmanlı Devleti Teftiş Kurullarını tek taraflı olarak feshetmiştir.⁴³⁷

Sonuç olarak, 1896'daki Van İsyanı'ndan Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar Van'da çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Bu dönemi, Ermeni komitacıların teşkilatlanma faaliyetleri ve Van'da gerçekleştirmiş oldukları suikastlar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Ermeni komitacıların Van İsyanı'ndan sonra EDF öncülüğünde Van'daki teşkilatlanma faaliyetlerine hız kazandırdığı görülmektedir. EDF'liler bu teşkilatlanma sürecinde önlerine engel çıkaran kişileri öldürmekten çekinmemiştir. Özellikle bu dönemde, çok sayıda suikasta imza atmışlardır. Suikasta uğrayanlar arasında Ermeniler de bulunmaktadır. Bu esnada, Van'daki Ermenilerin ve Müslümanların durumunu yakından etkileyen önemli bir olay 1908'de yaşanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Osmanlı coğrafyasında yeni bir sayfa açılmıştır. İTC-Ermeni ittifakının başlamasıyla birlikte, çok sayıda katliama imza atmış Ermeni komitacılar, siyasi suçlu kabul edilerek affedilmiş ve hatta bazıları ileride mebus olmayı başarmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla İTC'nin Ermeni komitaları yanlısı izlediği politikalar, Kürtleri rahatsız etmiş ve bu yüzden Van'da Kürt isyanları boy göstermeye başlamıştır. Böylece Birinci Dünya Savaşı'na birkaç yıl kala Van Vilayeti, teşkilatlanmış Ermeni komitacıları ve isyancı Kürt aşiretlerinin faaliyetlerine ev sahipliği yapmak zorunda kalmıştır.

---

⁴³⁷ Justin McCarthy vd., 2018, s. 162-187.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ DEVRİMCİ FEDERASYONU’NUN SÜRELİ YAYINLARINDA VAN İSYANI (1915): AŞHADANK GAZETESİ

Bu bölüm, üç alt başlıktan meydana gelmektedir: “Ermenice Süreli Yayınların Tarihçesi (1794-1884)” adlı ilk alt başlıkta, Ermenice olarak yayımlanan ilk süreli yayın olan *Ազդարար* (*Azatarar*) hakkında bilgi verilecek ve 1794-1884 yılları arasında dünyanın farklı yerlerinde çıkmış Ermenice süreli yayınlarla ilgili veriler grafiklerle sunulacaktır. İkinci alt başlık olan “Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Osmanlı Devleti’ndeki (Anadolu) Süreli Yayınları (1890-1915)” nda, Osmanlı Devleti’nin Anadolu topraklarında EDF’nin çıkarmış olduğu süreli yayınlar tablolar halinde açıklanacaktır. Ayrıca bu başlığın altında, münferit olarak EDF’nin Van’daki süreli yayınları da incelenecektir. EDF’nin süreli yayınları ile ilgili tablolar oluşturulurken önce ilgi süreli yayının orijinal sayılarına ulaşılmaya çalışılacaktır. Orijinal sayılarına ulaşılamıyorsa, Ermenistan Millî Kütüphanesi’nin katalog sistemine ve Ermeni basın tarihi kitaplarına müracaat edilecektir. Buradaki bilgiler karşılaştırmalı bir şekilde incelendikten sonra veriler tablolara aktarılacaktır. “*Aşhadank* Gazetesi ve Van İsyanı (1915)” adlı son alt başlıkta, ilk olarak *Aşhadank* gazetesinin biçim ve içerik özellikleri üzerinde durulacaktır. Sonrasında 1915’teki Van İsyanı ile ilgili *Aşhadank* gazetesinde yayımlanan belgelerin analizi gerçekleştirilecektir.

3.1. ERMENİCE SÜRELİ YAYINLARIN TARİHÇESİ (1794-1884)

Ermenilerin ilk süreli yayını olan *Azatarar* Hindistan’ın Madras kentinde yayın hayatına başlamıştır. *Azatarar*’ın ilk sayısı, 16 Ekim 1794’te Madras’ın ruhani önderlerin olan Papaz Harutyun Şmavonyan tarafından neşredilmiştir. Gazetenin dili Գրաբար’dır (Krapar/Klasik Ermenice). *Azatarar*, 40 ila 66 sayfa olarak 20x15 cm ebatlarında

Harutyun Şmavonyan⁴³⁸ matbaasında basılmıştır. Gazete içerik olarak, bilimsel ve edebî özellikler taşımasına rağmen siyasi konuları da ele almıştır. *Azatarar*'ın Madras'ta ortaya çıkmasının temel nedeni, bölgede ticaretle meşgul olan bir Ermeni nüfusunun bulunmasıdır. Ayrıca bu süreli yayının esin kaynağı, Hindistan'da yayımlanan İngilizce gazetelerdir. *Azatarar*, Madras'da ikamet eden Ermeni cemaatinin “hayırsever bayları ve iffetli bayanları”na övgüler yaparak zengin Ermenilerin desteğini almayı başarmıştır. Gazetenin İstanbul, Nor Nahçıvan ve Eçmiadzin gibi yerlere de dağıtımını sağlanmış ve buralardan abonelikler kazanılmıştır. Ancak *Azatarar* tüm çabalara rağmen 18 sayı çıkarabilmiş ve 1796 yılında yayın hayatına son vermiştir.⁴³⁹

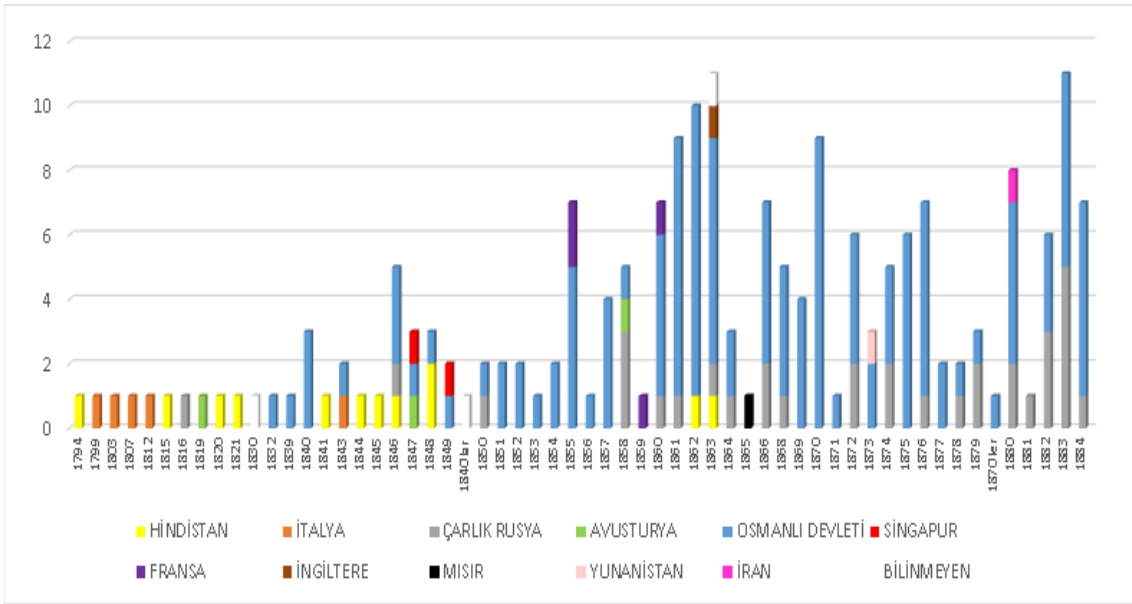
Azatarar'dan sonra dünyanın farklı yerlerinde Ermenice süreli yayınlar çıkmaya devam etmiştir. 1794'ten 1884'e kadar tespit edebildiğimiz Ermenice süreli yayınlarla ilgili olarak (yayın tarihi, yayının adı, yayın yeri ve yayıncı/editör görülecek şekilde) hazırladığımız tablo Ek-10'da sunulmuştur. Aşağıda Ek-10'da sunulan verilerle oluşturulan grafikler yer almaktadır.⁴⁴⁰

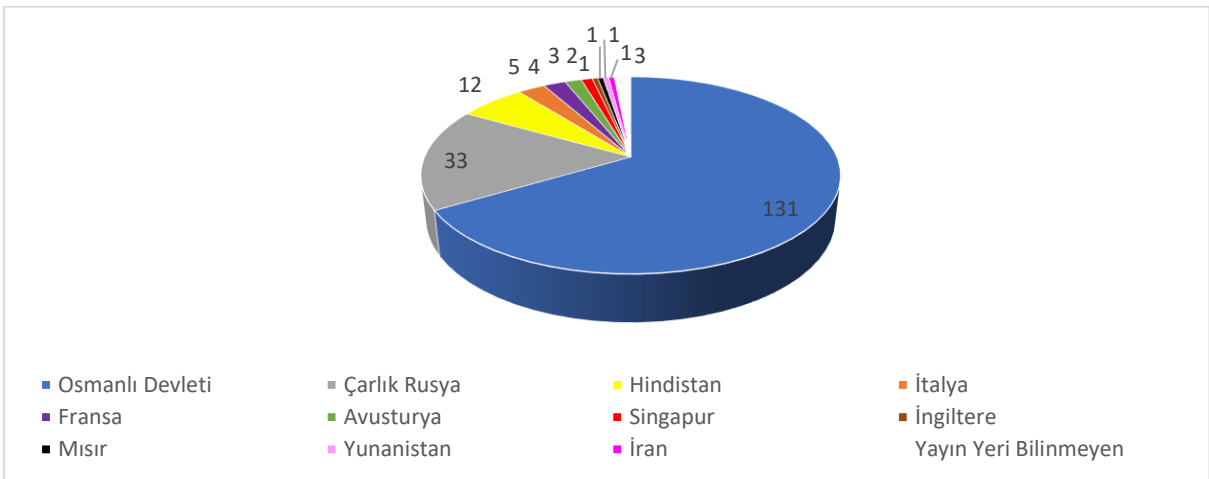
⁴³⁸ Harutyun Şmavonyan, 1750 yılında Şiraz'da doğmuştur. Erken yaşta, karısını ve çocuklarını kaybeden Şmavonyan bir süre inzivaya çekilmiş ve sonrasında bir matbaa kurmuştur. Bu matbaada çok sayıda eser basmış ve ayrıca Ermenilerin ilk süreli yayını olan *Azatarar*'ı da tabetmiştir. Ailevi meseleler yüzünden matbaa dağılmış ve 1824 yılında ise Şmavonyan hayatını kaybetmiştir. Detaylı bilgi için bk. Teotig, **Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi**, çev. Sirvart Malhasyan, Arlet İncidüzen, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 222-223.

⁴³⁹ Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 11-15.

⁴⁴⁰ Bu tablo oluşturulurken şu kaynaklardan istifade edilmiştir: Գարեգին Լեւոնեանց, **Հայոց Պարբերական Մամուլը (1794-1894)**, Աբրահամ Մ. Մալխասեանի, Ալեքսանդրապոլ, 1895; Խ. Հ. Բարսեղյանը, **Հայ Պարբերական Մամուլի Պատմություն XVIII-XIX Դարեր**, Հատոր 1, Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Գահիրե, 2006; Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն ՊՈԱԿ, 2003; Մ. Ա. Բաբլոյան, **Հայ Պարբերական Մամուլը Մատենագիտական Համահավաք Ցուցակ (1794-1980)**, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երեվան, 1986; Հ. Ռաֆայել Կարապետեան, **Լիակատար Ցուցակ Հայերեն Լրագիրներու (1794-1921)**, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1924; Ա.Ա. Խառատյան և ուրիշ., **Հայ Մամուլի Պատմություն (18-րդ դարավերջ-20 րդ դարասկիզբ)**, ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երեվան, 2016; Մարիամ Հովսեփյան, **Արեվմտահայ Մամուլի Պատմություն (1832-1915 թթ.)**, ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երեվան, 2014; Գարեգին Լեվոնյան, 1934; Արտաշես Տեր Խաչատուրեան, 2014; Zakarya Mildanoğlu, 2014; Հայկական Շարունակական Հրատարակչությունների Համահավաք Գրացուցակ, <https://tert.nla.am/>

Grafik 1. 1794-1884 Yılları Arasında Yayımlanmış Ermenice Süreli Yayınların Sayısı

Grafik 2. Ermenice Süreli Yayınların Ükelere Göre Dağılımı (1794-1884)

Grafik 1 ve 2 incelendiğinde, 1794-1884 yılları arasında 197 Ermenice süreli yayının neşredildiği gözler önüne serilmektedir. Bu süreli yayınların ülkelere göre dağılımları şöyledir: Osmanlı Devleti 131, Çarlık Rusya 33, Hindistan 12, İtalya 5, Fransa 4, Avusturya 3, Singapur 2, İngiltere 1, Mısır 1, Yunanistan 1, İran 1 ve yayın yeri bilinmeyen 3.

1794-1884 yılları arasında yayımlanmış Ermenice süreli yayınların sayısı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Karekin Levonyan 1895'te kaleme aldığı *Hayots Barperagan Mamulı (1794-1894)* adlı eserinde, yukarıda işaret edilen tarih aralığında 139 süreli yayının mevcudiyetinden bahsetmektedir. Levonyan, 1934'te zaman aralığını genişleterek yaptığı çalışmasında ise aynı tarih aralığında 181 süreli yayın olduğuna vurgu yapmaktadır: Rakamların farklı olması, yazarın süreç içerisinde kırk iki yeni süreli yayına daha ulaştığını işaret ediyor. Bir başka yazar M. A. Babloyan *Hay Parberakan Mamulı Matenagitakan Hamahavak Tsutsak (1794-1980)* adlı kitabında, bu süreçte 179 Ermenice süreli yayının varlığından söz etmektedir. Zakarya Mildanoğlu da aynı konuyu araştırmakta ve *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* adlı çalışmasında, bu dönemdeki süreli yayın sayısının 179 olduğunu söylemektedir. Yapmış olduğumuz araştırmalarda ise 1794-1884 yılları arasında Ermenice olarak yayımlanmış toplam 197 süreli yayın tespit edilmiş ve Ek-10'da yer alan tabloda detaylandırılmıştır. Ek-10'da sunulan tablo, grafik 1 ve 2 incelendiğinde, Ermenice süreli yayınların büyük çoğunluğunun Osmanlı Devleti sınırları içerisinde çıktığı anlaşılmaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul ve bir liman kenti olan İzmir'de çok sayıda süreli yayın neşredilmiştir. Osmanlı Devleti'nden sonra en çok süreli yayın Çarlık Rusyası'nda çıkmıştır. Bunun yanı sıra Hindistan'daki Ermeniler ve İtalya'daki Mhitaristler⁴⁴¹ de süreli yayın basmışlardır. Az da olsa diğer coğrafyalarda da Ermenice süreli yayınları görmek mümkündür.⁴⁴²

3.2. ERMENİ DEVRİMCİ FEDERASYONU'NUN OSMANLI DEVLETİ'NDE (ANADOLU'DA) ÇIKARDIĞI SÜRELİ YAYINLAR (1890-1915)

1885 yılı, Ermeni tarihi açısından önemlidir. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti topraklarında ayrılıkçı emellere sahip Ermeni komitaları faaliyet göstermeye

---

⁴⁴¹ Mhitaristler hakkında detaylı bilgi edinmek için bk. Gürsoy Şahin, **Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler (1676-1749)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

⁴⁴² Detaylı bilgi için bk. EK-10.

başlamıştır. Komitaların ortaya çıkışıyla birlikte bu örgütler kendi süreli yayınlarını neşretmek için çaba sarf etmişlerdir. Ermeni basın tarihi kaynaklarında, komitaların çıkarmış olduğu süreli yayınlar, “Ermeni Siyasi Parti Basını”, “Hınçag Parti Basını” ve “Ermeni Devrimci Federasyonu Basını”⁴⁴³ gibi başlıklar altında incelenmektedir. Bu çalışmada, EDF’nin Osmanlı Devleti’ndeki süreli yayınları “Ermeni Devrimci Federasyonu Basını” sınıflandırmasına dahil edilerek incelenecektir.

1885 yılında Van’da kurulan AK, Mıgırdiç Portukalyan’ın çıkarmış olduğu *Armenia* dergisini kendi resmî yayın organı olarak benimsemiş gibidir. Öyle ki pek çok kaynakta, *Armenia* dergisinin AK’nin resmî süreli yayını olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu süreli yayın, yalnızca AK üyelerinin takip ettiği bir süreli yayın olmaktan öteye geçememiştir. 1887 yılında HK’nin kurulmasıyla birlikte ayrılıkçı ideolojiye sahip ilk resmî komita yayın organı olan *Hınçag* basılmaya başlamıştır. *Hınçag* dergisinde, komitanın programı, teşkilatlanması ve ideolojisi hakkında bilgiler içeren çok sayıda haber neşredilmiştir. Böylece Hınçaglar, kendi kitleleriyle iletişim kurabilmek için bu dergiyi bir araç olarak kullanmışlardır.

Bu tezin araştırma konusu olan EDF’nin resmî yayın organı *Troşag* ise 1891 yılında Cenevre’de yayın hayatına başlamıştır. On beş günlük ve aylık olarak yayın yapan derginin kurucusu Krisdapor Mikayelyan’dır. EDF’nin resmî süreli yayını olan *Troşag*’ın editörlüğünü süreç içerisinde S. Zoryan, S. Zavaryan, S. Vratsyan ve A. Zamalyan gibi kişiler üstlenmiştir. 8 ile 14 sayfa olarak 32x22 cm ebatlarında basılan derginin ilk iki sayısı Viyana’da basılmış gibi lanse edilse de illegal olarak Tiflis’te tabedilmiştir. Derginin üçüncü ve dördüncü sayıları Köstence’de ve sonraki sayılar ise Cenevre’de yayımlanmıştır. EDF duyurularını, bildirilerini ve kararlarını Ermenilere

---

⁴⁴³ Ermeni komitalarına ait süreli yayınların, Ermeni basın tarihi kitaplarında nasıl sınıflandırıldığını görmek için bk. U. Խառատյան, Լ. Գևորգյան, **Հայ Պարբերական Մամուլի Պատմություն 1900-1922**, Հատոր 2, Պատմության Ինստիտուտ, Երեվան, 2017; Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, 2014:

Troşag aracılığıyla duyurmuştur. Ayrıca dergide, Ermeni sorunu ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel sorunlara yer verilmiştir. *Troşag*'ın izlediği şiddet yanlısı ve ayrılıkçı yayın politikasından ötürü Osmanlı Devleti, derginin ülke sınırları içerisine sokulmasını yasaklamıştır.⁴⁴⁴

Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde, Ardaşes Der Haçaduryan ve Mariam Vrami Hovsepyan'ın EDF basını üzerine çalışmalar yürüttüğü tespit edilmiştir. Haçaduryan, *Hay Mamuli Madenakidagan Kordzer* adlı çalışmasında EDF basınına üçe ayırmaktadır: 1-) EDF'nin resmî yayın organları, 2-) Dolaylı yoldan EDF ideolojisini benimseyen süreli yayınlar, 3-) EDF'nin doğrudan veya dolaylı olarak sponsorluğunda yayımlanan komitayı destekleyici süreli yayınlar.⁴⁴⁵ Hovsepyan ise komita tarafından doğrudan yayımlanan süreli yayınları EDF basını içerisinde değerlendirmiştir.⁴⁴⁶ Bu tezde, Haçaduryan'ın yapmış olduğu sınıflandırma kullanılarak EDF süreli yayınları hakkında bilgiler verilecektir. Böyle bir yaklaşım benimsenerek EDF basınının gücü ve nerelerde etkili olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır.

EDF tarafından Anadolu topraklarında 1890-1915 yılları arasında toplam 72 süreli yayının neşredildiği tespit edilmiştir: EDF'nin en çok süreli yayın çıkardığı yerlerden biri Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan İstanbul şehridir. EDF'nin İstanbul'daki ilk süreli yayını 1908'de yayın hayatına başlamıştır. EDF'nin İstanbul'da 1908-1914 yılları arasında çıkarmış olduğu süreli yayınların sayısı 16'dır. Bu süreli yayınların pek çoğu Hayg Tiryakyan⁴⁴⁷ ve Onnig Arzuman⁴⁴⁸ matbaalarında tabedilmiştir:

---

⁴⁴⁴ Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 60-61; U. U. Բարլոյան, 1986, էջ 47:

⁴⁴⁵ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, 2014, էջ 362:

⁴⁴⁶ Մարիամ Վռամի Հովսեփյան, **ՀՅԴ Կ. Պոլսի Պարբերական Մամուլը (1909-1924թթ.)**, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեվան, 2009; Հովսեփյան Մարիամ Վռամի, **ՀՅԴ Կուսակցական եվ Համակիր Պարբերական Մամուլը Օսմանյան Թուրքիայում 1909-1915 թթ. եվ 1918-1923 թթ.**, Պատմության Ինստիտուտ, Երեվան, 2016:

⁴⁴⁷ Hayg Tiryakyan (Hıraç) 1871 yılında Trabzon'da doğdu. *Azadamard* gazetesinin basımcıları arasında yer almaktadır. 10 Haziran 1911'den itibaren *Azadamard*'ın ekini ve *Pakin* gazetelerini tabetmiştir. Bu

Tablo 19. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun İstanbul'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1908-1915)⁴⁴⁹

Süreli Yayın Adı	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yayınlanma Sıklığı	Yayın Türü	Editör/İmtiyaz Sahibi/Yayıncı/Sorumlu/Yazı İşleri/Baskı
<i>Ազգակ</i> ⁴⁵⁰ [Aztag] (Faktör/Etki)	İstanbul	1908-1909	Haftalık	Edebiyat Toplum Siyaset	İmt. Aleksan Misakyan Ed. Keğam Parseğyan, Zabel Yesayan, Vahram Tatul, Şavarş Misakyan Bsk. R. Sakayan, Arşag Garoyan
<i>Ջարթօւթ</i> [Zartonk] (Uyanış)	İstanbul	1908-1909	Aylık	-	Ed. Kurken Mhitaryan, Manug Aslanyan, A. Vanaryan, Hmayag Manugyan, Garo Sasuni
<i>Ազատամարտ</i> ⁴⁵¹ [Azadamard] (Kurtuluş Savaşı)	İstanbul	1909-1915	Günlük	-	İmt. Rupen Zartaryan Ed. Şavarş Misakyan, E. Agnuni (Haçadur Malumyan), Hagop C. Siruni, Arşag Vramyan (Onnig Tertsagyan), Harutyun Şahrigyan, Keğam Parseğyan, Hampartsum Hampartsumyan, Rupen Tarpinyan, Nerses Papazyan, Libarid Nazaryants, Levon Ağababyan, Levon Mozyan Bsk. Araks, Hayg Tiryakyan, Adom Şahen
<i>Ազատամարտ Շաբաթաթերթ</i> ⁴⁵² [Azadamard Şapatatert] (Kurtuluş Savaşı Haftalık Gazete)	İstanbul	1910-1911	Haftalık Ek	Edebiyat Sanat Bilim	İmt. Rupen Zartaryan Ed. Rupen Tarpinyan Bsk. Hayg Tiryakyan
<i>Մեր Տարեգոյցը</i> [Mer Daretsuytsı] (Yılığımız)	İstanbul	1910-1913	Yıllık	Roman Şiir Tarih Mizah	Ed. Yay. Merujan Barsamyan Bsk. Şant
<i>Բազին</i> ⁴⁵³ [Pakin] (Sunak)	İstanbul	1911-1912	Haftalık Ek	Edebiyat Sanat Bilim	Sor. V. Papazyan Bsk. Hayg Tiryakyan
<i>Մարմնամարզ</i> ⁴⁵⁴ [Marmamarz] (Beden Eğitimi)	İstanbul	1911-1914	Aylık	Resimli Beden Eğitimi Dergisi	Ed. H. C. Siruni İmt. Savarş Krisyan Sor. G. Uncuyan Yay. Ulusal Beden Eğitimi Yayın Organı Bsk. Şant, K. Bağdatlıyan, Onnig Arzuman

yılım Ağustos ayında *Azadamard*'in kapanmasından sonra *Araçamard* ve *Pakin* gazetelerini neşrini gerçekleştirmiştir. Ayrıca bu matbaada çok sayıda kitap basılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Teotig, 2012, s. 169.

⁴⁴⁸ Özgürlük ortamından istifa edip ortaya çıkan matbaalardan biri de Onnig Arzuman'dır. Bu matba 1908 yılının Kasım ayında faaliyetlerine başlamıştır. Matbaada 140 kitap basılmıştır. Ayrıca *Garapnad*, *Bardizag*, *Püzantia*, *Gavroş*, *Marmamarz*, *Paros*, *Vosdan*, *Dacar*, *Rahnüma*, *Pjişg*, *Hişadagaran* vs. gibi süreli yayınlar da bu matbaada neşredilmiştir. Teotig, 2012, s. 159-161.

⁴⁴⁹ Արուսյակ Արրահամյան, “Ռուբեն Զարդարյանը՝ ՀՅԴ Մամուլում”, **ԿԱՆԹԵՂ**, 2018 (4), էջ 3-8; Մ. Վ. Հովսեփյան, “ՀՀԴ-ն եվ Կ. Պոլսի Դաշնակցական Մամուլը (1909-1915 թթ.)”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 2001 (1), էջ 211-222; Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն ՊՈՍԿ, 2003, էջ 201; Մ. Ա. Բաբոյան, 1986, էջ 69-102; Հ. Ռափայել Կարապետեան, 1924, էջ 1-59; Ա.Ա. Խառատյան և ուրիշ., 2016, էջ 23; Մարիամ Հովսեփյան, 2014, էջ 35-50; Մարիամ Վռամի Հովսեփյան, 2009, էջ 13-63; Հովսեփյան Մարիամ Վռամի, 2016, էջ 211-282; Գարեգին Լեվոնյան, 1934, էջ 53-80; Արտաշես Տեր Խաչատուրեան, 2014, էջ 414-457; Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 95-129; Հայկական Շարունակական Հրատարակչությունների Համահավաք Գրացուցակ, <https://tert.nla.am/>

⁴⁵⁰ Detaylı bilgi için bk. **Ազգակ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 16/29 Դեկտեմբեր 1908:

⁴⁵¹ Detaylı bilgi için bk. **Ազատամարտ**, Ա. Տարի, Թիւ 70, 1 Սեպտեմբեր 1909:

⁴⁵² Detaylı bilgi için bk. **Ազատամարտ Շաբաթաթերթ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 10/23 Յուլիս 1910:

⁴⁵³ Detaylı bilgi için bk. **Բազին**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 18/26 Դեկտեմբեր 1911:

⁴⁵⁴ Detaylı bilgi için bk. **Մարմնամարզ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, Փետրուար 1911:

Tablo 19. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun İstanbul'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1908-1915) (Devamı)

Süreli Yayın Adı	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yayınlanma Sıklığı	Yayın Türü	Editör/İmtiyaz Sahibi/Yayıncı/Sorumlu/Yazı İşleri/Baskı
<i>Շանթ</i> ⁴⁵⁵ [Şant] (Yıldırım)	İstanbul	1911-1919	İki Haftalık Günlük Haftalık	Sanat Edebiyat	Sor. Nubar Yazıcıyan Ed. Merujan Barsamyan Bsk. Şant
<i>Առաջամարտ</i> ⁴⁵⁶ [Araçamard] (Öncü Mücadele)	İstanbul	1912	Günlük	-	İmt. Yaz. İş. Krikor Kayyan, Vartkes Serengülyan Bsk. Hayg Tiryakyan
<i>Ազդակ</i> ⁴⁵⁷ [Aztag] (Faktör/Etki)	İstanbul	1912-1913	Günlük	-	Sor. Şavarş Misakyan Bsk. Hayg Tiryakyan
<i>Բիթանիա</i> ⁴⁵⁸ [Pütania] (Bitinya)	İstanbul	1912-1913	Günlük	-	İmt. Sor. Krikor Kayyan Bsk. Hayg Tiryakyan
<i>Երկունք</i> ⁴⁵⁹ [Yergunk] (Doğum Sancısı)	İstanbul	1912-1914	Aylık	Toplum Bilim Edebiyat	Yay. EDF İstanbul Öğrenci Birliği İmt. Sor. Kalusd Eynatyan Ed. Hmayag Manugyan, Levon Mozyan, Kurken Mhitaryan, Garo Sasuni Bsk. Azadamard, Hayg Tiryakyan, Onnig Arzuman, M. H. Koçunyan
<i>Մեղու</i> [Meğul] (Arı)	İstanbul	1913	Günlük	-	Bsk. R. Kürkçüyan
<i>Բամբիր</i> ⁴⁶⁰ [Pampir] (Pandura/Saz)	İstanbul	1913	Günlük	Edebiyat Bilim Sanat	Ed. Rupen Zartaryan İmt. Mardiros-Mikayel Bsk. Nşan Babigyan
<i>Մեհեան</i> ⁴⁶¹ [Mehyan] (Mabet)	İstanbul	1914	Aylık	Edebiyat Sanat	Sor. Ed. Gosdan Zaryan Ed. Keğam Parseğyan, Hagop Küfecian (Oşagan), Taniel Varujan, Aharon Bsk. Onnig Arzuman
<i>Նավասարտ</i> [Navasart] (Navasart)	İstanbul	1914	Yıllık	Edebiyat Sanat	Sor. Hagop Cololyan (Siruni) Ed. Taniel Varujan, Hagop C. Siruni Bsk. Onnig Arzuman

Ազամարտ (*Azadamard*), EDF'nin İstanbul'da çıkardığı süreli yayınların en etkililerinden biridir. 10 Haziran 1909 tarihinde yayın hayatına başlayan *Azadamard*, EDF'nin batı bürosunun resmî yayın organıdır: EDF'nin ideolojisini ve bakış açılarını yansıtmaktadır. Ayrıca sayfalarında Osmanlı Devleti'nin durumu ve özellikle Ermeniler

⁴⁵⁵ Detaylı bilgi için bk. **Շանթ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 15/28 Յունիս 1911:

⁴⁵⁶ Detaylı bilgi için bk. **Առաջամարտ**, Ա. Տարի, Թիւ 5, 18 Նոյեմբեր, 1 Դեկտեմբեր 1912:

⁴⁵⁷ Detaylı bilgi için bk. **Ազդակ**, Դ. Տարի, Թիւ 1, 23 Դեկտեմբեր 1912, 5 Յունուար 1913:

⁴⁵⁸ Detaylı bilgi için bk. **Բիթանիա**, Ա. Տարի, Թիւ 8, 9/22 Նոյեմբեր 1912:

⁴⁵⁹ Detaylı bilgi için bk. **Երկունք**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1 Յուլիս 1912:

⁴⁶⁰ Detaylı bilgi için bk. **Բամբիր**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 9 Մարտ 1913:

⁴⁶¹ Detaylı bilgi için bk. **Մեհեան**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1 Յունուար 1914:

üzerine haberler neşredilmiştir.⁴⁶² 10 Temmuz 1910'da *Azadamard*'ın haftalık edebî, bilimsel ve sanatsal eki *Ազատամարտի Շաբաթաթերթ* (*Azadamard Şabatert*) yayımlanmaya başlamıştır.⁴⁶³ *Azadamard* yaptığı haberlerden ötürü pek çok kez sansüre uğramıştır. Bu yüzden farklı adlarla yayın hayatına devam etmiştir: *Առաջամարտ* (*Araçamard/1912*), *Բիլթանիա* (*Pütania/1912-1913*), *Ազդակ* (*Aztag/1912-1913*), *Բազմի* (*Pakin/1912*), *Մեղու* (*Meğü/1913*), *Շանթ* (*Şant/1913-1914*) ve *Ճակատամարտ* (*Cagadamard/1914*).⁴⁶⁴

Berlin Kongresi'nin 61. maddesi uyarınca Vilâyat-ı Sitte olarak adlandırılan bölgede ıslahatların yapılmasının öngörülmesi ayrılıkçı komitaların ilerleyen süreçte buralarda kümelenmelerine yol açacaktır. 1890 yılında kurulan EDF de bu bölgede yoğun bir şekilde faaliyet gösterecektir. Özellikle Erzurum, EDF yandaşları için önemli bir merkezdir. Burada toplam 6 süreli yayın çıkarmışlardır. Bu süreli yayınlara ait bilgiler şöyle bir görüntü sunmaktadır:

---

⁴⁶² Մ. Վ. Հովսեփյան, “ ‘Ազատամարտ’ Թերթը”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 1994 (1), էջ 61:

⁴⁶³ Մ. Վ. Հովսեփյան, “ ‘Ազատամարտ’ Օրաթերթի Գրական Հավելվածը (1910-1913)”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 2009 (3), էջ 145:

⁴⁶⁴ Մ. Վ. Հովսեփյան, “ՀՅԴ Կ. Պոլսի Պարբերական Մամուլը (1909-1920 թթ.)”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 2006 (3), էջ 178:

Tablo 20. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Erzurum'da Çıkarıldığı Süreli Yayınlar (1904-1914)⁴⁶⁵

Süreli Yayın Adı	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yayınlanma Sıklığı	Yayın Türü	Editör/İmtiyaz Sahibi/Yayıncı/Sorumlu/Baskı
<i>Մանիշակ</i> [Manişag] (Menekşe)	Erzurum	1904	-	-	Yay. Sanasaryan Koleji Ed. Dikran Amseyan (Dzambur, Ferid-Cemil)
<i>Յանաց</i> [Haraç] (İleri)	Erzurum	1908	Haftalık	-	-
<i>Յանաց</i> [Haraç] (İleri)	Erzurum	1909-1914	Haftalık Üç Günlük İki Günlük	Toplum İktisat Siyaset Edebiyat	Yay. Erzurum Ermeni Gençlik Derneği İmt. Aram Adruni Sor. Vahe Tokacıyan, Şavarş Misakyan Ed. Yeğişe Topçuyan, Pilos, Simon Vratsyan, Şavarş Misakyan Bsk. Haraç
<i>Միքոն</i> [Sird] (Yürek)	Erzurum	1910-1911 1914	Aylık	-	Yay. Sanasaryan Okulu Öğrenci Birliği İmt. Hraçya Lusbaronyan Bsk. Haraç
<i>Ալիք</i> ⁴⁶⁶ [Alık] (Dalga)	Erzurum	1914	İki Günlük	Siyaset İktisat	Yay. Erzurum Ermeni Gençlik Derneği İmt. Sor. Hraçya Lusbaronyan Ed. Şavarş Misakyan Bsk. Haraç
<i>Երկիր</i> [Yergir] (Vatan)	Erzurum	1914	İki Günlük	-	Yay. Erzurum Ermeni Gençlik Derneği İmt. Maruke Marancıyan Ed. Şavarş Misakyan Bsk. Haraç

Yukarıdaki tabloda (Tablo 20) gözlemlenen, Erzurum'da çıkan süreli yayınların büyük çoğunluğunun Sanasaryan Koleji ya da Erzurum Ermeni Gençlik Derneği tarafından yayımlandığıdır. Ayrıca Erzurum'daki süreli yayınların önemli bir kısmının Haraç matbaasında basıldığı ve editöryal kadrolarında Şavarş Misakyan'ın yer aldığı fark edilmektedir.

EDF'nin Erzurum'da yayımlanan süreli yayınlarından *Haraç*'in diğerlerinden daha etkili olduğu dikkat çekmektedir. *Haraç* yayın hayatına 31 Mayıs 1909 tarihinde başlamıştır. Erzurum Ermeni Gençlik Derneği'nin yayın organı olarak bilinen *Haraç*, toplumsal, iktisadi, siyasi ve edebî konuları işlemiştir. Gazete, 48x33 cm ebatlarında

⁴⁶⁵ Մ. Ա. Բարլոյան, 1986, էջ 85-101; Հ. Ռաֆայել Կարապետեան, 1924, էջ 4-65; Հովսեփյան Մարիամ Վռամի, 2016, էջ 197-210; Գարեգին Լեվոնյան, 1934, էջ 60-79; Արտաշես Տեր Խաչատուրեան, 2014, էջ 417-462; Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 102-131; Հայկական Շարունակական Հրատարակությունների Համահավաք Գրացուցակ, <https://tert.nla.am/>

⁴⁶⁶ Detaylı bilgi için bk. Ալիք, Ա. Տարի, Թիւ 1, 12 Յունիս 1914:

Haraç matbaasında basılmıştır. Gazetenin editoryal kadrosunda pek çok EDF üyesinin yer aldığı görülmektedir. 20 Mart 1914'te, *Haraç*'ın yayın faaliyetleri son bulmuştur.⁴⁶⁷

Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nin Trabzon Vilayeti'nde de Ermeniler yaşamaktaydı. Özellikle vilayetin merkezi olan Trabzon'da belirli bir Ermeni nüfusundan söz edilmektedir. Burada yaşayan Ermenilerin ticaret ve zanaatla uğraştıklarına dair veriler bulunmaktadır. Ermeni araştırmacı Mariam Vrami Hovsepyan'ın ՀՅԴ Կուսակցական եվ Համակիր Պարբերական Մամուլը Օսմանյան Թուրքիայում 1909-1915 թթ. եվ 1918-1923 թթ. (HHD Kusaktsakan yev Hamakir Parberakan Mamulı Osmanyayn Turkiayum 1909-1915 tt. yev 1918-1923 tt./1909-1915 ve 1918-1923 Yılları Arasında Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Parti ve Yandaş Periyodik Basını) başlıklı çalışmasında, 1850'li yıllardan itibaren Trabzon'da yerel basının parçası olan bir Ermeni matbaasının varlığından söz edilmektedir.⁴⁶⁸ Trabzon, EDF'nin doğu bürosu sınırları içerisinde yer almaktaydı. Ayrıca burası EDF'nin Anadolu'da ilk teşkilatlanma faaliyetleri yürüttüğü şehirler arasındadır. Trabzon'da EDF, 5 süreli yayın neşretmiştir. Bu süreli yayınların ortak özelliği, Vosginar ve Serari Kardeşler matbaalarında basılmalarıdır:

---

⁴⁶⁷ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, 2014, էջ 628:

⁴⁶⁸ Հովսէփյան Մարիամ Վրամի, 2016, էջ 148-149:

Tablo 21. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Trabzon'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1908-1913)⁴⁶⁹

Süreli Yayın Adı	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yayınlanma Sıklığı	Yayın Türü	Editör/İmtiyaz Sahibi/Sorumlu/Baskı
<i>Գեղջուղ</i> [Keğçug] (Köylü)	Amara Trabzon	1908- 1909 1909- 1910	Süreli Yayın Haftalık	Yurtsever	Ed. Simon Zavaryan, Etuart Hrabyan, Dikran Gagosyan, Vahram Kürdyan Yay. Vatanserver Öğretmenler Birliği Bsk. Vosginar
<i>Խարխուլ</i> [Harish] (Kaide/Temel)	Trabzon	1909	Hafta Ortası/Üç Günlük	Edebiyat Toplum Halkçı	Ed. Malhas (Ardeşes Hovsepyan) İmt. Serari Kardeşler Bsk. Serari Kardeşler
<i>Շարժում</i> ⁷⁰ [Şarjum] (Hareket)	Trabzon	1910	Haftalık	-	Sor. Mıgırdiç Vosginar Ed. Vartan Kevorkyan Bsk. Vosginar
<i>Պոնտոս</i> ⁷¹ [Bondos] (Pontus)	Trabzon	1910- 1913	15 Günlük Haftalık	Edebiyat	Sor. Hovsep Matosyan Ed. Vartan Kevorkyan Bsk. Serari Kardeşler
<i>Պիծակ</i> [Bidzag] (Eşek Arısı)	Trabzon	1911- 1912	Haftalık	Mizah	Yay. Ermeni Devrimci Federasyonu

Berlin Antlaşması'ndan sonraki süreçte, EDF'nin komita ve hücreler meydana getirdiği yerler arasında Erzincan da bulunmaktadır. Anadolu'da EDF'nin ilk teşkilatlandığı yerlerden olan Erzincan'da 4 süreli yayın basılmıştır:

Tablo 22. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Erzincan'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1909-1914)⁴⁷²

Süreli Yayın Adı	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yayınlanma Sıklığı	Yayın Türü	Editör/Baskı
<i>Օրոր</i> [Oror] (Gün Gün)	Erzincan	1909-1910	Aylık	-	Ed. Armenag Melikyan
<i>Արդի</i> [Arti] (Çağdaş)	Erzincan	1909-1911	Haftalık	-	-
<i>Արոր</i> [Aror] (Saban)	Erzincan	1910-1914	Aylık	Edebiyat Toplum	Ed. Melik Şah (Armenag Melikyan) Bsk. Haraç
<i>Արել</i> [Arev] (Güneş)	Erzincan	1911-1914	Aylık	-	-

⁴⁶⁹ Մ. Ա. Բաբլոյան, 1986, էջ 70-90; Հ. Ռափայել Կարապետեան, 1924, էջ 18-63; Հովսեփյան Մարիամ Վռամի, 2016, էջ 148-186; Գարեգին Լեվոնյան, 1934, էջ 54-70; Արտաշես Տեր Խաչատուրեան, 2014, էջ 429-461; Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 98-113; Հայկական Շարունակական Հրատարակությունների Համահավաք Գրացուցակ, <https://tert.nla.am/>

⁴⁷⁰ Detaylı bilgi için bk. **Շարժում**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 20 Հոկտեմբեր 1910:

⁴⁷¹ Detaylı bilgi için bk. **Պոնտոս**, Ա. Տարի, Թիւ 6-7-8-9, 5 Յունիս 1910:

⁴⁷² Մ. Ա. Բաբլոյան, 1986, էջ 75-81; Հ. Ռափայել Կարապետեան, 1924, էջ 14; Գարեգին Լեվոնյան, 1934, էջ 58-61; Արտաշես Տեր Խաչատուրեան, 2014, էջ 423-466; Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 101-107; Հայկական Շարունակական Հրատարակությունների Համահավաք Գրացուցակ, <https://tert.nla.am/>

Tablo 22'deki veriler, Erzincan'daki EDF süreli yayınların önemli bir kısmının editörlüğünü Armenag Melikyan'ın üstlendiğini ve bazı süreli yayınların da Erzurum'daki Haraç matbaasında basıldığını göstermektedir.

EDF'nin Urfa'daki faaliyetleri II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hız kazanmıştır. Komita, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Urfa'daki Ermenileri isyan için hazırlamaya başlamıştır.⁴⁷³ Bu mimvalde EDF, basın-yayın faaliyetleri aracılığıyla bölgede Ermeni kamuoyunu oluşturmaya çalışmıştır. Urfa'da EDF'ye ait 3 süreli yayın bulunmaktadır. Bu süreli yayınların özellikleri aşağıdaki gibidir:

Tablo 23. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Urfa'da Çıkarıldığı Süreli Yayınlar (1908-1915)⁴⁷⁴

Süreli Yayın Adı	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yayınlanma Sıklığı	Yayın Türü	Editör/Yayıncı
<i>Պայքար</i> [Baykar] (Mücadele)	Urfa	1908-1915	Süreli Yayın	-	Ed. Harutyun Semyan, Levon Eğperleryan, Hovhannes Nakaşyan
<i>Չափ</i> [Çank] (Çaba)	Urfa	1908-1915	Süreli Yayın	-	-
<i>Արև</i> [Arev] (Güneş)	Urfa	1910-1914	Aylık	-	Yay. Urfa EDF Öğrenci Birliği Ed. Hagop Kürkcüyan, Nazaret Bakalyan, Kevork Goşgagaryan, Hagop H. Esmeryan

EDF süreli yayınlarının büyük bir çoğunluğunun İstanbul ve Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde yayımlandığı görülmektedir. Bunların yanı sıra Kayseri, Sivrihisar, Konya, Adapazarı, Kocaeli, İzmir, Merzifon, Giresun gibi Ermenilerin nüfus olarak azınlıkta oldukları yerlerde de EDF'ye ait bir takım süreli yayınların basıldığı tespit edilmiştir. Bu süreli yayınlara ait bilgiler şu şekildedir:

⁴⁷³ Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, "II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa'da Cemiyetler ve Kulüpler", **Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi**, 2017 (4), s. 50.

⁴⁷⁴ Մ. Ա. Բաբլոյան, 1986, էջ 74; Հովսեփյան Մարիամ Վասմի, 2016, էջ 62-197; Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, 2014, էջ 423-461; Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 96; Հայկական Շարունակական Հրատարակությունների Համահավաք Գրացուցակ, <https://tert.nla.am/>

Table 24. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Anadolu'nun Çeşitli Yerlerinde Çıkarılmış Olduğu Süreli Yayınlar (1908-1914)⁴⁷⁵

Süreli Yayın Adı	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yayınlanma Sıklığı	Yayın Türü	Editör/İmtiyaz Sahibi/Sorumlu/Yayıncı/Baskı
Հայեկ [Hayeg] (Gemi Dürbünü/Perisko- p)	Kayseri	1910-1914	Haftalık	Siyaset Ulusal Edebiyat	İmt. Ed. Güros Develyan Bsk. Mayak
Շեփոր [Şepor] (Borazan)	Kayseri	1910-1913	Süreli Yayın	-	İmt. Hayg Ğazeryan Ed. Vahan Kürkcüyan, Marzbed
Անահիտ ⁴⁷⁶ [Anahid] (Anahid)	Sivrihisar	1911	Haftalık	-	Ed. Mihran Nersesyan, Suren Nşanyan
Յուշարձան [Huşartsan] (Anıt)	Konya	1911	Haftalık	-	Yay. Cenanyan Koleji İmt. Sor. A. H. Haygazyan Ed. Hraçya Lusbaronyan
Քիթանիա ⁴⁷⁷ [Pütania] (Bitinya)	İzmit Adapazarı	1910-1911 1911-1912	On Günlük	Ulusal Edebiyat Siyaset İktisat	Sor. Ed. Hagop Ğ. Sarkisyan İmt. Simon Ğ. Sarkisyan, Krikor Kayyan Bsk. Arşag G. Garoyan, Aduşan, Zareh Berberyan, N. Babigyan, O. Arzuman, D. Doğramacıyan, A. Şaheni
Պայքար [Baykar] (Mücadele)	Adapazarı	1909	Haftalık	-	-
Պարտիզակ [Bardizag] (Bahçecik)	Kocaeli	1909-1912	Altı Aylık	-	Yay. Bahçecik Yüksek Okulu Mezunları Derneği Sor. D. Mardigyan Bsk. O. Arzuman, M. Çolakyan
Մունեղիկ ⁴⁷⁸ [Munedig] (Tellal)	İzmir	1909	Haftalık	Hiciv	Sor. Sarkis Babigyan İmt. Sarkis Bolubeyan Bsk. Parseğ Keşişyan
Աշխատանք ⁴⁷⁹ [Aşhadank] (Emek)	İzmir	1910-1914	Haftalık 3 Günlük	Toplum İktisat Siyaset	İmt. Setrag Tokacıyan Bsk. P. Keşişyan
Ապարաժ ⁴⁸⁰ [Abaraj] (Kaya)	Amasya/Merz ifon	1911	Aylık	-	Ed. Levon Lanis (Şahazizyan) İmt. Harutyun Tulumbacıyan Bsk. Hovnanyan, Nerso ve Srabyan
Մորակ [Mdrag] (Kamçı)	Giresun/Şebin karahisar	1910	Süreli Yayın	-	-

⁴⁷⁵ Մ. Վ. Հովսեփյան, “Իզմիրի ‘Աշխատանք’ Պարբերականը (1910-1915 թթ.)”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 2014 (3), էջ 37-45; Մ. Ա. Բարլոյան, 1986, էջ 76-86; Հ. Ռափայել Կարապետեան, 1924, էջ 5-68; Մարիամ Հովսեփյան, 2014, էջ 59-76; Գարեգին Լեվոնյան, 1934, էջ 60-65; Արտաշես Տեր Խաչատուրեան, 2014, էջ 420-465; Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 101-115; Հայկական Շարունակական Հրատարակությունների Համահավաք Գրացուցակ, <https://tert.nla.am/>

⁴⁷⁶ Detaylı bilgi için bk. **Անահիտ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 2 Յունուար 1911:

⁴⁷⁷ Detaylı bilgi için bk. **Քիթանիա**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1 Յունվար 1910:

⁴⁷⁸ Detaylı bilgi için bk. **Մունեղիկ**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 29 Օգոստոս, 11 Սեպտ. 1909:

⁴⁷⁹ Detaylı bilgi için bk. **Աշխատանք**, Դ. Տարի, Թիւ 1, 22 Յունիս, 5 Յուլիս 1913:

⁴⁸⁰ Detaylı bilgi için bk. **Ապարաժ**, Ա. Տարի, Թիւ 4, 25 Ապրիլ 1911:

Tablo 24. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Anadolu'nun Çeşitli Yerlerinde Çıkarılmış Olduğu Süreli Yayınlar (**Devamı**)

Süreli Yayın Adı	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yayınlanma Sıklığı	Yayın Türü	Editör/İmtiyaz Sahibi/Sorumlu/Yayıncı/Baskı
<i>Փեթալ</i> ⁴⁸¹ [Petag] (Kovan)	Giresun Trabzon	1910-1914	15 Günlük	Edebiyat Vilayet Toplum	İmt. K. M. Narlıyan Sor. Vahan Narlıyan Bsk. Meşveret (1909-1910) Vosginar (1911)
<i>Հողար</i> ⁴⁸² [Hoğtar] (Toprak/Tepe)	Sivas	1910-1914	Haftalık	Siyaset Toplum	Sor. H. M. Polad, V. T. Vartanyan Ed. Garabed A. Barsamyan Bsk. Hoğtar
<i>Պատանի</i> [Badani] (Genç)	Elazığ/Harpur	1909	Süreli Yayın	-	Yay. Harpur Gençlik Derneği
<i>Նոր Մերուն</i> [Nor Serunt] (Yeni Nesil)	Elazığ	1913	Aylık	-	Ed. Movses Leylegyan
<i>Կրուածաղիկ</i> [Grvadzağig] (Karaçalı)	Bitlis	1908	Haftalık	-	Ed. Ardaşes Mirzoyan, Armen Alihanyan
<i>Սալոյ Չոր</i> [Salno Tsor] (Salno Tsor)	Bitlis	1913	15 Günlük	-	-
<i>Դպրոց- Դաստիարակ</i> [Tbrot Tasdiarag] (Okul/Eğitmen)	Muş/Noraşen	1909	Aylık	-	Sor. H. Hacyan Yay. Muş Tarkmançats Okulu Müdürlüğü
<i>Տարոն</i> [Daron] (Daron)	Muş	1910	El Yazması Aylık	-	Ed. Vahan Aprahamyan

3.2.1. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Van'daki Süreli Yayınları (1896-1915)

19. Yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Ermenilerin taşrada çıkardığı herhangi bir süreli yayın bilgisine ulaşılamamıştır. Sadece Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde süreli yayınlar vardı. Ancak dönemin koşulları göz önüne alındığında, merkezde yayımlanan süreli yayınların taşraya ulaşması birkaç ay sürebiliyordu. Ayrıca Ermeni tarihçi H. H. Barseğyan, taşradaki Ermenilerin ulusal bilincini kazanabilmeleri ve kendilerini daha iyi tanıyabilmeleri için bir süreli yayına ihtiyaç duyduklarını vurgulamıştır.⁴⁸³ Bunun üzerine Van'daki ilk süreli yayın olan *Ardzvi Vasburagan*, faaliyetlerine önce İstanbul'da (1 Haziran 1855'te) başlamıştır.

⁴⁸¹ Detaylı bilgi için bk. **Փեթալ**, Ա. Տարի, Թիւ 6, 1 Յունիս 1910:

⁴⁸² Detaylı bilgi için bk. **Հողար**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 27 Հոկտեմբեր 1910:

⁴⁸³ Խ. Հ. Բարսեղյանը, Հասար 1, 2006, էջ 286:

Gazete, Arabyan Kardeşler⁴⁸⁴ matbaasında tabedilmiştir. 1858 yılında *Ardzvi Vasburagan* Van'a taşınmış ve burada Hrimyan öncülüğünde basılmıştır. Gazetenin ilk editörlüğünü 1858-1864 yılları arasında Mıgırdiç Hrimyan, 1873-1874 arasında ise Manuel Ananyan yapmıştır. Gazete, 32 sayfa ve 4 sayfa olarak 34x24 cm ebatlarında farklı dönemlerde neşredilmiştir. Gazetenin dili, 1861 yılına kadar Krapar, daha sonrasında ise Krapar ve Աշխարհաբար (Aşharhapar/Modern Ermenice) olarak çift dilli bir şekilde yayımlanmıştır. Devgants Kardeşler, K. Srvantsdyan, Raffi, M. Ağapegyan, Bedros Madatyan ve Arsen Tohmahyan gibi yazarlar gazetede yazılar kaleme almışlardır. *Ardzvi Vasburagan*, Osmanlı ve Çarlık Rusyası'ndaki Ermenilere ve Ermeni köylerindeki eğitim-öğretim sorunlarına dikkat çekmiştir.⁴⁸⁵

Van, EDF'nin Anadolu coğrafyasında en çok süreli yayın çıkardığı yerdir. Çünkü burası EDF'nin en iyi örgütlendiği yerlerden biridir. İran'a sınırının olması ve Çarlık Rusyası'ndan yardım almaları EDF'nin burada güçlenmesinin başlıca etkenleridir. EDF tarafından Van Vilayeti dahilinde toplam 19 süreli yayın neşredilmiştir. Bu süreli yayınlar, yayımlandıkları yer, yayım tarihi, hangi periyotlarda yayımlandığı, yayım türü ve yayıncısıyla ilgili ulaştığımız bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

---

⁴⁸⁴ Matbaa, Ortaköy'den İstanbul'a taşınmıştır. 1855'te Gedikli Mustafa Paşa Han'da faaliyetlerini sürdürmüştür. Detaylı bilgi için bk. Teotig, 2012, s. 86.

⁴⁸⁵ Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 31; Մ. Ա. Բարխուդյան, 1986, էջ 29; Գարեգին Լեվոնյան, 1934, էջ 9:

Tablo 25. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Van'da Çıkarıldığı Süreli Yayınlar (1896-1915)⁴⁸⁶

Süreli Yayın Adı	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yayınlanma Sıklığı	Yayın Türü	Editör/İmtiyaz Sahibi/Yayıncı/Baskı
<i>Թրուցիկ Թերթ</i> [Trutsig Tert] (Broşür/İlan Gazetesi)	Van	1896-1897	-	-	Yay. EDF Van Komitesi
<i>Երկունք</i> [Yergunk] (Doğum Sancısı)	Van	1906-1907	Aylık	-	Ed. Gevont Meloyan Yay. Van Merkez Komitesi Yayın Organı
<i>Մայրիկ-Բիլ-Խայր</i> [Sabah- ÜL Hayr] (Sabah- ÜL Hayr)	Van	1906-1907	İki Haftalık	-	Yay. EDF Van Merkez Komitesi Ed. Aram Manugyan, Goms (Vahan Papazyan), Sarkis Parseğyan (Şamil), Tavit Papazyan, Gevont Meloyan, Silak (Armenag Hohigyan)
<i>Նոր Մերունք</i> ⁴⁸⁷ [Nor Serunt] (Yeni Nesil)	Van	1906-1909	İki Haftalık	Toplum Edebiyat Bilim	Ed. H. Manugyan, Hosrov Hancıyan, Vahram Der Boğosyan, Aram Şalcıyan
<i>Ազատ Խօսք</i> [Azad Hosk] (Hür Söz)	Van	1907-1908	Aylık	-	-
<i>Հայեացք</i> ⁴⁸⁸ [Hayatsk] (Bakış)	Van	1907-1908	15 Günlük	Toplum İktisat Siyaset Edebiyat	Ed. Tavit Papazyan, Krikor Hılğatyan
<i>Չարթիք</i> [Zartir] (Uyan)	Van	1908	İki Haftalık	-	Yay. Yeni Nesil Organ
<i>Յորձանք</i> ⁴⁸⁹ [Hortsank] (Anafor)	Van	1908-1910	İki Haftalık	Siyaset Eleştiri Toplum	Yay. Nor Serunt Grubu Ed. Mefisdofel
<i>Արծուիկ</i> [Arzvig] (Kartal Yavrusu)	Van	1908-1909	Aylık	-	Yay. Varak Okulu Öğretmenleri
<i>Աշխատանք</i> ⁴⁹⁰ [Aşhadank] (Emek)	Van	1910-1915	Haftalık	Edebiyat Siyaset İktisat	İmt. Setrag Tokmacıyan Ed. İşhan Mikayeli, Armenag Maksabedian, Parunag Gabudigyan, Onnig Mhitaryan, Hmayag Manugyan Bsk. Barseğyan
<i>Տեղեկատու</i> [Değegadu] (Bülten)	Van	1915	-	Gizli Gazete	Yay. Van Gençlik Derneği
<i>Կոհակ</i> ⁴⁹¹ [Gohag] (Dev Dalgası)	Çatak Van	1907-1909	15 günlük	-	Yay. Angah Dikris Grubu

⁴⁸⁶ Մ. Ա. Բարդյան, 1986, էջ 60-81; Հ. Ռափայել Կարապետեան, 1924, էջ 12-69; Մարիամ Հովսեփյան, 2014, էջ 77-79; Հովսեփյան Մարիամ Վոսմի, 2016, էջ 26-62; Ա. Խառատյան, Լ. Գևորգյան, 2017, էջ 608-617; Գարեգին Լեվոնյան, 1934, էջ 61; Արտաշես Տեր Խաչատուրեան, 2014, էջ 414-623; Zakarya Mildanoğlu, 2014, s. 84-107; Հայկական Շարունակական Հրատարակությունների Համահավաք Գրացուցակ, <https://tert.nla.am/>

⁴⁸⁷ Detaylı bilgi için bk. **Նոր Մերունք**, Ա. Տարի, Թիւ 12, 1 Մայիս 1907:

⁴⁸⁸ Detaylı bilgi için bk. **Հայեացք**, Ա. Տարի, Թիւ 13, 1 Յուլիս 1907:

⁴⁸⁹ Detaylı bilgi için bk. **Յորձանք**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1 Փետրուար 1908:

⁴⁹⁰ Detaylı bilgi için bk. **Աշխատանք**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 7 Նոյեմբեր 1910:

⁴⁹¹ Detaylı bilgi için bk. **Կոհակ**, Ա. Տարի, Թիւ 6, 1 Յունիս 1907:

Tablo 25. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Van'da Çıkardığı Süreli Yayınlar (1896-1915) (Devamı)

Süreli Yayın Adı	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yayınlanma Sıklığı	Yayın Türü	Editör/İmtiyaz Sahibi/Yayıncı/Baskı
<i>Անկախ Տղաքի</i> ⁴⁹² [<i>Angah Dikris</i>] (Bağımsız Dicle)	Çatak	1907-1909	Aylık	-	Ed. Hosrov Hançıryan, Hovsep Çoloyan, Mihran Der Markaryan, Samuel Mesrobyan, Hovhannes
<i>Տղաքի</i> [<i>Dikris</i>] (Dicle)	Çatak	1907-1909	Aylık	-	Ed. Dikran Pağtasaryan, Tavit Tovmasyan, Hovsep Çoloyan, H. Mıgırdıçyan
<i>Ժայռ</i> [<i>Jayr</i>] (Kaya)	Çatak	1907	15 günlük	-	Yay. Dikris (Dicle) Grubu
<i>Ծովաղ</i> ⁴⁹³ [<i>Dzovag</i>] (Göl)	Gevaş	1908-1909	15 günlük	-	Ed. Parunag Gabudigyan, Tavit Papazyan, Aram Safrasyan Yay. Dzovag Kültür Cemiyeti
<i>Կոնուզ</i> [<i>Godos</i>] (Boynuz)	Akdamar	1908-1909	15 Günlük	Mizah	Ed. Haygag Gosoyyan, Aram Şalcıyan, Hovsep Hılğatyan
<i>Արյան Ձայն</i> [<i>Aryan Tsayn</i>] (Kanın Sesi)	Akdamar	1905	Süreli Yayın	-	Ed. Yay. İşhan Mikayeli (Nigol Mikayelyan)
<i>Կռիվ</i> ⁴⁹⁴ [<i>Griv</i>] (Kavga)	Akdamar	1907-1908	15 Günlük	Öğrenci Dergisi	-

Tablo 25'deki veriler, EDF'nin Van'daki süreli yayınlarının Van merkez, Çatak, Gevaş ve Akdamar'da yayımlandığına işaret etmektedir. EDF'ye ait ilk süreli yayın olan *Թռուցիկ Թերթ* (*Trutsig Tert*) ise 1896 yılında yayımlanmaya başlamıştır. Sonrasındaki süreçte, EDF'nin bizzat kendi yayın organları ve komitayı dolaylı yoldan destekleyen çok sayıda süreli yayın Van'da ortaya çıkmıştır.

3.3. AŞHADANK GAZETESİ VE VAN İSYANI (1915)

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Osmanlı Devleti'nin uğraştığı en önemli iç meselelerden biri de 1915'teki Van İsyanı'dır. Bu isyan hareketiyle ilgili pek çok eser kaleme alınmış olsa da tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Bu bağlamda, araştırma konumuz olan *Aşhadank* gazetesi, 1915 yılının Nisan-Mayıs aylarında Van'da yaşanan

⁴⁹² Detaylı bilgi için bk. **Անկախ Տղաքի**, Ա. Տարի, Թիւ 1, 1 Յունուար 1909:

⁴⁹³ Detaylı bilgi için bk. **Ծովաղ**, Ա. Տարի, Թիւ 12, 7 Մայիս 1908:

⁴⁹⁴ Detaylı bilgi için bk. **Կռիվ**, Ա. Տարի, Թիւ 4-5, 12 Փետրուար 1907:

olayları gün gün aktardığı için önemli bir kaynaktır. 1915'te Van'da yaşanan olaylara geçmeden önce ilgili gazetenin biçim ve içerik özellikleri ele alınacaktır.

3.3.1. *Aşhadank* Gazetesi'nin Biçim ve İçerik Özellikleri

Aşhadank gazetesi yayın hayatına 7 Kasım 1910 tarihinde başlamıştır. Derginin editörü ve müdürü İşhan Mikayelyan⁴⁹⁵ (1883-1915)'dir.⁴⁹⁶ 1915'teki Van İsyanı esnasında, Mikayelyan'ın hayatını kaybetmesinden sonra bu görevi Hmayag Manugyan⁴⁹⁷ (1888-1920) üstlenmiştir.⁴⁹⁸ Ayrıca editoryal kadrosunda, Armenag Maksabedian, Parunag Gabudigyan, Haygag Gosoyan ve Onnig Mhitaryan da yer almaktadır.⁴⁹⁹ Haftalık bir gazete olan *Aşhadank*, ilk sayfasında başlığın hemen altında edebî, siyasi ve iktisadi konularda yayın yaptığı bilgisini vermektedir.⁵⁰⁰ Daha sonra üç günlük olarak da yayımlanmıştır. Gazete, 4-16 sayfa aralığında ilk olarak 29x21 cm, sonrasında 40x22 cm ebatlarında Parseğyan matbaasında basılmıştır.⁵⁰¹ *Aşhadank*'ın dili 1913'e kadar sadece Batı Ermenice'dir. 1913 yılındaki 29. sayıdan itibaren bazı haberler Osmanlı Türkçesi olarak da neşredilmiştir.⁵⁰² Gazetenin farklı coğrafi bölgelere de dağıtımını gerçekleştirilmekteydi. *Aşhadank*'ın fiyatı, coğrafi bölgelere göre değişiklik göstermekteydi: Van Vilayeti'nde 40 guruş, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde 50 guruş, yurtdışında 15 frank ve Rusya'da 5 ruble.⁵⁰³

---

⁴⁹⁵ İşhan Mikayelyan, Vani İşhan ya da Nigol Boğosyan olarak da bilinmektedir. 1883 yılında Şuşa'da doğdu. Şuşa ve Erivan'daki psikoposluk okullarında eğitim aldı. Aleksandropol ve Kars'ta EDF için faaliyetler yürüttü. 1904'te Van'a görevlendirildi. 1910 yılında *Aşhadank* gazetesinde çalışmaya başladı. Hayatını kaybettiği tarih olan 1915'e kadar Van'da faaliyet gösterdi. Detaylı bilgi için bk. Հովսեփյան Մարիամ Վռամի, 2016, էջ 27-29:

⁴⁹⁶ Աշխատանք, 7 Նոյեմբեր 1910:

⁴⁹⁷ Hmayag Manugyan, 1888 yılında Van'da dünyaya geldi. Eğitimini Van'da ve İstanbul'da tamamladı. Manugyan toplumsal faaliyetlerini Van ve Erivan'da gerçekleştirdi. *Aşhadank* gazetesinin editoryal kadrosunda yer aldı. EDF'nin Van Merkez Komitesi'nde görev yaptı. 1920 yılının Mart ayında Erivan'da öldü. Detaylı bilgi için bk. Հմայակ Մանուկեան, 1937, էջ 51:

⁴⁹⁸ Ա. Խառատյան, Լ. Գևորգյան, 2017, էջ 617:

⁴⁹⁹ Հովսեփյան Մարիամ Վռամի, 2016, էջ 29-30; Գարեգին Լեվոնյան, 1934, էջ 61:

⁵⁰⁰ Աշխատանք, 7 Նոյեմբեր 1910:

⁵⁰¹ Մ. Ա. Բաբլոյան, 1986, էջ 81:

⁵⁰² Աշխատանք, 1 Յունիս 1913:

⁵⁰³ Աշխատանք, 14 Նոյեմբեր 1910:

Resim 1. *Aşhadank* Gazetesi Matbaasına Ait Bir GörSEL⁵⁰⁴

Aşhadank gazetesinin sahiplik yapısına baktığımızda, EDF'nin Van Merkez Komitesi yayın organı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁵ Gazete, Van Vilayeti ile ilgili çeşitli konuları işlemiştir. *Aşhadank*, 1913 yılına kadar Osmanlı topraklarında yayımlanan tipik Ermeni süreli yayınlar gibi reformlar ve Osmanlı Ermenileri için hak eşitliği konusu üzerine eğilmekteydi. 1913'den sonra yayın politikasını değiştiren gazete, daha çok siyasi konuları işlemeye başlamış ve 1915 yılında Van'da yaşanan olayları "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" yazı dizisi altında okuyuculara aktarmıştır. Bu yazı dizisiyle Van'da gerçekleştirilen tedhiş hareketlerinin okuyucuları tarafından Van'ın "savunulması" ve "kurtuluş mücadelesi" yanılığısıyla algılanmasını sağlamak amacı güdülmüş ve halka (devlete karşı çıkmak için gereksinim duydukları) direnç ruhu aşılarmaya çalışılmıştır. Buna ek olarak "İntikam" çığıkları atarak "Ermenistan"ın özgürlüğü ve kurtuluşu için Ermeni halkına harekete geçme çağrısında bulunmuştur.⁵⁰⁶ Milliyetçi ve saldırgan bir ideolojiye sahip olan *Aşhadank* gazetesi, EDF'nin Van ve

⁵⁰⁴ Հմայեակ Մանուկեան, 1937, էջ 62:

⁵⁰⁵ Հովսեփյան Մարիամ Վռամի, 2016, էջ 26:

⁵⁰⁶ Մարիամ Հովսեփյան, 2014, էջ 77-79; Հովսեփյան Մարիամ Վռամի, 2016, էջ 61:

çevresinde örgütlenmesinde ve etkili olmasında önemli rol oynamıştır.⁵⁰⁷ 1915 yılında yayın hayatına son veren *Aşhadank* gazetesi, yaklaşık bir yıl sonra aynı adla Erivan’da yeniden yayımlanmaya başlamıştır.⁵⁰⁸

Resim 2. *Aşhadank* Gazetesi’nin 7 Ekim 1910 Tarihli İlk Sayısına Ait Bir Görsel⁵⁰⁹

Yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda, *Aşhadank* gazetesinin 1910, 1911, 1913 ve 1915 yıllarına ait sayılarına ulaşılmıştır. Bu sayıların tamamı incelenmiş ve öne çıkan haber başlıkları tespit edilmiş ve bu başlıklar tablolştırılarak aşağıda sunulmuştur:

⁵⁰⁷ Gazetenin yayın politikası hakkında detaylı bilgi edinmek için bk. “Մեր Նպատակը”, *Աշխատանք*, Ա. Տարի, Թիւ 1, 7 Նոյեմբեր 1910, էջ 3-6:

⁵⁰⁸ Detaylı bilgi için bk. *Աշխատանք*, Ա. Տարի, Թիւ 1, 4 Մայիս 1916, էջ 1:

⁵⁰⁹ *Աշխատանք*, 7 Նոյեմբեր 1910, էջ 1:

Tablo 26. Aşhadank Gazetesi'nde Öne Çıkan Haber Başlıkları (1910-1915)

1910 ⁵¹⁰	1911 ⁵¹¹	1913 ⁵¹²	1915 ⁵¹³
Amacımız	1910	Doktor Levon Cingözyan	Tarihi Bir İntikamın Unutulmaz Günleri
Kürtler	Kazamızda Eğitim Faaliyeti	Güncel Konuşmalar	Türk Savaşı
Portukalyan'ın Devrimciliği	Kaza Hayatı	Arazi İstilaları	Tarihi Belgeler
Edebi Denemeler	Editöre Mektup	Bitlis Vilayeti	Ermeni Halkına
Haberler	<i>Hayrenik</i>	Editöre Mektup	<i>Aşhadank</i>
Soygunculuklar	<i>Troşag</i>	Yazışmalar	İtalya Avusturya'ya Savaş İlan Etti
Devlet Hayatı	<i>Azadamard</i>	Adli Yargılama Örnekleri	Yeni Hayatın Eşiğinde
Posta Kutusu	<i>Şant</i>	Kaza'daki ve Van'daki Hayat	İntikam Gecesi
Bağışlar	<i>Aravod</i>	Van	Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar
İlan Şartları	1910-1911 Yılları Arasında Ulusal Hayatımız	Van Eyalet Meclisi Seçimi	Çeşitli Haberler
<i>Azadamard</i>	Kazalarda Eğitim Çalışmaları	Son Haberler	Yerel Haberler
Balkan Karışıklıkları	İstanbul'da Ermeni Hayatı	96'daki Şehitlerin Yıldönümü	Muhabirlerimiz
<i>Aşhadank</i>	Aklın Titanı	Toplumun Görevi	Rus Otel
Pazar Vaazları	İç Haberler	Posta Kutusu	Genelge
Aklın Titanı	Duyurular	<i>Troşag</i>	Biz ve Kurtarıcılarımız
Editöre Mektup	<i>Aşhadank</i>	3 Haziran	Kayıplarımız
<i>Troşag</i>	Ulusal Basın	Yeni Nesilimiz	Türk Yurttaşlarına
Basın	Varak Koleji'nin Elli Yıllık Jübile Bülteni	<i>Yergunk</i>	Ermeni Toplumuna
Şadah Kazası'ndaki Eğitim Çalışmaları	Dış Haberler	Vasburagan'daki Vakalar	Tüm Grup Liderlerine
İç Haberler	Yerel Haberler	Şadah'daki Ermeni Halkının Anıtı	Van'daki Yeni Kurulmuş Hükümet
Dış Haberler	Belediyemiz ve Seçim	Duyuru	İstanbul'da Kitleli Tutuklamalar
<i>Şant</i>	Türk Basını	<i>Aşhadank</i> Matbaası	Büyük Şehitlerin Zafer Cenazesi
<i>Aravod</i>	Haberler	Mevcut Durum	Talimatlar
<i>Hayrenik</i>	<i>Hasger</i>	96'daki Şehitlerin 17. Yıldönümü	Tören
Van Ermeni Toplumuna Çağrı	<i>Haraç</i>	Van'daki Azad-Luys Kütüphanesi'nin Yıllık Raporu	Editöre Mektup

⁵¹⁰ Աշխատանք, Ա. Տարի, 1910, Թիւ 1-2-3-4-5-6-7-8:

⁵¹¹ Աշխատանք, Բ. Տարի, 1911, Թիւ 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30:

⁵¹² Աշխատանք, Գ. Տարի, 1913, Թիւ 29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50; Աշխատանք, Դ. Տարի, 1913, Թիւ 1-2-3-4-5-6-7-8:

⁵¹³ Աշխատանք, Ե. Տարի, 1915, Թիւ 16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-31-32-33:

Tablo 26. Aşhadank Gazetesi'nde Öne Çıkan Haber Başlıkları (1910-1915) (Devamı)

1910	1911	1913	1915
Kafkasya'daki Tutukluların Yararına Bağış	Hayots Tsor	Avrupa ve Ermeni Sorunu	İstanbul'un Durumu
	Varak Manastırı	İstatistik	Çanakale Çarpışmaları
	Balkan Karışıklıkları	Raffi'nin Ölümünün 25. Yıl Dönümü	İtalya'nın Konumu
	Eğitim Sorunu	Ayrıcalıklı Silah Tüccarı	Avrupa Savaşı
	Hayatımızdan	Raffi	Rusların Başarıları
	Van'daki Tiyatrolar	Yeni Eğitim Dönemi	Ermenistan'ın Durumu
	Bitlis'te Meclis-i Umumi-yi Nasıl Seçiyorlar?	Van Hapishanesi	Savunma İşi
	Vasburagan Birleşik Merkez Okulu	Kaza Piskoposluğu İstatistikleri	Şadah'daki Çarpışmaların Başlangıcı
	İstanbul Mektupları	Van'daki Dominigyan Okulu	Yeni Kurbanlar
	Diyarbakır'dan Bir Mektup	29 Haziran Töreni	Van'daki Çarpışmalar
	Gevaş'da Meclis-i İdare ve Meclis-i Muhakeme Üyelerinin Seçimi	10 Temmuz'un Beşinci Yıldönümü	Van'daki Olaylar
	Pazar Vaazları	Bağış	Karadeniz Kıyılarından
	Osmanlı Üniversitesi	Garcıgan'daki Son Olaylar	İtalyan Savaşı
	Mogs'da Eğitim Faaliyeti	Cülamerig Kazası'nın İstatistikleri	Ermeni Gönüllülerine
	Basın	Ermeniler Nasıl Tatmin Olur?	Aşağı Gargar'daki Ermeni Köylerinin Kundaklanması ve Soyulması
	Meryem Ana Köyü'nün Geçmişi ve Bugünkü Eğitim Durumu	Uluslararası Bayram	Kahraman ve Yağmacı
	Bir Jübile	Dış Göç	Aşhadank Yayın Kurulundan
	Mogs'daki Mütevelli Heyeti Ne Yaptı?	Temsilciler Meclisi	Kafkasya Ermeni Yardımı
	Posta Kutusu	Usanoğ	Erzurum'daki Durum
	Acenteler ve Aboneler	Diran Gazigyan	Bitlis'e Doğru
	Yurttaşlarıma	Geçen Eğitim Öğretim Yılı	Duyuru
	Kafkasya Ermeni Mahkumlarına Yardım Hediyeledi	Yeni Mahalli İdare Seçimleri Vesilesiyle	Barışın Dört Kurbanı
	İlkelerimizi Oluşturalım	Zitun Kardeşler	Boğos (Kotot)
	Merkez Yaşamalı	Ermenistan ve Rus Diplomasisi	İlk Kıymetli Kurbanlar
	Yeni Seçilen Van Valisine Açık Mektup	Akademi	Anılar
	Özgürlükten Sonra Mogs'un Ekonomik Durumu Gerilemedi	Yeni Eğitim Yılı	Şehit İşhan
	Aşhadank'ın Telgrafları	Vali Tahsin Bey'e Açık Mektup	Mihran'ın Hayatından Anılar
	Okul Hayatından	"Union" Sigorta Şirketi	İşhan Mikayelyan
	Topoğrafya	Yeremyan Koleji'nin 36. Eğitim-Öğretim Yılı Açılış Töreni	Vahan Hranyan

Tablo 26. Aşhadank Gazetesi'nde Öne Çıkan Haber Başlıkları (1910-1915) (Devamı)

1910	1911	1913	1915
	Çağrı	<i>Haraç</i>	İşhan'ın Anısına
	Telgraflar	Yıllık Bülten	İçişleri Bakanlığına Telgraf
	Temsilciler Meclisimiz	Eğitim Faaliyetimiz	Açık Mektup
	Osmanlı Parlamentosu	Yurttaşlar	Kazalardaki Vaziyet
	Sosyalist	Coğrafya Ders Kitabı	Amerika ve Almanya
	Sosyalist Kongre	Kürt Hareketleri	Ermeni Okulu ve Eğitimi
	Mektuplar	Haftalık Hayat	Hnus Katliamı
	Yazışmalar	Haftalık Haberler	Van Vilayeti Yetkililerinin Listesi
	Van'daki Hayattan	Telgraflar	Alzavaz Bölgesi Nüfus Sayımı
	Ermeni Hayatından	<i>Hayrenik</i>	Ermeni Hayatı
	Ziraat	Şakir'e Suikast	Garcıganlı Vartan
	Sanat	Basın	<i>Aşhadank</i> 'in Aboneliği Açıldı
	Editoryal	İstanbul Ermeni Ağalarının Faaliyetlerinden	Setrag Pastırmacıyan'ın Öldürülmesi
	Tiyatro	Uluslararası İki Büyük Jübile	Ermenistan'ın Özerkliği
	Son Dakika	Ermeni Yazışmaları	Amerikan Hastanesi
	Patrikhanelerin Önergeleri	<i>Şant</i>	Akdamar Adası'nda
	Son Haberler	Adalet Nerede?	Posta Kutusu
	Şiir	Vozim'in Durumu	Ermeniler Yeni Bir Tehlikeyle Karşı Karşıya
	Ormanyan ve Katolik Sorunu	Mir Mhe'nin Suikastı	1000 Yetim
	İlan	Savaş Şarkısı	Bitlis'teki Ermenilik
	İran	Mevcudiyetimizin Hakkı	Üzücü Haberler
	İstatistik	Ermeni Matbaacılığı Yeni Ermeni Tarihinin Temel Taşdır	Şehit Olmuş Arkadaşım
	Okul	Yerel Şarkılar	Şadah Şehitleri
	Günlük Hayat	1858-1913 Yılları Arasında Van'da Basın	Valilik Mektubu
	Görevimiz	96'dan Önce Van'ın Zihinsel Profili	Hezo'nun Ölümü
	Arazi Sorunu	Krikor Naregatsi	Haydut Hezo
	Yeramyran Okulu	1870-1913 Yılları Arasında Van'da Ermeni Tiyatrosu	Taziyeler
	Kanunlar	Nahabed Kuçag	Bağış
	Kırsal Bir Miting	Van'daki Eğitimin Şafağı	
	Santhyan Okulu	1820-1913 Yılları Arasında Van'da Ermeni Okulları	
	Ekonomik Kriz	Simon Zavaryan	
	Şikayetler Artıyor	Hilal Aşireti'nin İmhasının Detayları	

Tablo 26. Aşhadank Gazetesi'nde Öne Çıkan Haber Başlıkları (1910-1915) (Devamı)

1910	1911	1913	1915
	Alman Çevresinden	Açık Mektup	
		Mıgırdiç Portukalyan'ın Jübilesi	
		İstanbul'dan Mektup	
		Zenginlerimiz	
		Zavaryan Ziraat Okulu	
		Gerçekler	
		Artugış Haçadur Krikoryan	
		Büyük Çay Dükkânı	
		Vali'nin Telgrafı Vesilesiyle	
		Gerekli Bir Açıklama	
		İkinci Açık Mektup	
		Toprak Sorunu Hakkında	
		Zavaryan Fon	
		Zavaryan'ın Annesi Pağzank	
		Seçimler ve Ulusal Dayanışma	
		Özgür Fikirler	
		Ermeni Sorunu'nun Güncel Durumu	
		Resmî Faaliyetler	
		Fransızca Dersler	
		Merkezi Hükümet ve Bizim Taleplerimiz	
		Devrimci Bir Nefes Eğitimci M. Portukalyan	
		M. Portukalyan Kimdir?	
		Başkale'de Çözülen Topraklar ve Çeşitli Sorunlar	
		Ağpag'ın Göçmen Ermenilerine Doğrudan Çağrı	
		İngilizce Dil Dersleri	
		Singer	
		Boykot Yolu	
		Amerika'da Yaşayan Vanlı Taşnaklar	

7 Kasım 1910 tarihinde yayın hayatına başlayan *Aşhadank*'ın ilk haber başlığı “Amacımız”dır. Bu başlık altında, gazetenin yayın politikası hakkında bilgiler verilmiştir. 1910 yılında “İç Haberler”, “Dış Haberler”, “Devlet Hayatı” ve “Duyurular” başlıkları altında çeşitli haberler neşredilmiştir. “Kürtler”, “Edebî Denemeler” ve “Soygunculuklar” adlarıyla da yazılar kaleme alınmıştır. Ayrıca Şadah'daki eğitim

faaliyetleri “Şadah Kazası’ndaki Eğitim Çalışmaları”, Balkan coğrafyasında yaşanan olaylar “Balkan Karışıklıkları” ve meşhur Ermeni siyasi aktivist Portukalyan’la ilgili “Portukalyan’ın Devrimciliği” başlıkları altında haber yazıları sunulmuştur. Bunların yanı sıra *Azadamard*, *Troşag*, *Şant*, *Aravod* ve *Hayrenik* gibi EDF süreli yayınlarının reklamları da yapılmıştır.

1911 yılında yayımlanan haberleri “Editoryal”, “İç Haberler”, “Dış Haberler” ve “Duyurular” olarak dörde ayırmak mümkündür. “Yerel Haberler”, “Taşra’daki Hayat”, “Van’daki Hayattan”, “Kazamızda Eğitim Faaliyeti”, “Kaza Hayatı”, “Kazalarda Eğitim Çalışmaları”, “Hayots Tsor”, “Eğitim Sorunu”, “Van’daki Tiyatrolar”, “Vasburagan Birleşik Merkez Okulu”, “Yeramyan Okulu”, “Santhdyan Okulu”, “Mogs’da Eğitim Faaliyeti” ve “Varak Manastırı” başlıkları içerisinde Van’daki Ermenilerin sosyo-kültürel ve dinî hayatlarına dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıca “Basın”, “Parti” ve “Osmanlı Parlamentosu” adı altında birtakım yazılar yayımlanmıştır. Bunun yanı sıra “Son Haberler” başlığı altında, son dakika gelişmeleri okuyucuya aktarılmıştır. “1910” başlığı içerisinde, 1910 yılında yaşanan olayların genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. “Duyurular” başlığında ise EDF’ye ait süreli yayınların reklamına devam edilmiştir.

1913 yılında *Aşhadank*’ın Ermenice ve Osmanlı Türkçesi ile çift dilli yayın yapmaya başladığı tespit edilmiştir. Ancak Osmanlı Türkçesi ile Ermenice haberlerin içerik olarak farklı olması ve siyasi konuların Osmanlı Türkçesi haberlerde işlenmemesi, gazetenin yayın politikasının saklı tutulmaya çalışıldığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. 1913 yılına ait haber başlıkları incelendiğinde, “Güncel Konuşmalar”, “Editöre Mektup”, “Yazışmalar”, “Son Haberler”, “Kaza’daki ve Van’daki Hayat”, “İstatistik”, “Posta Kutusu”, “Duyuru”, “Telgraflar”, “Basın”, “Haftalık Hayat” ve “Haftalık Haberler” başlıkları altında çeşitli haberlerin neşredildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca toprak sorunu, seçimler, adalet ve eğitim temalı haberler de

yayımlanmıştır. Van'daki Ermenilerin basın, tiyatro ve okullarını konu alan yazı dizileri de gazetede önemli yer tutmaktadır. 1913 yılından itibaren siyasi konuların daha çok işlenmeye başlandığı gözlemlenmiştir. Bu dönemde, Ermeni sorunu ile ilgili yazılar kaleme alınmıştır. Ayrıca EDF'nin liderlerinden Zavaryan, ayrılıkçı hareketin fikir babası olan Mıgırdiç Portukalyan ve Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda etkili olan Raffi hakkında birtakım yazılar neşredilmiştir. Bunların yanı sıra 1896'daki Van İsyanı sırasında hayatını kaybeden Ermeniler hakkında "96'daki Şehitlerin Yıldönümü" ve "96'daki Şehitlerin 17. Yıldönümü" başlıkları altında yazılar çıkmıştır. Dikkat çekici bir diğer husus, Ermenilerin gerçekleştirdiği tedhiş eylemleri de gazetede haber konusu yapılmıştır: "Şakir'in Suikastı", "Mir Mhe'nin Suikastı" ve "Hilal Aşireti'nin İmhasının Detayları".

1915 yılına gelindiğinde, Birinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle *Aşhadank*'ın yayın politikasında siyasi konular ağırlık kazanmaya başlamıştır. Gazete, "Çeşitli Haberler", "Yerel Haberler", "Editöre Mektup", "Ermeni Hayatı" ve "Duyuru" başlıklarıyla haberler yayımlamıştır. 1915 yılı içerisinde, "Tarihî Belgeler" ve "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" başlıkları altında uzun yazı dizileri neşredilmiştir. Ayrıca Van İsyanı'nı konu alan çok sayıda haber de kaleme alınmıştır. Bu haberlerde, Ermeniler tarafından kurtarıcı olarak görülen Rusların Van'a girişi, Van'da Ermeni hükümetinin kuruluşu gibi konulara temas edilmiştir. Bunların yanı sıra EDF'nin önde gelen liderleri ile ilgili haberlere de çok sık bir şekilde yer verilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndaki cephele ve özellikle Çanakkale Muharebeleri hakkında da haberler yapılmıştır.

Sonuç olarak, edebî, siyasi ve iktisadi içerikli olduğunu anons eden *Aşhadank*'ın dönem dönem farklı yayın politikaları takip ettiği görülmektedir. Gazetenin tüm sayıları incelendiğinde, gazetenin aslında edebî ve iktisadi olmaktan çok siyasi içerikli olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca gazetenin halka Ermeni milliyetçiliğini aşılama ve EDF

propagandası yapma gibi misyonlarının da olduğu anlaşılmaktadır. Özetle, gazetenin yayın politikasının EDF'nin programında yer alan bağımsız “Ermenistan”ı kurma hayali doğrultusunda şekillendiği söylenebilir.

3.3.2. Van İsyanı'nın (1915) *Aşhadank* Gazetesinde Ele Alınışı

Aşhadank gazetesinin yaptığı haberleri ayrıntılarıyla irdelemeye başlamadan önce Van İsyanı'nın genel karakteristiğini Ermeni ve Türk tarihçilerin bakış açısından izlemek uygun olacaktır.

Ermeni tarih yazımında, Birinci Dünya Savaşı Seferberliği'nden 1915 Nisanı'na kadar yaşanan olaylarla ilgili çizilen genel tabloda şu bilgiler vardır:

Erzurum'da gerçekleşen EDF'nin Sekizinci Genel Kongresi'ne (Temmuz-Ağustos 1914) Osmanlı hükümet yetkililerinin de katıldığına, Osmanlı yetkililerinin Rusya'ya karşı isyan çıkarmaları konusunda kendilerinden destek istediklerine, ancak EDF'lilerin bu teklifi kabul etmediğine, bununla birlikte savaş çıkması durumunda bir Osmanlı vatandaşı olarak üzerlerine düşen görevleri yapacaklarına dair söz verdiklerine vurgu yapılmaktadır.⁵¹⁴

Christopher J. Walker, Hratch Dasnabedian, Anahide Ter Minassian, Raymond Kevorkian gibi araştırmacıların verilerini dikkate alırsak bu genel tabloda şöyle ayrıntıları da görmek mümkündür: Seferberlik ilan edildikten sonra çok sayıda Ermeninin Osmanlı ordusuna girdiği iddia edilse de sözünde durmayıp firar edenlerin olduğu, firar edenlerin bir kısmının Rusya'nın oluşturduğu gönüllü birliklere dahil oldukları konusunda bilgiler mevcuttur. Van'da gerçekleşen tedhiş olayları Kürt aşiretlerinin “masum” Ermenilerin üzerine ansızın saldırmasıyla başladığı öne

---

⁵¹⁴ Detaylı bilgi için bk. Christopher J. Walker, “World War I and the Armenian Genocide”, **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, Volume II, ed. Richard G. Hovannisian, Macmillan, Houndmills, 1997; Hratch Dasnabedian, 1990; Anahide Ter Minassian, “Van 1915”, çev. Sema Baraç, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, İstanbul, 2016; Raymond Kevorkian, **Ermeni Soykırımı**, çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

sürülmektedir. Ayrıca Van'da yaşanan olayların tüm sorumlusu olarak dönemin Van Valisi Cevdet Bey gösterilmektedir. İddiaya göre Cevdet Bey'in İşhan ve Vramyan'ı öldürtmesi Ermenilerin kendilerini savunmaları zorunluluğunu doğurmuştur.⁵¹⁵

Türk tarih yazımına göre ise Birinci Dünya Savaşı Seferberliği'nden 1915 Nisanı'na kadar Van'da yaşanan olaylar şöyle cereyan etmiştir:

1914 yılında (Temmuz-Ağustos) Erzurum'da toplanan EDF'nin Sekizinci Genel Kongresi'nde, Osmanlı hükümeti yetkilileri, Rusya'ya karşı kendileriyle ittifak yapmalarını EDF'den istemiş ancak bu teklifleri reddedilmiştir. Fakat EDF'liler, Rusya ile çıkacak bir savaşta, vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti'ni destekleyeceklerini söylemişlerdir.⁵¹⁶ Osmanlı hükümet yetkililerinin karşı karşıya kaldıkları bu tutum, Türk tarihçileri tarafından, EDF'nin planının Ruslarla ittifak yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Kongrede alınan kararlar, Osmanlı ordusunun istihbarat raporlarına şu şekilde yansımıştır: Ermeniler silahlanma faaliyetlerini sürdürecektir, savaş ilan edildikten sonra Osmanlı ordusunda görevli Ermeniler silahlarıyla birlikte Rus ordusuna firar edecek, Osmanlı askerî birliklerinin ilerlemesi durumunda Ermeniler sakin kalacak, eğer Osmanlı ordusu geri çekilir veya sabit bir noktaya gelirse gerilla çeteleriyle orduya zarar verilecektir.⁵¹⁷ Komitacılar bu plana uygun olarak, ilk dönemde dikkat çekmemek için silahsız bir şekilde firar etmeye başladılar, daha sonra Osmanlı ordusundan aldıkları silahlarla birlikte firar ettiler. Firar eden Ermeniler, Rusya'daki komitacılardan olan Antranig, Muşlu Simpad ve Vanlı Hamazsb'ın komutası altındaki gönüllü birliklere dahil oldular. Ruslar, Ermenileri gerçekleştirecekleri Anadolu harekâtında işlerini kolaylaştırmaları için kullanacaklardır. İran'a firar eden Ermeniler ise Hoy ve Dilman havalisindeki Rus

---

⁵¹⁵ Detaylı bilgi için bk. Christopher J. Walker, 1995; Hratch Dasnabedian, 1990; Anahide Ter Minassian, 2016; Raymond Kevorkian, 2015.

⁵¹⁶ Ergünöz Akçora, 1994, s. 150.

⁵¹⁷ BOA, DH. ŞFR, D. 441, G. 33; BOA, DH. ŞFR, D. 442, G. 36; Justin McCarthy vd., 2018, s. 197.

subayları tarafından eğitildiler. Rusların Ermeni gönüllü birlikleri ile Osmanlı topraklarına saldırmaları üzerine komitacılar da hükümet aleyhinde faaliyet göstermeye başladılar. Bu dönemde, çevre bölgelerden Van merkezine silahlı Ermenilerin toplanması için gayret gösterilmiştir.⁵¹⁸

Genel tablodaki bu bilgilere ilave olarak olayların arkasındaki gelişmelerin detaylarında, Saray'daki Seyyar Tümen Komutanı Kazım Özalp, 29 Kasım 1914 tarihinde 3. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta, tutuklanan iki casusun ifadesinden yola çıkarak bugünlerde Van ve havalisinde ayaklanma çıkacağını belirtmiştir.⁵¹⁹ Bu durumun farkında olan Van Valisi Cevdet Bey 1 Aralık'ta, Ermeni ileri gelenleriyle toplantı yaparak isyan hareketinin önüne geçmek için teşebbüste bulunmuştur:

Ermeni rüesasıyla [ileri gelenleriyle] görüştüm. Münasip vesilelerle ahvalden [durumdan] bahsettim. Ermeni ve İslam arasında vuku bulacak bir hadisenin Memalik-i Osmaniyye'deki [Osmanlı ülkesindeki] bütün Ermenileri müteessir edeceği [etkileyeceğinin] şüphesiz olduğunu bildirdim. Burası gibi muharebe-i katiyeye [muharebelerin kesin sonucuna] tesir olmayacak mahallerde vukua [bölgelerde meydana] gelecek musademattan mütevellit [çarpışmalardan doğacak] vaziyetlerin [durumların] pek çabuk tebeddül edeceğini [değişeceğini] anlattım. Ahali-i İslamiyesi [İslam ahalisi], vaziyet-i ahire [son durum] hakkında aşairin [aşiretlerin] mübalağalı ifadatından [abartarak anlatmalarından] ürtüklerinden, hüsn-ü netice hasil edecek icrası [iyi sonuç almanın] mümkün olamayacağını anladım. Ermenilerin bir hadise çıkarmamalarına itina ediyorum. Düşman "Kotor"dan ilerlemiş, bir kısım aşiret arz-ı itaatla [düşmana boyun eğerek] alay sancaklarını düşmana teslim etmiş olduklarından, Jandarma Fırkası [Tümeni]'nin uzun müddet müdafaa edemeyeceğini tahmin ediyorum. Aileleri Bitlis'e göndermeye başlayacağım.⁵²⁰

15 Aralık tarihli bir telgraftan, Ermeni komitacıların Reşadiye ve Karçıkan telgraf hatlarına zarar verdikleri anlaşılmaktadır.⁵²¹ Aynı tarihli başka bir telgrafta, Saray kasabasından ayrılan Ermeni komitacıların işgal ettikleri köylerde yaşayan ahaliye vahşice davrandıkları ve çekildikleri köylerden sadece birinde 55 kişiyi şehit ettikleri yazmaktadır. Ayrıca bu katliamlara ön ayak olanların Salmas'tan gelen ve

⁵¹⁸ Mehmet Kanar, 2001, s. 268; BOA, DH. ŞFR, D. 443, G. 26; BOA, DH. ŞFR, D. 445, G. 128.

⁵¹⁹ ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 2-54.

⁵²⁰ ATASE, BDH, Klasör No: 4, Dosya No: 23-A, Fihrist No: 4.

⁵²¹ BOA, DH. ŞFR, D. 48, G. 7.

Van'dan firar edip düşman saflarına katılan Ermeniler olduğu belirtilmektedir. 16 Aralık'ta Ermeni ayrılıkçılarının zarar verdiği Reşadiye telgraf hattının onarıldığı görülmektedir.⁵²² 17-19 Aralık günleri arasında Ermeni komitacılarıyla gerçekleşen çarpışmalar sonucunda, Osmanlı ordusu 400 kayıp ve yaralı bırakarak Saray'a çekilmiştir. Osmanlı saflarında savaşan Kürt göçebeler de yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁵²³ Sarıkamış Harekâtı'nın başladığı bir dönemde, Dahiliye Nezaretinin 20 Aralık'ta Van Valisi Cevdet Bey'e gönderdiği telgrafta, Reşadiye-Vastan ve Vastan-Van telgraf hatlarını kesen ve Pelli karakol kumandanını katleden komitacıların ve ayrıca Gevaş kaymakamı maiyyetindeki jandarmalarla Ermeni ayrılıkçılar arasında meydana gelen olayların iyice büyümeden önüne geçebilmek amacıyla sorumlularının cezalandırılması istenmiştir. 28 Aralık tarihli bir telgrafta, Van'daki bazı Ermeni köylerinin ayaklanmaya başladıkları ve Gevaş'a gitmekte olan kadı ile posta jandarmalarını şehit ettikleri öğrenilmiştir. Bu yüzden telgraf hattının güvenliğinin sağlanması istenmiştir. 30 Aralık'ta ise Gevaş yakınında bulunan Atalan köyü ile Çatak'ta bulunan Ermeni komitacıların memur, jandarma ve halktan bazı kişileri öldürdükleri haber alındığından bölgeye tedbir amaçlı vekaleten birinin gönderilmesi emredilmiştir.⁵²⁴

Sarıkamış bozgunundan sonra 1915 yılının Ocak ayında komitacı Ermeniler, jandarma birliklerine karşı gerçekleştirdikleri saldırılarla stratejik noktaları ele geçirmek için daha çok çaba sarf etmeye başlamışlardır. Şubat ayı içerisinde, Van'da çok sayıda tedhiş olayı meydana gelmiştir. Van'ın Tımar nahiyesinde koyun sayımının yapıldığı esnada Ermeni ayrılıkçılarının memurlara ateş açmaları üzerine olaylar başlamıştır. Bu olaylar, Gevaş ve Çatak kazalarını da etkilemiştir. İsyancılar telgraf hatlarını kesmenin yanı sıra Gevaş Kadısı İbrahim Hakkı Efendi ve Tımar nahiyesine bağlı Barat köyünde jandarma kumandanı olan Süleyman Bey ile yanındaki askerleri şehit etmişlerdir. Bu

---

⁵²² BOA, DH. ŞFR, D. 454, G. 19; BOA, DH. ŞFR, D. 453, G. 120.

⁵²³ Justin McCarthy vd., 2018, s. 210. Orijinal belge için bk. ATASE, BDH, Klasör No: 520, Dosya No: 2024, Fihrist No: 5.

⁵²⁴ BOA, DH. ŞFR, D. 48, G. 85; BOA, DH. ŞFR, D. 48, G. 182; BOA, DH. ŞFR, D. 48, G. 220; BOA, DH. ŞFR, D. 454, G. 105; BOA, DH. ŞFR, D. 454, G. 87; BOA, DH. ŞFR, D. 454, G. 94; BOA, DH. ŞFR, D. 455, G. 45; BOA, DH. ŞFR, D. 455, G. 134.

olaylar yaşanırken 18 Şubat'ta Van mebusu Vramyan, hükümet ile Ermeniler arasında ortaya çıkan gerginliğin nedenlerini belirttiği ve bunun giderilmesi için Ermeni milletinin taleplerini içeren bir muhtırayı Dahiliye Nezaretine göndermiştir. 27 Şubat'ta Adilcevaz'dan Van'a gelmekte olan Siirt gönüllülerinden oluşan 300 kişilik birlik, Arın köyü civarında Ermeni komitacılarının saldırısına uğramış ve 8 kişi şehit olmuştur.⁵²⁵

Osmanlı Devleti'nin Çanakkale, Irak ve Kafkasya Cephesi'nde savaştığı esnada İtilaf Devletleriyle eş zamanlı olarak Ermeni komitacıların Van'da isyan etmeleri dikkatlerden kaçmıyor.⁵²⁶ Nitekim konuyla ilgili, Ermeni tarihçi Louise Nalbandian'ın şu sözleri akla geliyor: “*Acil amacı gerçekleştirmek için genel bir isyan başlatmanın en uygun zamanı, Türkiye'nin savaş halinde olduğu zamandı...*”⁵²⁷

Mart ayı geldiğinde, İtilaf Devletleri Sina Cephesi'nin açılmasından sonra Osmanlı Devleti'ni cezalandırmak hatta başkentini işgal ederek devlete son vermek ve Rusya'ya yardım etmek için Çanakkale Seferine hazırlanırken Ermeni isyan hareketi Van Vilayeti'nin her tarafına yayılmıştı. Ayrıca isyancılar saldırılarını ve cinayetlerini planlı bir şekilde artırmaya başlamışlardı.⁵²⁸ 4 Mart 1915'te Mahmudi Kazası Kaymakamı'nın Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, Mahmudi'nin düşmandan kurtarıldıktan sonra ortaya çıkan vahim tablo açıkça ortaya konmuştur: Merkehu köyünde 41 erkek, 18 kadın; İştucu köyünde 7 erkek, 9 kadın isyancılar tarafından öldürülmüştür. Ayrıca 3 erkek ve 2 kadın yaralanmıştır. 16 Mart tarihli telgrafta, Çatak kazasındaki isyancı Ermenilerin Jandarma Karakolu'na saldırdığı ve telgraf hatlarına zarar verdiği yazmaktadır. Bunun üzerine bölgeye gönderilen askerî birlikler ile isyancılar arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Bu çatışmaların ortaya çıkış nedeni, Hovsep Çoloyan isimli bir komitacının silahıyla birlikte yakalanmasıdır.⁵²⁹ 17 Mart'ta, Van'a yaklaşık dört saat mesafede bulunan Tımar Kazası'nın İrmiye Köyü'nde koyun

⁵²⁵ Alpay Kabacalı, 2023, s. 66; BOA, DH. EUM. 2. Şb, D. 5, G. 11; BOA, DH. ŞFR, D. 461, G. 115; Azmi Süslü, 1990, s. 77; Justin McCarthy vd., 2018, s. 211.

⁵²⁶ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2004, s. 56; Hikmet Özdemir vd., 2005, s. 58.

⁵²⁷ Louise Nalbandian, 1975, p. 111.

⁵²⁸ Justin McCarthy, 2019, s. 148; Justin McCarthy vd., 2018, s. 213.

⁵²⁹ ATASE, BDH, Klasör No: 520, Dosya No: 2024, Fihrist No: 11-1'den akt. Kamuran Gürün, 2005, s. 294-295; ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 1-15.

sayımı esnasında tahsildar ve jandarmaya ateş açılmış ve bundan dolayı vilayetten gönderilen jandarma müfrezesi Ermeni eşkiyalarını bastırmıştır.⁵³⁰ 24 Mart tarihli telgrafta, Van'ın Poganiş köyündeki isyancılarla gecenin geç vakitlerine değin çarpışmaların yaşandığı belirtilmektedir. İsyancıların bulunduğu tepeleri gün ağarırken terk ettikleri görülmüştür. Çarpışmalar esnasında köyünü terk eden ahalinin geri dönmesi için jandarmalar görevlendirilmiştir.⁵³¹

16-17 Nisan 1915 tarihli telgrafta, Van Vilayeti'nin Çatak Kazası'ndaki Ermeni isyancılar, jandarma efradına ve karakollara saldırıp telgraf hatlarını kesmişlerdir. Başka bir telgrafta, Havasor'da çatışmaların başladığı, Erçek ve Tımar nahiyelerindeki Ermeni köylerinde olağan dışı olayların yaşandığı belirtilmiştir.⁵³² Vali Cevdet Bey, nisan ayının gelmesiyle birlikte, EDF liderlerine karşı harekete geçmiştir. Çünkü Cevdet Bey, EDF'li liderlerin tutuklanmasıyla isyan hareketinin bütünlüğünün bozulacağına inanmaktaydı. Van'da isyan hareketinin liderlerinden İşhan, isyancılarla görüşmek üzere Çatak'a yola çıkmış ve Hirj köyünde 16 Nisan'ı 17 Nisan'a bağlayan gece öldürülmüştür. Hükümetin ölüm emri verdiği dair bir kanıt olmasa da Ermeniler, bu olaydan Vali Cevdet Bey'i sorumlu tutmaktadırlar. Diğer EDF lideri Vramyan ise 17 Nisan'da tutuklanmıştır. Koruma altında İstanbul'a gönderildiği esnada Bitlis'te ortadan kaybolmuştur. İsyan hareketinin en önemli simalarından olan Aram Manugyan ise kaçmayı başarmıştır. Cevdet Bey'in komitanın ele başlarına yönelik faaliyetleri, bir süreliğine de olsa isyancıların örgütlenmesini kırması açısından önemlidir. İşhan ve Vramyan'ın ölümünden sonra tüm kontrol Aram Manugyan'ın eline geçmiştir. 20 Nisan'da isyan hareketi Van şehir merkezine ulaşmış ve böylece Aykesdan ve Eski Şehir'de çarpışmalar başlamıştır.⁵³³ İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'yi denizden geçemediği için karadan çıkarma yapmaya karar verdiği dönemde, Rus ordusunun Türk

⁵³⁰ ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 1-27; ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 1-32, 1-33; BOA, DH. ŞFR, D. 465, G. 90; BOA, DH. ŞFR, D. 465, G. 103.

⁵³¹ BOA, DH. ŞFR, D. 466, G. 23.

⁵³² ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 1-16; ATASE, BDH, Klasör No: 525, Dosya No: 2050, Fihrist No: 4; BOA, DH. ŞFR, D. 467, G. 116; BOA, DH. ŞFR, D. 467, G. 126; BOA, DH. ŞFR, D. 468, G. 35.

⁵³³ Justin McCarthy vd., 2018, s. 218-226; BOA, DH, ŞFR, D. 467, G. 125.

topraklarındaki işgalini Anadolu'nun içlerine doğru genişletme çabalarıyla birlikte isyan hareketi Van merkezine sıçramıştır.

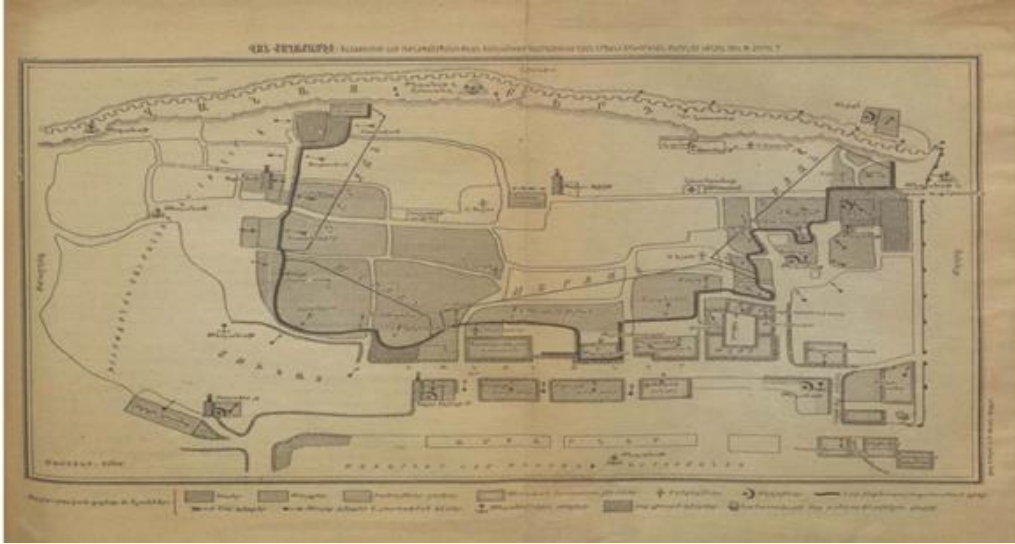
Aşhadank gazetesinde anlatılacak olaylar, isyanın en şiddetli şekilde yaşandığı yerler olan Van'ın Այկեսդան (Aykesdan/Bahçe) ve Քաղաքագետ (Kağakameç/Eski Şehir, Kale Bölgesi) bölgelerinde meydana gelmiştir. Aykesdan doğuda, Eski Şehir ise batıda, gölün kenarında yer almaktadır. Eski Şehir, evlerin birbirine bitişik olduğu, sokakları dar ve düzensiz olan bir yapıya sahipti. Burada pazar, devlet müesseseleri ve askerî depolar yer almaktaydı. Aykesdan ise bahçeler ve bağlarla çevrili evleri, geniş ve düzenli sokaklarıyla bilinmekteydi. Aykesdan yeni olduğu için koruyucu surları bulunmamaktaydı. Aslında etrafı çok sayıda bahçe ve bağlarla çevrelendiği için doğal bir koruması mevcuttu. Ermeni kaynaklarına göre Ermeniler, Aykesdan'ın doğusunda, Müslümanlar ise batı bölgelerinde yoğunluğa sahiptiler. Aykesdan'dan Eski Şehir'e uzanan ana caddenin doğu tarafı Ermenilerin, batı tarafı ise Müslümanların ve hükümetin elinde olduğu için iki nokta arasında iletişim kopukluğunun yaşandığı iddia edilmektedir. Bu yüzden Ermeni kaynakları, Aykesdan ve Eski Şehir'de meydana gelen olayları ikiye ayırmaktadırlar.⁵³⁴

Resim 3. Van Şehrini Gösteren Ermenice Bir Harita⁵³⁵

⁵³⁴ Ա.-Ղո, 1917, էջ 221-223:

⁵³⁵ Ա.-Ղո, 1917:

Resim 4. Քաղաքաւիշ (Eski Şehir)’i Gösteren Ermenice Bir Harita⁵³⁶

Van’da yaşananlarla ilgili detaylara geçmeden önce Ermeni isyancıların Aykesdan ve Eski Şehir’deki örgütlenmeleri ve silahlı isyancıların durumu hakkında bilgi vermek doğru olacaktır. Aykesdan’daki Ermeni isyancıların savunma bölgeleri yediye ayrılmıştır. Bu bölgelerin komutanları ve yardımcıları şunlardır:

Tablo 27. Aykesdan’daki Savunma Bölgelerinin Komutanları ve Yardımcıları⁵³⁷

BİRİNCİ BÖLGE	İKİNCİ BÖLGE	ÜÇÜNCÜ BÖLGE	DÖRDÜNCÜ BÖLGE	BEŞİNCİ BÖLGE	ALTINCI BÖLGE	YEDİNCİ BÖLGE
Nşan Nalpantyan	Panos Jamgoçyan	Melkeset Eynatyan	Kalud Dantsoyan	Nazaret Purnutyanyan	Rapayel Der Haçadryan	Ales Barsamyan
Garabed Saruhanyan	Rupen İsrayelyan	Misak Simonyan	Garabed Der Harutyunyan	Hagop Pazigyan		Krikor Pazigyan
	Karekin Vosgerçiyanyan	Hovhannes Manugyan				Mihran Hranyan
	Nşan Jamakordzyan	Vartan Kasbaryan				

Bu bölgelere bağlı mevziler ve bu mevzilerin liderleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

⁵³⁶ U.-ŕo, 1917:

⁵³⁷ U.-ŕo, 1917, էջ 225-231:

Tablo 28. Aykesdan'daki Ermeni Komitacılarının Mevzileri ve Liderleri⁵³⁸

BİRİNCİ BÖLGE		İKİNCİ BÖLGE		ÜÇÜNCÜ BÖLGE		DÖRDÜNCÜ BÖLGE	
MEVZİ	LİDER	MEVZİ	LİDER	MEVZİ	LİDER	MEVZİ	LİDER
Mantapuri Meşa	Minas Baloyan	Pirumyan'ın Evi	Ğasap Arşag	Zrvantyan'ın Evi	Kerim Çavuş	Canoyan'ın Evi	Yeğişe Nalpantyan
Haligyan'ın Evi	Zoçağa Salahyan	Polis Apo'nun Evi	Manug Barsamyan	Terlemezyan'ın Evi	Vahan Kaylyan	Amirhanyan'ın Evi	Vozmetsi Hovsep
Boleyan'ın Evi	Dikran Bneyan	Zaçal Mirki'nin Evi	Vahan Hatsakordzyan	Torkumyan'ın Evi	Mıgırdiç Pehrizyan	Manaseryan'ın Evi	Apel Harutyunyan
Dhertsi Sarkis'in Evi	Nşan Res-Melikyan	Sünetçiyen'ın Evi	Çoçağa Alamgalamyan	Vızvızyan'ın Evi	Vozmetsi Hampartsum	Şahbenderyan'ın Evi	Mıgırdiç Mıgırdiçyan
Yagupyan'ın Evi	Dikran Norduztsyan	Natanyan'ın Dutluğu	Yeprem Çrpşşıyan	Perperyan'ın Evi	Ğevont Apupalakyan	Şegoyan'ın Evi	Markar Hyusyan
Thertsi Nerso'nun Evi	Dikran Thertsyen	Sahag Bey'in Evi	Aram Purnazyen	Kuyumcubaşyan'ın Evi	Hovhannes Sarkisyan	Ağanigyan'ın Evi	Rupen Hyusyan
Salo'nun Kahvehanesi	Ğevont Jamgoçyan	Tovmazyen'ın Evi	Aram Şalçıyan	Yeğigyan'ın Evi	Nerses Mardirosyan	Şiroyan'ın Evi	Boğos Gotoyan
Badur'un Fırını	Tavit Çrağatsbanyan	Pale'nin Kahvehanesi	Arceştisi Knel	Malağyan'ın Evi	Sahag Pohsıryan	Der Haçadryan'ın Evi	Erzurumlu Sargisyan
Der Mıgırdiçyan'ın Evi	Ardaşes Hyusyan	Maksabedyan'ın Evi	Nşan Ağanigyan	Topal Ohanes'in Evi	Avedis Margosyan	Çantigyan'ın Evi	Vozmetsi Vartan
Aşo'nun Kahvehanesi	Dikran Çıtçıyan	Kaligyan'ın Evi	Armenag Jamakordzyan	Şmavonyan'ın Evi	Ğevont Ğazaryan		
Potigyan'ın Evi	Nazaret Sabuncuyan	Yavruyan'ın Evi	Hovhannes Ğazaryan	Purnutyen'ın Evi	Aram Şalçıyan		
Golod Tavit'in Evi	Yeğia Poyaçıyan	Noramıryan'ın Evi	Solgar Dikran	Turoyan'ın Evi	Vahan Sosoyan		
Gartalyan'ın Evi	Kalusd Miriçanyan	Smsaryan'ın Evi	Armenag Sarkisyan	Gadakçıyan'ın Evi	Bedros Rupenyan		
Farguzatyan'ın Evi	Armenag Areğtsyan	Otel	Hovhannes Aşçıyan	Mrodyan'ın Evi	Mıgırdiç Manugyan		
Misagyan'ın Evi	Adom Sabuncuyan	Nalpantyan'ın Evi	Mardiros Gotoyan	Dnkılçoyan'ın Evi	Yeğişe Vartanyan		
Çarçi Pağto'nun Evi	Tateos Bciçyan	Saraçyan'ın Evi	Gamsar Paylan	Sanoyan'ın Evi	Senekerim Sanoyan		
		Simon Terlemezyan'ın Evi	Tavit Çavuş	İso'nun Evi	Kasbar Mıgırdiçyan		
		Muhasapaçıyan'ın Evi	Vartan Bandigyan	Mrodyan'ın Evi	Mihran Musoyan		
				Hrimyan'ın Evi	Hovhannes Zabaryan		
				Şağoyan'ın Evi	Garabed Barigyan		

⁵³⁸ Ա.-Դօ, 1917, էջ 225-231:

Tablo 28. Aykesdan'daki Ermeni Komitacılarının Mevzileri ve Liderleri (Devamı)

BEŞİNCİ BÖLGE		ALTINCI BÖLGE		YEDİNCİ BÖLGE	
MEVZİ	LİDER	MEVZİ	LİDER	MEVZİ	LİDER
Kreştsyan'ın Evi	Arceştsi Garabed	Hiak Parseğ'in Evi	Dikran Bltentsi	Paşo'nun Evi	Melkon Kasbaryan
Tali-Patman'ın Evi	Mantantsi Zako	Solahyan'ın Evi	Hagop Gandalyan	Adle'nin Evi	Mihran Çinoyan
Tali-Patman'ın Evi	Hovhannes Ardamedtsyan	Der Haçadryan'ın Evi	Avedis Gandalyan	Ayicoğlu'nun Evi	Lorto Harutyun
Hatshamroğyan'ın Evi	Vozmetsi Manug	Hacı Malhas'ın Evi	Madteos D. Hovhannesy an		
Dbag'-Hero'nun Evi	Kyavartsi Pağtasar				
Ağvanyan'ın Evi	Ganknartsı Kaprel				
Husyan'ın Bahçesi	H. Pazigyan				
Husyan'ın Bahçesi	Armenag Gazazyan				
Drcoyan'ın Evi	Avedis Trçunyan				

Ermeni isyancıların yukarıda bahsi geçen savunma mevzilerinin yanı sıra bu mevzileri yöneten ve ihtiyaçlarına destek olan yönetim organları da bulunmaktaydı. Bu organlar arasından en mühimi mevzi çarpışmalarını organize eden “Askerî Komuta” olarak adlandırdıkları lider kadro idi. İlk olarak lider kadro üyeliğine Polkaratsi Krikor, Gaydzag Arakel ve Armenag Yekaryan seçilmiştir. Krikor ve Arakel EDF, Yekaryan ise ARP üyesiydi. Söz konusu kadronun danışmanlığını gelecekte sözde Van valisi olacak Aram Manugyan yürütmekteydi. İsyan sürecinde “Kızıl Haç Komitesi”, “Askerî Tedarik Komitesi” ve “Gıda Maddeleri Komitesi” olarak adlandırdıkları gruplar da teşkil etmişlerdi. Bunların yanı sıra “Askerî Komuta”ya silah ve teçhizat temini

konusunda yardımcı olabilmek için özel bir grup oluşturmuşlardı. Bu grubun üyeleri arasında Garabed Beylaryan, Tavit Papazyan, Vahram D. Boğosyan ve Dikran Terlemezyan bulunmaktaydı. Yukarıda anılan yönetim organlarının yöneticileri ve destekçileri şunlardı:

Tablo 29. Komitacı Ermenilerin Aykesdan'daki Örgütsel Yapısı⁵³⁹

ASKERÎ KOMUTA	KIZIL HAÇ KOMİTESİ	ASKERÎ TEDARİK KOMİTESİ	GIDA MADDELERİ KOMİTESİ
Polkaratsi Krikor	Doktor Sanfani (H. Çituni)	Kevork Sucuyan	Sebuh Hancıyan
Gaydzag Arakel	Doktor Haçig	Mıgırdiç Acemyan	Set Kapamacıyan
Armenag Yekaryan	Varaztad Teroyan	Hagop Jamakordzyan	Ğevont Çanıgyan
Panos Terlemezyan	Vartan Gzartmıyan	Simeon Şiroyan	Mikayel Minasyan
Hmayag Manugyan	Arşavir Avedağyan	Hmayag Tarpinyan	Mıgırdiç Çrpaşyan
Hovhannes Mhitaryan	Armenag Vuvunigyan	Tavit Bandigyan	Bedros Mozyan
Armenag Pohanyan		Sahag Şegoyan	Ağapeg Hamparyan
Hrant Kaligyan		Garabed Parseğyan	Rupen Şatvoryan
Garabed Acem-Haçoyan		Ğevont Vosgeriçyan	Papaz Arşavir
Kapriel Semerciyan		Garabed Meyhaneciyan	Garabed Karahanyan
		Kevork Hovnanyan	Hovsep Boçovyan
		Dikran Perper-Seferyan	Hagop Papazyan
			Mardiros Hanoyan

Anahide Ter Minassian'ın kullandığı kaynaklara göre “Askerî Komuta”yı “İstihbarat Bürosu” ve “Silah Dağıtım Bürosu” desteklemekteydi. EDF üyelerinden oluşan “İstihbarat Bürosu”nun üyeleri arasında *Aşhadank*'ın editörü Hmayag Manugyan, Onnig Mhitaryan ve Armenag Boğaryan bulunmaktadır. Ayrıca bu kişiler “Askerî Komuta”nın katiplik görevlerini de yürütmektedirler. “Silah Dağıtım Bürosu”nun üyeleri arasında ise EDF mensubu kuyumcu Tavit Papazyan, tüccar Vahram Der-Boğosyan, zanaatkar Garabed Beylaryan, kuyumcu Vahram Şiroyan ve

⁵³⁹ U.Պօ, 1917, էջ 233-236:

ARP mensubu zanaatkar Kapriel Semerciyan yer almaktadır. Van'daki "savunma" hareketinin kontrolü farklı siyasi örgütlerin katkısı olsa da EDF'nin elindedir.⁵⁴⁰

Van'daki Ermeni isyancıların niceliğiyle ilgili farklı kaynaklarda birbiriyle uyuşmayan, çelişkili yorumlara zemin oluşturabilecek rakamlar verilmektedir. Söz konusu sayısal verilen oluşturduğu tablo Ermeni araştırmacıların çalışmasında şöyledir: Onnig Mukhitarian eserinde, Aykesdan'da 1.053 isyancının olduğunu söylemektedir.⁵⁴¹ Haig Gossoian'a göre Eski Şehir'deki isyancıların sayısı 3.500'dür.⁵⁴² EDF tarihçisi Hratch Dasnabedian 800 isyancının varlığından bahsetmektedir.⁵⁴³ Ermeni Katolikosu V. Kevork ise Van'da 10.000 silahlı Ermeninin Türklere karşı savaştığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Aram Manugyan şehre giren Ermenilerin sayısını 30.000 olarak telaffuz etmektedir.⁵⁴⁴

İsyancıların sayısı hakkında Osmanlı belgelerinde de bilgiler saklanmıştır: 1916 yılında Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti tarafından hazırlatılan *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri* adlı eserde isyancı sayısının 5.000'den fazla olduğu vurgulanmıştır.⁵⁴⁵ Talat Paşa, sadece Van şehrindeki isyancıların sayısının 5.000'den daha fazla olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁶ Van Valisi Cevdet Bey, mart ayındaki telgrafında isyancıların sayısını 2.000 olarak tahmin etmiştir. 24 Nisan'da Cevdet Bey'in Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, isyan bölgesine etraftan 4.000 kadar isyancı Ermeninin getirildiğini bildirmiştir.⁵⁴⁷ Osmanlı tahminlerine göre Van Kalesi'ni kuşatan ve Aykesdan'da çarpışmalara katılan isyancıların yaklaşık sayısı 10.000'dir.⁵⁴⁸ Bunların yanı sıra Ermeni isyancıların Rus ordusu ve Ermeni gönüllü birlikleri tarafından

---

⁵⁴⁰ Anahide Ter Minassian, 2016, s. 251.

⁵⁴¹ Onnig Mukhitarian, 1967, p. 111.

⁵⁴² Haig Gossoian, 1967, p. 53.

⁵⁴³ Hratch Dasnabedian, 1990, p. 111.

⁵⁴⁴ Seyit Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı**, SRT Yayınları, Ankara, 2015, s. 184-185.

⁵⁴⁵ Mehmet Kanar, 2001, s. 271.

⁵⁴⁶ Alpay Kabacalı, 2023, s. 66.

⁵⁴⁷ ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 1-17; ATASE, BDH, Klasör No: 44, Dosya No: 207, Fihrist No: 2.

⁵⁴⁸ Justin McCarthy vd., 2018, s. 227.

desteklendiği unutulmamalıdır. Sadece Van İsyanı'nın organizatörlerinden olan Antranig'in komutası altında 2 Don Kazak Taburu ve 2.000 Ermeni gönüllüsü bulunmaktadır.⁵⁴⁹ Çevre bölgelerden Van'a çok sayıda kişinin göç ettiği bilinmektedir. Ermeni Millî Bürosu tarafından hazırlanan *Van Savunması* adlı kitapta, köylerden gelen 7.000 Ermeninin Van'a girmesine izin verildiği ve ayrıca 6.000 Ermeninin de Aykesdan'a girdiği anlaşılmaktadır. Seyit Sertçelik'in kullandığı bir Rus arşiv belgesinde, Cevdet Bey'in civar köylerden gelen 15.000 Ermeninin şehre girmesine müsaade ettiği öne sürülmektedir.⁵⁵⁰

Üçüncü taraf olarak kabul edebileceğimiz araştırmacıların verdikleri sayılar ile şöyle bir görüntü arz ediyor: Misyoner Grace Knapp Aykesdan'daki isyancı Ermenilerin 1.500 kadar olduğunu aktarmaktadır.⁵⁵¹ Fransız yazar Barby, şehre giren Ermenilerin sayısının 15.000 ile 20.000 arasında olduğunu dile getirmiştir.⁵⁵² İsyan esnasında Osmanlı ordusunda görevli Rafael de Nogales isyancı sayısının 30.000 ile 40.000 arasında olduğunu belirtmektedir.⁵⁵³ Tarihçi Justin McCarthy yapmış olduğu incelemeler sonucunda, Van'daki Ermeni isyancıların sayısını yaklaşık 15.000 olarak kabul etmektedir.⁵⁵⁴ Görüldüğü üzere, Ermeni, Osmanlı ve üçüncü taraf araştırmacıların referans aldığı kaynaklar isyancıların sayısı konusunda çelişkili bilgiler içermektedir.

Ermeni isyancıların ellerindeki silah ve mühimmatları konu alan kaynaklar ise şu bilgileri veriyor:

Rusların Van'ı işgalinden sonra vali olarak görevlendirdikleri Aram Manugyan'ın *Армяне и Война (Армяне и Война)* adlı dergiye vermiş olduğu demeçte, Van'da yaşayan Ermeni komitacıların 1908 sonrası 6.000 tüfek ve 1.5 milyon kurşun

---

⁵⁴⁹ Ergünöz Akçora, 1994, s. 171.

⁵⁵⁰ Seyit Sertçelik, 2015, s. 185.

⁵⁵¹ Viscount Bryce, Arnold Toynbee, 1916, p. 35.

⁵⁵² Seyit Sertçelik, 2015, s. 185.

⁵⁵³ Rafael de Nogales, **Four Years Beneath the Crescent**, Charles Scribners Sons, New York-London, 1926, p. 76.

⁵⁵⁴ Justin McCarthy vd., 2018, s. 230.

topladıklarını belirtmiştir.⁵⁵⁵ EDF üyesi A-To'ya göre Van İsyanı'nın başladığında Aykesdan'daki Ermeni isyancılarının elinde şu silahlar bulunmaktaydı:

- Tüfekler: 200 adet Mosin, Mavzer, Motel, Aynalı ve Pertan, 70.000 mermi.
- Tabancalar: 300 adet onlu Mavzer, 40.000 mermi.
- Tabancalar: 200 adet farklı çeşit, 20.000 mermi.

Özetle A-To, 700 silah ve 130.000 merminin bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca çarpışmalar başladıktan sonra ateşli silahların sayısının neredeyse iki katına yükseldiğini ve bunun nedenini ise diğer bölgelerden Aykesdan'a silahlı Ermeni grupların gelmesine bağlamaktadır.⁵⁵⁶ Anahide Ter Minassian'a göre ise Aykesdan'daki isyancıların elinde 74.824 fişeklikle 506 tüfek, 300 altı patlar Mavzer dahil 549 tabanca ve 39.089 mermi bulunmaktaydı.⁵⁵⁷ Ermeni gönüllü birliklerinin yardıma gelmesi üzerine, Türklerin Van'dan çekilmesinden sonra isyancılar yaklaşık bir ay yetecek kadar mühimmata sahiptiler. Aram Manugyan, *Armyane i Voyna* dergisiyle yaptığı söyleşide bu bilgiyi doğrulamaktadır.⁵⁵⁸

Ermeni komitacıları, Eski Şehir'deki örgütlenmelerini dört bölge üzerinden gerçekleştirmiştir. Bu bölgelerin içerisinde bulunan mevziler ve liderleri şunlardır:

---

⁵⁵⁵ Şahin Doğan, "Aram Manukyan'ın Rus Ermeni Basınında Yer Alan 1916 Tarihli Bir Röportajı Üzerine Değerlendirmeler", *Asya Studies*, Yıl: 7, Sayı: 25, Sonbahar 2023, s. 181.

⁵⁵⁶ Ա-Դօ, 1917, էջ 233:

⁵⁵⁷ Anahide Ter Minassian, 2016, s. 255.

⁵⁵⁸ Seyit Sertçelik, 2015, s. 186-187.

Tablo 30. Eski Şehir'deki Ermeni Komitacılarının Mevzileri ve Liderleri⁵⁵⁹

TEBRİZ KAPISI BÖLGESİ		TEKALİFİ HARBİYE BÖLGESİ		HAN'IN ALT BÖLGESİ		AMBAR'IN ALT BÖLGESİ	
MEVZİ	LİDER	MEVZİ	LİDER	MEVZİ	LİDER	MEVZİ	LİDER
Apro'nun Evi	- Avedis Varbedyan - Haygavanktsi Pağto	Goğad'ın Evi	- Goğadi Mardiros ve Garabed	Aleksanyan'ın Evi	Garcgantsi Manug Aga	Yunus'un Evi	- Şadahtsi Ohannes - Kişmişyan Harutyun
Şişkoyan'ın Evi	Muhsu Vahan	Keoloz'un Evi	Tateos Nalpantyan	Boya Han	Hovhannes Pircgalemyan	Gakavyan'ın Evi	- Armenag Pazigyan - Set Aslanyan
Der Boğosyan'ın Evi	Sahag Çangoyan	Vartabedian'ın Evi	Asdur Minasyan	Yazmalu Han	Drtad Der Manuelyan	Ambar'ın Altındaki Birinci Bölge	- Garcgantsi Manug - Armenag Melkonyan
Gağoyan'ın Evi	- Mihran Hovagimyan - Şadahtsi Avo	Tekalifi Harbiye Binası	Mogatsi Hovhannes	Han'ın Altındaki Mevzi	- Manug Paylyan - Kapriel Yeğiazaryan - Manug Toromanyan - Asker Zohrap	Ambar'ın Altındaki İkinci Bölge	Vartan Der Vartanyan
Laz Ali'nin Evi	Sğerdtsi Nşan	S. Dziranavor-Tsetsyan'ın Mevzisi	- Armenag Mirzahanyan - Levon Gosoyan	Harperttsonts Evi	- Mardiros Saroyan - Şalçı Harutyun		
Şahen Aga'nın Evi	- Şahen Aga - Gondağçıyan Dikran	Hyusyan'ın Evi	Harutyun Aşıkyan				

Eski Şehir'in örgütsel yapısı Aykesdan'inkine benzemektedir. Bu örgütsel yapının üyeleri ise şunlardır:

Tablo 31. Komitacı Ermenilerin Eski Şehir'deki Örgütsel Yapısı⁵⁶⁰

ASKERİ KOMUTA	KIZIL HAÇ KOMİTESİ	GIDA TEDARİK KOMİTESİ
Levon Kalcıyan	Rupen Nşanyan	Piskopos Yeznig Vartabed
Mihran Toromanyan	Suren Ararktsyan	Hovhannes Ayazyan
Tavit Sarkisyan	Melkon Hakamyan	Tarzi Manug
Haygag Gosoyan	Senekerim Şalçıyan	Samuel Kasbaryan
Mihrtad Mirzahanyan	Manug Hovagimyan	Çanig Samarcıyan
Harutyun Nerkararyan		Mardiros Mayilyan
Sarkis Şahenyanyan		

⁵⁵⁹ U.-Ňo, 1917, էջ 268-270:

⁵⁶⁰ U.-Ňo, 1917, էջ 264-272:

A-To'ya göre Eski Şehir'de çatışmalar başladığında Ermenilerin elinde şu silahlar mevcuttu:

- Tüfekler: 100 adet Mosin, Motel, Martini, Kapaklı Mavzer, Pertan, 30.000 mermi.
- Tabancalar: 90 adet Mavzer, 15.000 mermi.
- Tabancalar: 120 adet farklı çeşit, 15.000 mermi.

Eski Şehir'de isyancıların elinde toplamda 310 silah ve 60.000 mermi bulunmaktaydı.⁵⁶¹ Haig Gossoyan'a göre Eski Şehir'deki isyancılar, 90 Mavzer tabancası ile 13.500 mermi, 101 tüfek ile 20.200 fişek ve 120 küçük tabanca ile 10.800 kurşuna sahiptiler.⁵⁶²

Bu noktadan sonra EDF'nin yayın organı *Aşhadank* gazetesinin 1915'teki Van İsyanı hakkında verdiği bilgileri takip etmek yerinde olacaktır.

Van şehir merkezinde olaylar, Çanakkale ve Kafkasya Cephesi'nde yaşananlarla bağlantılı olarak 20 Nisan'da başlamıştır. Yirmi altı gün süren çarpışmalardan sonra 16 Mayıs günü Osmanlı askerî birlikleri şehirden çekilmiştir. Osmanlı askerî birliklerinin şehri terk etmesinden birkaç gün sonra Ermeni gönüllü birlikleri ve Rus ordusu Van'a girmiştir. Ermeni isyancılar Van Kalesi'nin "altın" anahtarını Ruslara teslim etmişlerdir. Sonrasında Ermeni isyancılar Müslümanları katletmeye ve evlerini yakmaya girişmişlerdir. Rusların kontrolü altında Van'da yaklaşık 70 gün ömrü olacak geçici Ermeni hükümeti kurulmuştur. Bu hükümetin valiliği görevine Aram Manugyan atanmıştır. Kısa süre sonra bu hükümetin idari teşkilatlanma çalışmalarına başlanmıştır.

Aşhadank gazetesinin 13/26 Mayıs 1915 tarihli sayısında, olaylar bittikten 10 gün sonra geriye dönük olarak yaşanmışlıklarla ilgili belgeleri sunmak amacıyla "Gün

---

⁵⁶¹ U.-Ղօ, 1917, էջ 271:

⁵⁶² Haig Gossoian, 1967, p. 13.

Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" başlıklı bir yazı dizisi yayımlanmaya başlamıştır. Bu yazı dizisi gazetenin 17-18-19-20-25-27-33 no'lu sayılarında yayımlanmıştır. Ortalama bu yazı dizisi gazetenin 2 sayfasını kaplamaktadır. İlgili yazı dizisinin içeriğine bakıldığında, Van'daki mevzi çarpışmaları ve Ermeni isyancılarına yönelik duyuruların olduğu görülmektedir. Bu yazı dizisinin yayımlanma amacı, Ermeni halkına milliyetçi duygular aşlamak, kurmayı tasavvur ettikleri devletin tarihsel arka planını oluşturmak ve Ruslara isyan sürecinde "kahramanca" savaştıklarını ispatlamaktır. Böylece Ruslara Van'da bir Ermeni devletini kurmayı hak ettiklerini göstermek istemişlerdir.

Metinleri incelemeye başlamadan önce söz konusu belgelerin diliyle ilgili dikkat çekilmesi gereken birkaç uygulama var: 1) Yayımlanan belgelerde "biz" olarak hitap edilenler "Ermeni isyancılar", "düşman" olarak adlandırılanlar ise "Müslümanlar"dır. 2) Yayımlanan belgelerin altındaki imzalar, Ermeni isyancıların teşkil ettikleri "Askerî Komuta" ve "İstihbarat Bürosu"na aittir. 3) Bazı noktalarda, anlam kargaşasının yaşanabileceği ihtimaline karşın köşeli parantez içerisinde açıklamalar yapılmıştır.

EDF'nin Van'daki resmî yayın organı olan *Aşhadank* gazetesinin 13 (26) Mayıs 1915 tarihli ve 17 (216) no'lu sayısında yayımlanan belgeler (N-1/Zafer, N-2, N-3, N-4, İlan, N-5, N-6, vd.):

Tablo 32. 13 (26) Mayıs 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 17 (216) No'lu Sayısında Yer Alan “Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar” Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi⁵⁶³

GÜN GÜN VAN'DAKİ 30 GÜNLÜK ÇARPIŞMALAR

Bir ay süren mücadelemiz boyunca gün gün yayımlanmış olan her şeyi (ilanları, haberleri, broşürleri vd.) aşağıda yayımlayacağız.

N-1

ZAFER

7 [20] Nisan 1915: Sabahleyin saat 12

Shka'dan şehre gelen kadınların üzerine Türk askerleri tarafından ateş açılmış. Bizimkiler karşılık vermişler. 3 asker [Müslüman] öldürülmüş ve 2 katırı ele geçirmişler. Haç Caddesi'nde ve Urpat Aru [Cuma Deresi]'da birer Türk'ü öldürmüşler. Bizden kayıp yok.

N-2

1. Taza-Kyahrez'de 5 asker [Müslüman] ve bir zabiti [Müslüman] tüfekleriyle birlikte esir aldık. (DZ.H. - Bu haberin yanlış olduğu ortaya çıktı.)
2. Ayıcoğlu Caddesi'nde üç Türk'ü öldürdük.
3. Der-Tomazyan mevzisinden 2 Türk'ü vurduk.
4. Arark'da Der-Nersesyan evinin önünde bir asker [Müslüman] öldürülmüş.
5. Arark merkezinin önünde bir millî⁵⁶⁴yi öldürdük.
6. Hamid Ağa Kışlası bizim tarafımızdan kuşatılmış, kışladaki askerlerin ne ekmeği ne de suyu var. O bölgede bir Çerkez öldürülmüş. Bir tüfek ve bir atı ele geçirmişler.
7. Haç Caddesi'ndeki telgrafhane, tüm eşyaları ve bir tüfekte birlikte ele geçirilmiş. Telgraf ve telefon tellerini kesmişler.
8. Alman binasındaki çarpışmada bizden birisi öldürülmüş, biri de yaralanmış. Mermilerinizi saklayın.

N-3

Türk halkı çarpışmalara katılmıyor.

1. Sahag Bey mevzisinde patlayan top mermilerinden biri, el yapımı bariyeri yıkmayı ve toz çıkarmayı başarmış.

Bizim yeni gücümüzün ulaşmasıyla birlikte, düşman orada 4 kayıp vererek yangını durdurmaya başladı. Top ateşi yapılan yeri yok ettik.

2. Haç Caddesi'nde çarpışan Türkler mevzilerini yakıp gittiler.

3. Abo mevzisinde 1 Türk'ü öldürdük.

4. Sörlerin okulundaki Türk bayrağını indirdik.

5. Ayıcoğlu mevzisine ilerleyen millîler, Hacı Bekir Kışlası'ndan atılan top mermileri nedeniyle çok sayıda kayıp vermişler.

6. Hamid Ağa'nın kapısının önünde bir Türk'ü öldürdük.

7. Pos Tağı [Pos Mahallesi]'de 3 milliyi öldürdük.

8. Yoldaşlarımız binlerce topa sadece tek bir topla karşılık veriyorlar.

9. Hayots Tsor'da Şakir'in oğlu Lezginin öldürüldüğünü bildiriyorlar.

Yoldaşlar:

Bu gecenin adı “Buğday”dır.

7 [20] Nisan gecesi.

ASKERİ KOMUTA

8 [21] Nisan 1915 Çarşamba
Sabah saat 1

Yurttaşlar:

Dün geceki tüm top ateşi ve düşmanın boşa harcadığı yüzbinlerce top mermisi, sadece halkı korkutmayı hedeflemiş, bizim tarafımızdan hiçbir kayıp veya mevzinin terki söz konusu değildir. Bizimkiler cevap bile vermek istememişler. Paniğe gerek yok.

Yoldaşlar:

Top atışlarından şimdiye kadar sadece silahsızlar zarar görmüşler. Silahsızları güvenli yerlerde saklayın.

Haydi: Her yerde zafer artık bizimdir.

Gecenin adı “buğday”dır.

7 [20] Nisan gecesi.

Selamlar
Askeri Komuta

⁵⁶³ “Վանի Երեսօրեայ Կոմիտեը Օրը Օրին”, **Աշխատանք**, Ե. Տարի, Թիւ 17 (216), 13 Մայիս 1915, էջ 4-5:

⁵⁶⁴ “Millî” kelimesi, Müslüman sivillerini tanımlamak için kullanılmıştır.

Tablo 32. 13 (26) Mayıs 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 17 (216) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi
(Devamı)

N-4 1. Şiroyents mevzisinden 2 Türk topçusunu öldürdük. 2. Hamid Ağa Kışlası'nın çatısında bir milliyi öldürdük. 3. Loloyents Türk mevzisini yaktık. 4. Şahbender ve Doğoyents müşterek mevzi çarpışmalarında 8 Türk askeri ve 2 topçuyu [Müslüman] öldürdük. 5. Nalpanyan mevzisinin önünde bir milliyi öldürdük. 6. Hamid Ağa Kışlası mevzisinden bir topçuyu [Müslüman] da öldürdük. 7. Araruts mevzisinden 2 askeri [Müslüman] öldürdük. 8. Askerî Komuta, birçok yoldaşı çarpışmanın en sıcak zamanında göstermiş oldukları cesareten dolayı "Şeref Haçları" ile ödüllendirdi. Haydi, zafer bizim olacak. Mermilerinizi saklayın. Gruplar ilçe başkanlarından ajanslar talep etsinler.	
İLAN Çarpışmak için silaha ihtiyaç duyanlar Askerî Komuta'ya başvursunlar. 8 [21] Nisan	Askerî Komuta
N-5 1. Der Hagopyan mevzisinden biri molla, diğeri millî olmak üzere iki Türk'ü öldürdük. 2. Hacı Bekir Kışlası yakınındaki Solahyan mevzisinden bir Kürt'ü öldürdük ve cephane yüklü iki öküz ele geçirildi ve bir Kürt'ü yaraladık. 3. Taza-Kyahrez mevzilerinden bir topçuyu [Müslüman] öldürdük. 4. Perlerin okulunun önünde bir Türk'ü öldürdük. 5. Haç Caddesi'ndeki mevzilerin önünden katırla kaçan bir Türk'ü öldürdük. 6. Vızvız mevzisinden Perlerin bölgesinde bulunan topçulardan [Müslüman] 2'sini öldürdük. 7. Türkler tarafından fırlatılmış topların dikkatsizliği sonucunda, aralarında bir erkek çocuğu ve bir kadının da bulunduğu birkaç kişi yaralanmışlar. Her zaman uyanık ve daima hazır.	8 [21] Nisan
N-6 Mermilerinizi saklayın. 1. Şiroyan mevzisinden 6 milliyi öldürdük. 2. Taza-Kyahrez mevzilerinden 3 askeri öldürdük. 3. Araruts'dan bir mevzi üzerine fırlatılan 10-15 bombayı ıskalamışlar. Orada 1 milliyi öldürdük. 4. Nalpanyan mevzisinden 3 Türk askerini öldürdük. 5. Akşamleyin saat yedi buçukta Türkler, İngiliz Konsolosluğu'na yeni kuvvetler konuşlandırmak amacıyla Sahag Bey mevzilerinden Haç Caddesi mevzilerine kadar umutsuz bir saldırı başlattılar. Bizim toplarımızdan 6 asker [Müslüman] öldürüldü: Akşamleyin saat 2'de aynı bina yakıldı. Bina içerisinde öldürülmüş veya yanmışların sayısı henüz belirlenmemiş. 6. Bir mektuptan, Angşdants [Parmakkapı] köyündeki yoldaşlarımızın 500'den fazla Türk ve Kürt çetelerine karşı başarıyla çarpıştığını ve güvenli mevzilere ulaştığını öğreniyoruz. 7. Hayots Tsor'dan 150'den fazla millî şehrimize saldırınca taşradaki destek gruplarımız önlerini keserek sadece 20 top atışıyla 4 Kürt'ü öldürmüşler. Hacı Bekir Kışlası'ndan yardıma gelen Türk askerlerini aynı yoldaşlar dağıtmışlar. 8. Tsorovants [Kavuncu] ve Zrvantants [Karpuzalan] Türk köylerinin çetesi, Tarman [Değirmenköy] köyüne çekildiğinde 2 ölü [Müslüman] bırakarak dağılmış. Öldürülenlerin silahlarına el koymuşlar. 9. Ermants [Gövelek] köyündeki Kürtler, köylerinden birçok Asuriyi haince katletmişler. 10. Bölgelerden yardım grupları gelmiş.	8 [21] Nisan Gecesi

"Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" yazı dizisi kapsamında yukarıda aktarılan 20 Nisan tarihli belgelerde (N-1, N-2, N-3, N-4) Van'da Ermeni isyancılar ile Osmanlı askerî birlikleri arasında meydana gelen mevzi çarpışmaları hakkında verilen bilgileri Başkumandalık Vekâletine sunulan *Van İhtilali Ahiri*⁵⁶⁵ raporunda yer alan bilgilerle karşılaştırdığımızda şöyle bir tablo ile karşılaşılıyor:

⁵⁶⁵ Bu sayfadan itibaren "Van İhtilali Ahiri" yerine "VIA" kısaltması kullanılacaktır.

VİA raporu, 20 Nisan günü Ermeni isyancıların karakollara saldırı düzenlediklerini ve Başkale-Havasar-Ma'mûretü'l-Reşadiye telgraf hatlarını kestiklerini doğrulamaktadır.⁵⁶⁶ Dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa anılarında, Ermeni isyancılarının şehirde bulunan hükümet konağına, askerî kuruluşlara, Düyun-u Umumiye binasına, Osmanlı Bankası şubesine ve öteki binalara zarar verdiklerini yazmaktadır.⁵⁶⁷ Van Valisi Cevdet Bey, 3. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta, Ermeni isyancıların karakolları ve evleri ateşe vermeye başladıklarına dikkat çekmiştir.⁵⁶⁸

21 Nisan günü yaşanan olaylarla ilgili N-5 ve N-6 adlı belgelerde ise Ermeni kamuoyuna sunulan bilgilerin VİA raporundaki karşılığı şöyle:

VİA raporunda, 21 Nisan günü isyancıların 800 kişiyle kaleyi ele geçirme teşebbüsünde buldukları belirtilmektedir. Ayrıca bu raporda, şehrin Aykesdan kısmında isyancıların Müslüman evlerine saldırdıkları ve halkı katlettikleri yazmaktadır. 21 Nisan'ı 22 Nisan'a bağlayan gece Ermeni isyancıların bombalarla Müslüman evlerine saldırı düzenledikleri, Düyûn-ı Umûmiyye, Posta, Reji ve Bank-ı Osmani dairelerini de yakıp tahrip ettikleri bilgisi mevcuttur. 21 Nisan günü, Müslüman askerlerinden 20 kişi şehit olmuş veya yaralanmıştır.⁵⁶⁹ Cevdet Bey'in 21 Nisan 1915 tarihli telgrafı, VİA raporunda geçen bilgileri doğrulamaktadır. Bunun yanı sıra geceleyin Ermeni isyancıların Müslüman kışlarına ve karakollarına saldırdıkları da ifade edilmiştir.⁵⁷⁰

---

⁵⁶⁶ Başkumandanlık Vekâletine Van İsyanı sonrası *Van İhtilali Ahiri* adıyla sunulan rapor. ATASE, BDH-528-2061-23-11.

⁵⁶⁷ Alpay Kabacalı, 2023, s. 66.

⁵⁶⁸ ATASE, BDH, Klasör No: 2947, Dosya No: 628, Fihrist No: 3-4.

⁵⁶⁹ ATASE, BDH-528-2061-23-12.

⁵⁷⁰ ATASE, BDH, Klasör No: 2820, Dosya No: 69, Fihrist No: 3-26.

Aşhadank gazetesinin 16 (29) Mayıs 1915 tarihli ve 18 (217) no'lu sayısında yayımlanan belgeler (N-7, N-8, Ermeni Halkına, N-9, Halka, Tüm Gruplara, Duyuru, Duyuru, Tüm Gruplara, Ermeni Halkına, Önemli İlan, N-10, vd.):

Tablo 33. 16 (29) Mayıs 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 18 (217) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi⁵⁷¹

GÜN GÜN VAN'DAKİ 30 GÜNLÜK ÇARPIŞMALAR	
<p>Yoldaşlar: İşlerin daha hızlı ve doğru yürütülmesi için bize gönderdiğiniz mektuplarda aşağıdaki hususları dikkate alınız. 1- Taleplerinizi kısa, açık ve net bir şekilde yazınız. 2- Tüm vakaları kontrol edip grup liderinin imzasıyla en kısa sürede bize bildirmeye çalışın, yer ve zamanı belirtin, ağızdan ağıza geçen haberlere önem verilmez. Yanlış haberlerden grup liderleri sorumlu olmaya devam ediyorlar. Mevzilerinizde kalan kazma ve baltaları gönderiniz. Mermileri boşa harcamayın, ateş ettiğiniz her topun hedefi vurması gerekiyor. Boşa mermi israf edenler ağır bir şekilde kınanacak ve cezalandırılacaktır. Bize her türlü çarpışmayı gönderin. Aşırı oranda votka ve şarap tüketimi kesinlikle yasaklanmıştır. Düşmanların dinine asla küfretmeyin.</p>	9 [22] Nisan Pazartesi
<p>N-7 1. Araruts bölgesindeki Türk mevzisi olan Dhertsi Sarkis'in yanındaki evi ve yeterli miktardaki mermiyi ele geçirdik. 2. Maksabedianların evinden Türklerin kaçtığı esnada 300'den fazla mermi ele geçirdik. 3. Hamid Ağa Kışlası'nın arkasında 2 kundakıcıyı/yangıncıyı [Müslüman] öldürdük. 4. Toprak Kale civarından savaşılarımızı sürmek amacıyla bir Türk polisinin bıraktığı polis şapkası, 12 yaşındaki Ermeni bir genç tarafından çalınmış ve güvenli bir şekilde mevzilerimize ulaştırılmıştır. 5. Nalpantyan mevzisinden bir Türk jandarmasını yaralamışlar. 6. Zaçal Mirki mevzisinden bir çeteciye [Müslüman] vurduk. 7. Pirumyan mevzisinden bir milliyi öldürdük. 8. Hacı Bekir Kışlası tarafında Türklerin topuyla bir millî öldürülmüş. 9. Sasun mevzisinden bir Türk'ü öldürdük. 10. Sabahleyin saat 1'de 30 kişiden oluşan bir Türk çetesi, mevzilerimize saldırmak için Hangoyslar'ın yukarıdaki kışlasına doğru ilerledi, fakat 1 Türk'ü öldürerek geri püskürttük. 11. Dün ve bugünkü çarpışmalar sürecinde Sahag Bey'deki mevzimizden 3 Türk'ü öldürdük.</p>	9 [22] Nisan Saat 8
<p>N-8 1. Tumazyan mevzisindeki Ermeni savaşçılar çarpışmaların ilk gününde 8-10 düşmanı öldürmüşler. İkinci gün bir topçu [Müslüman], dün 2 Türk öldürülmüş. 2. Çavuş Başı'daki mevzilerimizden 3 Türk'ü öldürdük. 3. Dün akşam Hamid Ağa Kışlası'nın yer altına yol boyunca bomba yerleştirildi ve bu bomba, gece saat 8'de tüm kışlanın ateşe verilmesiyle muhteşem sonucunu verdi. Düşman kayıplarının ne kadar olduğu bilinmiyor. 4. Hamid Ağa mevzisinden dört askerimiz Toprak Kale Kışlası'na doğru ilerleyip camları kırmışlar, top ve tüfek mermisi yağmuruna rağmen zarar görmeden mevzilerine ulaştılar. 5. H. Kordzunyan ve İ. Hyusyan, sevinç göstergesi olarak 1 öküz ve 1 koyunu kahraman gruplarımızın kullanımına bırakmışlar. 6. Şehirdeki çatışmaların haberini alan Şahbazi'nin müdürü kaçmış. Yoldaşlarımız orada 6 jandarmayı [Müslüman] öldürmüşler ve 4 silahı da ele geçirmişler. 7. Düşman mevzileri olan Hamid Ağa'nın 3 evi, bu sabah yakıldı. 8. Dün Çavuş Başı'daki mevzimizden 3 askeri [Müslüman] öldürdük</p>	10 [23] Nisan Sabahı

⁵⁷¹ Աշխատանք, 16 Մայիս 1915, էջ 5-7:

Tablo 33. 16 (29) Mayıs 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 18 (217) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi
(Devamı)

ERMENİ HALKINA

Yurttaşlar:

Dört günden beridir sürdürdüğümüz kahramanca mücadelede namert düşmanın binlerce top atışını bertaraf ettik. Yüzbinlerce topa ve barbar güruhların çaresiz ve etkisiz dualarına karşı gururlu ve sağlam bir şekilde ayakta kaldık.

Ayıcıoğlu'ndan Arark'a kadar, oradan Haç-Caddesi ve Hamid Ağa'nın vahşet kalesine kadar askerlerimiz cüretkâr ve zaferle ayağa kalktılar.- Kendilerinin ve hepimizin üzerinde dolaşan ölümün gözlerine cesurca bakıyorlar.

Tek tek toplarımızın altında bile düşmanın kaybı hesaplanamaz. Hele ki cellat başı Cevdet'in anavatanımızı 24 saat içinde mezbahaya çevirme planının sadece bir hayal ve kuruntudan ibaret olduğunu anladığında, özellikle terk edilmişlik ve çaresizlik hissi daha da belirginleşiyor.

Askerlerimiz günden güne zaferden zafere yürüyorlar. Ruhlarında anavatanı savunmanın ilahi ateşi giderek daha fazla yanacak ve onlar senin için ölmeye mutlaka karar verecekler. Ermeni halkı, hayatın, savunmanın ve nihai özgürlüğün için ölü.

Ne düşmanın sayısal üstünlüğü ne de bugün ya da yakında öleceğimizin bilinci bizi dehşete düşürmüyor. Hayır, biz ölümün ilahi varlığına layık olmak istiyoruz. Hayır, milletlerin dünya savaşında doğunun derinliklerinde yüzyıllarca ayakta kalacaklarını bu varoluş mücadelesiyle göstermek istiyoruz. -Ermeni Halkı, ellerinde silahla ölümü izliyor, ancak düşmanın sayısız kayıpları ve kıışlalarının yıkılan kalıntıları üzerinde...

Ermeni Halkı:

Başlattığımız mücadeleyi sonuna kadar, kanımızın son damlası tükenene kadar ve ama aynı zamanda acımasız düşmanımızın nihai yenilgisine ve çöküşüne kadar sürdüreceğiz.

Ermeni Halkı:

Cesur ol, ne olursa olsun zafer bizimdir...

Askerlerimizin direniş gücü sizlere de aktarılsın.

Mücadelenin büyük yükünü yalnız askerlerimizin üzerinde bırakmayın.

Burada hem yaşlı-çocuk, hem de kadın-kız çocuğu herkesin payı var, genç askerlerle birlikte yan yana çarpışınlar ve kendi aralarında iş bölümü yapınlar.

Bu mücadeleler sadece bizim varoluş mücadelemiz değil, aynı zamanda hakikat ve adaletin mücadelesidir. O zaman adalet için herkes mücadele etsin. -Hadi herkes hakikatin kazanmasını arzu etsin.

Canlanın ve gelin. Fakat yine de sessiz ve yaratıcı çalışmaya sarılın. Yeni yeni zaferlere hazırlanmak için.

Devamlı olarak yanan kıışllara ve düşmanın sayısız kayıplarına hayranlıkla bakın.

Hayretle askerlerimizin kahramanca direnişlerine bakın ve ulusal yeniden doğuşun büyük bayramı için gelecek günlere umutlu bir şekilde çalışarak hazırlanın...

Yaşasın Ermeni askerleri!

Yaşasın Ermeni halkı

10 [23] Nisan

Van

Ulusal
Müdafaa Organı

N-9 13 [26] Nisan

1. Dün Sahag Bey mevzisinin karşısındaki Türklerin mevzisi olan Hamzents evini caddenin kenarından yaktık. Türkler birkaç kayıp bırakarak kaçmaya başvurdular.

2. Dün akşam Tütüncüyan mevzisinde bir Türk öldürülmüş.

3. Dün akşamleyin, Araruts merkezinde üç yeni mevzi ele geçirdik ve 4 düşmanı öldürdük, geceleyin onların ileri mevzilerini yaktık.

4. Adnaganits Köprüsü üzerinde kısa bir çarpışma gerçekleştikten sonra düşmandan 8 sandık mühimmat ele geçirildi.

5. Bugün Şan Tağı'nda bir Türk'ü vurduk.

HALKA

Evlere girmeyi ve yağmalamayı katiben yasaklıyoruz. Karşı çıkanlar derhal ölüm cezasına çarptırılacaklar.

10 [23] Nisan

Askerî Komuta

TÜM GRUPLARA

10 [23] Nisan

Birçok uygunsuzluğu göz önünde bulundurarak alkollü içki tüketmenizi tamamıyla yasaklıyoruz. Eğer civardaki evlerden şarap veya votka aldıysanız veya olduğunu biliyorsanız Satın Alma Komitesi'ne derhal gönderiniz.

Askerî Komuta

Tablo 33. 16 (29) Mayıs 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 18 (217) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi (Devamı)

<p style="text-align: center;">DUYURU</p> <p>Tüm silahlı yoldaşlarımızın, silahlı bir şekilde, Amerikan ve Alman bölgelerine girme haklarının olmadığını bildiriyoruz. Bu talimata karşı gelenler ağır bir cezaya çarptırılacaktır.</p> <p>11 [24] Nisan</p> <p style="text-align: right;">Askerî Komuta</p>
<p style="text-align: center;">DUYURU</p> <p>Bir grup kişi bizim bilgimiz ve talimatımız olmadan onun bunun eline silah vermeye yeltendiğini duyuyoruz. Duyuru: Mühürlü talimatlarımız olmadan hiçbir kişi veya grubun silah sahiplerini silahsızlandırma hakkına sahip olmadığını katiyen duyuruyoruz. Bize sadece hangilerinin silahı var ama mevzide değil, ortalıkta dolaşıyorlar veya silahlarını saklıyorlar demeniz yeterli.</p> <p>12 [25] Nisan</p> <p style="text-align: right;">Askerî Komuta</p>
<p style="text-align: center;">TÜM GRUPLARA</p> <p>Yoldaşlar: Çevre kazalardan gelen çok sayıda göçmen şehrimizi doldurmuşlar. Eğer yoldaşlarımız yiyecek konusunda tutumlu olmazlarsa, kısa süre sonra en büyük düşmanımız olan kıtlıkla yüzleşeceğiz. Yoldaşlar: Tutumlu olun. Bundan sonra her bir grup, her gün Merkezi Tedarik Komitesi'nden kendi grubuna yetecek miktarda yiyecek götürecektir ve ayrıca güvenilir ve vicdanlı bir yoldaşını kendi grubunun yetkili tedarikçisi olarak belirlemesi gerekiyor. Bizim tarafımızdan bu vesileyle ciddi denetimler olacak ve vicdansızlar sert bir şekilde cezalandırılacak. Grup, yetkili tedarikçisinin adını bugün ivedilikle Merkezi Tedarik Komitesi'ne gönderecek. Yetkisi olmayan ve işi olmayanların mevzilere girişini kesinlikle engelleyin. Sizin yanınızda bulunan kazma-kürek ve baltaya ihtiyacımız yoksa ivedilikle bize gönderin.</p> <p>12 [25] Nisan</p> <p style="text-align: right;">Askerî Komuta</p>
<p style="text-align: center;">ERMENİ HALKINA</p> <p>Askerî Komuta ve Merkez Komite, Ermeni Sağlık Organı'na hastane ve tüm tıbbi ekipmanın temini konusunda yetki vermişler. Her kim ulak askerlerimize karşı çıkarsa tutuklanacak ve askerî cezaya çarptırılacaktır.</p> <p>13 [26] Nisan 1915</p> <p style="text-align: right;">Ermeni Millî Müdafaa Sağlık Komitesi</p>
<p style="text-align: center;">ÖNEMLİ İLAN</p> <p>Askerî Komuta'nın bilgisine göre gerekli malzeme ve gıdayı alma yetkisinin yalnızca Merkezi Tedarik Komitesi'ne ait olduğunu, dolayısıyla bu hakkı olmayan kişi veya kuruluşlara hiçbir şey verilmeyeceğini kamuoyuna duyuruyoruz.</p> <p>13 [26] Nisan 1915</p> <p style="text-align: right;">Askerî Komuta</p>
<p>N-10</p> <ol style="list-style-type: none">
1. Cumartesi günü Hacı Bekir Kışlası'nın önünde bir Türk askerini öldürdük.
2. Dün Araruts mevzisinden 2 Türk askerini öldürdük.
3. Vızvız mevzisinden bir Türk'ü öldürdük.
4. Haç Caddesi'ndeki mevziden bir Türk'ü öldürdük.
5. Şahbender mevzisinden dün bir Türk'ü, cumartesi günü ise 1 katırcı milliyi öldürdük.
6. Dün Ayıcoğlu mevzisinden Hacı Bekir Kışlası'nın önünde bir askeri [Müslüman] öldürdük.
7. Kürtler Vosgepag [Beşçatak]'ta Alman öküzlerini yaymışlar.
8. Bu sabah Gurubaş [Kurubaş] tarafından şiddetli tüfek sesleri duyuldu. Millîler ve Hayots-Tsor Ermenileri arasında çatışmaların meydana gelmesi muhtemel görünüyor. Millîler kaçmaya başlamışlar

Yukarıda sunulan bilgilerin VİA raporundaki karşılığı şöyle: 22 Nisan günü Van'daki çatışmalar şiddetli bir şekilde devam etmiştir. Bu raporda, köylerden isyancılara sürekli olarak yardım kuvvetlerinin geldiği belirtilmektedir. Ayrıca isyancıların elinde küçük çaplı Türk Mavzeri ve Rus Mantellileri olduğu ve bununla birlikte çok sayıda bombaya sahip oldukları da aktarılmaktadır.⁵⁷² Van Valisi Cevdet

⁵⁷² ATASE, BDH-528-2061-23-12; ATASE, BDH-528-2061-23-13.

Bey'in Dahiliye Nezaretine gönderdiği 22 Nisan tarihli telgrafta, şehirde 20 kadar Müslümanın şehit ve yaralı olduğunu bildirmiştir.⁵⁷³

23 Nisan 1915 tarihinde gerçekleşen mevzi çatışmalarında, 24 Müslüman hayatını kaybederken isyancıların kayıp verdiklerine dair bir veri mevcut değildir. Ayrıca belge N-8'de, Ermeni isyancıların Hamid Ağa Kışlası'nı bomba ile patlattıkları ve Türk mevzilerini ateşe verdikleri yönünde bilgiler bulunmaktadır.

VIA raporundaki bilgiler, Ermeni isyancıların Hamid Ağa Kışlası'nın altına bomba yerleştirerek infilak ettirdikleri bilgisini doğrulamaktadır. Ayrıca bu patlama sonucunda, sadece kışlanın duvarları çatlamıştır. Ancak burada barınamayacağını anlayan Türk müfrezesi kışlayı terk etmek zorunda kalmış ve böylece isyancı Ermeniler kışlayı ele geçirmiştir.⁵⁷⁴ Van Valisi Cevdet Bey'in 22/23 Nisan 1915 tarihli telgrafından, Ermeni isyancıların evleri ateşe verdiği bilgisinin de doğru olduğu teyit edilmektedir.⁵⁷⁵

Cevdet Bey, Dahiliye Nezaretine gönderdiği 24 Nisan 1915 tarihli telgrafta, Van şehir merkezinde ve kazalarda çatışmaların devam ettiğini aktarmıştır.⁵⁷⁶ Cevdet Bey'in diğer telgrafında ise bölgeye Ermeni isyancıların savaşması için 4.000 kişi getirdiği, isyancıların yol kesip civar köylere saldırılar düzenleyerek buraları yaktığı ve bu duruma engel olmanın imkânsız olduğu, şimdiden birçok kadın ve çocuğun evsiz kaldığına dikkat çekmiş ve son olarak Müslümanların batı vilayetlerine gönderilmesinin uygun olup olmadığını sormuştur.⁵⁷⁷ Van'da yaşanan olayların yanı sıra Çanakkale Cephesi'nde kara savaşlarının başlaması, Kafkasya Cephesi'nde zuhur eden hadiseler ve Ermeni isyancılarının artan faaliyetlerinin önüne geçebilmek için hükümet, komita merkezlerinin kapatılması kararını almıştır:

⁵⁷³ BOA, DH. ŞFR, D. 468, G. 67.

⁵⁷⁴ ATASE, BDH-528-2061-23-11; ATASE, BDH-528-2061-23-12.

⁵⁷⁵ Belge No: 2003, **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl: 34, Sayı: 85, Ekim 1985, s.39.

⁵⁷⁶ BOA, DH. ŞFR, D. 468, G. 91.

⁵⁷⁷ ATASE, BDH, Klasör No: 44, Dosya No: 207, Fihrist No: 2.

Ermeni komitelerinin Memâlik-i Osmaniyye'deki [Osmanlı ülkesindeki] teşkilat-ı ihtilâliye [ihtilal teşkilatı] ve siyasiyeleriyle öteden beri kendilerine muhtâriyet-i idare [özerk idare] te'minine ma'tûf [yöneltilmiş] olan teşebbüsleri ve ilân-ı harbi müteâkib [savaşın ilanının ardından] Taşnak Komitesi'nin Rusya'da bulunan Ermenilerin derhal aleyhimize hareketine ve Memâlik-i Osmaniyye'deki Ermenilerin dahi ordunun düçâr-ı za'f [zayıf yakalanmış] olmasına intizâr ederek [bekleyerek] o zaman bütün kuvvetleriyle ihtilâl eylemelerine dair ittihâz ettikleri [kabul ettikleri] mukarrerâtları [kararları] ve her fırsattan istifade etmek suretiyle memleketin hayat ve istikbaline te'sir edecek harekât-ı hainâneye [haince hareketlere] cür'etleri bilhassa devletin hâl-i harbde [savaş durumunda] bulunduğu şu sırada Zeytun ile Bitlis, Sivas ve Van'da vuku bulan hâdisât-ı ahîre-i isyâniye [son isyan hadiseleri] ile bir kere daha te'eyüd etmiş [teyid olunmuş] ve esasen merkezleri memâlik-i ecnebiyede [yabancı ülkelerde] bulunan ve el-yevm [hâlâ] unvanlarında bile ihtilâlcilik sıfatını muhafaza eden bütün bu komiteler mesâisinin hükümet aleyhine olarak her türlü esbâb ü vesâite [sebepler aracılığıyla] müracaat suretiyle nuhbe-i âmâlleri [idealleri] olan muhtâriyeti istihsâl [meydana getirme] maksadı etrafında toplandığı ve Kayseri ve Sivas ile mahâll-i sairede [başka yerlerde] meydana çıkarılan bombalarla ve Rus Ordusu'nda gönüllü alayları teşkil ederek Ruslarla birlikte memlekete saldıran ve an-asl [aslında] Osmanlı memleketi ahalisinden olan Ermeni komite rüesasının [liderlerinin] harekâtı ve Ordu-yı Osmani'yi arkadan tehdid etmek suretiyle ve pek büyük bir mikyâsda [ölçüde] alınan tertibât [önlemler] ve neşriyatları ile tahakkuk eylemiştir [gerçekleştirmiştir]. Bittab' [yorgun] hükümet kendisi için bir mesele-i hayatiyet [yaşam meselesi] teşkil eden bu kabîl [bu çeşit] tertibât ve teşebbüsâtın temadisine [uzamasına] hiçbir zaman nazar-ı iğmâz [görmezden gelme] ve müsamaha ile bakamayacağı ve menba'-ı mefsedet [kötülüğün kaynağı] olan komitelerin hâlâ mevcudiyetini meşrû' telakki edemeyeceği [kabul edemeyeceği] cihetle bilumum [bütün] teşkilat-ı siyasiyenin [siyasi teşkilatın] ilgâsına [kaldırılması] lüzum-ı âcil [acil gereklilik] hissetmiştir. Binâenaleyh [bundan dolayı] Hınçak, Taşnak ve emsali komitelerin vilâyet dahilindeki şu'abâtının [şubelerinin] derhal sedleri [kapatılmaları] ile şube merkezlerinde bulunacak evrak ve vesâikin [belgelerin] kat'iyen ziyâ' [kayıp] ve imhasına imkân bırakılmayarak müsâderesi ve komiteler rüesâ ve erkânından müteşebbis [teşebbüs eden] eşhâs [kişiler] ile hükümetçe tanılan mühim ve muzır [zararlı] Ermenilerin hemen tevkifi ve buldukları mahallerde devam-ı ikametlerinde mahzur görülenlerin vilâyet / sancak dahilinde münasib görülecek mevâki'de [yerlerde] toplatdırılarak firarlarına imkân bırakılmaması ve icab eden mahallerde silah taharrisine [aranmasına] başlanılarak her türlü hâl ve ihtimale karşı kumandanlarla bi'l-muhabere [iletişimin] kuvvetli bulunulması ve icraâtın hüsn-i tatbiki esbâbının [sebeplerinin] te'min ve istikmâliyle [noksanların tamamlanmasıyla] zuhur edecek [meydana çıkacak] evrak ve vesâikin tedkiki neticesinde tevkif olunan eşhâsın divan-ı harblere tevdi'i [teslim edilmesi] Ordu-yı Hümâyûn Başkumandanlığı Vekâleti'yle bi'l-müzâkere [görüşülerek] takarrur etmiş [karar verilmiş] olmakla icab eden tedâbirin [tedbirlerin] bi'l-etraf [teferruatıyla] istikmâliyle derhal tatbiki ve tevkif olunan eşhâs adediyle icraâtdan peyderpey malumât i'tâsı [verilmesi] (ve şu icraât sırf komitelerin teşebbüsâtına karşı bir hareket mahiyetini haiz [sahip] olmasına binâen buna ahali-i İslâmiye [İslam ahalisi] ile Ermeni unsuru arasında mukâteleyi [kavgayı] intâc edeceği [bitireceği] bir şekil verilmemesi) kemâl-i ehemmiyetle [mükemmel önemle] tavsiye olunur.⁵⁷⁸

26 Nisan'daki çarpışmalarda, Müslümanlar 15'den fazla kayıp vermiştir. Ancak

İsyancı Ermenilerin bu süreçte herhangi bir can kaybı yoktur. Ayrıca N-9'da yer alan bilgiler ışığında, Ermeni isyancıların Türk mevzilerini yaktıkları da görülmektedir.

⁵⁷⁸ BOA, DH. ŞFR, D. 52, G. 96, 97, 98.

Aşhadank gazetesinin 18 no'lu sayısında, çok sayıda bildiriye yer verilmesi de dikkatlerden kaçmıyor: Bu bildirilerde, gerçekleştirilen eylemlerin kayıt altına alındığı, yağmacılara karşı mücadele edildiği ve isyancıların moralinin yüksek tutulması için çaba gösterildiğine dair bilgiler yer almaktadır.

***Aşhadank* gazetesinin 20 Mayıs (2 Haziran) 1915 tarihli ve 19 (218) no'lu sayısında yayımlanan belgeler** (Ermeni Halkına, N-11, N-12, vd.):

Tablo 34. 20 Mayıs (2 Haziran) 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 19 (218) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi⁵⁷⁹

GÜN GÜN VAN'DAKİ 30 GÜNLÜK ÇARPIŞMALAR	
ERMENİ HALKINA	
Halkın mevcut ekmek kıtlığı durumunu çözebilmek için, hazır buğday, çavdar, arpa ve unun artık bir kısmının peşin olarak ve aşağıdaki fiyatlarla satın alınmasına karar verilmiştir:- Buğdayın cinsine göre fiyatı 60-70 guruş: Çavdar fiyatı 50. Arpa fiyatı 40. Unun litresi 10-11 guruşdur. Eşyalarının bir kısmını satabilen veya bunları kimin bulacağını bilen herkesin komiteyle iletişime geçmesi ve Protestan bölgesindeki eczanenin üst katındaki ofiste, her gün saat 2-10 arası yapılan toplantının kayıt altına alınmasını rica ediyoruz.	
13 [26] Nisan	Tedarik Komitesi
N-11	14 [27] Nisan
1. Dün Pos Tağı'deki mevziden bir milliyi öldürdük. 2. Dün Şnavonyan'daki mevzimizden bir milliyi öldürdük. 3. Dün Tarman köyündeki Ermeni savaşçılar Tsorovants köyüne saldırmışlar ancak şehirden Türk atlı birliklerinin yardımı gelmesiyle Ermeniler geri çekilmişler. Düşmanın kaybı bilinmiyor, 1 tüfek ele geçirdik. Tsorovanlı şeyh tarafından sadece kızı kaçırılan bir Ermeni öldürülmüş. 4. Dünkü Gurubaş çarpışmasında 8 Türk askeri öldürülmüş, 110 mermili bir Mavzer tüfeği ele geçirilmiş. Ermenilerden sadece silahsızlar öldürülmüş ve 6 kişi de yaralanmış. 5. Hamid Ağa Kışlası'nın yıkıntıları altından şu ana kadar henüz 6 çete [Müslüman] üyesinin cesedi bulunmuş. 6. Türklerin en güçlü mevzilerinden biri olan Topal Molla'nın evi bizim mevzimiz olan Tütüncüyan'ın karşısında bulunuyor, bu gece bir yeraltı yolunu bomba kullanarak ateşe vermeyi başardık. Türkler de karşılık olarak yer altı yoluyla bizim Tütüncüyan'ın mevzisini kuşatmaya çalıştılar, fakat ne kötü ki... geç kalmıştılar. Oradan 2 tüfek, 2 kasatura ve çok sayıda çeşitli eşya ele geçirdik. 7. Otel'deki mevzimizden perşembe günü 3, cuma günü 1, cumartesi günü 1, pazar günü 1 Türk askerini öldürdük, Nalpantyan mevzisinden ise salı günü 1, perşembe günü de 1 askeri [Türk] öldürdük. Bizim tarafımızdan sadece 11 yaşında bir kız çocuğu öldürülmüş. 8. Arark'daki 1. Bölge Askerî Büromuz bizi bilgilendiriyor. – Dün düşman hiçbir hareket göstermemiş. Türk mevzilerini kundaklama planı başarıyla gerçekleştirilmiş. Cesur kundakçıya bir "şeref haçı" verilmiş, yangın, düşmanın mevzisi olan kahvehanenin yanına kadar ulaşmış. Kezap?, saç yağı? ve kuru ekmek? sahibi olanlar karşılığını almak şartıyla Askerî Komuta'ya getirsinler. Çarpışma için çok önemlidir.	
15 [28] Nisan	Askerî Komuta

⁵⁷⁹ Աշխատանք, 20 Մայիս 1915, էջ 4-5:

Tablo 34. 20 Mayıs (2 Haziran) 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 19 (218) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi (Devamı)

<p>N-12 15 [28] Nisan Dün Şiroyan mevzisinden bir milliyi öldürdük. Dün İtalyan konsolosu tarafından valiye mektup götürülen ve yasa gereği beyaz bayrak taşıyan kadın ulak, Ermeni siperlerinden çıkarken Türkler tarafından topla vuruldu. Bugün düşman Sahag Bey'in mevzisi üzerine yirmiye yakın top atarak topçu atışı girişiminde bulundu, toplar her zaman olduğu gibi herhangi bir hasara yol açmadı. Yoldaşlarımız yine top atışlarıyla dalga geçmeye devam ediyorlar. O mevziden bir Türk'ü öldürdük. Şadah- Şadah hükümeti, yoldaşımız Hovsep Çoloyan'ı sinsice yanına çağırarak hapsediyor. Şadah teşkilatı bu nedenle, tutuklanan masum yoldaşın serbest bırakılmasını talep ediyor. Hükümet üç günden beri hem orada hem de Şadah'da konuşmalar yapıyor ama henüz üç gün dolmadan polis mahalledeki Ermenilerin çarşısını ele geçirip yaylım ateşine başlıyor. Ermeniler savunma yoluna başvurmak zorunda kalıyor. Mahalledeki çarpışmalarda 15 Türk öldürülüyor: Ermenilerden ise yalnızca bir çocuk ve bir kadın öldürülüyor. Çarpışmalar ayrıca Sevagin köyüne de yansıyor. Orada yoldaşlarımız 22 Türk jandarmasını tutukluyorlar, bunlardan ikisi direndiği için öldürülüyorlar. 15 gün süren şiddetli mücadelelerde yoldaşlarımız tamamen başarılı oldular. 4 Kürt köyü ve 70 kadar silah ele geçirmişler. Tsorovants:- İki gün önce Tsorovanlı Türkler ve Toprak Kale'deki Türk yardımcı kuvvetleri Tarman köyünü kuşatıyorlar ve yardımcı kuvvetlerimizin gelmesi üzerine Türkler 6 kayıp vererek kaçıyorlar. Bir günün sonunda Tsorovanlılar da köyü boşaltıp kaçıyorlar. Yoldaşlarımız 300 koyun ele geçirmişler. Köy şu an bizim elimizdedir.</p>	<p>İlçe Başkanlarına: Tüm grupların askerleri grup liderinin imzaladığı belge olmadan mevzilerinden ayrılma hakları yoktur. Aksi durumda silahlarını bırakacaklar ve en ağır cezaya çarptırılacaktır. Yeni boşaltılmış ve parçalanmış mosin kurşunlarını kullanmayınız. Her şeyi toplayarak geri gönderin, mutlaka değiştirmek zorunda kalıyoruz. 15 [28] Nisan Askerî Komuta</p>
---	---

Aşhadank gazetesinin 19 (218) no'lu sayısında yayımlanan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" başlıklı yazı dizisine konu olan olay, olgu ve sorunları VİA raporunda sunulan bilgilerle karşılaştırdığımız zaman ortaya çıkan tabloda gördüklerimiz şunlar: Ermeni isyancılar silahlı güçlerini artırırken Kuva-yı İnzibatiye'nin cephanesinin çok az kaldığı kaydedilmiştir. Bununla birlikte gönderilen cephanenin de henüz ulaşmadığına dikkat çekilmiştir.⁵⁸⁰ Vali Cevdet Bey, 27 Nisan tarihli telgrafında, cephane yetersizliğinden dolayı isyancılara saldırı gerçekleştiremediklerini bildirmiştir.⁵⁸¹ Bunun sebebi Çanakkale Savaşı ve Kafkasya Cephesi'nde Rusların ilerleyişidir. Bu ortamda Osmanlı Devleti, doğudaki bir vilayette meydana gelen isyanı bastırmak için gerekli silah ve mühimmat gibi lojistiği sağlayamamıştır.

28 Nisan tarihli belge N-12'ye göre Van şehrinde yaşanan olaylar sonucunda, 25 Müslüman ve 3 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Van şehir merkezinde yaşanan olayların yanı sıra Şadah'ta meydana gelen hadiseler de yer verilmiştir. Bu hadiselerin iç yüzüne

⁵⁸⁰ ATASE, BDH-528-2061-23-14.

⁵⁸¹ BOA, DH. ŞFR, D. 468, G. 143.

bakıldığında, Hovsep Çoloyan'la ilgili gerçek dışı bir anlatım söz konusudur. Çünkü Çoloyan üzerinde bir silahla yakalandığı için tutuklanmıştır. Ancak komitacı Ermeniler, olayları çarpıtarak masum bir kişinin tutuklandığı yönünde gerçek dışı bir propaganda faaliyeti yürütmüşlerdir.

Cevdet Bey'in 28 Nisan'da Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgraf, Osmanlı askerî birliklerin vahim durumunu göstermesi açısından önemlidir. Bu telgrafta, Van'daki çarpışmaların devam ettiği, mühimmatlarının azaldığı ve yardım gelmezse şehrin kaybedileceği söylenmektedir.⁵⁸²

“Ermeni Halkına” hitaben kaleme alınan bildiride, Osmanlı askerî birlikleri mühimmat sorunu yaşarken Ermeni isyancıların da ekmek kıtlığı ile yüzleştikleri görülmektedir. Bu sorunu çözebilmek için “Tedarik Komitesi” harekete geçmiş ve bazı temel gıdaların peşin olarak alınmasına karar vermiştir. Ayrıca bu komite, alınacak ürünlerin fiyatlarını da belirlemiştir.

***Aşhadank* gazetesinin 27 Mayıs (9 Haziran) 1915 tarihli ve 20 (219) no'lu sayısında yayımlanan belgeler (Önemli İlan, 10 Gün (7-16 Nisan), N-14, vd.):**

---

⁵⁸² BOA, DH. ŞFR, D. 468, G. 166.

Tablo 35. 27 Mayıs (9 Haziran) 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 20 (219) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi⁵⁸³

GÜN GÜN VAN'DAKİ 30 GÜNLÜK ÇARPIŞMALAR

ÖNEMLİ İLAN

Kamuoyunun bilgisine, Ulusal Müdafaa Komitesi bünyesinde, askerî nitelikte olmayan tüm yolsuzluk ve cinayetleri soruşturma ve karara bağlama yetkisine sahip bir yargı organının oluşturulduğunu duyuruyoruz.

Oturumları her gün saat 4.30'dan 9'a kadar Şirvanyan Garabed'in evinde yapılacak olan yukarıda adı geçen mahkemeye, bu konuyla ilgili başvurular sunulacaktır.

16 [29] Nisan

Askerî Komuta

Bay ...

Ulusal müdafaa için gerekli araç gerecin temini için size . . . . .lira tahsis edildi, lütfen 24 saat içerisinde bize ödemenizi gerçekleştirin.

16 [29] Nisan 1915

Askerî Komuta

**10 GÜN
(7-16 Nisan)**

On günden beridir adi düşmanımıza karşı yürüttüğümüz mücadele, ulusal kurtuluşumuzun en muazzam, en adanmış ve en halkçı mücadelesidir. Pusucu ve komplocu, cellat ve barbar, kana susamış ve vahşi olan düşman, ulusal ve bireysel varlığımıza son vermek istiyor. Ancak biz canımız için, malımız için, dinimiz için, şerefimiz için, tecavüze uğrayan ve kaçırılan annelerimiz ve kız kardeşlerimiz için, bütün ulusal varlığımız için mücadele etmeye karar verdik. Mücadelemiz 600 yıllık barbar ve cellat hükümete karşıdır, mücadelemiz katil, insani ve medeni tüm haklara düşman olan Ermeni kanına ve gözyaşlarına susamış, yabancı düşmanlara karşı cihat vaaz eden Cevdetlere karşıdır, fakat kadın ya da bebek, çocuk ya da yaşlı, genç ya da engelli ayrımı yapmadan bütün Hristiyanları öldürmeye başladılar.

Vasburaganlı Ermeniler:

On gündür bizim bireysel ve ulusal tüm çabalarımızla verdiğimiz mücadele, sadece Ermeni millî tarihi içerisinde değil, aynı zamanda dünya savaşının yaşandığı bu günlerde hak ettiği uygar insanlığın hayranlık duyacağı müstesna bir mücadeledir. Ermeni ulusunun en büyük kahramanlarından olan bir avuç cesur Ermeniye tüm dünya görsün, eşsiz bir heyecanla en büyük ve en yüksek adalet adına mücadele ediyorlar.

Intikam Tanrısı bizim yiğitlerimizin başlarının üzerinde dolaşsın ve kahramanların efsanevi ruhu hepimizin içinde konuşsun.

On gün geçirdik. Yeni zaferlere ve yeni mücadelelere muzaffer bir şekilde hazırlanalım.

Kundaklamalar: Askerlerimiz gece çalışmalarına devam ediyorlar. Böylece bu gece Ermeni kundakçılar, düşmanın mevzisi olan Şan Taği'deki Boğe Ahmaddarın evini yaktılar.

1. Bölge (Arark) İstihbarat Bürosu, bu gece saat 6'da Ermenilerin düşmanın en önemli mevzilerinden biri olan Araruts merkezini başarıyla ateşe verdiğini bildiriyor. Cesur kundakçı, yoldaşlarının onlarcasıyla birlikte güvenli bir şekilde mevzilerine geri dönmüşler. Yangın kahvehanenin yakınında durdurulmuş.

Bu gece kundakçılarımız Haç Caddesi'ndeki Hul'un evini başarıyla yaktılar ve dün düşmanın mevzisi olan Saracyan mevzisini de ele geçirdiler.

Düşmanın Kayıpları: - Bu sabah Şiroyanların mevzisinden nişancı askerimiz bir milliyi öldürüyor.

Şan Taği'deki İsro mevzisinden de bir milliyi vurduk.

Düşmanın saldırısı geri püskürtülmüş: - Bugün saat 3'te şiddetli topçu ve yaylım ateşi sonrasında düşman güruhu sokağa çıkarak Sahag Bey mevzisine saldırı gerçekleştirdi fakat bizim mevzilerimizden çıkan ateş üzerine 3 ölü bırakıp panik içerisinde kaçıyorlar. Top atışı şiddetli bir şekilde devam ediyor.

Denizdeki hareketler: Dün denizde Tadvan [Tatvan]'a doğru giden 5 gemi ve Van'a doğru giden 2 gemi görüldü.

N-14

17 [30] Nisan

Dün akşamleyin Lavant Oğlu'nun evinin önünde bulunan mevzimizden fırlatılan altı top atışıyla bir milliyi öldürdüler.

Pos Taği'deki mevzimizden fırlatılan topla bir milliyi öldürdük. Düşmanlar cesedi kaçırmayı başardılar.

Dün Sahag Bey mevzisine düşmanın yaptığı akılsız saldırıdan sonra düşmanın top atışları yukarıdaki mevzimizin bir kısmını yıkmayı başardı, ancak bugün tekrar yıkılan mevziler bizim tarafımızdan daha sağlam bir şekilde onarıldı. Bu mevziden bir Türk'ü öldürdük.

Sabah Sahag Bey mevzisinden bir Türk'ü öldürdük.

Saat 2'den beri Aykesdan ve özellikle Sahag Bey mevzisine yönelik çoğunlukla amaçsız ve zararsız yoğun bir top bombardımanı başladı. Bu mevziden 1 Türk topçusunu ve öldürülen adamın cesedini almayan gelen 3 askeri [Müslüman] öldürdük.

Bu sabah şafak vaktinde düşman, kaleye yerleştirilen iki topla şehrin içine şiddetli bir ateş açtı ve 2 saat sonra bombardıman durdu.

Bugün sabahleyin 200'e yakın atlı ve piyade düşman Hacı Bekir Kışlası'ndan üç yönlü bir şekilde Şuşanits ve Varak'daki mevzilerimize doğru harekete geçtiler. Yoldaşlarımızın birkaç el ateş açması üzerine düşman, birkaç kayıp vererek paniğe kapıldı ve tamamen kışlaya doğru geri çekildi.

Tsorovants: Bu gece saat 3'te yoldaşlarımız Tsorovants'a girdiler. Orada düşmanın alelacele kaçışından kalma, mermileriyle dolu bir tüfek buldular. Bunların hepsi ve buğday kuyularının ele geçirildiği gibi evlerin eşyaları da yerli yerinde duruyor. Yoldaşlarımız şu anda Zrvantants Türk köyünü kısmen kuşatmışlar.

Gecenin parolası "Armut" tur.

Gazetenin 20 (219) no'lu sayısında, 20-29 Nisan arasında yaşanan olayların genel bir değerlendirilmesi yapılmış ve 30 Nisan'da zuhur eden mevzi çarpışmalarına değinilmiştir.

⁵⁸³ Աշխատանք, 27 Մայիս 1915, էջ 5-6:

“10 Gün (7-16 Nisan)” başlıklı belgede, Osmanlı Devleti’ne ağır ithamlar içeren cümlelere yer verilmiş ve olayların sorumlusu olarak Van Valisi Cevdet Bey’in adı geçmektedir. Ayrıca Müslümanların, kadın veya çocuk demeden herkesi öldürmeye başladığı yönünde birtakım iddialarda bulunmuşlardır. Aynı belgenin devamında, Ermeni isyancıların Müslümanları nasıl öldürdükleri ve evlerini nasıl kundakladıklarına yönelik bilgiler bulunmaktadır. Bu durum, Ermeni isyancıların vermiş olduğu bilgilerde kendileriyle çeliştiğini göstermektedir.

Aşhadank gazetesinin 20 (219) no’lu sayısında yer alan yazı dizisinde anlatılanlarla VİA raporunda anlatılanları karşılaştırdığımızda öne çıkan bilgiler şunlardır: VİA raporunda şimdiye kadar şehir dahilinde gerçekleşen çarpışmalarda Türk tarafından 173 yaralı ve 60 şehitin olduğu bilgisi verilmektedir.⁵⁸⁴

30 Nisan’da yaşananları anlatan belge N-14’e göre 9’dan fazla Müslüman yaşamını yitirmiştir. Ermeni isyancılardan zarar gören olmamıştır. Ayrıca bu belgede, isyancıların Tsorovants köyünde elde ettikleri başarıları da temas edilmiştir.

Mevzi çarpışmalarını konu alan belgelerin yanı sıra bazı ilanlar da yayımlanmıştır. Bunların içerisinde “Önemli İlan” başlıklı yazı, geçici hükümet teşkil edilmeden önce bazı idari örgütlenmelerin oluşturulduğunu göstermesi açısından önemlidir.

A-To’nun *Medz Tebkerı Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin* adlı eserinde yer alan belgeler (N-15):

Aşhadank gazetesinin eksik sayılarına ulaşmak için EDF üyesi A-To’nun *Medz Tebkerı Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin* adlı eserini kullandık. A-To, bu eserinde, *Aşhadank* gazetesinde yayımlanan “Gün Gün Van’daki 30 Günlük

---

⁵⁸⁴ ATASE, BDH-528-2061-23-15.

Çarpışmalar” başlıklı yazı dizisinde yer alan belgeleri müdahale etmeden özgün haliyle aktarmıştır.

Tablo 36. A-To’nun *Medz Tebkerı Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin Adlı Eserinde Yer Alan Aşhadank Gazetesinden Aktardığı Belgeler*⁵⁸⁵

GÜN GÜN VAN’DAKİ 30 GÜNLÜK ÇARPIŞMALAR

N-15

19 Nisan [2 Mayıs]

Düşmanın birkaç gündür başlattığı yoğun topçu ateşi Sahag-Bey ve Tovmazyan mevzilerimiz üzerinde herhangi bir zarara yol açmadı. Dün Şehrin ve Aykesdan’ın üzerine düşman 400’den fazla mermi attı, bunların çoğu Aykesdan’ın bir tarafına düştü ve halktan birkaç kişi yaralandı. Çılgın düşmanın topları daha çok Amerikan ve Alman binalarını vurmayı hedeflediği, bazılarının da amacına ulaştığı dikkat çekiyor.

Nalpantyan mevzisinden fırlatılan birkaç top ateşi sonucu, dün ağaç kesen bir Türk millî öldürüldü.

Dün gece saat 1’de [6’da] düşman mevzilerini terk etmeden dört bir yandan bütün mevzilerimize şiddetli bir yayılım ateşi başlattı, toplar herhangi bir zarara yol açmamış.

Bu sabah saat 5’te [10’da] Şan Tağı’deki mevzilerimizden bir milliyi öldürdük.

Düşman bu sabah saatlerinden itibaren Haç Caddesi’ndeki mevzilerimize şiddetli bir top ateşi başlattı.

Düşman saat 10’da [3’te] genel bir saldırı başlattı. Haç Caddesi’ndeki Otel mevzimizin batısında bulunan dokumacı Nazaret’in dükkanını ateşe vermeyi ve başka yönden sayısız top fırlatmayı başardı. Yoldaşlarımız karşılık verdiler, 8 millî öldürüldü ve yangını söndürmeyi başardılar, ardından düşman ateşi kesildi. Aynı zamanda düşman Sğka’dan [Bostaniçi] ilerleyen 200’den fazla süvari ve piyade birliğiyle Taza-Kyahrez’deki bütün mevzilerimize saldırı gerçekleştirdi. Oraya toplar da yerleştirmişlerdi. Düşman yaklaşmaya başlayınca dört bir taraftan ateş açtık, 10’dan fazla düşman öldürüldü ve panik halinde bağların arasından kaçmaya başladılar. Orada iki bomba patlattık, önemli sonuçları oldu. Bizden sadece bir kişi yaralı var.

Gurubaş yönünden de yüzlerce düşman Şuşanits’deki mevzilerimize doğru ilerlemeye çalışıyorlar, hepsi de geri püskürtülüyorlar.

Saat 12’de [5’te] Zaçal Mirki ve Der Haçaduryan mevzilerimizden iki milliyi öldürdük.

Dün Sahag Bey ve Pos Tağı’deki mevzilerimizden iki milliyi öldürdük.

Düşman şehir merkezine yönelik bombardımanını sürdürüyor. Bu gece orada çok güçlü ve sürekli bir yayılım ateşi görüldü.

1. Bölge (Arark) Bürosu bildiriyor: Düşman yarım saatten fazla bir süredir Glor Tar bahçelerinden Dhertsi Sarkis mevzisini bombalıyor. Bombaların çoğu gelişigüzel etrafa dağılırken, beş tanesi aynı mevziye isabet etmiş ve sadece dış duvarı delerek diğer tarafa düşmüş, herhangi bir zararımız yok.

Bombardıman devam ediyor.

Son Haberler: Şahbender’deki mevzimizden Sofi-Dehne tarafına doğru ilerleyen düşman, tarafımızdan açılan ateş üzerine 10-12 ölü bırakarak kaçtı.

Sahag Bey mevzisinden Türkler bir kayıp vermişler.

Askerî Komuta

Belge N-15’e göre 2 Mayıs’ta hayatını kaybeden Müslümanların sayısı 37 iken isyancı Ermenilerin kaybı bulunmamaktadır. Ayrıca masum bir Türk sivilin isyancılar tarafından öldürüldüğü de dikkat çekmektedir.

Van İsyanı’nın tüm hızıyla devam ettiği ve Anadolu’nun diğer bölgelerinde de Ermenilerin isyan faaliyetlerini sürdürdüğü haberleri İstanbul’a gelmeye devam etmekteydi. Başkumandan Vekili Enver Paşa, bu olayların önüne geçebilmek için 2 Mayıs 1915 tarihinde, Dahiliye Nazırı Talat Paşa’ya şu yazıyı göndermiştir:

- Van gölü etrafında ve Van Vilayetince bilhassa malum olacak mevaki-i muayyenedeki [belli yerlerdeki] Ermeniler isyan ve ihtilal için daimî bir ocak halindedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrindeyim.
- Üçüncü ordunun verdiği malumata nazaran Ruslar 7 Nisan’da [20 Nisan] hudutları dahilindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir halde hududumuz dahiline sürdüler. Hem buna bir mukabele-i bilmisil [aynı şekilde karşılık vermek] olmak ve aynı zamanda yukarıda söylediğim maksadı hasıl etmek üzere:

⁵⁸⁵ U.-To, 1917, էջ 311-313:

- Ya merkum [adı geçen] Ermenileri ve ailelerini Rusya hududu dahiline sürmek yahut merkum Ermenileri ve ailelerini Anadolu dahiline muhtelif yerlere dağıtmak lazımdır. Bu iki şıktan münasibinin intihabı [seçilmesi] ile icrasını rica ederim. Bir mahsur yoksa ussat [isyancıların] ailelerini isyan merkezlerini hudut haricine sürmeyi ve onların yerine hudut haricinden gelen İslâm halkı yerleştirmeyi tercih ederim. Olbabda.⁵⁸⁶

Aşhadank gazetesinin 17 (30) Haziran 1915 tarihli ve 25 (224) no’lu

sayısında yayımlanan belgeler (N-16, Tüm Gruplara, N-17, vd.):

Tablo 37. 17 (30) Haziran 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi’nin 25 (224) No’lu Sayısında Yer Alan “Gün Gün Van’daki 30 Günlük Çarpışmalar” Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi⁵⁸⁷

GÜN GÜN VAN’DAKİ 30 GÜNLÜK ÇARPIŞMALAR	
N-16	20 Nisan [3 Mayıs]
Dünkü başarısız girişimlerden sonra düşman taarruzunu sürdürerek, akşamleyin Haç-Caddesi’ndeki bizim Otel mevzisini ateşe verdi, ancak çabalarımız sayesinde yangın bize herhangi bir zarar vermeden söndürülmüş. Şiroyan mevzisi üzerinde düşman 8-10 kayıp vererek kaçtı.	
Akşama doğru Dbağheroyents mevzisinden Avakents mevzisinin önündeki bir Türk subayını ve bir askeri [Müslüman] vurduk. Düşman cesetlerini kancalarla ⁵⁸⁸ içeri çekti. Gece nispeten tüm mevzilerde sakin geçti.	
Bu sabah düşman zayıf görünüyor, yine de sabah saat 3 sularında Taza-Kyahrez’deki mevzilerimize saldırmaya çalıştılar ancak 4-6 kayıp verdikten sonra geri püskürtüldü.	
1. Bölge (Arark) İstihbarat Bürosu, bu gece saat 3’te Ermenilerin Araruts merkezinin kalan kısmını ve aynı şekilde yandaki kahvehaneyi ateşe vermeyi başardığını bildiriyor. Kundakçı ve yoldaşı sağlam bir şekilde mevzilerine geri dönmüşler.	
Önceki gün Smsaryan mevzisinden 2 Türk’ü öldürdük.	
Hacı Malhas mevzisinden 1650 adım ötede ise bir Türk’ü 3 topla öldürdük.	
Dün Şan Taği’deki bizim mevzimizden 1 ve Şahbender mevzisinden 3 Türk’ü öldürdük.	
Bu sabah Pos Taği’deki mevzimizden atlı [süvari] bir Türk askerini vurduk. Düşman cesedi kaçırmış.	
Bugün Taza-Kyahrez mevzisinden bir milliyi ve başıboş dolaşan bir askeri [Müslüman] vurduk ve 1 tüfek ele geçirdik.	
Ayrıca Dbağheroların altındaki siperlerden bir süvari birliğini [Müslüman] ve Hyusyanların bahçesinin başındaki mevziden bir milliyi öldürdük.	
TÜM GRUPLARA	
Tüm gruplarımızdan, her gün gerçekleştirmiş oldukları faaliyetleri yazılı olarak bize bildirmelerini rica ediyoruz. Düşman hareketleri, her bir mevziye fırlatılan top güllerinin sayısı, top bombardımanlarının sonuçları, hem bizim hem de düşman tarafından öldürülen ve yaralananların sayısı.	
Mevzilerinizde işçiler (asker değil) yaralanırsa, doğrudan sizi memnuniyetle kabul edecek olan doktor İçeri Hastanesi’ne gönderin.	
Gecenin adı “çiçek”	
21 Nisan [4 Mayıs]	Askerî Komuta
Düşmanın bugün gerçekleştirdiği şiddetli hücum her noktada büyük kayıplarla geri püskürtüldü.	

⁵⁸⁶ ATASE, BDH, Klasör No: 44, Dosya No: 207, Fihrist No: 2-1, 2-2.

⁵⁸⁷ **Աշխատանք**, 17 Յունիս 1915, էջ 3:

⁵⁸⁸ Bu kelime özgün metinde “Շիշ (Şiş)” olarak geçmektedir. Şiş kelimesinin sözlük anlamları “şişe, şiş” tir. Ancak sözlük anlamlarının bağlamla uyuşmadığı tespit edilmiştir. Dönemin askerî koşulları ve tuzak ihtimaline karşın Osmanlı askerî birliklerinin ölülerini bir kanca yardımıyla içeri çekmeye çalışmaları daha makul görünmektedir. Bu yüzden “kanca” kelimesi tercih edilmiştir.

Tablo 37. 17 (30) Haziran 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 25 (224) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi (Devamı)

N-17

21 Nisan [4 Mayıs]

Dün 30'a yakın Kürt, Lavant Oğlu mevzisine girmeye çalıştığı esnada, Yeğigyan mevzimizden atılan toplarla 3'ü öldürüldü.

Arak 1. Bölge Bürosu bize bildiriyor: -Dün akşamleyin saat 11'de düşman, kilise mezarlığının güneydoğu köşesinde bir delik açarak, çoktan terk edilmiş mevzilerinden birini bombalamaya başladı, fakat 5 top fırlatıldıktan sonra yoldaşlarımız doğru mevzideki hendeğin üzerine açtıkları ateşle düşmanı tamamıyla susturdular. Gece saat 2 ila 8 sularında düşman güneydeki tüm mevzilerimize aralıklı ama şiddetli bir şekilde yaylım ateşi başlattı, ancak hiçbiri hedefe isabet etmedi. Sadece bir yaralımız vardı.

Bugün saat 3'te düşman, Amirhanların mevzisini toplarla bombalamaya başladı: Dört top da Şahbantarların mevzisini vurdular. Topların hepsi de patlayıcıdır. Bizim herhangi bir zararımız yok. Çatışmalar esnasında düşman nehirde ve mevzi önlerinde 10-12 kişi kayıp verdi.

Dün Sahag Bey ve D. Tovmazyan mevzilerine 100 top mermisi fırlattılar, ancak herhangi bir zarara yol açmadılar. Sabahleyin Sahag Bey mevzisinden, karşıdaki yanmış mevzideki düşman muhafızlarının üzerine bomba fırlattık. Bombanın sonucu ortadadır.

Düşman dün gece tüm mevzilerimize şiddetli yaylım ateşine devam etti. Amacı olmayan bu yaylım ateşi, düşmanın korkudan ateş ettiğini gösteriyordu.

Bugün saat 4'te düşman Şahbenter mevzisine şiddetli bir saldırı gerçekleştirdi. Kılıç çekerek ilerleyen bir subayın komutasındaki top atışlarıyla bahçenin duvarları yıkıldıktan sonra Kürt başıbozuk güruhu bahçeye hücum etti. Çarpışmaların ardından bahçeden çekilen yağmacılara askerlerimiz mevziden ateş etmeye başladılar. Bu saldırı esnasında düşman yaklaşık olarak 15-20 kayıp verdi. Bundan sonra düşman, top ve tüfek atışları altında ölümlerini taşımaya başladı.

Düşman bugün topu, Katolgaran'daki duvarın arkasına yerleştirerek Pos Tağı'deki Vızvız mevzisini bombalamaya başladı. 20'den fazla patlayıcı top fırlattı ve yukarı kattaki duvarları yıktı. İşçilerimiz zaten aşağı kattaki duvarların top atışlarına direnebilmesi için güçlendirmeye başlamışlardı. Ayrıca Baytar Haçge Mnoyi mevzisine iki top mermisi isabet etmiş.

Kürt güruhu bugün de Hyusyanların bahçesindeki mevzimize saldırdı ve bir top yağmuru düzenledi. Muhafızlarımız sahanın girişinden güruhu üzerine bir saldırı gerçekleştirdiler. Çatışma esnasında düşman 4 kayıp verdi. Toprak Kale Kışlası'ndan saldırıya uğrayan bir-iki hafif yaralımız vardı.

Bugün düşman, Mölaci Markarents mevzisi üzerine şiddetli bir saldırı gerçekleştirdi. Askerlerimiz büyük bir cesaret örneği göstererek düşman güruhunu geri püskürttü ve 8-10 kişiyi öldürdü, bunların ikisinin cesedi nehrin içerisine düştü.

Dün akşam, Smsaryanların mevzisinden bir Türk askerini öldürdük, o esnada düşmanın Otel'i yakma girişimi başarısız olduktan sonra kaçmaya başladılar.

Bugün de topçu birlikleri, D. Tovmazyanların mevzisi üzerine top yağdırmaya devam etti.

Bugün D. Haçaduryan'ın mevzisine de şiddetli bir saldırı gerçekleşti. Düşman kuvvetleri ile surların arkasında 20 adım uzaklıkta karşı karşıya geldik.

Bu sayıda, 3-4 Mayıs günleri arasında meydana gelen mevzi çarpışmaları ile ilgili N-16 olarak sınıflandırılan belgede, bahsi geçen 3 Mayıs'ta 30 Müslümanın hayatını kaybettiği, isyancıların ise can kaybının olmadığı yönündeki bilgiyi Cevdet Bey'in 3 Mayıs tarihli yazısındaki bilgiyle karşılaştırıyoruz: Cevdet Bey söz konusu yazısında merkeze 12 şehit ve 14 yaralı verdiklerini iletmiştir.⁵⁸⁹

Belge N-17'nin içeriğine bakıldığında, 4 Mayıs günü 50'den fazla Müslümanın öldüğü görülmektedir. Ermeni isyancılara ait bir kayıptan söz edilmemektedir. Bununla birlikte sadece 3 isyancının yaralandığı bilgisi paylaşılmıştır.

4 Mayıs tarihli telgrafta ise Cevdet Bey, Aykesdan'da 19 şehit ve 23 yaralılarının olduğu bilgisini merkeze iletmiştir.⁵⁹⁰ Aynı tarihli başka bir yazıda Cevdet Bey, Van ve çevresinin son durumu hakkında genel bilgiler vermiştir: Şimdiye kadar 400 kişinin şehit ya da yaralandığını belirtmiştir. Yaralıların bir kısmının hastahanelerde

⁵⁸⁹ BOA, DH. ŞFR, D. 469, G. 78.

⁵⁹⁰ BOA, DH. ŞFR, D. 469, G. 98.

yattığına dikkat çekmiştir. Çevre bölgelerde hayatını kaybeden ve yaralananlara ait net bir verinin olmadığını vurgulayan Cevdet Bey, şehir merkezine kıyasla oralaradaki zayıfın daha az olduğunu söylemiştir.⁵⁹¹

Bunların dışında Ermeni isyancılar adına “Askerî Komuta” tarafından “Tüm Gruplara” hitaben önemli bir duyuru kaleme alınmıştır. Bu duyuruda, düşmanın (Müslüman) hareketleri, mevzilere fırlatılan top güllerinin sayısı, bombardımanların sonuçları, her iki taraftan ölen ve yaralananların sayısı hakkındaki bilgilerin her gün yazılı bir şekilde gönderilmesi istenmiştir.

***Aşhadank* gazetesinin 24 Haziran (7 Temmuz) 1915 tarihli ve 27 (226) no’lu sayısında yayımlanan belgeler (Tüm Gruplara, N-18):**

---

⁵⁹¹ BOA, DH. ŞFR, D. 469, G. 102.

Tablo 38. 24 Haziran (7 Temmuz) 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 27 (226) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi⁵⁹²

GÜN GÜN VAN'DAKİ 30 GÜNLÜK ÇARPIŞMALAR

TÜM GRUPLARA

Aşağıdaki talimatları tüm gruplarımızın dikkatine sunuyor ve bunların derhal hayata geçirilmesini önemli buluyoruz.

1. Gruplar halinde dağıtılan işçiler, kendilerine ekmek ve yiyecek verilebilmesi için akşam muhakkak işçi merkezine geri dönmek zorundalar.
2. Gruplar, başkalarının taleplerini de karşılayabilmesi için, mevzilerinde fazla olan kürek ve kazmaları geri göndermelidirler.
3. Grupların işçilere ve ustabaşlarına ihtiyacı varsa, ögle vakitleri gece için gerekli sayıda işçiyi bulabilmek amacıyla önceden talep etmeleri gerekmektedir.

22 Nisan [5 Mayıs]

Askerî Komuta

N-18

22 Nisan [5 Mayıs]

Dünkü şanlı zaferimiz: - Yazdığımız gibi, dün düşman kuzeydoğu hattımızın tümüne en şiddetli saldırısını gerçekleştirerek bahçelere girdi. Tüm gün süren çatışmaların ardından düşman büyük kayıplar vererek geri çekildi. Askerî lider yoldaşlarımızın istihbaratına göre düşman dün yaralılar hariç 50-60 kişiyi kaybetmişti. Saldırganların büyük çoğunluğu Ermenilerin adil çalışmasının sonuçlarını vahşice yok etmek için ortalıkta dolaşıp ganimet ganimet diye bağırarak Kürt soyguncuları.

Kahramanca bir ölüm: - Dün Şahbenderlerin mevzisinde kahramanca bir manzara ortaya çıktı. Aram Borozancıyan adında genç bir adam, mevzi önündeki merdivene üç defa tırmandı ve üç defada üç düşmanı öldürdü. Top gülleri genç nişancımızın mevzisine doğru yönlendirildi, ancak o tekrar merdivene tırmandı ve mevzinin deliğine yaklaşarak bir dördü daha atmak istedi. Yoldaşlarının topun kendi mevzisine doğru nişan alındığına ve dikkatsizce mevziden ateş ettiğine dair yalvarışları boşunaydı. Aram kahramanca bir hareketle tekrar merdivene tırmandı ama bir top gülleri kalçasını ve kolunun kemiklerini kırdı ve onu aşağı yuvarladı. Aram kendisini kaybetmedi: Soğukkanlılığını korudu ve arkadaşlarına annesi ve kız kardeşini aç bırakmamak ve geçimlerini sağlayabilmeleri için onluğunu⁵⁹³ satmalarını istediği küçük bir vasiyet bıraktı. Ona yönelik bu ilgi ve şefkatin ardından Aram, lider yoldaşlarına cesaret verici sözler ve selamlar gönderiyor ve birkaç saat sonra gözlerini kapatıyor.

Düşmanın topu patlamış: - Dün akşamleyin Toprak-Kale'den mevzilerimize patlayıcı toplar fırlatan top bir anda infilak etti ve sessizliğe mahkum edildi. Aykesdan'ın çeşitli mevzilerinden ve Şuşants'tan topun patlaması çıplak gözle ve dürbünle doğrulandı ve şu şekilde cereyan etti.- O topla mevzilerimiz üzerine aralıksız bomba yağdıran düşman tam bir top daha atacakken duman yükseldi. Bu patlama sonucunda 4 topçu [Müslüman] öldü. Aşağıdaki kışladan ve diğer taraflardan askerî birlikler koştu ve cesetleri götürdüler. Cesetlerden birinin sedyeyle taşınması, önemli bir kişi olduğunu gösteriyor.

1. Bölge Bürosu bize yazıyor: - Dün düşman, kilisenin kapanmasından sonra iki yerden yeniden mevzilerimizi bombaladı: Birkaç top iki mevzimize isabet etmesine rağmen yer yer hafif hasarlar oluşturdular. Yoldaşlarımızın topçu mevzilerini doğrudan hedef alması nedeniyle bombardıman durdurulmak zorunda kaldı.

Dün sabah düşman tarafından kadın kılığında girmiş birisinin ceset taşıdığı görüldü.

Bu gece düşman saat 3.30'da bizim güneydeki tüm mevzilerimize akılsızca yayılım ateşine yeniden başladı. Tarafımızdan çok az karşılık verildi.

Dardanel'den bize yazıyorlar: - Karaşar Dar'daki milliler bugün sabah erkenden birer birer Urpat Aru'ya ve oradan yukarıda bulunan çukurlara girerek pusu kuruyorlar.

Bugünkü ilerleyişlerinde öncekine göre biraz daha yaklaştılar, Hacı Bekir Kışlası'nın altındaki değirmen deresinden gece saat 3.30'da bizim üzerimize ağır bir yayılım ateşi açtılar, bizden hiç kimse zarar görmedi. Kendi taraflarından bizim mevzimize doğru henüz herhangi bir ilerleme söz konusu değil.

Çantıgıyan mevzilerinden bize yazıyorlar: - Dün düşmanın saldırısı esnasında mevzimizden 2 kişiyi [Müslüman] öldürdük, gece saldırısı esnasında ise grubumuz cesurca bir şekilde direniş gösterdi. Bizden sadece bir yaralı var.

Dün saat 2'den itibaren düşman, kışlanın yukarıdaki mevzilerden, üzerimize 60 top fırlattı: Ancak herhangi bir zarara yol açmadan sadece 5 bomba hedefe ulaştı. Sonrasında Kürt güruhu, D. Haçadurların ve Zrvantanların bahçelerinden içeriye hücum etti ve üzerimize binlerce top mermisi yağdırdı. Cesur bir şekilde direndik ve 6 Kürt'ü öldürdük. Düşman yayılım ateşleriyle cesetlerini zar zor almayı başardı. Hepimizin enerjisi iyi, hiçbir zararımız yok.

Dün Dominiğyan Lojistik Okulu'na yerleştirilen ve Pos Tağı'deki mevzilerimizi hedef alan toplar büyük ölçüde hedefini ıskaladılar. Sadece birkaç top mermisi duvarlara hafif şekilde zarar vermeyi başardı. Herhangi bir can kaybı bulunmamaktadır. Pos Tağı'deki yardımcı gruplarımız, bahçeye girmek isteyen düşmana birkaç el ateş ederek bir milliyi öldürdüler ve ondan sonra düşman geri çekilmeye başladı.

Belge N-18'de yer alan bilgiler ışığında, 5 Mayıs'ta meydana gelen çarpışmalarda 76 Müslüman ve 1 Ermeni isyancının hayatını kaybettiği tespit edilmiştir. Ayrıca bu belgede, Aram Borozancıyan adlı bir gencin mevzide gerçekleştirdiği hareketler destanlaştırılarak anlatılmıştır. Her savaşta olduğu gibi bir kahraman tiplmesi ortaya çıkarılmak istenmiştir.

Yukarıda öne çıkardığımız bilgiler VİA raporu ile karşılaştırdığımız zaman şöyle bir tablo ortaya çıkıyor: VİA raporunda, Aykesdan bölgesinde gerçekleşen birkaç

⁵⁹² **Աշխատանք**, 24 Յունիս 1915, էջ 3:

⁵⁹³ Silah.

günlük çarpışmalar neticesinde, Türklerden 19 şehit ve 23 yaralının olduğu bilgisi yer almaktadır.⁵⁹⁴

A-To'nun Medz Tebkerı Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin adlı eserinde yer alan belgeler (N-19):

Tablo 39. A-To'nun Medz Tebkerı Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin Adlı Eserinde Yer Alan Aşhadank Gazetesinden Aktardığı Belgeler⁵⁹⁵

GÜN GÜN VAN'DAKİ 30 GÜNLÜK ÇARPIŞMALAR	
N-19	23 Nisan [6 Mayıs] Dünkü Geçit Dün öğleden akşama kadar düşman bütün mevzilerde sessizliğini korudu, herhangi bir askerî operasyon gerçekleştirmedi. Dardanel ve Tava-Boyne'den bize yazıyorlar: Akşamleyin saat 10 [3] civarında düşman bir saat kadar mevzilerimize doğru müthiş bir yayılım ateşi başlattı, herhangi bir zarar veremedi ve bir adım bile ileri gidemedi. Bugün de şafak vaktinden itibaren düşman birliklerini harekete geçirmeye başladı, Karaşar'ı olduğu gibi bırakarak şehrin etrafını çevreleyen siperlere muhafızlar yerleştirmeye başladı. Düşman, geceleyin saat 2'den [7] 3.15'e (8.15) kadar süren yoğun bir yayılım ateşi başlattı. Biz tabancalarla ve tekli tüfek atışlarıyla karşılık verdik, düşman bir adım bile ileri gidemedi, bizim tarafımızdan herhangi bir kayıp yok. Sahag Bey mevzisinden yazıyorlar: Bu gece saat 2-3 [7-8] civarında saldırıda bulunarak, Zaçal Mirkyan mevzisinin karşısında bulunan Hamzi Pos'un güney kıyısındaki Adaluhyan Haçi'nin evini yaktık. Bu vesileyle bir Martini tüfeği, 1.000 fişek (Mavzer ve Martini), 100 Mavzer mermisi, 143 Martini mermisi ele geçirdik. Düşmanın kayıpları çoktur. Operasyonun bitmesinden bir buçuk saat sonra, yoldaşlarımızdan biri mevzimizdeki delikten kazara vurularak bir anda ölmüş, başka bir kaybımız yok. Adaluhi operasyonu tamamlandıktan sonra, bir saatten fazla süren Sahag Bey'den Hamz'ın evine saldırı düzenlemesi işine başlandı, oğlanlar düşman mevzilerine cesurca saldırdılar, bombalarını başarıyla fırlattılar ve ayrıca yeterince ilerlediler, ancak hava aydınlanınca geri çekilmeleri emredildi ve böylece her iki taraftan yoğun ateşle sona erdi. Fırlatılan bombaların şüphesiz sonucu oldu, ama yakından teyit edilemiyordu. Bizim ise iki yaralımız vardı. Birinci Bölge Bürosu'ndan (Arark):- Dün düşman Glor Tar'daki bahçelere toplarını yerleştirerek mevzilerimizi tekrar bombalamaya başladı, sadece birkaç top mermisi amaçlanan etkiyi gösterdi, yalnızca iki duvarı delerek hasara yol açmadı. Ceset götürülürken bir şekilde teşhis edilen topçuyu [Müslüman] öldürmeyi başardık. Top atışı da ondan sonrasında anında sustu. Bu gece yine birçok yerden yayılım ateşi sesleri duyuldu ancak herhangi bir sonuç alınmadı. Dardanel'den yazıyorlar: Karaşar civarındaki siperlerde 20-25 kişi zar zor var. Bu sabah 60-70 süvari ve piyade kışladan şehre doğru indi, yük taşıyorlardı ama içeriklerini bilmiyoruz. Başka bir mevziden bakıldığında şehre nakledilenlerin sırtında yük taşıyan Kürt kadınları ve çocuklar olduğu konusunda mutabıkız.

Askerî Komuta

Belge N-19'a göre 6 Mayıs günü Van şehir merkezinde zuhur eden çarpışmalarda, Müslümanlar ve Ermeni isyancılar birer kayıp vermişlerdir.

Aşhadank gazetesinin 13 (26) Temmuz 1915 tarihli ve 33 (232) no'lu sayısında yayımlanan belgeler (Tüm Gruplara, İlan, N-20/Şehirden Güzel Haberler):

⁵⁹⁴ ATASE, BDH-528-2061-23-17.

⁵⁹⁵ U-70, 1917, № 346-347:

Tablo 40. 13 (26) Temmuz 1915 Tarihli *Aşhadank* Gazetesi'nin 33 (232) No'lu Sayısında Yer Alan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisinin Çevirisi⁵⁹⁶

GÜN GÜN VAN'DAKİ 30 GÜNLÜK ÇARPIŞMALAR

TÜM GRUPLARA

Yoldaşlar:
Mevcut çatışmanın başlangıcından (7 Nisan gecesi) bugüne kadar, sizin mevzilerinizde tüm ölen ve yaralananların isimlerini bize bildirin ve detaylı bir şekilde aşağıdaki soruları cevaplamaya çalışın:

1. Ad ve Soyad
2. Vatan
3. Yaş
4. Hangi mevzi?
5. Hangi gün ve saat kaçta?
6. Ne şekilde öldürülmüş?
7. Ne zaman öldürülmüş?
8. Biyografik ve diğer tanıdıklar.

Açık ve net bir şekilde yazınız ve 25 Nisan akşamına kadar İstihbarat Bürosu adresine gönderin.

Bundan sonra gün gün aynı şekilde bildirin.

23 Nisan [6 Mayıs]

İstihbarat Bürosu

ILAN

Toplumun her bireyi herhangi bir şekilde mevcut savunmaya katılmakla yükümlüdür. Evlerde veya kahvehanelerde boş duran, sokak köşelerinde kalabalık yapan, Alman ve Amerikan bölgelerinde takılıp görevini yapmaktan kaçınan herkes özel görevliler tarafından tutuklanacak ve Askerî Mahkeme'ye çıkarılacaktır.

24 Nisan [7 Mayıs]

Askerî Komuta

24 Nisan [7 Mayıs]

N-20

ŞEHİRDEN GÜZEL HABERLER

Bu gece şehirden 3 ulak başarılı bir şekilde Goğbants [Sarmaç] köyüne ulaşmış ve önemli malumatlar getirmişler.

Baş cellatımız Cevdet'in kuyruklu yalanlarına göre güya şehrin içi haftalar önce yıkılmış ve harabeye dönmüştü, büyük kayıplar verilmişti ve üç gün önce de tebaası olduğumuz zalim hükümete teslimi gerçekleşmişti. Ulak yoldaşlar aksini iddia ederek şehrin mutlak bağımsızlık içinde yaşayacağını bize müjdeliyorlar. Şehrin surları içerisinde bulunan tüm mevziler bizim elimizde. Düşmanın tüm mevzileri ve binaları yakılmış ve yıkılmış, Postaneyi ve bazı hükümet binalarını başarıyla yakmışlar [Ermeniler]. Merkez hapisane üzerine saldırmışlar [Ermeniler] ve tutuklu bulunan tüm Ermenileri serbest bırakmışlar. Avanlı hain Ermeniler aklıktan ölmek üzere olan hükümet askerlerine yardım etmeseydi, yoldaşlarımız düşmanın en sağlam kalesini bile ele geçirmeyi başarabilirdi.

Daha detaylı bilgiler yarın gelecek.

Şuşants'dan gözlemlenenlere göre dün saat 9'dan itibaren kaledeki düşman yeniden şehri gereksiz bir şekilde bombardimana başlamış. Saat 10 sıralarında da Bit-Bazarının denize bakan taraflarında dumanların yükseldiği görülmüş.

Düşman hareketleri – Şuşants'dan yazıyorlar: - İki gün önce yaklaşık 200 kadar düşman Hayots-Tsor tarafına geçtiler.

Hacı Bekir Kışlası'ndan ilerlemeye çalışan düşman, muhafızlarımızın açtığı ateşten dolayı derhal geri çekiliyor ve Gurubaş Vadisi'ne sığınarak anlamsızca ve korkakça bir yayılım ateşi başlatıyor. İki günden beridir düşman kuvveti bu tarafları hissedilebilir şekilde zayıflattı. İki gün önce düşmanın sayısı Sğka ve Taza-Kyahrez'in yukarılarında daha fazlaydı. Dün o taraflar da aşırı bir şekilde zayıflamıştı.

Bu akşamleyn yaklaşık 150 millî, Gurubaş'tan dağa tırandılar ve seferber bir şekilde üç yönden kışlaya geri döndüler.

Toprak-Kale'den gelen 200'den fazla asker Şahbazi tarafına geçtiler ve sonra Hoş-Geadug'a doğru ilerlediler.

Tüm mevzilerimizden yazıyorlar: - Bu gece saat 2'den itibaren düşman tüm mevzilerimize her zamanki ürkek yayılım ateşine başladı. Düşman, herhangi bir ilerleme girişiminde bulunmamakla birlikte, hafif çatışmalarla kurşunları dağıtmak suretiyle şevkle çalışmasını şafak vaktine kadar sürdürdü, ardından yorgunluktan sessizliğe büründü. Yoldaşlarımız sadece küçük tabancalarla veya hiç karşılık vermediler.

Dün Nalpantyan mevzisinden, karşı fırının yıkıntıları içerisinde, düşman mevzisindeki delikten bakan bir milliyi öldürdük.

Dardanel'den sabah erken saatlerde 100'e yakın silahsız Kürt'ün Hacı Bekir Kışlası'nın önünden geçtiğini bildiriyorlar. Onların arkasından yaklaşık 20 at arabası da şehre doğru gittiler.

Bugün saat 3.30'da üç yoldaşımız düşmanın elinde bulunan Hats-Hamroği mevzisine girmeyi başardılar. Düşmanın açtığı ateşler bize herhangi bir zarar vermedi.

İstihbarat Bürosu

Belge N-20'de yer alan bilgilere göre 7 Mayıs'ta 1 Müslüman hayatını kaybetmiştir. İsyancı Ermenilerin ise herhangi bir kaybına rastlanılmamıştır. Bu belgede, Vali Cevdet Bey'in birtakım yalanlarından söz edilmektedir. Oysa Ermeni kamuoyuna yalan olarak lanse edilen bilgilerin pek çoğunun doğruluğu yukarıda verilen belgelerden açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin, Van'ın komitacı Ermeniler tarafından

⁵⁹⁶ **Աշխատանք**, 13 Յուլիս 1915, էջ 3-4: Gazetenin yırtık olan sayfasının tercümesi Ա-Դօ, 1917, էջ 347-348'den yapılmıştır.

aylar öncesinde tahrip edilmeye başladığı ve pek çok Müslümanın hayatını kaybettiği dönemin Osmanlı arşiv kayıtlarına yansımıştır.

“İstihbarat Bürosu” tarafından “Tüm Gruplara” hitaben kaleme alınan duyuruda, çatışmaların başladığı günden şimdiye kadar (20 Nisan-6 Mayıs) ölen veya yaralananlar hakkında detaylı bilgilerin toplandığı görülmektedir.

Ermeni isyancılarını temsil eden “Askerî Komuta”, “İlan” başlığı altında, toplumun her bireyinin çarpışmalara katılmak zorunda olduğu ve boş gezip kalabalık yapan kimselerin tutuklanıp “Askerî Mahkeme”ye çıkarılacağını belirtmiştir. Bu ilan, Ermeni isyancıların tüm Ermeni halkını tehdit yoluyla olaylara dahil etmeye çalıştığını ve ayrıca topyekûn isyana çağrı olduğunu belgeliyor.

A-To'nun *Medz Tebkeri Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin* adlı eserinde yer alan belgeler (N-21, N-22, N-23, N-25, N-26, vd.):

Tablo 41. A-To'nun Medz Tebkeri Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin Adlı Eserinde Yer Alan Aşhadank Gazetesinden Aktardığı Belgeler⁵⁹⁷

GÜN GÜN VAN'DAKİ 30 GÜNLÜK ÇARPIŞMALAR

<p>N-21 25 Nisan [8 Mayıs] Aykesdan'a yönelik Türk saldırıları dört gündür durmuş. Dün Aykesdan'a toplam üç bomba atıldı ancak herhangi bir sonucu olmadı. Dün saat 11'de [4'te] Adaluhi harabelerine sığınan düşmandan bir millîyi öldürdük ve bir diğerini yaraladık. Bu gece tamamen sakin geçti. Sabahleyin düşman Gurubaş ve Sğka yönünden Şuşants'taki mevzilerimize doğru ilerledi. Nöbetçilerimiz küçük bir direniş gösterdikten sonra köyün yukarisına sürüldüler. Düşman kuşatmasından kaçınmak için yoldaşlarımız köyü terk etmek zorunda kaldılar ve yukarıdaki mevzileri ele geçirerek savaştılar. Düşman köydeki birkaç binayı ve Garmvor Manastırını yaktı. 100'den fazla silahsız kadın ve çocuk, gürhunun elinden kurtulmuş ve şehre ulaşmayı başarmışlar. Düşmanın bu küçük beklenmedik başarısı bizi asla yıldıramazdı. Sabahleyin yoldaşlarımız düşmanı Sğka köyüne doğru takip ederek, Taza Kyahrez'in yukarisındaki mevzilerden düşmanı uzaklaştırdık. Düşman iki kayıp verdikten sonra Sğka'ya sığındı, saat 2-3'te [7-8'de] Şahbenter ve Taza-Kyahrez civarında şiddetli çatışmalar yaşandı. Topumuzu orada kullanıyoruz. Düşman üç kayıp vermiş. Şan Taği'deki mevzilerimizden bir milliyi öldürdük. Son Haberler: Saat 6'da [11'de] Sğka'dan 80 kişilik bir Türk kuvveti Taza Kyahrez'deki mevzilerimize saldırdı, yoldaşlarımız başarılı bir direniş yaparak bir jandarmayı [Müslüman] öldürdüler. Nöbetçilerimiz Urpat Aru tarafından ilerlemek isteyen bir düşman kuvveti üzerine ateş açtılar ve onları geri çekilmeye zorladılar. Oradaki mevzilerimizden bir jandarmayı [Müslüman] öldürdük.</p>	<p>İstihbarat Bürosu</p>
<p>N-22 27 Nisan [10 Mayıs] Dün şafak vakti Şuşants ve Varak'tan gelen göçmen köylüler şehre akın etti. Aynı yerlerden gelen bir göçmen akını da bu gece buraya gelip sığınma talebinde bulundu. Şuşants çarpışmalarında düşmanın kayıpları hakkında henüz bilgimiz yok. Varak'ta hiçbir çatışma meydana gelmemiş. Silahlı köylülerin bir kısmı şehre gelmiş, önemli bir kısmı ise dağı korumaya devam ediyor. Silahlı insanların yokluğundan faydalanan düşman, dün öğlen, saat 12 [5] sularında manastıra girerek her şeyi yakmış. Önemli eşyaları yağmalayarak bütün koyunları Hayots Tsor'a doğru sürmüş. Üç gündün beri şehir merkezi düşman tarafından yoğun bombardıman altındadır. Öte yandan Aykesdan'da düşmanın herhangi bir hareketi olmadı. Dün akşama doğru düşman, Sahag Bey ve Der Tovmasyan mevzilerini bombalamaya başladı. Sünetçiyan mevzisinden düşmana ateş açılarak, topları dört saat sessizliğe mahkûm edildi. Tutulğ mevzimizden o topu komuta eden subay [Müslüman] vurularak öldürüldü. Subayın cesedini almak isteyen bir millî de vurularak öldürüldü. Dün akşam, nöbetçi yoldaşlarımızdan biri siperin ortasında bulunan Zrvantantsların köşkünün kapısının önünde bir milliyi öldürdü. Ceset sabaha kadar orada kaldı. Nihayetinde başarıyla kaçırıldı. Bugün Mrodyan (Şan Tağ) mevzilerinden bir Türk'ü öldürdük. Arark Birinci Bölge Bürosu yazıyor: Dün, düşman Glor Tar tarafından top ateşiyle mevzilerimizi vurmaya çalıştı. Topların hiçbiri hedefine ulaşmadı. Dün sabah Glor Tar'ın yanında Keyrat Kyahrez önünde bir Türk'ü öldürdük. Bugün Peotikyian mevzisinden Tavo'nun kapısının yanında bir Türk'ü topla vurarak öldürdük. Solahyanların bahçesinin duvarının altında bir Kürt'ü öldürdük. Düşman, bir saat önce Hayots Tsor ve Ardamed [Edremit]'deki göçmen kadın ve çocukları getirerek, Araruts tarafından üzerimize doğru yolladı.</p>	<p>İstihbarat Bürosu</p>
<p>N-23 28 Nisan [11 Mayıs] Bu sabahtan itibaren Toprak Kale yakınlarına konuşlandırılan dört top, Der-Haçadryan, Dbağ-Hero, Şiroyan, Çantigyan ve Şegoyan mevzilerimizi aralıksız bombaladı. Şiroyan ve Der-Haçadryan'ın sadece üst katları yıkıldı. Çantigyan mevzisine saldıran düşman, tarafımızdan atılan bir bomba sonucu kaçmak zorunda kaldı. İki asker ve bir işçi kayıp verdik, savaşıclardan da iki kişi yaralı. Düşman, bu şiddetli saldırıları esnasında yaralıların dışında 20-25 civarında adam kaybetti. Şahbenter mevzisi üzerine de top atışları yapıldı, ancak herhangi bir kayba yol açmadı. Araruts bölgesindeki mevzilerimizden Dhertsi Sarkis'in evi de bugün patlayıcı mermiler fırlatan bir top ile bombalandı, ancak herhangi bir zarara yol açmadı. Sahag Bey mevzisi üzerine aralıklı olarak top ve tüfek mermileri atıldı. Çantigyan mevzisinden yazıyorlar: Dün ve bu gece nispeten sakin geçti. Fakat bugün şafak vaktinden itibaren düşman kuzeyimizdeki tüm bahçelerin surları ardındaki, köşklere ateşler yaktı. Grup grup Kürtler ve Çerkezler geçecekler ve sayıları artacaklar. Kışlanın üstündeki beş noktaya ise düşman, bu gece siperler kazarak beş top yerleştirmiş. Bugün çatışma bekleniyor. Birinci Bölge Bürosu 27 Nisan [10 Mayıs] tarihiyle yazıyor: Düşman, bugün saat 2 [7]'den itibaren iki topla Glor Tar'daki bahçelerin güney cephesindeki üç mevzimizi bombalamaya başladı, özellikle 10'dan fazla mermi Dhertsi Sarkis mevzisine isabet etti ve duvarları deldi, yarı harap bir ahır yok etti. Toplardan biri patlayıcı mermiler atıyordu. Top atışlarının ardından düşman, mevzimizin yanındaki evden yoldaşlarımıza zarar vermeye çalıştı: Düşman duvarın bir yüzünde duruyordu, yoldaşlarımız ise öbür yüzünde savaşıyorlardı ve hiçbir kayımız olmadı. Bneyan mevzisinden bir topçuyu [Müslüman] vurduk: Yoldaşlar cesedin ayaklarından sürüklenerek götürüldüğünü gördüler. Düşmandan bir milliyi öldürdük. Dün Dardanel'deki mevzimizden bir milliyi öldürdük.</p>	<p>İstihbarat Bürosu</p>

⁵⁹⁷ U. To, 1917, № 349-357:

Tablo 41. A-To'nun Medz Tebkeri Vasburaganum 1914-1915 Tvagannerin Adlı Eserinde Yer Alan Aşhadank Gazetesinden Aktardığı Belgeler (Devamı)

<p>Çarpışmalar 28 Nisan'a [11 Mayıs] kadar bu şekilde devam etti ve 29 Nisan'da [12 Mayıs] Askerî Komuta şu çağrışı yaptı: Yoldaşlar: Çeşitli kaynaklardan Türkler arasında paniğin hâkim olduğunu ve mevzilerini terk ettiklerini öğreniyoruz. Öyleyse, hepiniz mevzilerinizi sağlamlaştırıp bir iki kişiyle ortaya çıkın, aldığımız haberin doğru olup olmadığını, yoksa düşmanın bir tuzak mı hazırladığını anlamaya çalışın. 29 Nisan [12 Mayıs]</p>	Askerî Komuta
<p>N-25 Nalpanyan Mevzisinden: Dün düşman mevzilerini araştırma talimatı verilmişti. Gereksiz kayıp vermemek için askerî bir operasyon yerine bir oyun düzenledik. Bir köpeğin arkasından ateş dolu bir kova asarak Haç Caddesi'nden aşağı koşturduk, aynı zamanda sanki saldırıyormuşuz gibi "Hurra!" diye bağırarak ve mevzilerimizden Simit tabancasıyla iki el ateş ettik. Düşman, bizim gerçekten mevzilerine doğru hücum ettiğimizi sanarak, koşarak gelen köpeğin ateşinden dehşete düşmüş, mevzilerinden yayılım ateşi açmaya başlamış ve yaklaşık 500 mermi attı. Mevzilerinde bir veya iki kişi olduğu ve silah seslerinin daha aşağıdan geldiği dikkat çekmekteydi. Beşinci Bölge Bürosu yazıyor: Dün bizim tarafımızla sessizdi, düşman sadece ara sıra ateş ediyordu. Akşama kadar bizim tarafımızdan sadece iki veya üç kez karşılık verildi. Sahag Bey'in kapısının önünde düşen bir Kürt'ün cesedini yakmaya başladığımızda düşman öfkeleni. Önceki gün mevzilerimize birkaç top mermisi isabet etti ama hiçbirini amacına ulaşmadı. Aynı gün bizim siper mevzisinde askerlerimizden biri elinden hafif bir şekilde yaralandı. Akşamleyin düşman mevzilerini terk etmeden şiddetli ateşe başladı. Biz sadece tek tek eski tüfeklerle karşılık verdik. Ateş, sabaha kadar aralıklarla devam etti. Sabahtan beri sessizlik hâkim. Dün ve bugün düşman Aykesdan'a tek bir top atmamış. Oysa şehrin bombardımanı artarak şiddetli bir şekilde devam ediyor.</p>	30 Nisan [13 Mayıs] İstihbarat Bürosu
<p>N-26 Altıncı Bölge- Saha 2 [15] Mayıs tarihiyle yazıyor: Düşman, 1.30'dan [6.30] itibaren bölgedeki bütün mevzilerimizi iki patlayıcı topla bombalamaya başladı, ancak bu atışlar çoğunlukla sonuçsuz kaldı. Bir tanesi Der Haçadryan'daki mevzilerimizin üst katını başarıyla vurdu, dördü Amerikan binasına ve bayrağına, biri Alman binasına, 8-10 tanesi de Malhas ve Solahyan siperlerine doğru düştü. Yoldaşlarımızın hiçbirini zarar görmedi. Bir kız çocuğu, mevzilerimizin yakınında yürürken tesadüfen öldürüldü. Dün, 1 [14] Mayıs'ta Şahbender'deki siperlerimizden geçtiği esnada, meşhur Asurlu savaşı rahip Gaşa, başından vuruldu ve öldü. Birinci Bölge (Arark) Bürosu yazıyor: Dün düşman, saat 11'den [4] itibaren Hacı-Bekir Kışlası önündeki siperden patlayıcı toplarla Aykesdan'ın bütün doğu sınırlarını bombaladıktan sonra, saat 5 [10] sularında bazı mevzilerimiz üzerine ateş açtı ve zarar vermeden birkaç yerde delikler açtı. Dün mevzilere zarar verdikten sonra genel olarak bütün mahallelere bomba fırlatmaya başladı. Ulaklarımızdan Misak, büroya yiyecek götürdüğü esnada kazara bir bombanın patlaması sonucu hayatını kaybetti. Diğer üç çocuk yaralandılar, bunlardan biri de öldü. Dün saat 6 [11] sularında Zeytun mevzimizden düşman siperindeki bir Türk'ü öldürdük. Yedinci Bölge (Dardanel) Bürosu yazıyor: Dünkü topçu ateşi öğlen saat 10-6 [3-11] arasında gerçekleşmiş olup, topçu ateşleriyle birlikte yayılım ateşi de başladı. 100 top mermisi fırlatılmış. Savaşlarımızdan sadece bir tanesini kaybettik. Bu gece şehre ve şehirden kışlaya doğru düşman hareketliliği vardı, ayrıca araç trafiği de bulunmaktaydı. Düşman kuvvetleri aynıdır. Sahada hiçbir hareket ve kıpırtı yok. Gölde 10 gemi belirdi, istikameti henüz belli değil. Gece Lesg'den gelenlerden, düşmanın sadece aileleri gemilerle taşıdığını öğrendim: Erkeklerin ise kaçması şimdilik yasakmış. Gemiyle nakledilenler Kürt aileleridir. Toprak Kale Kışlası'ndaki askerî birlikler, çantaları ve sandıklarını yanlarına alarak birer birer kışladan çıkarak Sğka Gölü'ne doğru yola çıktılar. Karşımızdaki düşman mevzilerinde bugün sessizlik hâkim. Bahçedeki düşman mevzisine giren askerlerimiz, bir ceset, 20 Mavzer mermisi ve bir kılıç bulmuşlar. Merhumun pasaportu, Erzurumlu bir Türk çeteci olduğunu gösteriyor. Bugün Hacı Bekir Kışlası'ndan Der Haçaduryan mevzisini bombalamaya başladılar. Birkaç top mermisi Amerikan yerleşkesine düştü, ancak hiçbir zarar vermemiş. Hacı Bekir Kışlası'ndan yukarıya doğru Gurubaş yolu boyunca Hayots Tsor istikametine doğru beliren hamallar dikkatimizi çekti. Bu hattaki panik artıyor. Nor-Kyug'dan yaklaşık 200 asker ve aile hareket halindedir ancak nereye gittikleri bilinmiyor.</p>	3 [16] Mayıs İstihbarat Bürosu

N-21 olarak tasnif edilen belgede 8 Mayıs'ta 9 Müslümanın öldürüldüğü, Ermeni isyancıların ise zayıf vermediği söylenmektedir. Ayrıca bu belgede, Aykesdan'da Türk askerî birliklerinin dört gündür saldırıda bulunmadığı bilgisi yer almaktadır.

9 Mayıs 1915 tarihinde Talat Paşa, Ermeni isyan hareketinin gittikçe şiddetlenmesi üzerine Erzurum'un güneyi, Van ve Bitlis bölgesi civarındaki ayrılıkçı Ermenilerin güneye doğru gönderilmesini emreden bir yazıyı, Erzurum Valisi Tahsin Bey, Van Valisi Cevdet Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e göndermiştir:

Van Gölü etrafında ve Van Vilâyeti'nce bi'l- hâssa ma'lûm olan mevâki-i mu'ayyenedeki [belli bölgelerdeki] Ermeniler isyân ve ihtilâl için dâ'imî birer ocak hâlinde bulduklarından bunların mütekâsif [yoğunlaşmış] oldukları mahallerden tard [uzaklaştırma] ve ihrâclarıyla cenûba [güneye] doğru sevkleri takarrür [karar verilmiş] etmiş ve bu kârarın derhâl tatbîki için vâililere mümkün olan her türlü mu'âvenetin [yardımın] ifâsî lüzumu Başkumandanlık Vekâleti'nden Üçüncü ve Dördüncü Ordular kumandanlarına teblîğ edilmiştir. Esâsen pek müfîd [faydalı] netîceler verecek şu teşebbüsün Van'la beraber Erzurum'un cenûb cihetiyle Bitlis merkezine merbût [bağlı] mühim kazâlara bi'l-hâssa Muş ve Sason'la Talori civârına da teşmîli [kaplaması] ve tamâmî-i tatbîkine â'id tedâbîrin [tedbirlerin] ordu kumandanıyla bi'l- müzâkere Erzurum Vâlîsi Tahsîn Bey tarafından ittihâzı [kabulü] muvafık [uygun] görülerek keyfiyet kendisine de yazılmış olmakla Erzurum'la muhâbere olunarak karâr-ı mezkûrun [zikredilmiş kararın] îcâb eden tedâbîrin istikmâliyle [kemale erdirilmesiyle] serî'an [acele] ve muntazaman [düzgün] tatbîki [yerine getirilmesi] ve şifre kopyesinin telgrafhânedan ahzı [alması].⁵⁹⁸

N-22'deki bilgiler, 10 Mayıs günü 7 Müslüman ölümlerine isyancı Ermenilerden zarar gören olmadığı şeklindedir. Bu belgede, Şuşants ve Varak'tan köylü Ermeni göçmenlerin şehre akın ettiği yönünde bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Aykesdan'da Türk askerî birliklerinin sessizliğinin devam ettiği ancak Eski Şehir'de çarpışmaların şiddetli bir şekilde sürdüğüne dikkat çekilmiştir.

Osmanlı yetkilileri tarafından çekilen 10 Mayıs tarihli bir telgrafta, bugün şehir merkezi ve çevresinde meydana gelen çarpışmalarda 3 şehit ve 8 yaralının olduğu bilgisi Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir.⁵⁹⁹

Belge N-23'de yer alan bilgilere göre 11 Mayıs'taki çarpışmalarda Müslümanlardan 28, Ermeni isyancıları tarafından ise 3 kişinin öldüğü bilgisi kayıtlara geçmiştir.

Ermeni isyancılar adına hareket eden "Askerî Komuta" tarafından 12 Mayıs tarihinde yayımlanan bir bildiri isyancıları umutlandırarak niteliktedir: Çeşitli kaynaklardan topladıklarını söyledikleri bilgilere göre Türkler (Müslümanlar) arasında paniğin hâkim olduğu ve mevzilerini terk ettikleri yönünde duyular alındığı

⁵⁹⁸ BOA, DH. ŞFR, D. 52, G. 282.

⁵⁹⁹ BOA, DH. ŞFR, D. 470, G. 91.

şeklindedir. Bu bilgilerin doğruluğunu teyit edebilmek için mevzilerde görevli birkaç kişinin ortaya çıkıp konuyu araştırması talep edilmektedir.

Bu bilgileri karşılaştırmak üzere başvurduğumuz VİA raporuna göre 10-12 Mayıs günleri arasında Eski Şehir, Aykesdan ve Erek mevkinde yaşanan çarpışmalar sonucunda Türklerin 15 şehit ve 45 yaralı verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Rusların birkaç koldan Van'a yaklaştıkları da belirtilmektedir.⁶⁰⁰

N-25 tasnifli belgeye göre 13 Mayıs günü 1 Müslüman hayatını kaybetmiştir. İsyancı Ermenilerin ise kaybı bulunmamaktadır. Bir gün önce verilen düşman mevzilerini kontrol etme talimatı doğrultusunda, Ermeni isyancıları bir oyun oynayarak Türklerin mevzilerini terk edip etmediklerini kontrol etmişlerdir. Bununla birlikte Aykesdan'da sessizliğin devam ettiği ancak Eski Şehir'de çatışmaların sürdüğü hususu yinelenmiştir.

Ayrıca VİA raporunda, Van şehrinin durumunun gittikçe korkulacak bir hal aldığı, tahliye mecburiyetinin hasıl olduğu, Ruslar ve Ermenilerin çeteler halinde Van'a girerek savunma gerçekleştirdikleri ve bunun yanı sıra hasta ve yaralılar ile memur ve halktan bazı ailelerin tüm eşyalarını geride bırakarak yirmi kayıkla Tatvan'a, diğer bir kısmının da karayolu üzerinden Havasor'a sevk edildiğine dikkat çekilmiştir.⁶⁰¹

14 Mayıs'ta şehirde isyancılarla hafif bir çarpışmanın yaşandığı ancak 15 Mayıs günü çarpışmaların şiddetlendiği de VİA raporunda kayda geçirilmiştir.⁶⁰²

Belge N-26'daki malumatlar, 16 Mayıs'ta Müslümanların ve Ermeni isyancıların üçer kayıp verdiğini göstermektedir. Bu belgede yer alan bilgilerden Müslümanların Van şehir merkezini terk etmeye başladıkları bariz bir şekilde anlaşılmaktadır.

---

⁶⁰⁰ ATASE, BDH-528-2061-23-18.

⁶⁰¹ ATASE, BDH-528-2061-23-18.

⁶⁰² ATASE, BDH-528-2061-23-19.

VIA raporunda, 16 Mayıs'ta Rus güçlerinin Van'a yaklaşmasıyla, Van'daki Müslüman ahalinin karadan Hoşab istikametine doğru yürüyüşe geçtiği yazmaktadır: Çocuk, kadın, ihtiyar ve engelli binlerce kişi perişan bir halde canlarını kurtarabilmek amacıyla zorlu bir yolculuğa çıkmışlardır. Ancak bu yolculuk esnasında pek çok kişi hayatını kaybetmiştir.⁶⁰³ Erzurum Valisi Tahsin Paşa'nın Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta, 100.000 Müslümanın Bitlis'e doğru hareket ettiği ve şu anda Bitlis'te sefil ve perişan halde 50.000 muhacirin bulunduğu ve bu sayının yaklaşık 200.000'e ulaşacağını belirtmiştir.⁶⁰⁴ 18 Mayıs 1915 tarihinde, Almanya'nın Erzurum Konsolosu Wengenheim büyükelçiliğe gönderdiği telgrafta, Van'ın Ruslar tarafından ele geçirildiğini belirtmiş ve sonrasında Ruslar ile Ermeni isyancıların katliamlara başlamasından dolayı 80.000 Müslümanın Bitlis'e kaçmak zorunda kaldığını bildirmiştir. Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi ve Alman basınında Van'dan kaçmak isteyen Müslümanların yaşadıkları olaylarla ilgili de önemli belgeler bulunmaktadır. Örneğin, Van'dan Adilcevaz'a kaçmak isteyen 2.800 Müslümanın içerisinde bulunduğu 7 gemi, Ermeni isyancılar tarafından batırılmıştır.⁶⁰⁵ Türk tarihçi Ergünöz Akçora, resmî olmamakla birlikte Van şehrinden 10.000, çevre bölgelerden ise 20.000 Müslümanın göç ettiğini ifade etmektedir. Göç esnasında Müslümanlar, Ermeni çetelerin saldırılarına maruz kalmış ve aynı zamanda açlık, susuzluk ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmiştir. Göç edemeyen ya da kalıp savaşmayı tercih eden Müslümanlar, Ermeni isyancılar tarafından katledilmiştir.⁶⁰⁶

16 Mayıs 1915'te Van Valisi Cevdet Bey, İtalyan Konsolosu Spordone'ye şehri terk ettiğini belirten şu veda mektubunu kaleme almıştır:

---

⁶⁰³ ATASE, BDH-528-2061-23-20. Müslüman ahalinin Van'dan göç etmesi ile ilgili bk. Tuncay Ögün, "1915 Van Ermeni İsyamı ve İslam Ahalinin Zorunlu Göçü", **Van'da Katliam, Yıkım ve İşgal: Tehcire Giden Yol (26-27 Mayıs 2022) Bildiriler Kitabı**, ed. Dilşen İnce Erdoğan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2024, s. 75-92. Ayrıca bk. Tuncay Ögün, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.

⁶⁰⁴ BOA, DH. ŞFR, D. 471, G. 62.

⁶⁰⁵ Zafer Atar, "Alman Kaynaklarına Göre Van'daki Ermeni Olayları (1915)", **Yeni Türkiye**, Ermeni Meselesi Özel Sayısı III, Sayı: 62, Eylül-Aralık 2014, s. 2202.

⁶⁰⁶ Ergünöz Akçora, 1994, s. 197.

Savaş baskıları nedeniyle şehri terk ediyorum. Kargaşa içindeki bir ülkeyi yönetmek gerçekten acı verici bir durumdu. Gözümün önünde bulunan çocuklara acımamız gece saldırıları yapmamızı engelledi. Ruslar durumdan faydalandılar. Allah hain komitacıların belasını versin. Düşman ülkeye girince, o andan itibaren kesintisiz çatışmaların olması doğaldır. Algardi Efendi'ye ve tüm dostlara selamlarımı, hanımlara da saygılarımı sunarım.⁶⁰⁷

Osmanlı askerî birliklerinin Van'dan çekildiği anlaşıldıktan sonra 17 Mayıs günü Ermeni isyancıların yağma ve kundaklama eylemleri başladı. Bizzat Van'da yaşanan olayların bir görgü tanığı olan EDF üyesi A-To, yaşananları şu şekilde aktarmaktadır:

<Türk mevzilerini ele geçiren Ermenilerden-Ç.N.> bu iki kelime yüksek sesle duyuldu: “Düşman kaçtı” ve aynı zamanda duman ve alev dört bir yanı sardı.

17 Mayıs'ın şafağı intikamın, çılgınlığın ve coşkunun şafağıydı. Aykesdan dumanla kaplanmıştı, yer yer yangınlar çıkmış, yoğun duman bulutları yükseliyordu. Şehrin Türk mahallelerine doğru da alevle karışık dumanlar yayılıyordu. Gençler öne çıkıp evleri kundaklıyordu ve hiçbir şeyden kaçınmadan geçip gidiyorlardı: Bir gün önce korku salan düşman yoktu, sırtlan gibi kaybolmuştu.

<...>

Soygun ve Yangın: 17 Mayıs'ta Van'daki Ermeni halkı için slogan haline gelen işte iki kelime ve aynı zamanda anlamı: Yüzyıllardır birikmiş olan intikamın olağanüstü bir biçimde ifade edilen patlamasıydı. Van'daki Türk mahalleleri ve evleri iki gün boyunca acımasızca yağmalanıp yakıldı. Barışçıl çalışmaya alışmış Ermeni halkı, iki gündür ortalığı tahrip ediyordu. Yalnız inşa etmeye alışmış Ermeni, bu defa yıkıp, harap ediyordu. Ve Türk barbar yönetiminin süreci Ermeni halkını bu duruma getirdi. Ermeni halkı için başka yol kalmadı, yağmacı ve yıkıcı oldular.⁶⁰⁸

Van'daki olayların şahitlerinden olan Onnig Mukhitarian da A-To'nun vermiş olduğu bilgileri doğrular: 16-18 Mayıs günleri arasında Ermeni isyancıların yağma ve yakma eylemlerini gerçekleştirdiğini söyler.⁶⁰⁹

Van'ın ele geçirilmesinden sonra Ermeni gönüllülerinin yağma ve cinayetlerine Rus General Nikolayev bizzat şahit olmuştur. Nikolayev, Kafkas Orduları Komutanı'na gönderdiği telgrafta, Ermeni gönüllülerinin Van'daki taşkınlıklarıyla ilgili şunları aktarmıştır: “Çalınmış savaş ganimetlerini götüren Ermeni gönüllülerini bırakmayan

⁶⁰⁷ Աշխատանք, 24 Յունիս 1915, էջ 2:

⁶⁰⁸ Ա.Դօ, 1917, էջ 359-361.

⁶⁰⁹ Onnig Mukhitarian, 1967, pp. 116-117.

askerlerimize, bu gönüllüler tarafından ateş edilmiştir. Bundan başka gönüllüler tarafından birçok haydutluk ve yağma yapılmıştır. Bu cinayetlere son vermek için, Van'da bir askerî mahkeme kurulmuştur."⁶¹⁰

Van'da yaşananların bir diğer şahidi Rus yazar Lev Nikolayeviç Tolstoy'un kızı Aleksandra Lvovna Tolstaya'dır. Tolstaya hatıratında, Van'da Ermeni isyancılarının gerçekleştirmiş olduğu katliamlarla ilgili şu sözleri sarf etmiştir:

Tabi ki, askerî harekât sırasında katliam her iki taraftan da oldu. Ermenilerle Türkler arasındaki düşmanlık yüzyıllardır sürmektedir. Her iki taraf da gaddarlık yaptı, ancak burada Van'da biz, Ermenilerin insanlık dışı gaddarlığını gözlemledik. Ermenilerin, kadınların göğüslerini kestiklerini, kollarını, bacaklarını tersyüz ettiklerini ve kırdıklarını söylüyorlardı. Bu insanlık dışı gaddarlığın kurbanlarını bizzat ben kendim gördüm.⁶¹¹

VIA raporuna göre 17 Mayıs'ta Van'ın merkez boşaltılmıştı. Sonrasında Ermeni isyancılar, Müslüman mahallelerini yakmaya başladılar. Her tarafı bombalar kullanarak imha ve tahrip etmişlerdir. Van'da kalan bir kısım Müslüman kadın ve erkek, vahşice katledilmiştir. İsyancı Ermenilerin katliamları 19 Mayıs 1915 akşamına kadar devam etmiştir. Rusların Van'a girmesinden sonra çeteler saldırıya geçerek Müslüman ahaliyi takip etmeye ve onları yok etmeye başlamıştır.⁶¹² Amerikalı tarihçi Justin McCarthy de Van'ın Ermeniler tarafından ele geçirilmesinden sonra Müslümanların evleri ve hükümet binalarının yağmalanıp yakıldığını doğrulamaktadır. Ayrıca şehirde kalan erkekler ve kadınların önemli bir kısmının Ermeni isyancılar tarafından öldürüldüğüne de dikkat çekmiştir.⁶¹³

Van'ın işgalinden sonra Ermeni isyancıların katliam girişimleri çevre bölgelere de yayılmaya başlamıştır. 1915 yılının Mayıs ayında Van'ın Zeve⁶¹⁴ köyünde Müslüman halka yönelik büyük bir katliam gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Van'ın Selimbey

⁶¹⁰ Esat Uras, 1987, s. 627-628.

⁶¹¹ Şahin Doğan, "Ünlü Rus Yazar Lev Nikolayeviç Tolstoy'un Kızı Aleksandra Lvovna Tolstaya'nın Hatıratında Ermenilerin 1915 Van İsyanı", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 7, Sayı: 13, Kış 2013, s. 135.

⁶¹² ATASE, BDH-528-2061-23-21; ATASE, BDH-528-2061-23-22.

⁶¹³ Justin McCarthy vd., 2018, s. 252-253.

⁶¹⁴ Zeve köyünde Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlarla ilgili detaylı bilgi için bk. Zeve, 1963.

Mahallesi, Sağlamtaş Köyü, Bahçesaray'ın Çatbayır Köyü, Çaldıran'ın Kümbet Mevkii, Alaköy ve Erciş'te çok sayıda Müslüman, Ermeni isyancılar tarafından vahşice katledilmiştir.⁶¹⁵

Aşhadank gazetesine göre 18 Mayıs'ta Ermeni gönüllü birlikleri, 19 Mayıs'ta ise Rus ordusu Van'a girmiştir.⁶¹⁶ Aynı sayıda, 19 Mayıs Çarşamba günü akşamleyin Tütüncüyan Simon'un evinde Rus ordusunun subayları ve Ermeni gönüllülerinin temsilcilerine ziyafet verildiği de yazmaktadır. Bu ziyafete, EDF temsilcisi Aram Manugyan ve Van'daki "Askerî Komuta'nın temsilcileri ve diğer aktivistler de katılmıştır. Ziyafet esnasında genel ve samimi sohbetler gerçekleştirilmiştir. Rus subaylarının morali çok yüksek ve coşkulu bir atmosfer söz konusudur. Ayrıca yemek masasında General Nikolayev'in Çar'a gönderdiği telgraf, Ermenice ve Rusça olarak okunmuştur.⁶¹⁷

19 Mayıs 1915 tarihinde, "Askerî Komuta" tarafından Ermeni halkına hitaben zafer konuşması tarzında bir bildiri yayımlanmıştır. Bu bildiride, Van'daki Ermeni isyancıların kazandıkları zafer destansı bir olaymış gibi lanse edilmiştir. Osmanlı Devleti'ne ağır ithamlar içeren bildiride, "mağdur Ermenilerin" Osmanlı yönetiminden "kurtulmaları" coşkuyla anlatılmıştır.⁶¹⁸

Rus ordusunun Van'ın işgali ve Ermeni ayrılıkçılar tarafından karşılanmaları hakkında ne düşündüklerini anlayabilmek açısından General Nikolayev'in birlik komutanına gönderdiği 23 Mayıs tarihli telgraf önemlidir. Bu telgrafta, Ermeni isyancıların kalenin anahtarını Ruslara teslim ettiği ve kendilerinin kutlamalarla karşılandığı anlatılmaktadır:

---

⁶¹⁵ Tuncay Öğün, 2001, s. 601. Rusların ve Ermeni isyancıların Van'da gerçekleştirmiş oldukları katliamlar hakkında detaylı bilgi için bk. Hacı Osman Yıldırım vd., 1995; Uğurhan Demirbaş vd., 2001; Recep Karacakaya vd., 2009.

⁶¹⁶ Աշխատանք, 9 Մայիս 1915, էջ 1:

⁶¹⁷ Աշխատանք, 9 Մայիս 1915, էջ 1-2:

⁶¹⁸ Ա.Դո, 1917, էջ 361-363:

Silahlanmış Ermeni halkı sayesinde ve Rus uyruklu Aram'ın liderliğinde Van bir ay boyunca savunuldu ve üç gün önce yalnızca Ermeniler galip geldi ve Türkler geri çekilmeye başladılar. Şehir yakılmış, sadece Ermenilerin yaşadığı birkaç mahalle ve Rus konsolosluğu kalmış. Şehre yaklaşırken iç kalede Türklerden ele geçirilmiş altı toptan kaleye selam çaktılar ve Ermeniler bana kalenin anahtarlarını teslim ettiler. Halk ve Van'ın müdafileri, piskopos ve din adamlarının önderliğinde törensel gösteriler düzenleyerek orduyu "Tanrı İmparatoru Korusun" şarkısıyla karşıladılar. Halk ve şehrin savunucuları zincir oluşturmuş "çok yaşa" diye haykırıyorlardı ve çiçekler atıyorlardı.⁶¹⁹

EDF'nin yerel liderlerinden Aram Manugyan, 20 Mayıs'ta General Nikolayev tarafından Van ve çevresinin valisi olarak atanmıştır.⁶²⁰ Bunun üzerine General Okanovski, Aram Manugyan'ın şartlı bir şekilde geçici vali olarak atanmasının uygun görüldüğüne dair General Nikolayev'e iki telgraf göndermiştir. 5422 numaralı ilk telgrafın içeriği şu şekildedir:

Atamanıza hemfikir olarak, Van çevresinin yönetimini kendisine teslim ederek, Aram'ın Van'ın geçici valisi olarak atanmasını onaylıyorum. Sadece Ermenilerden oluşan bir yönetim kuracak ve Ermeni sınır muhafızlarına dayanacaktır. Konsolos tayini vesilesiyle ordu kumandanına ve Tebriz'deki konsolosa telgraf çekerek geçici bir temsilci göndermelerini istedim.⁶²¹

1709 numaralı ikinci telgrafta ise şu bilgiler yer almaktadır: "*Komutan, Aram'ın Van'a atanmasını, ancak askerî otoriteye, yani atanacak olan kale muhafızları başkomutanına tamamen tabi olması ve askerî otoriteden gelen tüm emirlerin Aram aracılığıyla yapılması koşuluyla onayladı.*"⁶²² Son olarak, Aram Manugyan'ın ataması onaylandıktan sonra General Nikolayev, 31 Mayıs 1915 tarihinde, Bayazid Ordusu'na şu talimatı göndermiştir: "*Kafkas orduları komutanı, Aram'ı askerî otoriteye, yani kale muhafızları komutanına tabi olmak ve askerî otoriteden gelen bütün emirlerin Aram aracılığıyla yapılması şartıyla Van'a geçici vali olarak atadı.*"⁶²³

Aram Manugyan, geçici Ermeni hükümetinin valisi olarak atandıktan sonra 22 Mayıs 1915 tarihinde, Ermeni halkına hitaben şu bildiriye kaleme almıştır:

---

⁶¹⁹ U.-Ղօ, 1917, էջ 437:

⁶²⁰ Աշխատանք, 16 Մայիս 1915, էջ 8:

⁶²¹ U.-Ղօ, 1917, էջ 438:

⁶²² U.-Ղօ, 1917, էջ 438:

⁶²³ U.-Ղօ, 1917, էջ 438:

Yurttaşlar:

Muzaffer Rus ordusunun ilerleyişi, şehrimizin ve kasabalarımızın haklarından mahrum bırakılmış halkı için yeni bir dönemin ve düzeninin kapısını açıyor. Bugünlerde yaşadığımız şey, yüzyıllardır süren köleliğin ve siyasi baskının sonudur, Ermeni halkının yapıcı ve yaratıcı ruhunun doğuşudur.

Rus birliklerinin komutanı General Nikolayev, Van'daki Ermeni halkının Türk hükümetini soykırım politikasında güçsüz kılmak için gösterdiği kahramanca çabaları takdir ediyor ve Ermeni halkının ulusal kültürel eğilimlerini tanıyarak, 20 Mayıs 1915 tarihli ve 16 sayılı özel kararname ile beni şehir ve bölgenin valisi olarak atamaktan memnuniyet duydu ve tüm şubeleriyle birlikte yeni çalışmalarını organize etmeyi lütfetti.

Bugün zaten polis, adliye, tarım-göç, belediye ve diğer yönetim birimleri örgütlendiler.

Yeni hükümetin teşkilatlanmasıyla birlikte, şehirde ve çevresinde normal bir durum yaratmak için her konuda yeni hükümet komitelerine başvurulmasının gerekli olduğunu bütün halkımıza duyuruyorum.

Mevcut tarihi sorumluluk dolu günlerde Ermeni halkının tek bir sloganı olacak: Hükümetin etrafında tüm gücüyle birleşmek, şehirde ve çevresinde yaşamı yeniden düzenlemek, çeyrek asırdan fazla süren mücadelede şehit düşen kahramanların umutlarına ve anılarına layık olmak ve Küçük Asya'nın bu ücra köşesinde Ermeni milletinin kültürel misyonunun bilincini her zaman yüksek tutmak.

Rus General, Ermeni halkına ve bana karşı bu kadar büyük bir güven duyduğunda bizim umutlarımızın çok iyi farkındaydı.

Yurttaşlar: Sizlere arzularımız ve umutlarımızla ilerleyen muzaffer ordumuzun ve generalimizin güvenini kesin olarak haklı çıkarmak ve en iyiye layık ve hazır bulunmak kalıyor.⁶²⁴

Aram Manugyan'ın General Nikolayev tarafından Van ve çevresinin geçici valisi olarak atanmasına dikkat çeken *Aşhadank* gazetesi, Van'daki geçici hükümetin kurulmasını Ruslara borçlu olduklarını, bazı kişilerin Ermeni özerkliğinin farkında olmadığı ve tarih boyunca hep yönetilmiş bir topluluk oldukları için yönetme sanatını öğrenebilmek amacıyla iş birliği yapmaları gerektiğine dikkat çekmiştir:

Aşhadank'ın önceki sayısında Kafkasya Genel Valisi Goms Vorontsov Daşkov'un Sayın Aram Manugyan'ı Van ve çevresinin valisi olarak atadığı ve memurların şimdilik tamamıyla Ermenilerden oluşması hakkına sahip olduğunu bildiren telgrafını yayımlamıştı. Gazetenin bugünkü sayısında yer alan General Nikolayev'in karnamelerinden birinde, Sayın Aram'ın geçici valiliğinin yerel askerî otoriteye bağlı olduğu ve askerî otoritenin emirlerini Aram aracılığıyla halka duyuracağı belirtiliyor.

Van'daki Ermeni Valiliği'nin yetkisi ne olursa olsun: Önemli olan gerçek şu ki, bugün Rus ordusunun muzaffer girişi, Vanlı Ermenilere yerel yönetimi teslim etmesi ve onun başına da devrimci liderlerimizden birini getirmesidir. İşte okuyucularımızın dikkatini bu gerçeğe çekmek istiyoruz.

⁶²⁴ *Աշխատանք*, 9 Մայիս 1915, էջ 4:

Halk arasında hükümet yapısına karşı başından beri bir tür küçümseme, ciddiyetsiz, umursamaz, ilgisiz bir davranışın hâkim olduğunu biliyoruz. Göreve davet edilmiş olan kişilerin birçoğu bile Ermeni özerkliğimize karşı ne kadar büyük bir sorumluluk üstlendiklerini anlamıyor veya idrak edemiyor. Yetkililerimizin birçoğu, cesurca söyleyebiliriz ki, buldukları konumun bilincinde değiller, içinde bulunulan tarihsel anın ciddiyetini kavrayamıyorlar ve bir devlet anlayışı ortaya koymak yerine, kişisel eğilimlerinin dar çerçevesinde amaçsızca dolaşıyorlar.

Yönetmek bir sanattır, memur olmak ise sanatçı olmak demektir. Biz Ermeniler, yüzyıllardır kendimizi yönetme sanatından mahrum bırakılmışken, medeni yeteneklerimizle hakkımız olan şekilde yönetmek yerine kolayca yönetilmeyi, barbar toplulukları boyunduruk altına almak yerine boyunduruk altına alınmayı ve vahşi kabileleri medenileştirmek yerine köleleştirilmeyi öğrendik. Yüzyıllardır süregelen bu gelenekten sonra, ticarete olduğu kadar yönetim sanatında da becerikli olmamız doğaldır. İşte bu nedenle, ulusal yönetim eksikliğimizi gidermek için bütün kolektif çabalarımızı, bütün ulusal kaynaklarımızı seferber etmeliyiz. Yetkililerin seçiminde son derece ciddi olmalı, tek tek aramalı, gizlenmiş güçleri bulmalı ve Erivan'a getirmeliyiz. Önemli olan ve tüm dikkatimizi çekmeyi hak eden konu budur.⁶²⁵

General Nikolayev'in Aram Manugyan'ı vali olarak atamasından sonra geçici hükümetin idari yapılarını oluşturabilmek amacıyla teşkilatlanma çalışmaları başladı. Hiçbir zaman devlet yönetmemiş bir topluluk için bu sürecin zor olacağını belirten A-To, Ermenilerin bunun üstesinden geleceğine dikkat çekmiştir:

“Git yönet” demek kolaydı ancak gerçekleştirmesi kolay değildi.

Yüzyıllarca süren köleliğin yükünü taşımış, aşağıdan yukarıya bakmış bir halk, geçici hükümet kuracaktı, organlar oluşturacaktı, yönetim güçlerini öne çıkaracaktı ve harap olmuş topraklara ve harap olmuş halka bakacaktı ve üstelik bunu şimdilik akın eden Kürt aşiretlerinin ve onları takip eden orduların varlığıyla gerçekleşecekti.

Evet, yüzyıllardır devlet hayatı yaşamamış, kendi işlerini yönetme imkânından mahrum kalmış bir halkın bütün bunları gerçekleştirmesi hiç de kolay değildi.

Ve tam burada Ermeni halkı doğuştan gelen yeteneklerini ortaya koydu. Devlet hayatı yaşamamış, kendi talihini yönetme imkânından mahrum bırakıldığı doğrudur, ama yine de öğrenme, ilerleme ve kültürel halklarla iletişim kurma arzusuna sahip olduğu için kendi iç hayatı vardı, dinî, eğitim, ulusal-idari hayat olsun, onun sayesinde yetişmişti ve aydın dünyadan pek çok şeyi alıp özümsemişti.⁶²⁶

Kısa süre içerisinde geçici hükümetin yönetim organları oluşturuldu. Artık idari işler Ermenice olarak yürütülecekti. Hükümet binasının duvarları haritalar, tabelalar ve çeşitli duyurularla süslendi.⁶²⁷ Geçici hükümetin valisi Aram Manugyan idi. Manugyan'ın yardımcısı bir Rusya Ermenisi olan Siragan Dikranyan'dı. Geçici

⁶²⁵ Աշխատանք, 20 Մայիս 1915, էջ 1:

⁶²⁶ Ա.-Դօ, 1917, էջ 439:

⁶²⁷ Ա.-Դօ, 1917, էջ 442:

hükümetin idari organları ise şunlardı: Vilayet Konseyi, Ekonomi Organı, Belediye Binası, Sağlık Organı, Mimari Organ, Tarım Organı, Maarif Müfettişliği, Adliye, Polis Teşkilatı ve Kaza Teşkilatları.⁶²⁸

Anadolu'nun pek çok yerinde Ermenilerin isyan hareketine girişmeleri ve özellikle Van İsyanı neticesinde Ermeni ayrılıkçılarının Van kalesinin anahtarını Ruslara teslim edip geçici bir hükümet kurmaları üzerine Osmanlı Devleti bazı kararlar almak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 27 Mayıs 1915'te "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-u Muvakkat" kabul edilmiş ve 1 Haziran'da *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır. Bu kanunun içeriği şu şekildedir:

Madde 1: Vakt-i seferde [savaş zamanında] ordu ve kolordu ve firka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahâli tarafından herhangi bir suretle evâmîr-i hükûmete [hükümet emirlerine] ve müfadaa-ı memlekete [ülke savunması] ve muhafaza-ı asayişe [asayişin korunması] müteallik [ilişkin] icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse der-akab [hemen] kuva-yı askeriye [askerî kuvvetler] ile en şiddetli surette te'dibat [cezalandırma] yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye me'zun [yetkili] ve mecburdurlar.

Madde 2: Ordu ve müstakil kolordu ve firka kumandanları icâbât-ı askeriyyeye [askerî gerekler] mebni [ötürü] veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kurâ [köyler] ve kasabât ahâlisini münferiden [tek tek] veya müctemi'an [toplu olarak] diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3: İşbu kanun tarih-i neşrinden [yayımlı tarihinde] mu'teberdir [yürürlüğe girer].

Madde 4: İşbu kanunun mer'iyet-i ahkâmına [hükümlerini yürütmeye] Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı me'murdur [yetkilidir]."⁶²⁹

27 Mayıs 1915 tarihinde, Van'ın işgal altında olması ve ayrıca geçici Ermeni hükümetinin varlığı söz konusu olduğundan burada yaşayan Ermeniler söz konusu kanundan etkilenmemişlerdir. Ancak bazı söylentilerden korkan Van'daki Ermeniler, Kafkasya'ya göç etmişlerdir.

⁶²⁸ **Uşşuunulup**, 13 Bnûhu 1915, tğ 3:

⁶²⁹ "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-u Muvakkat", **Takvim-i Vekayi**, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915), Yedinci Sene, No. 2189, s. 1.

Ermeni tarih yazımında, Ermenilerin Van'dan Kafkasya göç süreçleri şu şekilde anlatılmaktadır: 28-30 Temmuz 1915 tarihleri arasında Kafkasya'daki durumun kötüleştiği yönünde söylentiler yayılmaya başladı. Bu durum Ermeni halkının tedirginliğine yol açtı. Sonrasında Rus ordusunun geri çekileceğini duyurmasıyla birlikte Ermeniler arasında endişe giderek arttı. Rus ordusu bölgeden ayrılmadan önce Ermenilerin ayrılmasını önerdi. Ermeni gençleri bu duruma tepki gösterdi ve kalıp savaşacaklarını söylediler. Çünkü Ermeniler mühimmat ve silah açısından çok daha güçlüydü. Rus komutanına, Ermeni gönüllülerinin geride kalması talebinde bulundular. Ancak Ruslar, bu talebe olumlu bir cevap vermediler. Bununla birlikte şehri terk etmeleri için Ruslar tarafından ikinci bir uyarıda bulunuldu. Aksi takdirde halk gitmezse bu onların tercihi olacaktı. Böylece son kararı verme işi Ermeni yetkililerine bırakıldı. Aslında Kafkasya'nın işgal tehlikesi altında olduğu söylentisi asılsız bir haberd. Van'daki Ermeniler neden topraklarından çıkarılmak isteniyordu? Bunun cevabının Rusların "*Ermenisiz Ermenistan*" siyaseti olduğu ileride ortaya çıkacaktı. Daha önce Van'da kalıp savaşıcağımız fikrini savunan lider kadro fikrini değiştirerek 31 Temmuz sabahı şu duyuruyu yaptı: "*Beş altı günlük erzakımızı hazırlayıp yola çıkın.*"⁶³⁰ Bu duyuru, Ermenilerin Van'dan göçünün ilk işaretiydi. Bu göç, çok sayıda Ermeninin hayatını kaybetmesine yol açmış ve Ermeni tarihinde acıklı bir anı olarak kayıtlara geçmiştir. 31 Temmuz günü göç resmen başlamıştı ve ertesi günü 1 Ağustos'ta artık sokaklar boşalmıştı. Geriye kalanlar ise gitmek için durumu olmayan vahim durumdaki Ermeni ailelerdi. Ermeni göçmenlerin izlediği rota şu şekildeydi: Van- Avants- Sev Ked- Keolou- Çanig- Panz [Çolpan]- Pergri [Muradiye]- Bayezid Ağa- Soğuk Su- Gyavreşame- Tapariz Dağları- Karakent- Kzltize- Karabulak- Çnkli Dağları- Orkov- Iğdır. Ermenilerin yolculuğu aç ve susuz bir şekilde sıcak ve soğuk hava koşulları altında çorak arazilerle dolu uzun ve zorlu bir süreci kapsıyordu. Ermeni göçmenlerin

---

⁶³⁰ Ա.-Ղո, 1917, էջ 470:

sayısının artmasıyla birlikte bir süre sonra kıtlık başladı. Kıtlığı salgın hastalıklar takip etti ve çok sayıda kişinin hayatını kaybetmesine yol açtı. Sadece Eçmiadzin’de 10 gün içerisinde hayatını kaybeden Ermeni mültecilerin sayısı 2.613’tü. Bu durumun İğdır, Erivan ve diğer köylerde de yaşandığı düşünüldüğünde ölüm sayısının daha fazla olması beklenmektedir.⁶³¹ Ermeni tarihçi Kirakosyan, Fransız yazar H. Barby ve Ermeni asıllı milletvekili M. Papacanov, Ermenilerin Kafkasya’ya göçü esnasında 40.000 kişinin hayatını kaybettiğini iddia etmektedirler.⁶³²

Rusların Van’dan çekilmesi ve bunun sonucunda Ermenilerin Kafkasya’ya göç etmeleri olayları dönemin uzmanları tarafından tuhaf karşılanmıştır. Amerikan askerî ateşesi E. F. Riggs konuyla ilgili şu değerlendirmeleri yapmıştır:

Bununla birlikte gerekmediği halde, iki defa, muhtemelen kasten geri çekildiler. Yirmi dört saat boyunca Türklerin şehre girmesine ve ahaliye istediklerini yapmalarına izin verildi. Şehirde kalanlar tarif edilemez bir sefalet içindeydiler, kaçmaya çalışanlar ise Rusya’ya giderken Kürtlerin saldırısına uğradılar. Böylece çoğu kadın ve çocuk olan yaklaşık 260.000 kişi Kafkasya’da devlet bakımına muhtaç göçmen durumuna düştü – oysa bu kişiler kendi ülkelerinde himaye altına alınsalardı Ermenistan’daki Rus ordularına kendi tarlalarından erzak sağlayarak yardım edebilirdi.⁶³³

1915 yılının Temmuz ayında, Van’daki Ermenilerin Erivan Vilayeti’ne gerçekleştirdikleri göçle ilgili 21 Ekim 1916 tarihinde Kafkas Ordusu Karargâhı şu resmî bildiriye yayımladı:

Geçen temmuz ayında Van bölgesinde meydana gelen ve Erivan vilayetinin sınırları içerisinde etkisi görülen paniğe yol açan olaylarla ilgili olarak belgelerin soruşturulması, araştırılması ve incelenmesi yoluyla yürütülen özel soruşturma aşağıdaki şekilde açıklandı:

Van bölgesinin güney kesiminin ve Van şehrinin evaküasyonu ile ilgili bir emir veya uygulama mevcut yöneticilerden hiç kimse tarafından verilmedi ve de yapılmadı; böyle bir şeye gereksinim olmadığı, çünkü Van şehrinin tehdit eden bir tehlike yoktu. Halkı kendi kendine gerçekleştirdiği kaçıışı, değişik dedikoduların yayılması oranında başlamış ve güçlenmiştir. Kısa süre içerisinde bu hareket çevreyi sarmış ve panik karakteri almıştır. Arazilerini, ürünleri toplamadan terk edip ve mal varlıklarını yüz üstü bırakıp kaçanların dalgası Erivan vilayetinin sınırlarına yönelmiştir. Aynı şey Van şehir merkezinde de oldu: Ağustos başından itibaren küçük rakamlarla ifade edilen sayı dışında (30 kişi

⁶³¹ U.-Ղօ, 1917, էջ 468-486:

⁶³² Seyit Sertçelik, 2015, s. 190.

⁶³³ IPA/KEP, IPE Bürosu, Յ 908-909-910-913, ABD Petrograd Büyükelçiliği askerî ateşesi teğmen E. F. Riggs’ten büyükelçiye rapor, Odesa, 26 Nisan 1917, s. 4’den akt. Raymond Kevorkian, 2015, s. 469.

kadar) tüm organizasyonlar ve tüm halk, varını yoğunu bırakıp Kafkas sınırlarına doğru hareket etti. Dolayısıyla, istense bile Van'dan boşaltılacak kimse yoktu. <...>⁶³⁴

Nazarbekov komutasındaki Rus askerî kuvvetleri, 22 Mayıs 1915'te Başkale'yi ele geçirmiştir. Nazarbekov'un gerçekleştirdiği işgallerden bir süre sonra Vastan (Gevaş)'dan Van gölünün güneyinden ilerleyen 3 Ermeni taburu ve 300 Kazak süvarisi, 6 Haziran'da Kuskunkıran ve 9 Haziran'da Reşadiye'yi zapt etmiştir. Ayrıca Ruslar, 9 Haziran günü Ahlat'ı da işgal etmişlerdir.⁶³⁵

A-To, Osmanlı askerî birliklerinin Van'ı bir süreliğine ele geçirmesi olayını şöyle açıklamıştır:

10 Ağustos'da Rus askerî birliği sadece 3-4 günlüğüne Van'dan çekildi. O kısa zamanda Vasburagan'ın büyük canisi Cevdet, 400-500 çeteciyle Van'a girdi, şehirde ve Avants'da kalan halk (yüzlerce kişi ve hastalar), yeni barbarlıklara maruz kaldılar, fakat kısa süre sonra Oltu, Sarıkamış ve Eleşkirt istikametinde Türkler yeni bir yenilgiye uğradılar, Rus askerî birlikleri geri döndü, yeniden Rus topları Van'ın surları altında gümbürdemeye başladı, güçlülere karşı korkak olan Cevdet, direniş göstermeden geri çekildi ve bu sefer Ermenilerin yardımı olmadan Rus askerî birlikleri Van'ı ele geçirdi.⁶³⁶

Türk tarih yazımında ise Van'ın kısa süreliğine ele geçirilişi şu şekilde anlatılmaktadır: Cevdet Bey'in 9 Ağustos 1915'te Van'a girdikten sonra içler acısı durumu 3. Orduya gönderdiği telgrafında şu şekilde ifade etmiştir: “İslâm mahalleleri tamamen yakılmış, Ermeni mahallelerinin bir kısmı yine Ermeni kıtaları tarafından yağmalanmıştır.” Cevdet Bey'in 10 Ağustos 1915 tarihli telgrafının içeriği ise şöyledir:

- 1- Hamd olsun Van'a girdik. Dışarıdan görünüşünde bir şey yok fakat içeri girince, müthiş bir felaket geçirmiş, üzülmek elde değil. İslâm mahalleleri tamamen yakılmış.
- 2- Askerin büyük gayreti ile, sürülen düşmanın yanında giden hain Ermeniler gitmeden evleri yakıp yıkmayı unutmamışlar.
- 3- Tahliye sırasında onlarla gitmeyip Amerikan müesseselerinde kalıp sığınanlar da binalarıyla yakılmış.

⁶³⁴ “Na kavkaskom fronte, ofitsialnoe soobşçenie po povodu evakuatsii vanskogo kruga”, Russkoe slovo. 23 oktyabrya 1916 g'den akt. Birsen Karaca, **Sözde Ermeni Soykırımı Projesi Toplumsal Bellek ve Sinema**, Say Yayınları, İstanbul, 2006, s. 93.

⁶³⁵ Mareşal Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı -1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar-**, yay. haz., Ahmet Tetik vd., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 90-91.

⁶³⁶ U.-To, 1917, էջ 481:

4- Binbir türlü cezayı çekmiş bir miktar kadın ve çocuğu kurtardık. Bunları gördükçe Rus askerlerinin ne alçak, Ermenilerin de ne malûm hainler olduğu anlaşılmıştır.

5- Ruslar Alman yemekhanesini ateşe vermişler. Van büyük bir felaket geçirmiş olup durum çok acıklıdır. Buraların tamiri ise sanatkâr olmadığından mümkün olmamıştır.

Ahalinin durumu çok kötü, zâiyât çok, nakliyat diye bir şey yok. Van'dan göçenler de yollarda yüzlerce şehit vermişlerdir.⁶³⁷

Rusların ve Ermeni isyancıların, Van ve etrafını işgali ve gerçekleştirmiş oldukları zulüm 3 yıl boyunca devam etmiştir. Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusların bölgeyi terk etmesiyle harekete geçen Türk ordusu, 2 Nisan 1918'de Van'ı işgalden kurtarmaya muvaffak olmuştur. 1915 Ağustosunda Ermenilerin çoğu Kafkasya'ya göç ettiği için Türk ordusu Ermeni direnişiyile karşılaşmamıştır. Geride kalan 750 Ermeni aman dileyerek teslim olmuş ve Türk yetkilileri tarafından bu durum son derece olumlu karşılanmıştır. Van'ın kurtarılmasından sonra Ermeni zulmünden kaçan Müslümanların çoğu tekrar şehre geri dönmüştür. Ancak şehrin Ermeni isyancılar tarafından harabeye çevrilmesinden dolayı günümüzdeki Van'ın bulunduğu yere yerleşmişlerdir.⁶³⁸

Birinci Dünya Savaşı sonrası Niles ve Sutherland'in hazırladığı rapor, Van'daki yıkımın anlaşılması açısından önemlidir. Savaştan önce Van Vilayeti'nde Müslümanların 1.373, Ermenilerin 112 ve diğer grupların ise 187 köyü bulunmaktaydı. 1919 yılına gelindiğinde, Müslümanların 350, Ermeniler ve diğer grupların 200 köyü mevcuttu. Van şehrinde ise durum şöyleydi: Savaştan önce Müslümanların 3.400 evi varken 1919 Ağustosunda bu sayının 3'e düştüğü görülmektedir. Ermenilerin ise savaştan önce 3.100 evi bulunurken bu sayı savaş sonrasında 1.170 olarak kayıtlara geçmiştir.⁶³⁹ Ermeni isyancılar ve Rusların Van'daki yıkımları sadece evlerle sınırlı kalmamış, Müslümanlara ait türbeler, kutsal mekanlar, tekkeler ve camiler de yok edilmiştir. Ayrıca yüzyıllardır yoksul kişilere yardım eden vakıf binaları da hasar

⁶³⁷ ATASE, BDH, Klasör No: 2827, Dosya No: 99, Fihrist No: 4-3'den akt. Ergünöz Akçora, 1994, s. 202-203.

⁶³⁸ Tuncay Öğün, 2001, s. 605-606. Ayrıca bk. Haluk Selvi, "Van'ın Rus İşgalinden Kurtuluşu ve Ermenilerin Van'da Yaptığı Katliam (1918)", **Van'da Katliam, Yıkım ve İşgal: Tehcire Giden Yol (26-27 Mayıs 2022) Bildiriler Kitabı**, ed. Dilşen İnce Erdoğan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2024, s. 25-40.

⁶³⁹ Justin McCarthy, "The Report of Niles and Sutherland an American Investigation of Eastern Anatolia After World War I", **XI. Türk Tarih Kongresi**, V. Cilt, Ankara, 05-09 Eylül 1990, s. 1834-1835.

görmüştür.⁶⁴⁰ Özetle, Van Vilayeti genelinde en çok zarar gören grup Müslümanlar olmuştur. Müslümanlar hem fiziki hem de kültürel soykırımı maruz kalmışlardır.

1915 yılındaki Van İsyanı sonucunda, her iki taraftan kayıplar yaşanmıştır. İsyanda, hayatını kaybedenlerin sayısı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Van'daki isyan hareketinin lideri olan Aram Manugyan, *Armyane i Voyna* dergisine vermiş olduğu röportajda, Van'da 28 gün boyunca direndiklerini ve 150 kayıp verdiklerini belirtmektedir.⁶⁴¹ Van İsyanı'na EDF üyesi olarak katılan A-To'nun aktardığına göre ise Eski Şehir'de hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı 58'dir. A-To eserinde ölen 43 kişinin adını liste halinde vermiştir. Ayrıca 71 kişinin de yaralandığını ifade etmiştir. Aykesdan'la ilgili ise elinde bir liste olmadığını belirten A-To, Eski Şehir'e kıyasla Aykesdan'da hayatını kaybeden ve yaralananların sayısının çok daha fazla olduğunu söylemiştir.⁶⁴² Ancak yukarıdaki mevzi çarpışmalarının çoğunluğunun Aykesdan bölgesinde gerçekleştiği göz önüne alındığında, burada hayatını kaybedenlerin sayısının daha az olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü gün gün olayları aktaran belgelerde, çok sayıda Müslümanın hayatını kaybettiği görülürken Ermeni kayıplarının yok denecek kadar az olduğu tespit edilmiştir.

Van İsyanı sürecinde hayatını kaybedenlerin yanı sıra Van'daki Ermenilerin Kafkasya'ya göçü esnasında da çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Yolculuğun zorlu şartları açlık ve susuzlukla birlikte salgın hastalıklar nedeniyle pek çok Ermeni ölmüştür. Dönemin Batum'daki İngiltere Konsolosu'nun raporunda, her gün 350-400 kadar Ermeninin çeşitli hastalıklar nedeniyle öldüğü yazmaktadır.⁶⁴³

Justin McCarthy, savaş öncesinde Van'da 313.000 Müslümanın yaşadığı bilgisini verdikten sonra savaş sonrasında ise hayatta kalanların sayısını 119.000 olarak ifade etmiştir. Yaklaşık Müslüman nüfusunun %62'sinin yani 194.000 kişinin hayatını

---

⁶⁴⁰ Justin McCarthy vd., 2018, s. 264-265. Ermeni isyancıların Van'ın şehir dokusuna ve tarihî eserlerine vermiş olduğu zararlar hakkında bilgi edinmek için bk. Sami Ağaoğlu, "Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü", A. Ü. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 35, Erzurum, 2007, s. 311-339.

⁶⁴¹ Şahin Doğan, 2023, s. 185.

⁶⁴² U.-To, 1917, էջ 364:

⁶⁴³ Justin McCarthy vd., 2018, s. 265.

kaybettiğini belirtmektedir.⁶⁴⁴ Alman Dışişleri Bakanlığı'nda yer alan 7 Ekim 1915 tarihli bir belgede, 1915'teki Van İsyanı sürecinde 150.000 Müslümanın hayatını kaybettiği bilgisi yer almaktadır. *Tägliche Rundschau* gazetesi 1 Temmuz 1915 tarihli sayısında, Ruslar ve Ermeni isyancıların Van'da gerçekleştirmiş olduğu acımasız katliamlar hakkında bilgiler aktardıktan sonra hayatının kaybeden Müslümanların sayısını 150.000 olarak vermiştir.⁶⁴⁵

Çalışmamızın ana kaynağı olan *Aşhadank* gazetesinde yayımlanan belgelere göre Van şehir merkezinde hayatını kaybeden ve yaralananların sayısı gün gün kayıt altına alınmıştır. Ayrıca çevre bölgelerdeki can kayıplarına da bazen değinilmiştir:

Tablo 42. *Aşhadank* Gazetesi'ne Göre 20 Nisan-16 Mayıs 1915 Tarihleri Arasında Van'da Hayatını Kaybedenlerin ve Yaralananların Sayısı⁶⁴⁶

GÜN	MÜSLÜMAN		ERMENİ	
	ÖLÜ	YARALI	ÖLÜ	YARALI
20 Nisan	22+	0	1	1
21 Nisan	50+	1	0	2+
22 Nisan	10	1	0	0
23 Nisan	24+	0	0	0
26 Nisan	15+	0	0	0
27 Nisan	24	0	3+	6
28 Nisan	25	0	3	0
29 Nisan	5	0	0	0
30 Nisan	9+	0	0	0
2 Mayıs	37+	0	0	1
3 Mayıs	30	0	0	0
4 Mayıs	50+	0	0	3
5 Mayıs	76	0	1	1
6 Mayıs	1+	0	1	2
7 Mayıs	1	0	0	0
8 Mayıs	9	1	0	0
10 Mayıs	7	0	0	0
11 Mayıs	28	0	3	2
13 Mayıs	1	0	0	1
16 Mayıs	3	0	3	2
TOPLAM	427+	3	15+	21+

Sonuç olarak, EDF'nin Erzurum'daki Sekizinci Genel Kongresi'nden sonra Ermeni komitacıları isyan hazırlıklarını hız verdiği gözlemlenmiştir. 1914 sonbaharından itibaren Van ve çevresinde ufak çaplı olayların yaşanmaya başladığı görülmektedir. Van'da yaşanacak olayların önüne geçebilmek için aralık ayında Van

⁶⁴⁴ Justin McCarthy vd., 2018, s. 266.

⁶⁴⁵ Zafer Atar, 2014, s. 2203-2204.

⁶⁴⁶ **Աշխատանք**, Ե. Տարի, 1915, թիվ 17-18-19-20-25-27-33; Ա-Դօ, 1917, էջ 311-357:

Valisi Cevdet Bey, Ermeni ileri gelenleriyle bir toplantı yapmışsa da istenilen sonucu elde edememiştir. 1915 yılının 20 Nisanı'na kadar komitacıların Van ve çevresindeki faaliyetleri artarak devam etmiş ve bölgedeki telgraf hatlarına zarar vermişlerdir. Ayrıca Osmanlı askerlerine, hükümet yetkililerine ve yerel halka yönelik silahlı eylemler gerçekleştirerek çok kişiyi katletmiş ve yaralamışlardır. Ermeni isyancıların özellikle havaların ısınmasını ve Osmanlı ordusunun diğer cephelerde yoğun bir şekilde savaştığı zamanı beklediği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Çanakkale, Irak ve Kafkasya Cephesi'nde savaştığı bir dönemde Van'ın şehir merkezinde isyan hareketi başlamıştır.

Van İsyanı'nın en şiddetli yaşandığı yer Aykesdan ve Eski Şehir olarak bilinen şehir merkezidir. Ermeni komitacıların çok daha önceden isyan hareketine hazırlandıkları görülmektedir. Ermeni iddialarının aksine, bu tezde kullanılan veriler ve *Aşhadank* gazetesi üzerinden takip ettiğimiz tedhiş olayları Van'da yaşananların bir savunma hareketi değil, aksine uzun süre üzerinde düşünülmüş ve bu doğrultuda hazırlanılmış bir isyan hareketi olduğunu belgeler niteliktedir: İsyancılar, Aykesdan'da 7 bölge ve 79 mevzinin yanı sıra "Askerî Komuta", "Kızıl Haç Komitesi", "Askerî Tedarik Komitesi" ve "Gıda Maddeleri Komitesi" olarak adlandırdıkları yönetim organlarını kurdukları müşahede edilmiştir.

Aşhadank gazetesi, EDF'nin Van'daki resmî yayın organıdır. Bu gazetenin yayımlanmış olduğu yazı dizisinde, Van'da yaşanan olaylarla ilgili bilgi ve belgeler gün gün aktarılmaya çalışılmıştır: Van'daki isyanı yöneten lider kadrosunun yapmış olduğu duyurularda, olaylar kaleme alınırken yer ve zaman unsuruna mutlaka yer verilmesi gerektiği, kulaktan duyma bilgilerin kabul edilmeyeceği vurgusunun yapıldığı ve bilgilerin gerçek olmasına dikkat edildiği gözlemlenmiştir. Bu belgeler, isyancıların idari organları olan "Askerî Komuta" ve "İstihbarat Bürosu" tarafından toplanmıştır. Gazetenin Van İsyanı ile ilgili vermiş olduğu bilgiler Aykesdan ve Eski Şehir'de meydana gelen çarpışmaları içermektedir. Ermeni isyancılar ile Müslümanlar arasında

meydana gelen çarpışmalarda çok sayıda Müslümanın hayatını kaybetmiştir. Ayrıca isyancıların Müslümanların evlerini yaktığı ve yağmaladıkları da *Aşhadank* gazetesinde yayımlanan belgelere yansımıştır. Ermeni isyancıların Müslümanlara ait kışlaları kuşatıp içerisindeki askerleri nasıl aç ve susuz bıraktıklarını da bizzat anlatmışlardır. Çok sayıda masum insanın Ermeni isyancılar tarafından öldürüldüğüne dikkat çekilmektedir. Bununla birlikte isyancıların Müslümanları katletmelerinin bir kahramanlık unsuru olarak kabul edildiği ve “Askerî Komuta” tarafından “Şeref Haçı” ile ödüllendirildiklerine dair belgelerde bilgiler bulunmaktadır.

Ermenice belgelerde, “Askerî Komuta” olarak adlandırılan kadro, isyancıları motive etmek ve milliyetçi duygularını uyandırmak amacıyla bazı bildirimler yayımlamış, bunun yanı sıra tüm Ermeni halkını savaşmaya zorlamıştır. Savaşmak istemeyenleri kendi kurduğu ve “Askerî Mahkeme” olarak adlandırdığı yargı önüne çıkarmakla tehdit etmiştir.

İsyan sürecinde çevre bölgelerden Ermeni göçmenlerin Van şehir merkezine gelmesiyle isyancılar ekmek kıtlığı yaşamaya başlamıştır. Bu kıtlığı çözebilmek amacıyla birtakım bildirimler neşredilmiştir. Ayrıca bu dönemde, Ermeni isyancıların bazı idari örgütlenmeleri oluşturmaya başladıkları da görülmektedir. Bu durumu geçici hükümet kurulmadan önce yapılan bir hazırlık olarak değerlendirmek mümkündür.

Van Valisi Cevdet Bey tarafından şehrin boşaltılması kararı alındıktan sonra çok sayıda Müslüman başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göç sürecinde, çete saldırıları, açlık, susuzluk ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle kayıplar yaşanmıştır. Osmanlı askerî birliklerinin şehri terk etmesinden sonra Ermeni isyancılar, Van’ı yağmalamaya ve kundaklamaya, şehirde kalan Müslümanları da acımasızca katletmeye başlamışlardır. Van’daki bu yıkım hakkında hem Ermenilerin hem de yabancıların eserlerinde bilgiler yer almaktadır. Ermeni isyancılarının katliamları şehir merkeziyle

sınırlı kalmamış, Van'ın kazalarında da büyük bir katliama imza atmışlardır. Rusların şehre girmesiyle isyancıların katliamları bir süreliğine durmuştur. İsyancı Ermeniler, Van kalesinin anahtarını Ruslara teslim etmiştir. Sonrasında Aram Manugyan şartlı bir şekilde Van'da kurulacak geçici hükümetin valisi olarak atanmıştır. Tarih boyunca devlet kurmamış ve bu konuda deneyimi olmayan Ermeniler için geçici hükümetin idari teşkilatlanma süreci zor olmuştur.

Van'da bu olaylar yaşanırken 27 Mayıs'ta Sevk ve İskân Kanunu çıkarılmıştır. Bu dönemde Van, Ermeni isyancıları ve Rusların elinde olduğu için bu kanundan Van şehrindeki Ermeniler etkilenmemişlerdir. Ancak bir süre sonra ortaya çıkan söylentiler nedeniyle çok sayıda Ermeni, Kafkasya'ya göç etmiştir. Ermeni kaynakları bu söylentilerin sorumlusu olarak Rusları gösterirken, Ruslar ise bu konuda suçlu olmadıklarını yapmış oldukları bir soruşturma ile kanıtlamaya çalışmıştır. Ermenilerin Kafkasya'ya göçü meşakkatli bir süreç olmuş ve çok sayıda Ermeni yolculuk sırasında vefat etmiştir. Ruslar, Van'dan çekildikten sonra bir süreliğine şehrin kontrolü Osmanlı Devleti'nin eline geçse de bu durum kısa sürmüştür. 2 Nisan 1918 günü ise Van tamamen düşman işgalinden kurtarılmıştır. Van İsyanı sonucunda, bölgedeki Müslümanların hem fiziki hem de kültürel soykırımı maruz kaldığı anlaşılmaktadır. İsyân sürecinde hayatını kaybedenlerin sayısı ile ilgili farklı görüşler olsa da kaynakların çoğu Müslüman kayıplarının daha fazla olduğunu göstermektedir. Çalışmamızın ana kaynağı olan *Aşhadank* gazetesine göre çoğunluğu şehir merkezinde gerçekleşen çarpışmalarda 427 Müslüman ve 15 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Sonuç olarak, Van'da Ermeni isyancıların Müslümanlara yönelik gerçekleştirdiği katliamlar, Osmanlı Devleti'nin Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkarmasında etkili olmuştur.

SONUÇ

“Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Süreli Yayınlarında Van İsyanı (1915): *Aşhadank* Gazetesi” başlıklı bu tez çalışmasında, 1915 yılında Van’da gerçekleşen Ermeni isyanı EDF’nin resmî yayın organı olan *Aşhadank* gazetesi üzerinden incelenmiştir: Van’ın şehir merkezinde yirmi altı gün süren mevzi çarpışmaları sırasında Ermeni halkına hitaben Ermenice olarak yapılan tüm duyurular, uyarılar ve bilgiler çarpışmalar bittikten on gün sonra *Aşhadank* gazetesinin muhtelif sayılarında “Gün Gün Van’daki 30 Günlük Çarpışmalar” yazı dizisi aracılığıyla üç ay boyunca kamuoyu ile paylaşılmıştır.

Bu tez çalışmasında kaynakların toplanması ve verilerin incelenmesi eklektik bir yaklaşımla gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede tarih, gazetecilik, edebiyat bilimi ve çeviribilimin bilgi birikimi ve deneyimleri ile geliştirilen yöntem ve teknikler kullanılmıştır.

Araştırma için kullanılan referans kaynakların dili Türkçe, Ermenice, Osmanlı Türkçesi ve İngilizce’dir.

Bu tezin varsayımı, birinci el Ermenice kaynakların 1915 yılında gerçekleşen Van İsyanı’nda yirmi altı gün boyunca yaşananlarla ilgili gerçekleri barındırıyor olabileceği idi. Bu varsayım çerçevesinde yapılan incelemelerden elde edilen bilgilerle şöyle bir tablo açığa çıktı:

EDF, dünyanın farklı yerlerinde çok sayıda süreli yayın çıkarmıştır. EDF süreli yayınlarının her biri ayrı bir araştırma konusu olabileceği için bu çalışma Osmanlı Devleti’ndeki süreli yayınları ile sınırlandırılmıştır. Yapılan taramalar sonucunda EDF basını üzerine yapılan bilimsel çalışmaların kısıtlı olduğu sonucuna varılmıştır. Konuyla ilgili çalışmaların Ermenistan ile sınırlı olduğu tespit edilmiştir.

Tezin Giriş bölümünün ilk alt başlığı “Kavramsal Çerçeve”dir. Bu alt başlıkta isyan kavramının tanımı, yakın anlamları, isyancı kelimesinin tanımı, isyanların genel özellikleri ve isyan türleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerden sonra Ermeni komitacılarının Van’da çıkardığı ayaklanmanın ayrılıkçı isyan türüne dahil edilebileceği sonucuna varılmıştır. İkinci alt başlık “Akademik Çalışmaların Durumu”dur. Bu alt başlığın konusu, Türkiye ve Ermenistan’da 1915’teki Van İsyanı’nı inceleyen tezlerdir. Yapılan taramalar sonucunda, tez konumuzla ilgili doğrudan hazırlanmış bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte konuyla ilgili telif-tetkik eserler üzerine de bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Son olarak, 1915’teki Van İsyanı ile ilgili birinci el kaynaklar üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmeler neticesinde, konuyla ilgili güvenilir kaynakların Osmanlı Arşivlerinde yer aldığı ve Ermenice kaynakların da tenkit edildikten sonra kullanılabilmesi izlenimi doğmuştur.

“Osmanlı Devleti’nde Ermeni Siyasi Örgütlenmeleri” başlıklı birinci bölümde, Osmanlı Devleti’nde kurulan veya faaliyet gösteren Ermeni siyasi örgütlenmeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümün ilk alt başlığı “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Ermeni Cemiyetleri”dir. Bu alt başlıkta Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisinde kurulan Ermeni cemiyetleri ve locaları incelenmiştir. Van’daki Ermeni cemiyetlerine ayrı bir başlık açılmıştır. “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Siyasi Örgütlenmeleri” adlı ikinci alt başlıkta, AK, HK, EDF ve ARP tetkik edilmiştir. Bu siyasi oluşumların kuruluş süreçleri, kurucuları, yayın organları, komita/parti programları, teşkilatlanmaları ve eylemleri üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde, varsayımımızı test etmek için mevcut kaynaklara yönelttiğimiz sorular ve cevapları şöyleydi:

Ermeni siyasi örgütlerinin kuruluşu için gerekli olan koşullar, Osmanlı Devleti’nin sınırları içinde kurulan Ermeni cemiyetleri tarafından hazırlanmış olabilir mi?

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Ermeni sorunu uluslararası boyut kazanmadan önce kurulan Ermeni cemiyetleri sosyal ve kültürel amaçlarla ortaya çıkmıştır. 1878'deki Berlin Kongresi'nden sonra Ermeni cemiyetlerinin çoğu ayrılıkçı faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Gerçekleştirmiş oldukları faaliyetlerle bağımsızlık ve isyan ideolojisini Ermeni halkına aşılamaaya çalışmışlardır. Ayrıca bu cemiyetler, Ermeni siyasi örgütlerinin çekirdeğini oluşturmuşlardır.

Ermeni siyasi örgütlerini birbirinden ayıran özellikler var mıdır?

Ermeni siyasi örgütleri incelendiğinde, sadece AK'nin Osmanlı toprakları içerisinde kurulduğu anlaşılmaktadır. Diğer siyasi örgütler, Osmanlı Devleti'nde şubeler açarak teşkilatlanma yoluna gitmişlerdir. Bu siyasi örgütlerin fikir babaları ve kurucularına bakıldığında, çoğunluğunun Rusya Ermenisi olduğu görülmektedir. Ermeni siyasi örgütlerinin ortak amacı "Ermenilerin bağımsızlığı" gibi gözükse de birbirlerinden ayrıldıkları noktalar bulunmaktadır. AK, isyan yoluyla Ermenilere kendilerini yönetme hakkını kazandırmayı amaçlarken, Hınçaglar Osmanlı, Rusya ve İran'daki Ermenileri tek çatı altında toplayacak sosyalist bir federasyon kurmayı amaçlamaktaydı. EDF ise dağınık halde bulunan ayrılıkçı örgütleri yönetimi altında birleştirmeyi hedeflemekteydi. Ancak ARP bambaşka bir görüntü sunmaktaydı. 1908'de kurulan bu parti, II. Meşrutiyet rejimine bağlı kalmayı amaç edinmişti. İdeolojik olarak incelendiğinde, AK ve EDF'nin programlarında milliyetçi ve ayrılıkçı unsurlar ağır basmaktadır. Hınçagların programında sosyalist ilkeler daha ön plana çıkmaktadır. ARP ise liberal bir ideolojiye sahipti. Anadolu ve dünyanın çeşitli yerlerinden teşkilatlanan bu siyasi örgütler, kendi destekçileriyle süreli yayınlar vasıtasıyla iletişim kurmaktaydı. AK hariç diğer siyasi örgütlerin kendilerine ait resmî süreli yayınları vardı. ARP dışında, diğer siyasi örgütler Anadolu'da çok sayıda eylem ve isyan hareketine imza atmış ve çok sayıda kişinin hayatını kaybetmesinde etkili olmuştur.

Ermeni ayrılıkçı hareketi içerisinde en etkin rolü üstlenen bir siyasi örgütten bahsetmek mümkün müdür?

Bu sorunun kesin cevabı EDF'dir. 1895'teki Zeytun İsyanı'ndan sonra HK'nin Anadolu'daki aktif faaliyetlerinin son bulması ve 1896'da gerçekleştirilen Londra Kongresi'nde Hınçagların ikiye ayrılmasıyla birlikte Anadolu'da en etkin siyasi örgüt EDF olmuştur. EDF'nin Ermeni siyasi hayatında daha etkili olmasının temel sebebi, programında sosyalizmden ziyade milliyetçiliği ön plana koymasındır. Bu durum, sosyalizmi benimsemek istemeyen Ermenilerin federasyon çatısı altında toplanmasına olanak sağlamıştır. Daha geniş bir teşkilatlanma ağına sahip olan örgüt, Osmanlı ve dünyanın pek çok yerinden destekçi bulmayı başarmıştır.

“Ermeni Komitalarının Van'daki Faaliyetleri” adlı ikinci bölüm, iki alt başlıktan oluşmaktadır. “Van Şehri ve Ermeniler” alt başlığında, Van şehrinin coğrafyası, tarihi, idari taksimatı, demografik yapısı ve Ermenilerin sosyo-kültürel hayatı incelenmiştir. “Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Ermeni Komitalarının Van'daki Faaliyetleri” başlığı altında, 1895'e kadar Ermeni ayrılıkçılarının Van'da çıkardığı olaylara değinildikten sonra 1896'daki Van İsyanı, Ermeni, Türk ve yabancı kaynaklar ışığında irdelenmiştir. Sonrasında Van İsyanı'ndan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte Ermeni komitacıların bölgedeki teşkilatlanma faaliyetlerine ve gerçekleştirdikleri suikastlar ele alınmıştır. İkinci bölümde, hazırlanan sorular ve cevapları şunlardır:

Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Van'da teşkilatlanma faaliyetlerine ağırlık vermesinin sebepleri neler olabilir?

Osmanlı Devleti'nin Van Vilayeti'nde diğer bölgelere nazaran daha fazla Ermeni yaşamaktaydı. Ayrıca Van'ın İran ile sınır komşusu olması ve Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan İstanbul'dan uzaklığı etkili olmuştur. Özellikle İran ile sınırının olması EDF'nin Rusya'dan doğrudan yardım almasına olanak sağlamıştır.

Van şehri Ermeni isyancılar açısından nasıl bir önem arz ediyordu?

Ermeni sözlü anlatıları, Ermenilerin atası olarak kabul edilen Hayk'ın Van'da ilk yerleşim yerlerinden birini kurduğunu iddia etmektedir. Bahsedilen yerin Hayots Tsor olarak adlandırılan bölgede yer aldığı öne sürülmektedir. Ayrıca Ermeniler bu coğrafyaya Hayk'ın isminden yola çıkarak *Hayasdan* adını verdiklerini söylemektedirler. Bununla birlikte Van'ı Ermeni medeniyetinin beşiği olarak varsaymaktadırlar.

Van, 1915 öncesinde ve isyan sürecinde dışarıdan Ermeni göçü almış olabilir mi?

Van şehir merkezine özellikle isyan dönemlerinde Ermeni nüfusunun göç ettirilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. 1896'daki Van İsyanı öncesinde İngiliz konsolusunun Fukaraperver Cemiyeti aracılığıyla sözde ihtiyacı olan kimselere yardım edileceğini duyurmasıyla Van'ın kazalarından şehir merkezine önemli sayıda Ermeni nüfusu gelmeye başlamıştır. Böylece büyük devletlerin yardımıyla isyancılar gerekli insan gücünü oluşturmuşlardır. 1915'teki Van İsyanı sürecinde ise şehir merkezinde isyan başladıktan sonra çevredeki kazalardan büyük bir Ermeni nüfusu Van'a göç etmiştir. Göç eden Ermeni nüfusun isyancılara sığındıkları görülmüştür. Ayrıca Alman kaynaklarına göre olaylara katılmak amacıyla başka ülkelerden de isyancıların geldiği belirtilmektedir. İsyancılar, Ermeni göçmenleri beslemek zorunda kaldıkları için ekme kıntılığı yaşadıkları *Aşhadank* gazetesinde yayımlanan belgelere de yansımıştır. Savaş ortamında isyancıların ekmeğini paylaşmaları, sığınan Ermenilerin bir kısmının isyancıların yanında çarpışmalara katıldığı yönünde bir izlenim doğurmaktadır.

“Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Süreli Yayınlarında Van İsyanı (1915): *Aşhadank* Gazetesi” adlı son bölüm, üç alt başlıktan meydana gelmektedir. Önce Ermenice ilk süreli yayın olan *Aztarar* hakkında bilgi verilmiştir. Akabinde 1794-1884

yılları arasında Ermenice olarak yayımlanan süreli yayınlara ait bilgiler grafiklerle sunulmuştur. İkinci alt başlık olan “Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Osmanlı Devleti’nde (Anadolu’da) Çıkarıldığı Süreli Yayınlar (1890-1915)”da, İstanbul, Erzurum, Trabzon, Erzincan, Urfa ve Anadolu’nun diğer yerlerinde EDF tarafından çıkarılmış süreli yayınların genel özellikleri tablolarda açıklanmıştır. EDF’nin Van’daki süreli yayınları ise ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Bu bölümün üçüncü alt başlığı “*Aşhadank* Gazetesi ve Van İsyanı (1915)”dır. İlk olarak, analizde kullanılacak *Aşhadank* gazetesinin biçim ve içerik özellikleri incelenmiştir. Ayrıca gazetenin yayın politikası tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonrasında 1915’teki Van İsyanı’nın analizine geçilmiştir. Başlangıçta, Birinci Dünya Savaşı Seferberliği’nden 1915 Nisanı’na kadar meydana gelen olaylar aktarılmış ve Ermeni isyancıların askerî durumu detaylı bir şekilde irdelenmiştir. Daha sonra *Aşhadank* gazetesinde yer alan belgeler ışığında, 20 Nisan- 16 Mayıs günleri arasında yaşanan mevzi çarpışmaları analiz edilmiştir. Analiz tamamlandıktan sonra, Ermeni isyancıların Van’da gerçekleştirdikleri katliamlara, isyancı Ermenilerin Van Kalesi’nin anahtarını Ruslara teslim etmesine, Aram Manugyan’ın Ruslar tarafından vali olarak atanmasına, geçici hükümetin idari organlarının teşkil edilmesine, Sevk ve İskân Kanunu’ndan Van’daki Ermenilerin etkilenmediğine, Ermenilerin Kafkasya’ya göçüne, isyan sonucunda hayatını kaybedenlerin sayısına ve Van’ın kurtuluşuna değinilmiştir. Üçüncü bölümde, cevap aranan sorular aşağıda yer almaktadır:

1794-1884 yılları arasında yayımlanmış Ermenice süreli yayınların ülkelere göre dağılımını nasıl bir görünüme sahipti?

1794-1884 yılları arasında Ermenice olarak yayımlanan 197 süreli yayın tespit edilmiştir. Bu süreli yayınların yaklaşık üçte ikisi Osmanlı Devleti’nde yayımlanmıştır. Sonrasında Çarlık Rusyası gelmektedir. Sırasıyla Hindistan, İtalya, Fransa, Avusturya, Singapur, İngiltere, Mısır, Yunanistan ve İran’da süreli yayınlar çıkmıştır.

1890-1915 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yayımlanmış Ermeni Devrimci Federasyonu süreli yayınlarının genel bir panoramasını çizmek mümkün olabilecek mi?

EDF'nin en çok süreli yayın neşrettiği yer Osmanlı topraklarıdır. Osmanlı Devleti'nde EDF'nin toplam 72 süreli yayını bulunmaktadır. En çok süreli yayın EDF'nin teşkilatlanma merkezlerinden olan Van'da yayımlanmıştır. Burada 19 süreli yayın basılmıştır. Van'ı Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan İstanbul takip etmektedir. İstanbul'da 16 süreli yayın tabedilmiştir. İstanbul'dan sonra sırasıyla Erzurum'da 6, Trabzon'da 5, Erzincan'da 4, Urfa'da 3 ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde birer ikişer süreli yayın çıkarılmıştır. EDF'ye ait süreli yayınlar, takip ettikleri yayın politikalarından dolayı pek çok defa sansüre uğramıştır. Bu durum karşısında ilgili süreli yayının adı değiştirilerek yayın hayatına devam ettiği gözlemlenmiştir. Bunun en güzel örneği, İstanbul'da yayımlanan *Azadamard* gazetesidir. EDF süreli yayınlarının bir diğer özelliği, genellikle ortak matbaalarda basılıyor olmalarıdır. Örneğin, Erzurum'daki Haraç matbaasında, Erzurum ve Erzincan'da çıkarılan süreli yayınların bir kısmının baskısı gerçekleştirilmiştir. EDF süreli yayınlarının çıkış yerleri incelendiğinde, büyük çoğunluğunun Anadolu'nun doğu bölgesinde yayımlandığı anlaşılmaktadır. Bunun sebepleri ise EDF'nin buralarda iyi bir şekilde teşkilatlanması ve daha fazla taraftara sahip olmalarından kaynaklıdır.

Farklı ülke, vilayet ve sancaklarda farklı şahıslar tarafından aynı adla çıkarılan süreli yayınlar arasında organik (düşünsel, siyasal, ekonomik vd.) bağlar var mıdır?

Ermenice süreli yayınların adları incelendiğinde, genellikle ortak isimlerin kullanıldığı gözlemlenmektedir. Örneğin, Aztarar, Alik, Ayk, Aşhadank, Ararad, Armenia, Karun, Zank, Jamanag, Luys, Gaydz, Hayasdan, Nor Gyank, Nor Serunt, Baykar, Paros vd. Bu gazetelerin önemli bir kısmının arasında organik bağlar bulunmaktadır: Tezimizin ana kaynağı olan *Aşhadank* gazetesi, 1910-1915 yılları

arasında Van'da, bir yıl ara verdikten sonra aynı adla Erivan'da 1919'a kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Ancak mevcut verilerle Ermenice süreli yayınların bazıları arasında herhangi bir organik bağdan bahsetmek söz konusu değildir. Mesela, *Arev* dergisi 1910-1914 yılları arasında Urfa'da yayımlanmış Urfa EDF Öğrenci Birliği'nin yayın organı olarak bilinmektedir. Aynı adla 1915-1924 yılları arasında İskenderiye'de yayımlanan *Arev* gazetesi ise Ramgavar Azadagan Partisi Mısır Örgütü'nün süreli yayınıdır.

Aşhadank gazetesinin 1915 yılında nasıl bir yayın politikası vardı?

Aşhadank gazetesi, 1915 yılında Van İsyanı'ndan sonra tekrar yayımlanmaya başlamıştır. Gazetenin içeriğine bakıldığında, siyasi konulara ağırlık verdiği gözlemlenmektedir. Bu dönemde, "Tarihî Belgeler" ve "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" başlıklı yazı dizilerini yayımlamıştır. Bunların yanı sıra Rusların ve Ermeni gönüllü birliklerinin Van'a girişi, Aram Manugyan'ın vali olarak atanması ve geçici hükümetin kuruluşu ile ilgili haberler de neşredilmiştir. *Aşhadank* gazetesinin yayımladığı bu haberlerden milliyetçi ve saldırgan bir ideolojiyi benimsediği anlaşılmaktadır.

Aşhadank gazetesinin "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" başlıklı yazı dizisini yayımlamaktaki amacı ne olabilir?

Aşhadank gazetesinde bu yazı dizisinin yayımlanmasının birtakım amaçları bulunmaktadır: Birincisi, Van İsyanı sürecinde isyancı Ermenilerin kendilerini ve eylemlerini halka duyurmak ve benimsetmek istemeleridir. İkincisi, "kurtuluş mücadelesi" olarak formüle ettikleri isyan ruhunu Ermeni halkına aşlamaya çalışmalarıdır. Üçüncüsü, Ermeni halkının milliyetçi duyguları okşanarak Van'da kurulacak geçici hükümetin kuruluş sürecinde halkın desteğini almayı hedeflemeleridir.

Son amaç ise Van’da bir Ermeni devleti kurulduktan sonra halka ortak tarih bilincini aşılmasıdır.

“Gün Gün Van’daki 30 Günlük Çarpışmalar” başlıklı yazı dizisinde 1915’teki Van İsyanı ile ilgili verilen bilgi isyanın arkasındaki güç ve/veya güçlerin belirlenmesi için kaynak oluşturabilecek nitelikte olabilir mi?

Bu yazı dizisinin amacı, ne kadar Ermeni halkını motive etmek, milliyetçi duygularını uyandırmak ve savaşa katılımları sağlamak gibi gözükse de arka planda vermek istediği farklı bir mesaj bulunmaktadır: Bu mesaj, Van İsyanı’nın ortaya çıkmasında etkili güç olan Rusya’ya verilmek istenmektedir. İsyancıların amacı, Van’da bir Ermeni Devleti kurmak olduğu için öncelikle Rusya’nın onayını almaları gerekmektedir. Çünkü Ermeni isyancıların başarılı olmasında Rusların rolü mutlakdır. Bu yüzden, Ermeni isyancıların seslerini duyurabilmeleri ve isyan sürecinde yaptıkları eylemlerle Van’ı hak ettiklerini Ruslara kanıtlayabilmeleri için böyle bir yazı dizisine ihtiyaç duymuşlardır.

“Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Süreli Yayınlarında Van İsyanı (1915): *Aşhadank* Gazetesi” başlıklı doktora tezinde, Türkiye’de daha önce üzerine araştırma yapılmamış bir konu çalışılmıştır. Bu çalışmada, EDF’nin Van’daki resmî süreli yayını olan *Aşhadank* gazetesinde yer alan belgeler ve haberler odak noktasına alınarak 1915’teki Van İsyanı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Hazırlanan bu doktora tezinin Türkiye’deki bazı ön yargıların kırılması açısından mühim olduğu varsayılmaktadır. Bu, Ermenice kaynakların Müslümanların maruz kaldığı katliamlarla ilgili bilgiler içermediği ön yargısıdır. Ancak 1915 ve öncesinde kaleme alınmış Ermenice kaynaklar, Ermeni komitacıların Müslümanlara yönelik gerçekleştirdiği katliamlarla ilgili önemli bilgiler içermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi Kataloğu:

ATASE, BDH, 528-2061-23-11-23. (*Van İhtilali Ahiri raporu*)

ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 1-15.

ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 1-16.

ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 1-17.

ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 1-27.

ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 1-32, 1-33.

ATASE, BDH, Klasör No: 2818, Dosya No: 59, Fihrist No: 2-54.

ATASE, BDH, Klasör No: 2820, Dosya No: 69, Fihrist No: 3-26.

ATASE, BDH, Klasör No: 2947, Dosya No: 628, Fihrist No: 3-4.

ATASE, BDH, Klasör No: 4, Dosya No: 23-A, Fihrist No: 4.

ATASE, BDH, Klasör No: 44, Dosya No: 207, Fihrist No: 2.

ATASE, BDH, Klasör No: 44, Dosya No: 207, Fihrist No: 2-1, 2-2.

ATASE, BDH, Klasör No: 520, Dosya No: 2024, Fihrist No: 5.

ATASE, BDH, Klasör No: 525, Dosya No: 2050, Fihrist No: 4.

BELGE No: 2003, **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl: 34, Sayı: 85, Ekim 1985, s. 39.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi:

BOA, 30-18-1-2, G. 61 S. 10.

BOA, A. MKT. MHM, D. 626, G. 52.

BOA, A. MKT. MHM, D. 748, G. 29.

BOA, DH. EUM. 2. Şb, D. 5, G. 11.

BOA, DH. MKT, D. 1474, G. 74.

BOA, DH. MKT, D. 1626, G. 61.

BOA, DH. MKT, D. 1658, G. 14.
BOA, DH. MKT, D. 1341, G. 59.
BOA, DH. MKT, G. 1346 S. 77.
BOA, DH. ŞFR, D. 48, G. 7.
BOA, DH. ŞFR, D. 48, G. 85.
BOA, DH. ŞFR, D. 48, G. 182.
BOA, DH. ŞFR, D. 48, G. 220.
BOA, DH. ŞFR, D. 52, G. 96, 97, 98.
BOA, DH. ŞFR, D. 52, G. 282.
BOA, DH. ŞFR, D. 187, G.10.
BOA, DH. ŞFR, D. 441, G. 33.
BOA, DH. ŞFR, D. 442, G. 36.
BOA, DH. ŞFR, D. 443, G. 26.
BOA, DH. ŞFR, D. 445, G. 128.
BOA, DH. ŞFR, D. 453, G. 120.
BOA, DH. ŞFR, D. 454, G. 19.
BOA, DH. ŞFR, D. 454, G. 87.
BOA, DH. ŞFR, D. 454, G. 94.
BOA, DH. ŞFR, D. 454, G. 105.
BOA, DH. ŞFR, D. 455, G. 45.
BOA, DH. ŞFR, D. 455, G. 134.
BOA, DH. ŞFR, D. 461, G. 115.
BOA, DH. ŞFR, D. 465, G. 90.
BOA, DH. ŞFR, D. 465, G. 103.
BOA, DH. ŞFR, D. 466, G. 23.
BOA, DH. ŞFR, D. 467, G. 116.

BOA, DH. ŞFR, D. 467, G. 125.
BOA, DH. ŞFR, D. 467, G. 126.
BOA, DH. ŞFR, D. 468, G. 35.
BOA, DH. ŞFR, D. 468, G. 67.
BOA, DH. ŞFR, D. 468, G. 91.
BOA, DH. ŞFR, D. 468, G. 143.
BOA, DH. ŞFR, D. 468, G. 166.
BOA, DH. ŞFR, D. 469, G. 78.
BOA, DH. ŞFR, D. 469, G. 98.
BOA, DH. ŞFR, D. 469, G. 102.
BOA, DH. ŞFR, D. 470, G. 91.
BOA, DH. ŞFR, D. 471, G. 62.
BOA, HR. SFR.1... D. 182, G. 45.
BOA, İ. DUİT, D. 174, G. 26.
BOA, MF. MKT, D. 761, G. 61.
BOA, Y. A. HUS, D. 308, G. 28.
BOA, Y. A. HUS, D. 313, G. 121.
BOA, Y. A. HUS, D. 321, G. 10.
BOA, Y. MTV, D. 135, G. 24.
BOA, Y. PRK. AZJ, D. 17, G. 96.
BOA, Y. PRK. DH, D. 2, G. 59.
BOA, Y. PRK. ZB, D. 16, G. 95.
BOA, Y. PRK. ZB, D. 17- G. 21.

Sürelî Yayınlar

Ararat (1913-1920)

London Times (1785-2025)

New York Times (1851-2025)

Takvim-i Vekayi (1831-1922)

Ազատամարտ (1909-1915)

Ազատամարտ Շարաթաթերթ (1910-1911)

Ազգ (1907-1921)

Ազդակ (1908-1909)

Ազդակ (1912-1913)

Ալիք (1914)

Ամսսիա (1911-1912)

Անահիտ (1911)

Անկախ Տիգրիս (1907-1909)

Աշխատանք (1910-1914)

Աշխատանք (1910-1915)

Աշխատանք (1916-1919)

Ապագայ (1910-1914)

Ապառաժ (1911)

Առաջամարտ (1912)

Ասիա (1872-1873)

Արագած (1911)

Արևել (1915-1924)

Արծուի Վասսյուրական (1855-1874)

Արմենիա (1885-1923)

Արտագ (1914)

Բագին (1911-1912)

Բամբին (1913)

Բիթանիա (1910-1912)

Բիթանիա (1912-1913)

Բողբոջ (1911-1914)

Դայլայլիկ (1913-1914)

Դրօշակ (1891-2025)

Երկունք (1912-1914)

Իրաունք (1896-1911)

Լուսաբեր (1904-1905)

Լուսարձակ (1911-1914)

Ծովակ (1908-1909)

Կայծ (1911-1935)

Կոհակ (1907-1909)

Կոհակ (1909-1919)

Կռիւ (1907-1908)

Հայ Հանդէս (1902-1905)

Հայեացք (1907-1908)

Հայկունի (1910-1912)
Հայրենիք (1870-1910)
Հնչակ (1887-1940)
Հնչակ (1901-1903)
Հողդար (1910-1914)
Զայն Հայրենեաց (1899-1911)
Մարդ (1897-1901)
Մարմնամարզ (1911-1914)
Մեհեան (1914)
Մեղու Հայաստանի (1858-1886)
Մունեսիկ (1909)
Յորձանք (1908-1910)
Նոր Կեանք (1898-1902)
Նոր Հոսանք (1909)
Նոր Մերունդ (1906-1909)
Շանթ (1911-1919)
Շարժում (1910)
Շիրակ (1905-1907)
Պահակ (1911-1921)
Պոնտոս (1910-1913)
Սուրհանդակ (1888)
Վան-Տոսպ (1911-1914)

Վէտ (1933-1939)

Վերածնունդ (1912-1913)

Փեթակ (1910-1914)

Kitaplar

I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam Fotoğraflar,

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

A-DO, **Van 1915 The Great Events of Vasbouragan**, trans. Ara Sarafian, Gomidas

Institute, London, 2017.

AKÇORA, Ergünöz, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, Türk

Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.

AKTAŞ, Necati vd., **Ermeni Komiteleri (1891-1895)**, T. C. Başbakanlık Devlet

Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001.

ALPER, Cengiz, **Çeşitli Yönleriyle Van (Araştırma, İnceleme, Derleme)**, 3. Baskı,

Altan Matbaası, İstanbul, 2001.

ANADOL, Cemal, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, IQ Kültür-Sanat

Yayıncılık, İstanbul, 2001.

ARAS, Tarık Ziya, **Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal,**

Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı), Van Büyükşehir Belediyesi, Van,

2018.

ARTINIAN, Vartan, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863,**

çev. Zülal Kılıç, Aras, İstanbul, 2004.

ARTSRUNI, Thomas, **History of the House of the Artsrunik**, trans. Robert W.

Thomson, Wayne State University Press, Detroit, 1985.

- AVAGYAN, Arsen, MINASSIAN, Gaidz F., **Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya**, çev. Ludmilla Denisenko, Mutlucan Şahan, 3. Baskı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- BASHANOV, Mihail, **Türkiye’de Ermeni Meselesi Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri**, çev. İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.
- BEBİROĞLU, Murat, **Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Ermeni Nizamnameleri**, Kişisel Basım, İstanbul, 2003.
- BOURNOUTIAN, George A., **Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, 2. Baskı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- BRYCE, Viscount, TOYNBEE, Arnold, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16**, Sir Joseph Causton and Sons, London, 1916.
- CUINET, Vital, **La Turquie d’Asie**, Ernest Leroux, Paris, 1891.
- ÇAKILLIKOYAK, Hüseyin, **Diaspora’da Ermeni Kimliği Paris ve Halep Örneği**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.
- ÇAKMAK, Mareşal Fevzi, **Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi Harekâtı -1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar-**, yay. haz., Ahmet Tetik vd., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.
- ÇAYCI, Abdurrahman, **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, 3. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.
- ÇAYKIRAN, Güzin, **Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)**, Hece Yayınları, Ankara, 2021.
- ÇELEBYAN, Antranik, **Antranik Paşa**, çev. Mariam Arpi-Nairi Arek, Peri Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÇELİK, Hüseyin, **Görenlerin Gözü ile Van’da Ermeni Mezalimi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2005.

- ÇİÇEK, Kemal, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, ed. Kemal Çiçek, **1909 Adana Olayları/ Makaleler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- ÇİÇEK, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2020.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan vd., **Van**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.
- DASNABEDIAN, Hratch, **History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890/1924**, Oemme Edizioni, Milan, 1990.
- DEDEYAN, Gerard, **Ermeni Halkının Tarihi**, çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.
- DELİORMAN, Altan, **Türklere Karşı Ermeni Komitecileri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1973.
- DEMİRBAŞ, Uğurhan vd., **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001.
- DEMİROĞLU, Faiz, **Van’da Ermeni Mezalimi (1895-1920)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985.
- DEMİRTAŞ, Mehmet, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van’da Demografik Durum”, ed. Oktay Belli, Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, **V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, 09-13 Haziran 2009 Van, İstanbul, 2010.
- DEPARTMENT of Defense Dictionary of Military and Associated Terms**, Joint Publication 1-02, 12 April 2001.
- DİNÇASLAN, A. Latif, **Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyanları (1895-1921)**, Ukde, Ankara, 2008.
- ERDOĞAN, Dilşen İnce, **Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- ERGÜN, Ahmet vd., **Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2016.

- ERICKSON, Edward J., **Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi**, çev. İbrahim Türkmen, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- ERİNÇ, Sırrı, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1953.
- FEIGL, Erich, “Akıntıya Karşı Koymak”, çev. Aysel Ekşi, **Belgeler ve Tanıklarla Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Gerçekler**, Alfa, İstanbul, 2006.
- FIRAT, M. Ferhat, **Abdülhamit Döneminde Ermeniler**, Paradoks, İstanbul, 2010.
- GAZİGİRAY, A. Alper, **Ermeni Terörü'nün Kaynakları**, Gözen Kitabevi, İstanbul, 1982.
- GOMPERT, David C., GORDON, John, **Way by Other Means: Building Complete and Balanced Capabilities for Counterinsurgency**, RAND Corporation, California, 2008.
- GOSSOIAN, Haig, **The Epic Story of the Self Defense of Armenians in the Historic City of Van**, trans. Samuels S. Tarpinian, General Society of Vasbouragan, Detroit, 1967.
- GÖRÜR, Emel Demir, **Osmanlı Belgeleri ile İngiliz Elçilik ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.
- GÖYÜNÇ, Nejat, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983.
- GÖYÜNÇ, Nejat, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- GÜNAY, Nejla, **Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları**, IQ Kültür Sanat, İstanbul, 2007.
- GÜNAY, Nejla, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler**, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2020.

- GÜNDOĞDU, Raşit, **Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Yapılan Suikastin Tahkikat Raporu**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2007.
- GÜRAN, Tefik, **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997.
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.
- GÜZELOĞLU, Selçuk, **Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış**, Biber, İstanbul, 1996.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2004.
- HAMILTON, Donald W., **The Art of Insurgency: American Military Policy and the Failure of Strategy in the Southeast Asia**, Praeger Publishers, Westport, 1998.
- HEWSEN, Robert H., “ ‘Dünyada Van, Ahirette Cennet’ Van/Vasburagan'ın Tarihsel Coğrafyası”, çev. Serdar Aksoy, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- HOVANNISIAN, Richard G., “Ermeni Van/Vasburagan”, çev. Sema Baraç, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- HOVANNISIAN, Richard G., “Genocide and Independence 1914-21”, **The Armenians Past and Present in the Making of National Identity**, ed. Edmund Herzig-Marina Kurkchiyan, Routledge Curzon, New York, 2005.
- HÜSEYİN Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998.
- HÜSEYİN Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi II**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.
- İLTER, Aziz Samih, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007.

- İLTER, Erdal, **“Ermeni Mes’alesi”nin Perspektifi ve Zeytun İsyancıları (1780-1880)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.
- İLTER, Erdal, “Taşnaksutyun”, **Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler**, ed. Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2007.
- İLTER, Erdal, **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)**, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- İZBIRAK, Reşat, **Cilo Dağı ve Hakkari ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları**, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951.
- KABACALI, Alpay, **Talât Paşa’nın Anıları**, 18. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.
- KAÇAZNUNİ, Ovanes, **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)**, çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.
- KANAR, Mehmet, **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, Der Yayınları, İstanbul, 2001.
- KARACA, Birsen, **Sözde Ermeni Soykırımı Projesi Toplumsal Bellek ve Sinema**, Say Yayınları, İstanbul, 2006.
- KARACAKAYA, Recep, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2001.
- KARACAKAYA, Recep vd., **Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları I**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010.
- KARACAKAYA, Recep vd., **Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları II**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010.
- KARACAKAYA, Recep vd., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895)**, Cilt I, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008.
- KARACAKAYA, Recep vd., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896)**, Cilt II, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008.

- KARACAKAYA, Recep vd., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909)**, Cilt III, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009.
- KARACAKAYA, Recep vd., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916)**, Cilt IV, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009.
- KARAKOÇ, Ercan, **Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü (Hınçak ve Taşnak'tan, Asala ve Jcag-Ara'ya)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- KARAYAN, Sarkis Y., "Van Vilayetinin Demografisi 1844-1914", çev. Solina Silahlı, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- KARİNYAN, A. B., **Ermeni Milliyetçi Akımları**, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- KEDERNAME Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı**, çev. Diran Lokmagözyan, Belge Yayınları, İstanbul, 2014.
- KEVORKIAN, Raymond, **Ermeni Soykırımı**, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- KILIÇ, Davut, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.
- KILIÇ, Davut, **Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008.
- KILIÇ, Orhan, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van Belediye Başkanlığı, Van, 1997.
- KNAPP, Grace Higley, **The Mission at Van**, Privately Printed, New York, 1916.

- KOÇAŞ, Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Altınok Matbaası, Ankara, 1967.
- KOUYMJIAN, Dickran, “Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van”, çev. Artun Gebenlioğlu, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- KURAN, Ahmet Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.
- KÜÇÜK, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, 2. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, 1986.
- LALAYAN, A. A., **Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, çev. Kayhan Yükseler, 4. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.
- LANGER, William L., **The Diplomacy of Imperialism 1890-1902**, Alfred A. Knopf, New York, 1960.
- LEART, Marcel (Krikor Zohrab), **Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi**, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- LEPSIUS, Johannes, **Armenien und Europa**, W. Faber & Co., Berlin-Westend, 1897.
- LEPSIUS, Johannes, **Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei**, Tempelverlag, Potsdam, 1916.
- LEPSIUS, Johannes, **Deutschland und Armenien 1914-1918**, Der Tempelverlag, Potsdam, 1919.
- LIBARIDIAN, Gerard J., “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni Devrimci Partilerinde Devrimci Olan Neydi?”, **Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler**, haz. Ronald Grigor Suny vd., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.
- LYNCH, H. F. B., **Armenia Travels and Studies**, Volume II, Longsman, Green and Co, London, New York, Bombay, 1901.

- MANWARING, Max G., **Shadows of Things Past and Images of the Future: Lessons for the Insurgencies in Our Midst**, Strategic Studies Institute, Pennsylvania, 2004.
- MATTEI, Jean-Louis, **Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008.
- MCCARTHY, Justin vd., **Sason**, Utah University Press, Utah, 2014.
- MCCARTHY, Justin, “The Report of Niles and Sutherland an American Investigation of Eastern Anatolia After World War I”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, V. Cilt, Ankara, 05-09 Eylül 1990.
- MCCARTHY, Justin vd., **1915 Van’da Ermeni İsyanı**, çev. Batuhan Yoğun, 3. Baskı, T&K Yayınları, İstanbul, 2018.
- MCCARTHY, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, çev. Bilge Umar, İnkılap, Ankara, 1998.
- MCCARTHY, Justin, **Türkler ve Ermeniler**, çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.
- MERCAN, M. Salih, **Arşiv Belgelerinde Van Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.
- METZ, Steven, MILLEN, Raymond, **Insurgency and Counterinsurgency in the 21st Century: Reconceptualizing Threat and Responce**, Strategic Studies Institute, Pennsylvania, November 2004.
- MINASSIAN, Anahide Ter, “20. Yüzyılın Başında Van”, çev. Nazan Maksudyan, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- MINASSIAN, Anahide Ter, “Van 1915”, çev. Sema Baraç, **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, ed. Richard G. Hovannisian, İstanbul, 2016.

- MINASSIAN, Anaide Ter, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, çev. Mete Tunçay, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- MİLDANOĞLU, Zakarya, **Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- MORGENTHAU, Henry, **Ambassador Morgenthau's Story**, Doubleday, Page & Company, New York, 1919.
- MUKHITARIAN, Onnig, **An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan**, trans. Samuels S. Tarpinian, General Society of Vasbouragan, Detroit, 1967.
- MUSTAFAZADE, Tofig, **Avrupa Diplomasisinin "Ermeni Meselesi" mi, Türkiye'nin Bölüştürülmesi Planı Mı?**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.
- NALBANDIAN, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement**, Third Printing, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1975.
- NOGALES, Rafael de, **Four Years Beneath the Crescent**, Charles Scribners Sons, New York-London, 1926.
- NOGALES, Rafael de, **Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)**, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008.
- O'NEILL, Bard E., **Insurgency&Terrorism: From Revolution to Apocalypse**, 2nd Edition, Potomac Books, Washington, 2005.
- ÖĞÜN, Tuncay, "1915 Van Ermeni İsyanı ve İslam Ahalinin Zorunlu Göçü", **Van'da Katliam, Yıkım ve İşgal: Tehcire Giden Yol (26-27 Mayıs 2022) Bildiriler Kitabı**, ed. Dilşen İnce Erdoğan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2024.
- ÖĞÜN, Tuncay, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.

- ÖNAL, Sami, **Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)**, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
- ÖZDEMİR, Hikmet vd., **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.
- ÖZGÜLDÜR, Yavuz vd., **Her Yönüyle Ermeni Sorunu**, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001.
- PANOSSIAN, Razmik, **The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars**, Hurst&Company, London, 2006.
- PAPAZIAN, K. S., **Patriotism Perverted**, Baikar Press, Boston, 1934.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.
- PAYASLIAN, Simon, **The History of Armenia From the Origins to the Present**, Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- PEHLİVANLI, Hamit (haz), **Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu**, çev. Mehmed Sadık, 2. Baskı, Van Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayını, Erzurum, 2018.
- PERİNÇEK, Mehmet, **Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
- PERİNÇEK, Mehmet, **Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.
- PERİNÇEK, Mehmet, **Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.
- SAKİN, Orhan, **Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu**, Ekim Yayınları, İstanbul, 2008.
- SARAY, Mehmet, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, 3. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

- SARINAY, Yusuf, KARACAKAYA, Recep, **1909 Adana Ermeni Olayları**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- SELVİ, Haluk, **Bin Yıllık Maziden Geleceğe Bakış Türkler ve Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2023.
- SELVİ, Haluk, “Van’ın Rus İşgalinden Kurtuluşu ve Ermenilerin Van’da Yaptığı Katliam (1918)”, **Van’da Katliam, Yıkım ve İşgal: Tehcire Giden Yol (26-27 Mayıs 2022) Bildiriler Kitabı**, ed. Dilşen İnce Erdoğan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2024.
- SELVİ, Haluk, **Millet-i Sadıkada İsyân**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- SERTÇELİK, Seyit, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı**, SRT Yayınları, Ankara, 2015.
- SERTÇELİK, Seyit, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, SRT Yayınları, Ankara, 2015.
- SONYEL, Salahi R., **Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009.
- SPEAR, Joanna, “Counterinsurgency”, **Security Studies: An Introduction**, ed. Paul D. Williams, London, Routledge, 2008.
- SÜLEYMAN Sabri Paşa, **Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler**, 3. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982.
- SÜSLÜ, Azmi vd., **Van, Bitlis, Muş ve Kars’taki Ermeni Katliamları Gazilerle Mülâkat**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1994.
- SÜSLÜ, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1990.
- ŞAHİN, Gürsoy, **Osmanlı Devleti’nde Katolik Ermeniler Sivash Mihitar ve Mihitaristler (1676-1749)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

- ŞAŞMAZ, Musa, **İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.
- TALAY, Aydın, **Bizim Eller Van**, 2. Baskı, Van Büyükşehir Belediyesi, Van, 2017.
- TALAY, Aydın, **Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi -Van'da Ermeni Olayları-**, 2. Baskı, Van Büyükşehir Belediyesi, Van, 2017.
- TANILIR, M. Niyazi vd., **Cumhuriyetin 75. Yılında Van**, ERK Yayıncılık, Ankara, 1998.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, **Van'da Ermeni Devleti Denemesi -Belgelerle-**, Platin Yayınları, Ankara, 2006.
- TEOTİĞ, **Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi**, çev. Sirvart Malhasyan, Arlet İncidüzen, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- TERNON, Yves, **Ermeni Tabusu**, çev. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- TETİK, Ahmet, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.
- TETİK, Ahmet, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.
- TETİK, Ahmet, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- TETİK, Ahmet, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- TETİK, Ahmet, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt V, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- TETİK, Ahmet, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt VI, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- TETİK, Ahmet, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt VII, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007.

- TETİK, Ahmet, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008.
- THACKRAH, John Richard, **Dictionary of Terrorism**, Second Edition, Routledge, London, 2005.
- THOMPSON, Sir Robert, **Defeating Communist Insurgency**, Second Printing, Frederick A. Praeger, New York-Washington, 1967.
- TUĞLACI, Pars, **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, Cilt II (1851-1890), Pars Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- TUĞLACI, Pars, **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, Cilt III (1891-1922), Pars Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- TUNA, Serhat Aras, **Tanzimat Döneminde Van**, Sonçağ Yayıncılık, Ankara, 2022.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt I- İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.
- TÜRKMEN, Zekeriya, **Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.
- TÜRKOĞLU, Cavit, **Tarihte Van**, Aktan Kırtasiye, Van.
- U.S. Government, **Counterinsurgency Guide**, Bureau of Political-Military Affairs, Department of State, January 2009.
- ULU, Cafer, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler**, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.
- URAS, Esat, “Ermeni Cemiyetleri”, **Ottoman Archives Yıldız Collection- The Armenian Question**, ed. Ertuğrul Zekai Ökte, 3. Cilt, Tarih Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1989.

- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- USSHER, Clarence Douglas, KNAPP, Grace Higley, **An American Physician in Turkey**, Houghton Mifflin Company, Boston-New York, 1917.
- VRATZIAN, Simon, **Armenia and the Armenian Question**, trans. James G. Mandalian, Hairenik Publishing Company, Boston, 1943.
- YARBAY Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, çev. Hakkı Akoğuz, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007.
- YAVUZ, Fikrettin, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- YILDIRIM, Bülent, **Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- YILDIRIM, Hacı Osman vd., **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I 1906-1918**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995.
- ZEVE, Vanı Tanıma ve Tanıtma Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1963.
- WALKER, Christopher J., “World War I and the Armenian Genocide”, **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, Volume II, ed. Richard G. Hovannisian, Macmillan, Houndmills, 1997.
- Ա-ԴՕ, **Մեծ Դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին**, Լոյս, Երեւան, 1917:
- Ա-ԴՕ, **Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի Վիլայեթները**, Կուլտուրա, Երեւան, 1912:
- ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՏԵԱՆՑ, Հայկ Տէր, **Բառարան Հայ Կենսագրութեանց 1444-1904**, Ա. Հատոր, Թիֆլիզ, 1904:

- ԲԱԲԼՈՅԱՆ, Մ. Ա., **Հայ Պարբերական Մամուլը Մատենագիտական
Համահավաք Ցուցակ (1794-1980)**, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Հրատարակչություն, Երեվան, 1986:
- ԲԱՐՍԵՂՅԱՆԸ, Խ. Հ., **Հայ Պարբերական Մամուլի Պատմություն XVIII-XIX
Դարեր**, Հատոր 1, Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների
Ազգային Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Գահիրե, 2006:
- ԵՐԱՄԵԱՆ, Համբարձում, **Ցուշարձան**, Հատոր Ա., Արամ Գասապեան,
Աղեքսանդրիա, 1929:
- ԼԵՎՈՆՅԱՆ, Գարեգին, **Հայոց Պարբերական Մամուլը**, Մելքոնյան Ֆոնդ,
Յերեվան, 1934:
- ԼԵԻՈՆԵԱՆՅ, Գարեգին, **Հայոց Պարբերական Մամուլը (1794-1894)**,
Աբրահամ Մ. Մալխասեանի, Ալեքսանդրապոլ, 1895:
- ԽԱԶԱՏՈՒԲԵԱՆ, Արտաշես Տեր, **Հայ Մամուլի Մատենագիտական Գործեր**,
Խմբ. կարօ Յովհաննեսեան, Վահե Սեթեան, Պէյրուիթ, 2014:
- ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Ա., ԳեղՌԳՅԱՆ, Լ., **Հայ Պարբերական Մամուլի Պատմություն
1900-1922**, Հատոր 2, Պատմության Ինստիտուտ, Երեվան, 2017:
- ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Ա.Ա. և ուրիշ., **Հայ Մամուլի Պատմություն (18-րդ դարավերջ-
20 րդ դարասկիզբ)**, ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երեվան, 2016:
- ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Մովսես, **Պատմութիւն Հայոց**, Թովմաս Վանանդեցու,
Ամստերդամ, 1695:
- ՄՐԱԳԻՐ Հ. Յ. **Դաշնակցութեան**, Չորրորդ Տպագրութիւն, Դաշնակցութեան
Տպարան, Ժընեվ, 1906:

ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, Մ. Ա., և ուրիշներ, **Հայոց Պատմություն Հիմնահարցեր
Հնագույն ժամանակներից Մինչև Մեր Օրերը**, Խմբ. Ռ. Միմոնյան,
Զանգակ, Երեվան, 2000:

ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Հ. Ռափայել, **Լիակատար Ցուցակ Հայերեն Լրագիրներու
(1794-1921)**, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1924:

ԿԻՏՈՒՐ, Արսեն, **Պատմութիւն Մ. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962**,
Ա. Հատոր, Շիրակ, Պէյրուօ, 1962:

**ՀԱՅ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցություն: Հիմնական
Կանոնագիր**, 1908:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ Հանրագիտարան Հրատարակչություն ՊՈԱԿ, **Հայ Սփյուռք
Հանրագիտարան**, 1 Հատոր, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ.,
2003թ.:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Մարիամ Վռամի, **ՀՅԴ Կ. Պոլսի Պարբերական Մամուլը (1909-
1924թթ.)**, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեվան, 2009:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Մարիամ Վռամի, **ՀՅԴ Կուսակցական եվ Համակիր
Պարբերական Մամուլը Օսմանյան Թուրքիայում 1909-1915 թթ. եվ
1918-1923 թթ.**, Պատմության Ինստիտուտ, Երեվան, 2016:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Մարիամ, **Արեվմտահայ Մամուլի Պատմություն (1832-1915 թթ
)**, ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երեվան, 2014:

ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Վազէ, **Արմենական Կուսակցութիւնը (Ակնարկներ)**,
Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Լիբանանի Քարոզչական
Յանձնախումբին, Պէյրուօ, 1985:

- ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Աշոտ, **Հայոց Պատմության Ակնարկներ (Հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. վերջը)**, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., Երեվան, 2018:
- ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Աշոտ, **Հայոց Պատմություն Դասախոսությունների Ձեռնարկ**, Հայագիտակ, Երեվան, 1998:
- ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ, Լ. Մ., **Հայոց Պատմություն**, “Տնտեսագետ” հրատ., Երեվան, 2016:
- ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ, Մ., ՊԱՐՍԱՄՅԱՆԻ, Վ., **Հայ Ժողովրդի Պատմություն**, Երկրորդ Մաս, Հայպետուսմանկհրատ, Երեվան, 1957:
- ՉԵԼԵՊՅԱՆ, Անդրանիկ, **Զորավար Անդրանիկ եվ Հայ Հեղափոխական Շարժումը**, Արեվիկ, Երեվան, 1990:
- ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ, Վ. Ա., ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Շ. Ռ., **Հայ Ժողովրդի Պատմություն (1801-1978 թթ.)**, “Լույս” Հրատարակչություն, Երեվան, 1979:
- ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ, Հ. Մկրտիչ Վրդ., **Հայ Հանրագիտակ**, Գիրք Բ., Թիւ 2, Պուքրեշ, 1938:
- ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Հ. Եփրեմ Վ., **Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու**, Հատոր Ա. Պոլսահայ Մշակութային Ընկերութիւնները, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1957:
- ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Հ. Եփրեմ Վ., **Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու**, Հատոր Բ., Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1963:
- ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Հ. Եփրեմ Վ., **Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու**, Հատոր Գ., Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1969:

- ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Աշոտ, ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Արարատ, **Հայոց Պատմություն**,
 ճարտարագետ, Երեվան, 2004:
- ՄԻՄՈՆՅԱՆ, Ռ., **Հայոց Պատմություն**, ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երեվան,
 2012:
- ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ, Հրաչ, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Բ. Հատոր,
 Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, Պէյրութ, 1965:
- ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ, Հրաչ, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Բ. Հատոր,
 Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէյրութ, 1985:
- ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ, Հրաչ, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Գ. Հատոր,
 Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէյրութ, 2007:
- ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ, Հրաչ, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Դ. Հատոր,
 Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէյրութ, 1982:
- ՐԱՖՖԻ, **Կայծեր**, Հատոր Առաջին, Մով. Վարդանեանի եւ Ընկ. Տպարան,
 Թիֆլիս, 1883:
- ՐԱՖՖԻ, **Կայծեր**, Հատոր Երկրորդ, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի Տպարան,
 Թիֆլիս, 1887:
- ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆԻ, Երուանդ, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Ե.
 Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէյրութ, 2007:
- ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆԻ, Երուանդ, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Զ.
 Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէյրութ, 2010:
- ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆԻ, Երուանդ, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար**, Ը.
 Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէյրութ, 2011:

ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆԻ, Երուանդ, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար, Ժ.**

Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէյրութ, 2014:

ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆԻ, Երուանդ, **Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան Համար, ԺԱ.**

Հատոր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Պէյրութ, 2015:

Makaleler

AĞAOĞLU, Sami, “Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 35, Erzurum, 2007, s. 311-339.

AKGÜMÜŞ, Dilek, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Ayaklanmaları”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Cilt: 12, Sayı: 23, Yıl: 2013/1, s. 25.

ATAR, Zafer, “Alman Kaynaklarına Göre Van’daki Ermeni Olayları (1915)”, **Yeni Türkiye**, Ermeni Meselesi Özel Sayısı III, Sayı: 62, Eylül-Aralık 2014, s. 2202.

CİNEMRE, İlhami Tekin, “Geç Antik Çağ Armenia’sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?”, **Bellekten**, Cilt: 86, Sayı: 305, Nisan 2022, s. 66-67.

ÇİÇEK, Kemal, “VIII. Taşnak Kongresinin Perde Arkası ya da Taşnakların I. Dünya Savaşı Öncesi Müttefik Arayışı”, **Osmanlı Araştırmaları**, LVIII (2021), s. 221-250.

DASNABEDIAN, Hratch, “The Hunchakian Party”, **The Armenian Review**, 1988 (4), pp. 21-24.

DOĞAN, Orhan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütün (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 20, Yıl: 2008, s. 310.

- DOĞAN, Şahin, “Aram Manukyan’ın Rus Ermeni Basınında Yer Alan 1916 Tarihli Bir Röportajı Üzerine Değerlendirmeler”, **Asya Studies**, Yıl: 7, Sayı: 25, Sonbahar 2023, s. 181.
- DOĞAN, Şahin, “Ünlü Rus Yazar Lev Nikolayeviç Tolstoy’un Kızı Aleksandra Lvovna Tolstaya’nın Hatıratında Ermenilerin 1915 Van İsyanı”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 7, Sayı: 13, Kış 2013, s. 135.
- EKİNCİ, Abdullah, ASOĞLU, İsmail, “II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa’da Cemiyetler ve Kulüpler”, **Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi**, 2017 (4), s. 50.
- ERDOĞAN, Serkan, “Van Doğumlu ‘Millet-i Sadıka’ Ermeni Memurlar (1878-1909)”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 74, 2023.
- ERTEK, T. Ahmet, “Hasan Âli Yücel ve Birinci Coğrafya Kongresi (1941)”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı: 57, s. 11-19.
- FARADIAN, Peter, “The Armenian Revolutionary Federation”, **The Armenian Review**, 1963 (2), pp. 64-65.
- İLTER, Erdal, “Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusanı’na Sunulan Beyanname ve Program”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Cilt 4, Sayı: 4, 1993, s. 520-556.
- KARDAŞ, Abdulaziz, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Van’da Basın (1908-1915)”, **Turkish Studies**, Volume 8/13, Fall 2013, pp. 1189-1198.
- KOÇLAR, Bekir vd., “I. ve II. Dünya Savaşı Arası (1914-1945) Van’da Nüfus Hareketleri ve Demografik Yapı”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Van Özel Sayısı, 2021, s. 105-106.
- KÜLEKÇİ, Cahit, “Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti’nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 Yılları Arası)”, **İstem**, Yıl: 8, Sayı: 15, 2010, s. 148.

- MATTEI, Jean-Louis, “Mıgırdıç Portukalyan ve ‘Armenia’ Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlimliğe)”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 42, 2012, s. 53-54.
- MCCARTHY, Justin, “Van’daki Ermeni İsyanı Özelinde Osmanlı Arşivleri ve Ermeniler”, çev. Ömer Faruk Birpınar, **Yeni Türkiye**, Ermeni Meselesi Özel Sayısı III, Yıl: 20, Sayı: 62, Eylül-Aralık 2014, s. 2187.
- OKTAY, Hasan, “Ermeni Komitacıların Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü”, **Yeni Türkiye**, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı: 38, Mart-Nisan 2001, s. 834-835.
- OKTAY, Hasan, “Taşnak Partisi Van Şubesinin 5. Kongresi [Vaspurakan (Van) Ermeni İhtilal Komitesi Meclis-i Meşveretinin Müzakerat Fezlekesi]”, **Yeni Türkiye**, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı: 38, Mart-Nisan 2001, s. 823.
- OKTAY, Hasan, “Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendinin Ermeni Taşnak Komitesi Tarafından Katline Dair”, **Yeni Türkiye**, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı: 38, Mart-Nisan 2001, s. 839-841.
- ÖĞÜN, Tuncay, “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 462, Ekim 2001, s. 591.
- ÖZŞAVLI, Halil, “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 41, 2012, s. 184.
- TUNA, Serhat Aras, “Vilayat-ı Sitte Islahatı’nın Van’da Uygulanma Çabaları”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 16, Sayı: 31, Kış 2022, s. 19-40.
- UZUN, Turgay, “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı: IV, İzmir, 2000, s. 273.
- VARANDIAN, Michael, “A History of the Armenian Revolutionary Federation”, Part V, **The Armenian Review**, 1972 (2), pp. 79-80.
- VARANDIAN, Michael, “A History of the Armenian Revolutionary Federation”, Part VI, **The Armenian Review**, 1972 (4), pp. 70-71.

VRATZIAN, Simon, “The Armenian Revolution and the Armenian Revolutionary Federation”, **The Armenian Review**, 1950 (3), p. 12.

ԱԲԲԱՀԱՄՅԱՆ, Արուսյակ, “Ռուբեն Զարդարյանը՝ ՀՅԴ Մամուլում”, **ԿԱՆԹԵՂ**, 2018 (4), էջ 3-8:

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Ա. Հ., “Արմենական Կուսակցության Կազմավորումը”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 1993 (2), էջ 3-12:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Մ. Վ., “ ‘Ազատամարտ’ Թերթը”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 1994 (1), էջ 61:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Մ. Վ., “ ‘Ազատամարտ’ Օրաթերթի Գրական Հավելվածը (1910-1913)”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 2009 (3), էջ 145:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Մ. Վ., “Իզմիրի ‘Աշխատանք’ Պարբերականը (1910-1915 թթ.)”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 2014 (3), էջ 37-45:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Մ. Վ., “ՀՀԴ-ն եվ Կ. Պոլսի Դաշնակցական Մամուլը (1909-1915 թթ.)”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 2001 (1), էջ 211-222:

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Մ. Վ., “ՀՅԴ Կ. Պոլսի Պարբերական Մամուլը (1909-1920 թթ.)”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 2006 (3), էջ 178:

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ, Արմեն, “Վան Քաղաքի Բնակչությունը (XIX դ. վերջին քառորդ- XX դ. սկիզբ)”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 1987 (8), էջ 36-42:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ս. Թ., “Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցության Կազմավորումը”, **Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների**, 1992 (1), էջ 35-47:

Tezler

BİNGÜL, Şeyhmus, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

CANTEKİN, Aytekin, **İsyan ve Savaş Sırasında Hasım Devlet Desteği: Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinde Ermeni İsyanı Örneği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2012.

CAPRIELIAN, Ara, **The Armenian Revolutionary Federation: The Politics of a Party in Exile**, Unpublished Doctoral Thesis, New York University, New York, 1976.

DOLUNAY, Hande, **İngiltere'de Ermeni Diasporası ve Propaganda Faaliyetleri (Garabed Tumayan ve Avetoon Pesak Hacobian Örnekleri)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2024.

ERASLAN, Hülya, **Osmanlı Bankası Baskını'nın (1896) Osmanlı Ermeni Basınında Ele Alınışı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016.

GÜNDOĞDU, Murat, **Bogos Nubar Paşa'nın Siyasi Faaliyetleri (1912-1922)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik, 2019.

TOROSSIAN, Rouben, **The Contemporary Armenian Nationalist Movement**, Unpublished Doctoral Thesis, United States International University, San Diego, 1980.

UMAR, Afşin Burak, **Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Ansiklopediler

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Yurt Ansiklopedisi

Հայաստան Հանրագիտարան (Ermenistan Ansiklopedisi)

Հայկական Հարց Հանրագիտարան (Ermeni Sorunu Ansiklopedisi)

Հայկական Սովետական Հանրագիտարան (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi)

Ով Ով է Հայեր (Kim kimdir Ermeniler)

Sözlükler

Fununun (Bararan) Online Sözlük, <https://bararan.am/>

Dil Derneği Online Sözlük, <https://www.dilderneği.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html>

Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 31. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 2015.

Kubbealtı Lugatı, <https://lugatim.com/s/SEL%C4%B0M>

The Britannica Dictionary, <https://www.britannica.com/dictionary>

Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>

İnternet Sayfaları

ATASE, “Askerî Tarih Belgeleri Dergisi”, Erişim Tarihi: 05.01.2025,

<https://www.msb.gov.tr/ArsivAskeriTarih/icerik/askeri-tarih-belgeleri-dergisi>

Bernamegeh, “Nairiler Kimdir”, Erişim Tarihi: 07.10.2024,

<https://www.bernamegeh.com/nairiler-kimdir/>

Bernamegeh, “Uruatri-Nairi Konfederasyonu”, Erişim Tarihi: 07.10.2024,

<https://www.bernamegeh.com/uruatri-nairi-konfederasyonu/>

Biyografiler, “Georgi Plehanov”, Erişim Tarihi: 12.06.2024,

<https://www.biyografi.info/kisi/georgi-plehanov>

Britannica, “Revival of the Ku Klux Klan”, Erişim Tarihi: 27.05.2024,

<https://www.britannica.com/topic/Ku-Klux-Klan/Revival-of-the-Ku-Klux-Klan>

Deniz Ülke Arıboğan, “Terörizm”, **TUBİTAK**, Erişim Tarihi: 12.06.2024,

<https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/terorizm>

Recep Karacakaya, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ermeniler (1908-1914)”, **Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri**, Erişim Tarihi: 29.01.2024,

<https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti-ve-ermeniler/>

T. C. Van Valiliği, “Van’ın Tarihi ve Tarihçesi”, Erişim Tarihi: 26.03.2024,

<http://www.van.gov.tr/tarihce>

Türk Coğrafya Kurumu, “Türk Coğrafya Kurumu Tarihçe”, Erişim Tarihi: 06.10.2024,

<https://www.tck.org.tr/tr/kurumsal/kurumsal-yapi/turk-cografya-kurumu-tarihce>

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Belge Tarama Sistemi, Erişim Tarihi: 05.01.2025,

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Giris.aspx>

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, “Tez Merkezi”, Erişim Tarihi: 04.03.2025,

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

Հայաստանի Ատենախոսություններ, Erişim Tarihi: 04.03.2025,

<https://etd.nla.am/cgi/search/advanced>

Հայկական Շարունակական Հրատարակությունների Համահավաք Գրացուցակ, Erişim Tarihi: 05.01.2025,

<https://tert.nla.am/>

Տորք Դալալեան, “Վանի Քաղա – Աշխարհագրություն”, **Յուշամատենան**, Erişim Tarihi: 29.04.2024,

<https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/vanvilayet/kazaofvan/locale/geography.html>

EK 1. 13 (26) Mayıs 1915 Tarihinde *Aşhadank Gazetesi*'nde Yayımlanan "Gün Gün Van'daki 30 Günlük Çarpışmalar" Başlıklı Yazı Dizisi (Sayfa 4-5)

ժրամամանակ բունն հրացանաձու-
թիւնն այ կը վերակոխի: Ըստի մասինա-
ւոր ընկեր մը մեր զիրքին կ'արձակէ
առաջին պայմանագրական զնդակը
զէջի անարհաւ բոցը, ու այնուհետեւ
բոյսը կուտանք համադարկեր մեզի
արամադրելի եղած զէնքերով: Բնու-
մինն անպատիւ փախուստը արգիւյրու
համար:

Այդպէս ցնծութեան մէջ է
ամէն զիրքերն կը լսուին ուրախ հու-
սանքուն եւ ազգային յեղափոխական
երգերու թնդիւնները: Ժամերով կայ-
նած կը զիտենք հրգեհումը բնու-
թեան սրին, կը զիտենք ու կը զմայ-
լինք: Մեր սասնակները անկարող
եղան այդ բաղին մեզի զգուշութեան
հրաւիրելի, զիրքերն վեր չը կայնել:

Մարտի 13-ին մուսուլմանները մէջ
Լուսնը այ-
րելով բաւականութեան կը զգար դարձ
Գարեր առաջ ներսն մը, իր ի-
մը արտադրելու համար, իսկ այժմ
600 տարուան անասելի բնութիւննե-
րէն ետք վանի ներսական հայ մողո-
վաւորը այս անբարեբեխն հրգեհումը
զիտելով՝ յաղաղը կուտար իր տարի-
ներով ամբարած անյազ վրէժին, վրէժ
մը որ աւելի քան սրբազան է նեւ այդ
վրէժը մենք լուծեցինք ընդհանին ե-
րեք օրուան նպարտ ու անական կը-
սիւններէ ետք, Փա՛նք մեր կորովին,
մենք սակաւին պիտի կուտինք և պի-
տի ապրելնք սրբանուն մեզ չլիւարող
800 տարուան բնակարար եւ բարբարոս
պետութիւնը ապրիլ չը զխցաւ:

Ընկերներ,
Այս գիշերուայ անուն է «Յօրեն»:
Գր. 7 ապրիլ Զին. ՄԱՐՄԻՆ
— 0 —
8 ապրիլ 915 Չորեքշ.
Առաւօտս սամ 1

Հայրենակիցներ,
Երկի զիշերուան ամբողջ թնդա-
նութեան թիւնն ու թշնամի կողմէ
վասնուած հարկեր Հաղարուսը զնդակ-
ները նպատակ ունեցած են միմիայն
վտարելով մողովաբոցը մեր կողմէ ոչ
մի կուտուս կամ զիրքի լքում չկայ:
Մերսն չեն յամարած նոյնիսկ պա-
տասխանել: Այ մը խոսնակի պէտք չը
չկայ:

Ընկերներ,
Թիզանութի ուսմանը ընդ զր-
ուսս ան են միայն անվաններով անդուն-
ները ապանով տեղեր զրէք:
Արի եղէք, արդէն ամէն տեղ յազ-
թութիւնը մեկն է:
Գիշերուան անուն է «Կօրեն»:
Գարեհետով
ապրիլ 7 րշ. Զին. ՄԱՐՄԻՆ
— 0 —

ՎԱՆԻ ԵՐԵՄՆՈՐԵԱՅ ԿՈՒՒՆԵՐԸ
ՕՐԸ ՕՐԻՆ

Ատորու կը նրատարակենք այն
բոյսը ազգերու լուրեր, թուրքիներ են.
որանք որը զին նրատարակուցան մեր
մէկ ամուսույ պայքարի ընթացքին:

8- Գերմանական չէջի կուտին
մէջ մեզմէ մէկը ապանուած է, մէկը
վրաւոր:
Խայտէջէք մեր փամփուշտները:

N-1
Ա. ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆ
7 ապրիլ 1915, առաւօտեան ժամ 12
Սիզային քաղաք եկող կիներու
վրայ թուրք զինուորներու կողմէ կրակ
բացուած է: Մերսն զպատասխանած
են: 3 զօրք ապանուած եւ 2 զորի զը-
բուտուած են: Մէկ թուրք ինչ փողո-
սի եւ 1 թուրք Ուրբաթ առուն ըս-
պանուած են: Մեզմէ կորուստ չկայ:
— 0 —

N-3
Թուրք մողովաւորը չի մասնակցեր
կրակներու:
3- Սահակ պէտի զիրքին վրայ առա-
ջող թիզանութի զնդակներէն մէկը
միայն յաջողած է անգող շնուած
պատանէլը փնջել և փոշի առաջացնել:
Մեր շար ուժելու հասնելով, թշ-
նամին եւս սխաւ զաղբեցնել կրակը
իրմէ 4 կորուստներ տարով, թիզանութի
տեղը քաղեցինք:

N-4
1. Ներսիսից զիրքէն ապանեցինք
2 թուրք թիզանութի զիրքեր:
2- Համուտ աղայնից զօրանցի
տանիքը ապանեցինք մէկ միւրի:
3 Լուսնից թուրք զիրքը սպանեցինք:
4 Շահակուտեր եւ Տօրանից մի-
ացեալ զիրքի կրակներուն մէջ ապան-
եցինք 8 թուրք զօրք եւ 2 թիզանու-
թանք:
5- Նայրաձղեան զիրքի սօղեւ
ապանեցինք միւրի մը:
6- Համուտ աղայի գլխայի զիրքե-
րէն թիզանութի մը մէկ ապանե-
ցինք:
7- Արարուց զիրքերէն ապանե-
ցինք 2 զօրք:
8- Կուտի ամենատուք միջոցին մի-
քանի ընկերներու կողմէ ցոյց տուած
քաջարի ընթացքին համար Զին. Մար-
մինը «Պատուոյ Խաչեր» տրեց անոնց:
Արիւցէք յաղթանակը մերը պիտի
ըլլայ:

N-2
1- Քաղա. Բնակիչ զերի բանցինք
5 զինուոր եւ մէկ զապիթ իրենց հը-
րացաններով: (Մ. Կ. — Այս լուրը սխալ
կայ):
2- Այնտոյու փողոսի մէջ երեք
թուրք ապանեցինք:
3- Տեր. Թամազեան զիրքէն զար-
կինք 2 թուրք:
4- Արարք Տեր. Ներսիսեան տան
առջեւ զինուոր մը ապանուած է:
5- Արարք մերքեզի առջեւ միւրի
մը ապանեցինք:
6- Համուտ աղայի գլխայի պաշար-
ուած է մեր կողմէ: զշտի զօրքերը
ոչ հաց ունի ոչ լուր, Այդ չըջանի մէջ
չէրքեզ մը ապանուած է: Հրացան մը
եւ մի մը զբուտուած են:
7- Խայ ֓ողոսի Նեապոստուսը իր
ամբողջ զոյքերով եւ մէկ հրացանով
զբուտուած է: Հեռագրաթիւեր եւ թե-
լեփոնի թիւերը կորուած են:

2- Խայ ֓ողոսի կուտող թուրքերը
իրենց զիրքերը վաւերով Նեապոստ:
3- Ապոյի զիրքին մէջ ապանեցինք
1 թուրք:
4- Ստանբուլ զպրոցի թրքական
զբոյր վար տանք:
5- Այնի զլու զիրքին վրայ յա-
ռաջող միւրի մը շատ կորուստներ
տուած են Հաջի պէճեզի զշտանը ար-
նակուող թիզանութի զնդակներէն:
6- Համուտ աղայի զբան առջեւ
թուրք մը ապանեցինք:
7- Փոս թաղի մէջ ապանեցինք
3 միւրի:
8- Մեր ընկերները Հաղարուսը
զնդակներուն կը պատասխանեն միայն
մէկ զնդակով:
9- Կը տեղեկացնեն որ Հայոց Զորի
մէջ Շաքիրի աղան Լեզկին ապան-
ուած է:
— 0 —

Կուտելու համար զէջի պէտք ու-
նեցողները թող զիտեն Զինուորական
Մարմինը:
8 ապրիլ Զին. Մարմին
— 0 —

N-5

8 ապրիլ

1. Տեր Թակուրան զիրքէն երկու թուրք սպաննեցինք մէկը մոլորութիւնք միւրի:

2. Հաջի Գլքիբի գլխայի մտեր Սոլախեան զիրքէն սպաննեցինք մէկ քիւրք եւ երկու սպաննեցինք բնուցած էզներ եւ վեց աշեցինք քիւրք մը:

3. Թաղա Վեանրէզի զիրքերէն սպաննեցինք թեղաւթամից մը:

4. Փոսեղու զպրոցին առջեւ թուրք մը սպաննեցինք:

5. Թաղ փոզոյի զիրքերու առջեւն ջորջով փոխուող թուրք մը սպաննեցինք:

6. Աղզի զիրքէն փեռերու շրջանակն մէջ հաստաւուսած թեղաւթի թեղաւթամից երէկ 2ը սպաննեցինք:

7. Թուրքերու հոգմէն սրճակուած գնդակներէն առջիւ շաւիկեան հետեւաւթով առայ մը կին մը եւ մէկ քաւերի աճեր գրաւորուած են:

Միշտ աթթուս եւ մըշտ պատառաւ:

— 0 —

N-6

8 ապրիլ զիշեր

Են սեղէք ձեր փառախոյաները:

1. Երբոյնեւ զիրքէն սպաննեցինք 6 միւրի:

2. Թաղա Վեանրէզի զիրքերէն սպաննեցինք 3 զորք:

3. Արարուց մէկ զիրքին վրայ լեռանով 10-15 ոտ մերկը վրդուած են: Հան սպաննեցինք 1 միւրի:

4. Եւայրանդեւի զիրքէն սպաննեցինք 3 թուրք զիւստերեր:

5. Երկրուս ժամը ճիշտ կէսին թուրքերը յուսածառ յարձակողակալի ձեռնարկեցին Սահակ պէրի զիրքերէն մինչեւ Խաչ փոզոյի գրքերուն վրայ կամենալով նոր ուժեր տնդապիւ աւագրիակն հիւստաւորանը: Մեր զգահներէն սպաննուցան ճիւղիտորի րիկուսան ժամը 2ին նոյն շէնքը այրեցաւ: Եննքին մէջ սպաննուած կամ այրուածներուն թիւը տակաւին չչառուած չէ:

6. Եւամակէ մը կ'իմանա՞ք որ Անկիւտանց զիրքի մեր ընկերները 500է աւելի թիւրք եւ քիւրք խուժանին զկէ յաջողակաւ կուսած եւ ազատ զիրքերու հասած են:

7. Հայոց 2օրէն 150 է աւելի միլիոնը քաղաքին վրայ քաղած ստանն գաւառի մեր սճաղակի խումբերը աւելոնց առաջը կտրելով սպաննած են 4 քիւրքեր 20 զնդակ միայն այձակելով:

Նոր ընկերները ցուած են հանի Գլքիբի գլխային սպաննեցան հասող թիւրք զիւստերեր:

8. Զբոսուց եւ Զուսուցանց թիւրք զիրքերու խուժար Կարման զիրքի վրայ քաղած ստանն 2 սպաննուող սող վ սրուած է: Արարուած երու զէնքերը գոտուած են:

9. Եւամանց զիրքի քիւրքերը զաւանուստ կամք կուսորած են իրենց զվարէն շատ մը սարկեր:

10. Երբանեւերէն առայ հասած են ազեակն խումբեր:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԻՔԵՐ

Աստուծոյ կը հրատարակենք մէկտեղ պէշի աջ նամակները զորո մէկ տեսնուց մեր սրայքալի սրբուսն զրկեց խաղաղութեան հիւստաւ Սոլորան էք միւ:

Սիրելի Սոլորան էք:

Խաղաղութեան արժք իրենց պատրաստութիւնները լրացնելու համար մեզի զհանցին երեք շաբաթ մը ժամանակ շանկու ներստակի մերջողէս տրճանաջան իրենց փախաճներուն: Երկուշաբթի զիշեր իրենց թեւերուն վրայ նշաններ կրող եւ միջեւ առտու երկեր երկող երիտասարդներ Համիտի յորանոցին մէջ նահատակեցին սրաներ կարեցին թէ կ'ընեն թեյեր եւ յարձակելով Խաչ փոզոյի նետաղբաւուն վրայ զբողեցին ու զարծի սխան: Արթուն կեցող մեր շոխաններն ալ բնականաբար պատասխանեցին: Մէկ ժամ շատ մը սպաննեցան ժանտան սպաննալիքով բուսն կրտիկն հանգղի թոյլ շատի որ պատասխանեն: Կերջուպէս կըր հասկացայ թէ խաղաղութիւնը ընդհանուր է եւ Քաղաքը լէջ Աստուծոյ արարած զիւստաւ ստիկաններուն վրայ կրակ կը լայտալի հրաման առի: Ահա ամէն կազմ կախ տեղի կ'ունենայ: Անաք որ պետութեան սպայիսի կարեւոր պատերազմի մը ժամանակած աւանն զուստանեցին ստուարակոյ պիտի ստանն իրենց արճանի արտիքը: Քաղաքամէջ ժամաւորապէս հաւաքուած զինուած զիւստայներ սրբեցին թոյր պաշտանատանները եւ երկի իրիկուն ալ շախան: Անկէ տեսակ խաղաղութեան ցոյց կուսում արագլայի սաւ սճաղակներէն եւ ալ մէկը սպասուի: Միեւնոյն վիճակ պիտի ունենան նաեւ այն աւելուպարաներ որոնք արճանիքով Հա-

մաիկ զորանց ջանդեղու համարանկեցան եւ փառք Աստուծոյ անխուս կերպով ալ պիտի արճանիքի տա՞ջ քերած հրկեհի արտաւանով մաղիք զարանկով սրտաւթիւն յարանեցին: Մեր զոյուսնուն զուստներ բնու սարակոյս շրկայ սր պիտի ձգտուին: Եսաւ կը ցուսիմ որ զնդակ ինկած է ձեր աւան: Ասիայն այլ պարտաւան մէկ անխնայ զարմն է Հայերու արնք ալիպարի սաղնէ ինքզինքնին կուսալի ցոյց առայու համար հազար սրտակ ստանալուսթիւններ կը հարեն: Ձեզի ծննդի է որ անգլիական հիւստաւորանի մէջ զբուսուող պատաղաններն զատ ալլ կողմեր շոխաւեր շանկինք: Իսկ պաղարուսած խեղճ պատաղաններ մինչեւ վերջ յարցանք ցոյց տան ձեր զրոյակին:

Պատաղաններէն մէկ երկու հոգի նահատակող սպասաններ հիւստաւորանարանն ալ գտանցին: Իրենց խեղճով պիտի կրնային ազատուի սեղէ: Կուսալորութիւնը սեղմելու կզանակով րբենց զոյուսթիւնը վտանգի ենթարկող այս զուստաններ կը խորին թէ սակ պիտի կրնան սպասուի եւ համագուած եւ թէ քոչորն ալ զո՞ւ են: ԶՆք յարձակուցին եւ ա՞ն կը սեանք որ կը շարունակուի մարտը անստիւթեամբ: Եթէ կայ միջոց մը այս աղետալ իրաւութիւնը զազրեցնելու, այլ ալ թոյր զէնքեր յանձնելով լայնարակ հնարանքով յայաննէն է:

Սուսերան սոսար վաղ զորան համարում լրջով եւ թշուաւ զարձագութիւնները զիւստներու համար զէնքի փորձ սճաղակներ թեղ զիւստանն որ Եւստերու ոտքը անդանն ալ ստանանն ներս շոխալ կրիւ: Կը ցուսիմ այն մոլորալորդին վրայ, որ հարկաւորուած պիտի փաստուի սակէ: Ժամանակ շանկեղեղուս համար երկու բարակ բան մը շոխալ կրնամ զրկուի: Կուսիմ տեսնուի մեզ նեւ, սակայն խորեղով որ Հայեր ձեր կեանքին պիտի դուսն եւ զորքին պիտի վերազրեն: յարճար կը տեսնեմ որ մշտ շանկարիսի: Կը ինչքեմ որ մշտ զրոյակ քաշէք, տեղի ունենալք յարձակման ստան պատասխաններէն ալ զրոյակ ցոյց տուէք: Ձեր սան սեղ ցոյց արուած ե լայնարուած է թէ երբ շոխալներուն քոյց կը գնանալք թէ կաշտիքիւնը ինչքան խաղաղ լայնութեան պատճառով ամէն կազմ աշքի զարանկուս տատան զրոյակ գտանցնել կարեւոր է, որովհետեւ յարձակումը շոխաղանց բուսն եւ վտանգն պիտի լլլայ:

Կը խեղրեմ որ հիւստաւորանէր

անկախ երկուսը ազգերու այլաձևը նուսնց-
 նելէ ետք իր մին ճշտելով երկուսն
 դուրս կ'ելլէ ու փութելով երկիրը ու
 մասնատուողն ձեզ պիտի չմտնէ ու ճ-
 մաներ ուղեղը թշուաթ կուս ձեռքը Գիւ-
 տէք որ այս կուս կ'զրք ծուռէ մեզ
 մը կարեւու համար կ'աղիլ արմատին կը
 դարձէ: Մասին մէկ ճիշդ այ դուք էք:
 Մասը կ'ընէ ինչոյ շատ յաւ կ'ընք
 հասնող որ ճիշդն այ միտուն պիտի
 իջնաւ: Հետեւեալ որ թէ մեր եւ թէ մեր
 դուստներնու իրանու՞ք: ու պահպանու-
 թիւնը շարժանդուսդ էւ այս անկրու
 կ'ընին ժամանակը կ'ընէ Եւրոպ. երկու
 ազգերու միմեաւ շարժու ազգուց մը
 բարձրագուստը կ'ընէ: Եւրոպ. այ մեր
 միտքը վառ գիւն կ'ընէ: Եւրոպ. շատ
 մասին մասնատու՞մը: Եւրոպ. պիտի ճըս-
 փելք ու հաշիւ պատասխանուսուս:

Թիւն մը եւ անո շարժու ազգուցը:
 Մէկ խոսքով երկու երկու քրկու թեւս եւ
 է ճիշդութեան փոփոքը էք: ան-
 միջոցն պոյժի սկսէք: Կոտք ընկ-
 տելի պիտի թէ անդէ մը կ'ա-
 ստարու թիւնը կ'ընայ վերջուր
 բայց ազգը մեղան կը մեան: Ըսէք
 որ երկու ազգեր իւր պետք չէ դարձէ
 յայտնաք ճիւղէք էք իսկ մաք ընդէ շա-
 այս երկրին մէջ պիտի ազգի ըն ձեռն-
 աքարը պահանջելիք որ ինք այս երկ-
 րէն կ'ընէ երկուսը: արշաւուք մերցնէ
 եւ դուստներն մէջ անդի աննցող
 զեղքերուն անմիջակա պիտի տայ: Հա-
 կասով պարտադրելի դարձ իր կ'ընին
 պիտի շարժի եւ փութելուք այլուսի
 պիտի ըլլայ:

ՎԱՆԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՂՈՒԹՅՈՒՆԻ
 7 ապրիլ 1915

ՎԱՆԻ ԵՐԵՄՆՈՐԵԱՅ ԿՈՒՐԿԵՐԸ

ՕՐԸ ՕՐԻՆ

Ապրիլ 9 Եւ:
 Ընկերներ,
 Կարձեալուս ամեկի արագ եւ ճշգրիտ
 կատարման համար մեզ ուղարկած
 նամակներուց մէջ տեսաք անէք ձե-
 տեւեալ կէտերը —
 1. Պահանջները գրեցէք կարծե ու-
 լայ եւ մարտը գրով:
 2. Անբարեկէք քոյրը զեղքերը
 ստուգել եւ կարելի եղածին շտաբ շուս
 մեզ անկեկացնել խմբապետի աստրա-
 զրութեամբ: Կանանկէք անցը եւ
 ժամը քերտուցի լուրջութե կ'ընեն-
 քու թիւն չի արտել: Միտք լուրջութե
 համար խմբապետները պատասխանու-
 սու կը մեան:
 Կրկնէք մեր զիրքերու մէջ մաս-
 ցած բաները ու փեստաները:
 Չուր անցը փամփուշտ մի փուռէ,
 մեր արժանած խրատանջիւր զեղանք
 սկսաք է նարատակին ամենի իրան յան-
 դիմանութեան եւ պատիւի պիտի են-
 թարկուին անուք որ զուր փամփուշտ
 կը մտնեն: Անգի զրկեցէք ամեն տե-
 սակ կ'ազաններ:
 Սղիկ եւ զմեկի շտաբուց զոր-
 ծածու թիւնը խտուր արդիւստ է:
 Թշուաթներուն կ'ընք շարժելու
 չէք բնուս:
 —
 N—7 9 ապրիլ ժամը 8
 1. Արարաց շրջանին մէջ գրուած
 ենք թուրքերու զիրք եղող Տէրքի
 Անդրդի քովի ամառը մեաք անցու-

ցած ենք բնապետանայի փամփուշտ:
 2. Արարաց քանտանայի ամառն
 թուրքերու փութած ամառը գրուած
 ենք 300է անկի փամփուշտ:
 3. Համապայլտի գլխուքի Լաւե-
 ազանները 2 շրմիկներ կ'անուանին:
 Թախուք գուկի կողմեր մեր կը-
 ուսները խաբկու նպատակով թուրք
 փութի մը կողմ գրուած փութի: փա-
 փութը 12 ստրկեան նայ պատանի մը
 կողմէ խրուած ու անխառն կ'ընող
 ճառած է անք զիրքեր:
 4. Նարատակուած զիրքն իրան ա-
 զուած են թուրք մանուստ մը:
 6. Չուսայ Միլիթի զիրքն չէթու
 մը զարկիւք:
 7. Փերուսանի զիրքն ազաննէ
 ցիւք միմի մը:
 8. Հունի զերքի գլխուքի կողմը
 միմի մը ազաննուած է թուրքերու գը-
 դակին:
 9. Աստուս զիրքն թուրք մը բա-
 արանկէցիք:
 10. Աստուսն ժամը կ'ըն 30 թուրք-
 քիթ բողկացած խուսան մը յաւա-
 ջանցու գէղի Կանկիսներու փութի գը-
 լան մեր զիրքերուն փութի զպուս նա-
 մար բայց եւ միջցիք ազաննելով 1
 թուրք:
 11. Երկուսն եւ նարատակ կ'ըն-
 ներու ընթացին: Մասնուց պիտի մեր
 զիրքն ազաննելիք 3 թուրք:
 N—8 Ապրիլ 10 ստատուս
 1. Թուրքերու զիրքի նայ կը-

ուսները կ'ընենք ուստի որ ըս-
 տանած են 8-10 թշուաթի Երկրորդ
 որը թնայանք ժամը մը երկի 2 թուրք:
 2. Չուսայ պատի մեր զիրքերն
 3 թուրք ազաննելիք:
 3. Երկի իրկերուն զեղ ստրկերկ-
 րեայ ճառքայով ստեղ գնակուեցու
 Համապայլտի գլխուքի ամի որ իր
 փութուք արդիւստ ստատու զիրքերուն
 ժամը միս նրդեկելով անբող զլլան:
 Թշուաթներ կ'ընուստի թիւս յայտնի չէ:
 4. Համապայլտի զիրքն մեր
 շտաբ գնակուները յաւաճացուս զեղի
 Թախուք գուկի գլխու կ'ընուստի ան-
 պահիկներ եւ նախապէ կ'ընուստի ու
 նրդաններու զեղաներու անկատու-
 րութիւն անխառն աստուսները զիրքերը:
 5. Ե. Փերուսան եւ Բ. Հիւ-
 սանի Բ. Կանա թուրքերու 1 եղ եւ
 1 ալթար դրած են մեր ներս խուս-
 քերու արանազրու թեան ամառ:
 6. Փախուքի ընդարձակներու լու-
 րք լուրջուս պիտի Եւրոպայի միտքը
 փութած է: Մեր ընդերները նայ ազան-
 նած են 6 մանուստներ եւ գրուած
 են 4 զեղքեր:
 7. Համապայլտի 3 ստրկերը ու-
 ստիք թշուաթի զիրքի կ'ըն, այս նա-
 սու արանկցան:
 8. Երկի Չուսայ պատի մեր զիր-
 քն ազաննու ենք 3 զորք:
 —
 ՀԱՅ ԺՈՂՈՂՈՒԹՅՈՒՆ
 Հարկանակիներ.

Չուսայ մի մի մեր մեզ անկր-
 ստեան պարտադրելի մէջ, անուստ թշ-
 նամակի նարատակի թնայանք մեր եւ
 նարք ճառքանայ զեղաներու խ-
 բարարուս խուսանի յաւատուս եւ
 անուստ ստրուսները զեղանց մեր
 կեցած ենք նայրա ու անուստ:
 Այնուպէս միմեա կ'ընայ միմի
 միմի եւ մեզ փոխող ու միմի: Համապայ-
 Ապրիլ բնապետանայի գլխուքի մեր զիր-
 ուսները կեցած են շրմուցի ու յայ-
 թական: — Անուք նամարձակ կը անի
 մասնուն ազգերուն որ կը ստատուին
 իրենց ու քոյրերի զիրքի թիւնը:
 Ապրիլ անձապետի կը մեայ թշ-
 նամակի կ'ընուստի փութի մեր նայ նա-
 զեղաներու անուք: Այնու սրայ կը
 զանուց մանուստը զբանն ու յաւա-
 ճատու թիւն անք կը անի ուստու
 իր զանուստի մէջ անգի շարժիրք — 26
 ժաման մէջ ազաննելուցի վերածե-
 լու մեր նարատակի — Եւրոպայի մը կը-
 զուս ու շտաբայր զը:
 Սր է որ մեր գնակուները կը բուս

ին յազթանակէ յազթանակիբնէց հոգիին մէջ հ'եռայ հայրենիքի պայտապանութեան աստուածային կրօնը աւելի ու աւելի եւ անոնք որոյսմ են մեռնի' անպայման մեռնի' թե՛ղ համար շայ ժողովուրդը, մեռնի' թու հեանքի, թու պայտապանութեան ու թու վերջնական ազատութեան համար:

Մեզ չեն սարսափեցներ ո՛չ թշնամիի թուական աստուածութիւն, ոչ այսին գիտակցութիւնը, որ պիտի մեռնինք մենք այսոր կամ վազ: Ո՛չ, մենք հ'ուզենք վայելից Մարը իր աստուածային էութեանը մէջ: Ո՛չ, մենք կուզենք ցուցնել ազգերու համայնարային այս գոյամարտն մէջ, որ Արեւելիքի խորքում մէջ, զարաւար կազմին— շայ ժողովուրդը՝ գիտէ մեռնի' զենքը մեռնի' թայք թշնամիի անկամար կարուստներու եւ զորանցներու ճարտապառ աւերակներուն վրայ...:

Շայ ժողովուրդը,
Կուիք զորս սկսած ենք պիտի առնենք մինչև վերջ, մինչև վերջին սպասուած մեր արիւնին ու սակայն նաեւ մինչև վերջնական պարտութիւնն ու անկումը մեր վայրագ թշնամիին...
Շայ ժողովուրդը,
Քա՛ղ նիկի, մե՛րն է յազթանակը թէ՛ ոչ որ շլլայ...
Մեր գիտութեանը զիմադրական ճորտը թո՛ղ փոխանցուի նաեւ զու մէջը:

Պայտապան անկողան ծանրութիւնը մի թողմը միակ մեր զինուորանցուն վրայ:

Ամենքը իրենք թափել անին նա, մեր թէ մեռնուկ, կին թէ աշխիկ երկաթասարդ զինուորներու նա կողք կողք թաղ կուսին ու բաժնեն աշխատանքը իրենց մէջ:

Այս կախիչ մեր զայութեան կախիչ է միմակ, այլ կուի մը ճշմարտութեան ու Արգարութեան: Թաղ ամենքը կուսին ուրեմն Արգարութեան նա մար.— Թաղ ամենքը կարան անկան յազթանակի տալու ճշմարտութիւնը:

Ոգեւորեցէ՛ք ու արի եղէ՛ք: Ետն ասկանի փարեցէ՛ք յաւա ու ըստեղծագործ. աշխատանքի նոր նոր յազթանակներ պատրաստելու համար: Հիացումով գիտեցէ՛ք շարունակ մտերացող կյաններն ու թշնամիի անհայելի կորստանքը:

Մտանցումով մեր զինուորներու զիւցազանական զիմադրութիւնները անէ՛ք եւ յայտովն աշխատանքով պատուաստեցէ՛ք զայլեք օրերուն, անոնց

ազգային նոր վերածնութեան Մեծ-Տոնը...
Կեցցե՛ն շայ զինուորները,
Կեցցէ՛ շայ ժողովուրդը:

10 ապրիլ Ազգային վան Ինքնապաշտպան մարմին

— 0 —

N-9 Ապրիլ 13

1- Նրեկ Սահակ պէշի զիբթի զէմ թուրքերու զիբթ եզող Համգեհնց ասուր փողոցի կողմէն այրեցինք: Թուրքերը փախուստի զիմեցին՝ քանի մը սպանուեալ թողուով:

2- Նրեկ իրիկուն Թիւթիւնեան զիբթէն թուրք մը սպանուեալ է:

3- Նրեկ իրիկուն Արարուց կեցրածը երեք նոր զիբթի գրուեցինք եւ սպանեցինք 3 թշնամի. զիբթը այրեցինք անոնց յառակցած զիբթերը:

4- Առաւելանից կամուրջին վրայ մերած կարն կուսէ մը նաք թշնամիէն գրուած են 8 անասկի սպանութիւնք:

5- Այսօր Եան թաղի մէջ թուրք մը զարկինք:

— 0 —

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Խաթի կ'արգիլենք ասուներ մանկի եւ թայան ընել: Հակառակ վարուողները անմիջապէս մահուան պատիժի պիտի ենթարկուին:

10 ապրիլ Զին. Մարմին

— 0 —

ԲՈՂՈՐ ԽՈՒՄԲԱՐՈՒՆ

10 ապրիլ
Նկատի ունենալով շատ մը անպատեհութիւններ, բացարձակապէս կ'արգիլենք մեզի խմիչք զործանելու թէ չըլակայ ասուներն զինի կամ ոգի առած էք, կամ գիտէք որ կայ անմիջապէս զրկեցէ՛ք Հայթայթի Յանձնախումբին:

Զին. Մարմին

— 0 —

ԱԶԴԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Կը յանձնարարենք մեր բոլոր զինուած ընկերներուն, որ զինուած գիտնակի մէջ իրաւունք չունին Ամերիկեան եւ Գերմանական շրջանակները մտնելու: Այս նշանակին անաստուգները խիստ պատիժի պիտի ենթարկուին:

11 ապրիլ Զին. Մարմին

— 0 —

ԱԶԴԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Կ'իմանա՞ք որ կորց մը անհասունք ասունց մեր զիտութեան եւ յանձնարարութեան կը յանգցին ասոր աս նոր մեռնելն զենքեր անուն:

Արդ, խաթի կը յայտարարենք որ ասունց մեր կ'ըլակուած յանձնարարականին ոչ մէկ անհասուն եւ ոչ մէկ խումբ իրաւունք ունի զինամթափ ընել զենքի տէրերը: Միայն պէտք է մեզի հաղորդեն թէ որոնք զենք ունին յայտարարութի մէջ չեն զանուիր, սողին անպիկ կը թափառին եւ կամ կը պահեն իրենց զենքերը:

12 ապրիլ Զին. Մարմին

— 0 —

ԲՈՂՈՐ ԽՈՒՄԲԱՐՈՒՆ

Ընկերներ, Երջակայ գաւառներէն բողոքովիւ գողակականներ բողոքաբան լեցուած են: Եթէ մեր ընկերները ուսանալի մէջ ինչայոց չըլլայ, շուտով մենք պիտի հանդիպենք մեր մեծագոյն թշնամիին— սովին:

Ընկերներ, ինչայոց եղէ՛ք: Ասկի ետք իւրաքանչիւր խումբ պարտաւոր է նշանակել իր վստահելի եւ բարեխիղճ ընկերը իբր իր խումբի թաղար մաստակարարը որ ամէն օր կեցր. Մասակարար Յանձնախումբին համեստ չափով ուսեստ պիտի տանել իր խումբին:

Մեր կողմէ այդ առթիւ յուրջ նշանակութիւններ պիտի ըլլան եւ անբարեխիղճները խաթի պիտի պատմուին: Խումբին թաղար մաստակարարի անունն այսօր անմիջապէս զրկելու է կեցր. Մասակարար Յանձնախումբին:

Զարտնուած եւ գոյժ չունեցող մարդոց մուտքը զիբթերուն մէջ բացարձակապէս արգիլեցէ՛ք:

Չեր քով եղած քա՛ն ու փետասանքը եթէ պէտք չունիք անմիջապէս մեզի զրկեցէ՛ք:

12 ապրիլ Զին. Մարմին

— 0 —

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Զին. Մարմին եւ կեցր. Յանձնախումբը թաղարութիւն ասուած են Շայ Առողջ. Մարմինն իւրանցածոցի եւ բժշկական բոլոր պիտաոյքները հայթայթելու:

Ո՞վ որ մեր սուրհանդակ զինուորներուն ընդգիմանայ կը մերքակայուի եւ զինուորական պատմի կ'ենթարկուի:

Ազգ. Ինքնապաշտ. Շայ Առողջ. Մարմին

13 ապրիլ 915

— 0 —

ԿԱՐՆԻՈՐ ԱԶԴ

Կը յայտարարենք ժողովրդեան որ Զին. Մարմին զիտութեամբ միմիայն մասակարարութեան կեցր. Յանձնախումբին է որ իրաւաստութիւն ունի

պէտք տեսած ասորանքներ եւ ուսանողները վերցնել հետեւաբար անհասանելի կամ այլ կրօնաւոր շունեցող մարմիններուն ոչինչ տարւելքս 13 ապրիլ 915 Զին. Մարտին

- 0 -

N-10 Ապրիլ 13

1- Ետեւոր օր Հաճի Պէրքի գլխի առջեւ թուրք զինուոր մը սպաննեցինք:

2- Երկ Երաբուց զիրքն սպաննեցինք 2 թուրք զորք:

3- ՎրդՎրդ զիրքն թուրք մը սպաննեցինք:

Խաչ-Վաղցի զիրքն թուրք մը սպաննեցինք:

3- Ետեւոր օր զիրքն Երկ թուրք մը խի շարք օր 1 ջորկան միջի մը սպաննեցինք:

3- Երկ Այն զորք զիրքն Հաճի պէրքի գլխի առջեւ զորք մը սպաննեցինք:

7- Քիւրտերը Սոխրակի մէջ տարած են Գերմանացոց եղները:

8- Այս տաւառ թուան հրացանազուրկան ձայներ լսուեցան Կուսուպարի կողմէն հասանական կը շրկատուի որ միջիններու եւ Հայոց-Չորի հայերու միջեւ ընդհարումներ տեղի կ'ունենան: Միջինները սպան են փախուստ տայ:

ՊՍՍՄԱԿԱՆ

ՓՍՍՍԱԹՂԹԵՐ

Ազգարտի էֆ. ին.

Ձեր Կամակը տաացար ընկանաբար շատ զո՞ւն եղայ որ առողջ էք: Քոյս գալու հնարաւորութիւն չունենալուց պատճառով սրբանոց կրթարից յարմար է:

Բերուած առողարներով (համալ թափը) այսօր ուրակոնեցիք Բաղաքամէջը: Գնդակներ իրենց հաղիպած տուններու մէջ պայթելով աւերակալու քանդած են զանոնք եւ այդ պատճառով երբ տեսայ որ երախաներ փողոցէ փողոց փախուելով սկսած են ողբ ու կոծ արձակել, առաջարկեցի անձնաւոր ըլլալ: Ետեւորներու համար կրթական տնորէն Եւրոպի պէս Եղիկի վարդապետի քով զբեցի: Կը յուսամ որ իրենց զենքերը յաճանելով եւ կայտերական շտրմին ապուրկելով Գուգաղիութիւն պիտի յայտնեն: Այս կերպով խեղճ կիներու եւ երախաներն այլևս հարկադրուած ոտից տակ չպիտի ոչնչանան: Այդեւտակ փախկաղարներ կը շարունակեն

մուգիք զարկել: Տեսնենք մինչեւ եւք պիտի շարունակուի:

Հետադրական լուսե. — Գերմաններ Բիֆուի մէջ ր զորք զրոյ յարձակումով զէշ կերպով պարտութեան մատնած են Անգլիացիներու եւ Պէնսիլվանիացիներու մտացու ուժերը եւ 15,000 զէրի տարած են: Կարգաթնկու մէջ կը հասարակեան աւարկեցերման զոմաւելը: Կը շարունակուի:

Երկ պէնք զոր քամին Սոխրակի եւ Սարմատի միջեւ զանուց կանխարթ տեղադր մէջ իր հանդիպած սուս զրբանտերը ջիւղալ զրոյ եւ երեք թնդաւոթ զրուած է:

Ճամբաներու վրայ կկտիկները կարելի անտարկող յիմար ապտամբ զիւրացիները Ատաուճոյ շերտէ մարդացալս պատճառեցան եւ ճամբաներու վրայ որեւէ զտանց շնորհուն պատճառով Սոխրակ պէնք խեղճութի որ տունուած զերմեր Նէտի համար Մուսուլ չարհուին այլ հոս ճամբուին Տօթթ. Այլրի ապուրկանց առջեւ անտնց պատանական անցք ընել պիտի տամ: Տօթթորը որ խոտարարելու պէտ մշտ Գուսուպարի կրագաւել, թող տեսնել եւ սրբախոյ:

Կը յուսամ որ Արմենակ էֆ. ին. յուսամուր, աղիք իրակաւ պոտար դուստուց պաշտանուց մըն է: Եւր տեսուրք ընկան է որ իր մասին զիրու թիւներ ցոյց պիտի տան: Այսօր զորք չունին իսկ տրամադրութիւն շատ լուս է յիշմ եօթը լեւոթմ շօք): Ահա ձեզի երկար լուսակ մըն սերելի Ազգարտի էֆ. ին. Կուսակալ 22 ապրիլ 915 Ժէ.Վ.Տէ.Թ.

Արմենակ էֆ. ին. Զեղ եւ Ազգարտի էֆ. ին. անմիջապէս բնեցու համար մարդ զրկած էի: Բայց զժրագողար որ խոտարարներ քուր կէտերը ընկելով սկսած էին կրակ քանար այդ պատճառով ձեր տամ մտանայ եւ լուր տալ կարելի չեղաւ:

Ետտ լուս եղաւ որ սրբանոց քուր տամ էք: Եթէ հարաւորութիւն ունենար Ետեւորներու եղբայրներու քարուս հաղորդեցէք: Արդարեւ ցախ արժանի է որ այսպիսի մուղիկ կարգ մը թափառալքիցներու զատուցու ետն եղած են:

Կուսակալ 22 ապրիլ 331 Ժէ.Վ.Տէ.Թ.

Գերման որբանոցի անտրն Էրապէրիկն: Երկրիկն: 1915 մայիս 13 Կուսակալի: ԱրՄՄ

Մարթիլ եւ միւս Աւրարեն առողջ են: Իրենց սրբանոց կը շարունակեն Իրենց շատ զո՞ւն եւ շարունակու շարունակու մէջ ճառարդ հոյ տղաներ անտնց խնամքին յաճանած են: Ետեւոր մը սրբանոց անտնց համար Ամէ. կերպով ապուրկուած է անտնց հանդուսութիւնը: Բնու թիւներ ընել հրատարակութիւն մէջ սրբանոցի անտնց անտաններու մասին: Կատան Էղէք օր մէկ հատ շրջանի կրբուի:

22 ապրիլ 331 Ժէ.Վ.Տէ.Թ.

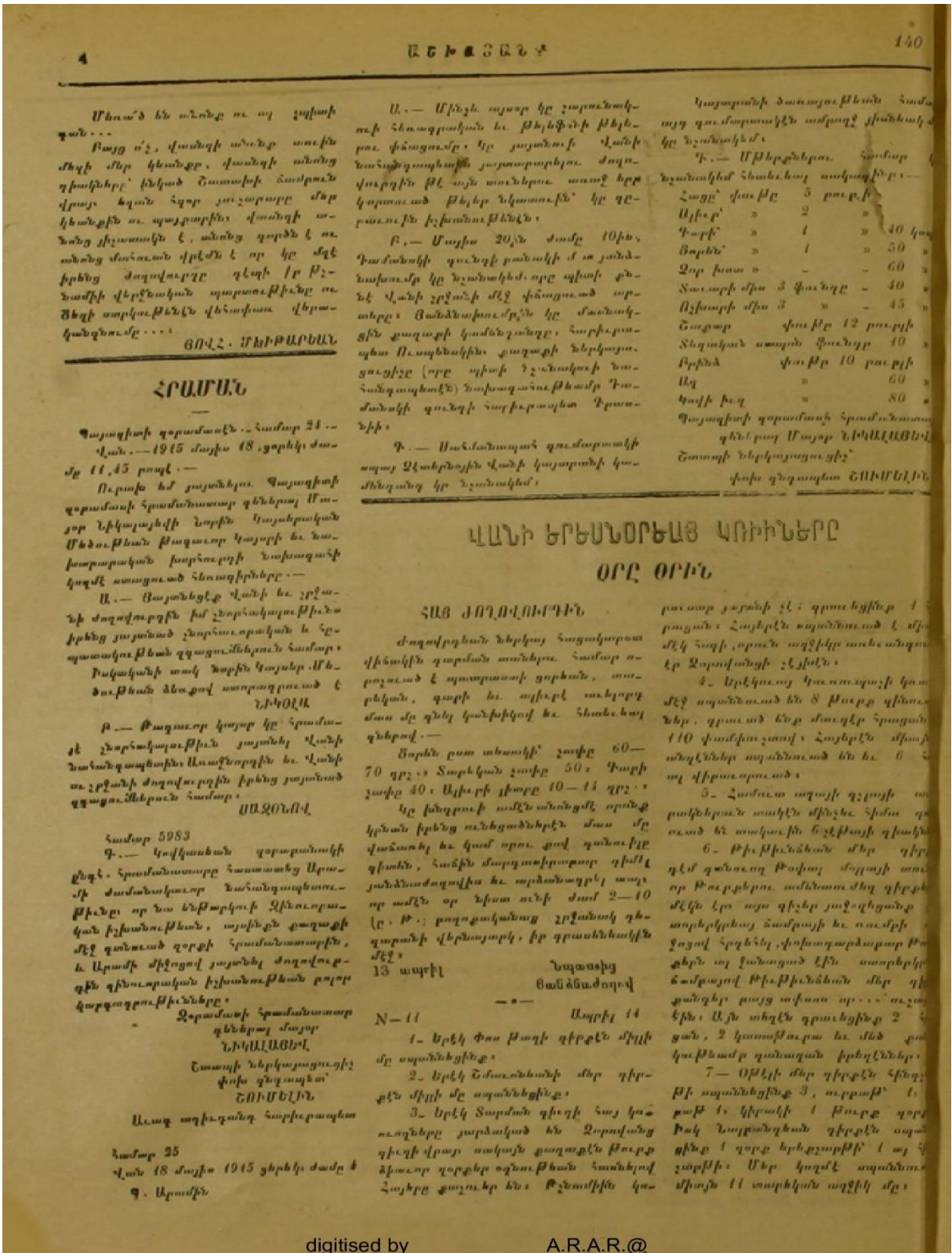
ՀՕՅ ՀՍՍՄԱԿԱՆԹԵԱՆ

Երկրէս յայտնի է վարդալու վանքն այ զերթ շնորհ քարարարանուր խեղճութեան իրկուան մեր շնորհարար տարբերակայում մըն: Սոխրակ մեզմէ խաղաղարար լուսին վատար է: որ վարդալու պիտի վերադարձուի վարդալու մէջ կանգը պիտի վերանայի անտն փառաւոր քան երկին էր: Արք է մեր ցանկութիւնը եւ խորհուրդն պարտակաւութիւնը: այդ է անտն մեր յոսանալու կրակաւոր մեր կողմէն իրենց անտն կը շնորհակալեցէ կը տեսնեք շարկուար որ սրբանոցներ սրբանոց ողբը զենի վարդալու սեւեւուած է:

Առջին օրն իսկ վարդալու վերահանուած մեր հաղթանական զիտար խեղճութեան մէջն եղած է: այդ նպատակով արդէն անտարկուած է խորհուրդն տարաւորութեան, որու մէկ լուսինը կը շարունակուի վանքի կողմէն: այս անգամ զարմանալու պիտի չուսուցուի: Այս տարի իրենց յայտարարութեանը կը ծանուցանենք հասարակութեան խաղաղարար անտանը, որ հետամուտ լինի երկուան հաներու վանքի սեփական զարգերը: Զեւք թերուած քանի մը զայքերն կը հասկցուի որ վանքի զարգերու մէջ մտայ Այդեւտան վարդալու տամ է: Անտնը որ կամային չէն վարդալու վանքի զարգերը օրինակուն պատարանաւորութեան պիտի ենթարկուի:

Նոյնպէս պարտակաւութեան կը զենեք խաղաղարար անտանի վրայ որ իր անտնցուն ընտրել հանել վանքին:

Իրան շարքարար իր շնորհակալութեան փոխարէն հարաւորութիւն կրնայ պատանելի վանքի հարաւորութեան: Վանքի Երջանային 1915 մայիս 13 Կուսակալի: ԱրՄՄ

Մենած են աշունք ու այ չպիտի
 Գան...
 Բայց ո՛չ, վանդի առնալ առեին
 մեզի մեր կեանքը, վանդի անանց
 գիտեցինք՝ ինչպե՞ս ճառարի ճամբուն
 վրայ, հզան նոր յաշարաբը մեր
 կեանքին ու պայքարին, վանդի ա-
 նանց յիշատակն է, անանց զորնն է ու
 անանց մտնուան զրեմն է որ կը մզէ
 իրենց ժողովուրդը զկտի իր թշ-
 նամի վերջնական պարտութիւնը ու
 ճեղք ստրկութենէն վեհափառ վերա-
 կանգնուածը...»

ՅՈՒՂ. ՄԻՒԹԱՐԱՆ

ՀՐԱՄԱՆ

Պայտիտի զորամասն... համար 24 --
 վան... 1915 մայիս 18, ցերեկի ժա-
 մը 11, 45 բողվ. —
 Արախ ետ յայտնելու Պայտիտի
 զորամասի հրամանատար գեներալ Մա-
 յր Նիկոլայի Նորին կայսերական
 Մեծաթեան թագաւոր կայսրի եւ նա-
 խարարական խորհուրդի նախագահի
 կողմէ ստացուած նետագիրները. —
 Ա. — Յայտնեցէք վանի եւ շրջա-
 նի ժողովուրդին խմ նորակալութիւնն
 իրենց յայտնած նորակալական եւ հը-
 պասակութեան զղաղումներուն համար.
 Իսկականի սակ նորին կայսր. Մե-
 ծաթեան ձեռքով ստորագրուած է
 Նիկոլայ
 Բ. — Թագաւոր կայսր կը հրամա-
 յէ նորակալութիւն յայտնել վանի
 նախագահներին Առաջնորդին եւ վանի
 աւ շրջանի ժողովուրդին իրենց յայտնած
 զղաղումներուն համար. —
 ՍԱԶՈՆՈՎ

համար 5983

Գ. — Կովկասեան զորարանակի
 ընդհ. հրամանատարը նաստասեց Արա-
 յի ժամանակաւոր նախագահաւո-
 թիւնը որ նա ենթարկուի Ձիւնուրա-
 կան իշխանութեան, այսինքն քաղաքի
 մէջ գտնուած զօրքի հրամանատարին,
 եւ Արամի միջոցով յայտնել ժողովուր-
 դին զիւնուրական իշխանութեան բոլոր
 կարգադրութիւնները.
 Ձորամասի հրամանատար
 գեներալ մայր
 Նիկոլայեան
 Շտապի ներկայացուցիչ
 Գոն զնդապետ
 ՇՈՒՄԵԼՆԻՆ
 Աւագ աղիւղանոց հարիւրապետ

համար 25

վան 18 մայիս 1915 ցերեկի ժամը 4
 Գ. Արամին

Ա. — Մինչև այսօր կը շարունակ-
 աւի նետագրական եւ թիկնաբանի
 բնու. փնտցումը, կը յայտնուի վանի
 նախագահական յայտարարելու ժողո-
 վուրդին թէ այն առնելու առաջ կը
 կարուած թիկնաբանութեան կը զը-
 րուուին իշխանութենէն.
 Բ. — Մայիս 20, ժամը 10ին,
 Դամասկի զուրկ բանակի մտնան-
 նախուսը կը նշանակուի որը պիտի քն-
 նէ վանի շրջանի մէջ փնտցուած ար-
 տերը: Յանձնախուսման կը ժամակ-
 ցին քաղաքի կանոնադրը, հարիւրա-
 պետ Ուսպենկին, քաղաքի ներկայա-
 ցուցիչը (որը պիտի նշանակուի նա-
 խագահութենէն) նախագահութեամբ Դա-
 մասկի զուրկ հարիւրապետ Գրա-
 նի:
 Գ. — Մանանագան զուսարտակի
 ապա Չեւերնոյն վանի կայսրանի կա-
 մենդանոց կը նշանակուի:

Կայսրանի ծառայութեան համա-
 այց զուսարտակէն ստորոջ ինտեանկ
 կը նշանակուի:

Գ. — Միկերքներու համար
 նշանակուի նետակալ սակաւորը —

Հասը՝ փութը	3 բուրքի
Ալիւր՝	2
Գարի՝	1
Յորին՝	1
Չոր խոտ	-
Տաւարի միս	3 ֆունդը
Ոչխարի միս	3
Շաքար	փութը 12 բուրքի
Տեղական սպորն ֆունդը	10
Բրինձ	փութը 10 բուրքի
Աղ	60
Կտի իւղ	80

Պայտիտի զորամասի հրամանատար
 գեներալ Մայր Նիկոլայեան
 Շտապի ներկայացուցիչ՝
 Գոն զնդապետ ՇՈՒՄԵԼՆԻՆ

ՎԱՆԻ ԵՐԵՄՆՈՐԵԱՅ ՎՈՒՒՆԵՐԸ

ՕՐԸ ՕՐԻՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎԱՐԴԻՆ

Ժողովրդեան ներկայ հասկարտ
 վիճակին զարման առնելու համար ս-
 րուած է պարտաստի ցորեան, աւ-
 բեկան, գարի եւ այլնը աւելորդ
 մաս մը զնկ կանխիկով եւ նետակալ
 գներով. —
 Յորին բոտ տեսակի՝ շափը 60—
 70 զրէ. Տարեկան շափը 50. Գարի
 շափը 40. Ալիւրի շափը 10—14 զրէ.
 Կը խնդրուի աճէն անանցնել որոնք
 կրնան իրենց ունեցածներէն մաս մը
 վաճառել եւ կամ որու քով գտնուիլը
 գիտեն, հանին մարդասիրտար դիմել
 յանձնաժողովին եւ արձանագրել սալ-
 որ աճէն որ նիստ ունի ժամ 2—10
 լը. Թ. ՝ բողաքականաց շրջանակ զե-
 զարանի վերնայտիկ, իր գրասենեակին
 մէջ:

13 ապրիլ	Նպաստից Յանձնաժողով
— — — — —	
N—11	Ապրիլ 14
1. Երէկ Փոս թաղի զիրքէն միլի մը սպաննեցինք:	
2. Երէկ Շմուսեանի մեր զիր- քէն միլի մը սպաննեցինք:	
3. Երէկ Տարմոն գիւղի հայ կա- ուողները յարձակած են Չորամանց զիրքի վրայ սակայն քաղաքէն թուրք միւսուր զօրքեր սղնաթեան համակով Հայերը քաղաքը են: Թշնամիին կա-	

բուսար յարանի լէ: գրուեցինք 1
 բուսան: Հայերէն պայմանուած է մի-
 մէկ հազի, որուն աղջիկը տեսանդու-
 էր Չորամանցի չէյնէն:
 4. Երէկուայ Կուսուպայի կա-
մէջ սպաննուած են 8 թուրք գեներա-
 ներ. գրուած ենք մուզլեր հրոցան-
 110 փամբու շտապ: Հայերէն միւս
 անդէներ սպաննուած են եւ 6 շ-
 ալ վերադարձան:
 5. Համուս աղայի զշրայի ա-
 րակներուն տակէն մինչեւ հիստ զը-
 ուած են տակուին 6 չէյնայի գիտե-
 լիմ գտնուող թախայ մայրի տու-
 որ թուրքերու ամենաու մեղ զիրքի
 մէկէն էր այս գիւղի յաջողեցանք
 տարերկրայ ճամբայի եւ ուսման
 ջոցով հրդեհել փոխադարձարար թ-
 քերն ալ խանցած էին տարերկր
 ճամբայով թիւթիւնեան մեր զի-
 քանգեր բայց ախոս որ... ուշա-
 էին: Այն տեղէն գրուեցինք 2 շ-
 ցան, 2 կատաթեւա եւ մեծ քա-
 կութեամբ զանազան իրեղէններ:
 7. Օթէլի մեր զիրքէն հինգ
 թիւ սպաննեցինք 3, ուրբաթ՝ 1.
 Թաթ 1. կիրակի 1 թուրք զօր-
 Թակ Նայրանդեան զիրքէն սպ-
 ցինք 1 զօրք կրեքշարթի 1 ալ չ-
 շարթի: Մեր կողմէ սպաննու-
 միայն 11 տարեկան աղջիկ մը:

Տ. Արարքի մեր Ձին. Ա. Երջանի Գիւտեր մեզ կը յայտնէ. — Երկի թշնամին ոչ մի չարժեւած ցոյց չէ տեսած: Քուրք զիրքերու հրեկոյման ծրարիւր յաշարակեանքի գրուի հանուած է: Անժեկեր հրեկոյր ստացած է սպասուոյ խոչ: մը: հրեկեր տառնացած է մինչև քաթի սրնարանը որ թշնաուս զերքն էր:

— 0 —

Քիչոսոյ, Չաջեազի եւ չարյոզ ունեցողներ թոյլ բերն Ձինուարական Մարմնոյ փոխարկէր ստանալու պայմանով:

Կասի համար չատ կարի սր է: 15 սպրիլ Զին. Մարմին N—12 Ապրիլ 15

Երկի Երբոյնան զիրքէն միլի մը սպաննեղինք:

Երկի խարտան հիւպատոսին կողմ փոխարկելու նամակ տանող եւ ըստ որմի ձեւակ զրաչակ ունեցող կին սուրճանողի ինչ խրամներէն զուրս էլլելուն պէս Քուրքերու կողմ զնշարհար կուս:

Այսոր թշնամին թնդանօթած զուրթան փորձեր բրու մտ յան զնշարհներ ձգելով Մանակ պէլի զիրքին մրտ զնշարհներ ինչպէս միշտ սեւէ վրաս չեն կրցած պատճառել: Անք ընկերներ կրկին կը շարունակեն ծաղրիկ թագանօթի հարուածները: Այդ զիրքն թուրք մը սպաննեղինք:

Շատե — Շտտախի կուսախուրթիւնը նեղու թեւար իր քով կանչելով կը բանաստիք մեր բնիք Յովակի Զօրեանը: Շտտախի կողմաներ պոթիւնը այդ աթիլի կը սրաննէ որ ձերքախուրթած աննիկ բնիքը ազատ սրճակուի: Կուսախարթիւնը թէ ճոս եւ թէ Շտտախի խոսք կուսոյ կրեք որքն սրճակիք բայց զեւ կրեք որք չի լինցած ստախրանութիւնը թուրքի հայոց շուրան բանկով կրսիքի հրացանած զուրթան: Հայերը կը պարտաւորուին զիմէլ ինքնապաշտպանութեան: թուրքի կրիւններուն մէջ կուսանուին 15 թուրքեր, իսկ Հայերէն կրկնայ մը եւ կին մը միայն: Ընդհարուածները կ'արժանացան շուսե Սեւակին զիւղին մէջ: Հուն մեր բնիկները կը ձերքախուրթ 22 թուրք մանասրճաներ, սրանցմէ կրկնուրք իրենց ընդդիմութեան պատճառով կը սպաննուին:

15 որուայ ըստն պայքարներուն մէջ մեր բնիկները իրականաբար յաջողութեան մէջ են: Գրուած են 4 զերքս զիւղիք եւ 70ի չափ զէնքեր:

Չարկանց — Երկու որ սասոջ Չարկանցի Քուրքերը եւ Քոփրոզ Գաւիթի թուրք սգնակուն ու մերը կը սրաշարեն Տարման զիւղը եւ մեր սգնակուն ու մերու մանուսածով Քուրքերը 6 սրանուածներ ստալով կը փախչին: Սր մը վերջ Չարկանցներն այ զիւղը կը պարսկեն ու կը փախչին: Անք ընկերները գրուած են 300 սխարներ: Գիւղը հիմայ մեր ձեւքն է:

— 0 —

Երջանագեաններուն: Բոյոր խուճերու զինուորները աւանց խմբայեան ստարագրած սրտաշարիքն իրուանք շունին զիրքերէն զուրս էլլել: Նակուակ պարագային զինաթափ պիտի ըլլան եւ ամենախիստ պրտախի պիտի ենթարկուին:

Նոր լեզուած ու լաճուած մասին պարտաները մի գործածէք: Բոյրը հուսարկով եւ զրիցէք անպատճառ, պէտք է փոխուին ստանք:

15 սպրիլ Զին. Մարմին

ՀՐԱՆԱԳՆԵՐ՝

Երջանագեաներուն: խմբայեաններուն եւ զինուորներուն ԻնժեճԱՅԱՆՏՏՊԱՆՈՒԹՅՆ ՄԱՐՄՆԻԿՆԵՐ

Անք նամարտ թշնամի անձանցութիւն պատճառներուն տեղի տայը անկարելի ըլլալով եւ մանուսած զուրս փոխարկով համազուած ըլլալով որան իր հարկներէ, զիւղիք ծրարիւր անպայման իրաւորակ կուզէ, ուստի նակուակ կը խոզաղապարտեն զանքերուն եւ զգացումներուն պարտաւորուեցանք տիտան կուսի ստալորէզ զուրս զուրս պաշտպանելու համար մեր ազգային զուրթիւնը: չխնայելով մեր սրեան վերջին կաթիլը:

Այս անուար կուսն յաղթական զուրս զուրս համար, կը յանձնարարենք մեր մարտական խուճերուն կէտ սոս կէտ հեռուից հեռուեալ հրանշարներուն:

1. — Մեր կուսի ընդհ. ծրարիքը պաշտպանողական է. սակայն կըր անհրաժեշտ կը նամարտի աւելի նպատակաւոր զիրքեր: ձեւք բերել եւ թշնամին տնտրելի: պիտի հեռուենք թշնամին հարստերու սղղաթեան:

2. — Երջանագեանը պարտաւոր է ենթարկուիլ զինուորական մարմինի: խմբայեան շրջանագեաններուն եւ խուճերը խմբայեաններուն:

*) Մ. Խ. — Այն հրանագեանը կողմուած են կուսի սխիքը եւ որուած խուճերուն:

3. — Ազն զէնք ունեցողը զինուոր է. զէնքի տակ մանուր ինքնազուրս բնու հեռուարու չէ խորնու: Հրամանով աւանագեւ կամ ընդմիջախմբն հեռացողը պարտաւոր է իր զէնքը անպայման խմբայեանին յանձնել: Բոյոր պարտանելով սխարներ:

4. — Կուսի պարագային սասոջն պարտախուրթիւն է պարտաներ ինչպէս զորածնի. զնշարհ սպանելով միմայն այն ասան՝ կըր թշնամին կ'երեւի եւ կըր փաստն ենք որ զնշարհը նպատակի մը կը ձուսայ:

5. — Կուսի մը կրակ բանարու է իրեն անխնայեւ ենթակայ Երջանագեանի մրտ, իսկ տրեւ խուճերի մը աւելի ենթակայ եղող թշնամին մրտայ ի զուր տեղ կրակելու չէ:

6. — Կուսի մը իրաւունք չունի սասոջ չըջանալու զիտութեան իր զիրքը փոխելու: ինչպէս ե շրջանապարթ իր շրջանը:

7. — Գնանարու է պարտաւոր զինուոր, սասոջ պարտանուներ որճակելու կամ հազուստ հանելու:

8. — Գնանները անխ սխար, սասոջ ընդմիջախմբն են: պէտք է նեւտագանի եւ լրտակի թշնամի զիրքեր եւ շարժանները ու անխնայեւ տեղեկաչիլի մարմին:

9. — Արեւոյթիւն իրագու արգիլուած է:

10. — Եթէ իւր մի անդամներ կամ խմբայեան, կամ շրջանագեան պարտազանց զանուին, կամ բարտաւորան իրենց մեծաւորին զէմ եւ մանուսող զուսայիք ըլլան անպախառ պիտի պատճառին:

11. — Գտախներ կ'ըլլան նայեամ յանցանքի թեթեւութեան կամ ծանրութեան: յանդիմանութիւն, զինուորափութիւն, բանդարկութիւն, ձեծ եւ կամ զինուորական ամենախիստ պատիժ...:

Այն հրանագեան խմբայեանները պարտաւոր են կարգայ. լրտապարկ իրենց խուճերուն եւ զործադրութեան հակի: Մն ուրեմն բնիկները զէպի շարժ: Բարեւանքով Զին. ՄԱՐՄԻՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ

Ի ՊԱՏԻԻ ՀԱՅ ԿԱՄԱԽՈՐԵՐՈՒ

Ամսոյս 18ի իրփուն մեր կրտաւարը ընկերներու կողմէ զրախուն եւ բաժնախան կրկնով մը սրտեցու: Աւետարանական եկեղեցու մէջ ի սրտախ հայ կամուարներու: Երեկոյթը բացու Յովէ. Միտիտարեան զանի մը համակրայից ու զուրգուրտ խուճեր

եղած հրամանները պիտի սայ որ հի-
պատասարանիս ուղղութեամբ ընդակ է
ուսմբ շնեատի:

Ձեր հրամաններուն համաձայն հի-
պատասարանիս ասէն կողմերը զբոյսակ
զինել տար որ յայտնի երևի: Պատիւ
ունիմ Ձեզ իմասնելու որ հպատակե-
րուս եւ պաշտօնակարելուս: Ինչպէս
Ես եւ զաւանգան պաշտօնակարուս եւ ի-
րենց ընտանիքներուն ապրտանն տարի
բայց ինչպէս որ Ձեր վսեմութեան ծա-
ւոթ է: հիպատասարանս ընդարձակ
յրուարդ այդ ամէնը կարենալ ընդու-
նելու շափ ստիպումս ինչպէս ասն կից
երկու սուրբ տուններ վարձել: պատիւ
ունիմ իմացնելու Ձեզ թէ այդ շինքե-
րուն վրան ու զբոյսակս սիտի յայտնել:
Կր հաղորդեմ Պ. Արեւարտիս ինչ
որ իր մասին գրած էիք: Ի՞նչ անց
ասնին Ես մակ մը պիտի զրկ: Եկտի
ստնելով իմ ասնու եղած խնդրումը,
զիտար է ի ձ սարսուտակ սող հուս
իրեն մտա ապաստանած ընտանիքե-
րուն, աստի եւ այ ինչն հետ կր ինչ-
քան Ձեր վսեմութեան որ թողարկեք
իրեն որ իր տանը վրայ զբոյսակ քաշել
իւր եւ իր թով ապաստանածներուն
պաշտպանութեան համար:

Պ. Ամին սուս է: Հիտնիլն սկի
անց որդին գրած է որ հիպատասար-
անս կը գտնուի ընտանիքին հետ:
Հարկ դատեցի տղատանն սայ եւ
պաշտպանել զինքը, իր տանը ուրակ-
ծութեան եւ հրդեհումէն վերջը:

Կը խնդրեմ Ձեր վսեմութեան որ
պաշտպանեք Մուս ընտանիքը ինչպէս
Ես եւ Տիկ. աք Սանթուր (Քրտնասկան
Եսիկին հիպատասարան կինը):

Ամերիկեան միտնորինն հաղորդեց
ձեր Եսմակին պարտականութիւնը:
Հնդկահայտարարներէ առան
տեղեկութեան համաձայն, հոն ինչ-
պէս Ես եւ զերմտեական չրջանակին
մէջ, ընտու գինեակ մայր չկայ: այլ
միայն կինն աղաւ եւ հիւանդկախ
մարդիկ: Ինչի կը վստահացնեն թէ ոչ
մէկ զնդակ չէ Նետուած այդ չրջանակ-
ներէն, կը խնդրեմ որեւին որ սկսեք
եղած միջոցները ձեռք առնեք անոց
պաշտպանութեան համար:

Ոչ ոք գտնելով որ յաննն առկը
Ներկայս Ձեզ ընդուն, պարտաւորուե-
ցայ իմ զուկ Տօթիթ. Էնըրէն որ զայն
անց հասցնէ ապագինեակի մը միջոցով:
Այս վերջինս իր կամքովն է որ քաղաք
կիջնայ: Կը վստահացնեն Ձեզ որ այդ
ապագինեակին ստարտմը Նպատակ
չուի ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ
հայ վերադարձեալներուն համար տեղ

բանալ: Ի հաստատութեան խոսքիս կը
խոզրեմ որ Եսմակներին վերադարձ-
նէք ինչպէս Ես եւ Էրէկ Ձեզ զրկ-
ուած ապագինեակի: Ինչ որ ինչ մեծ
հանգիստ պիտի պատահուէ: Կրայ ձեր
վսեմ. վստահ ըլլալ որ ասոնց տեղերը
հիւանդանոցին մէջ բաց են: Եւ թէ
միտս զինուորի բու պէս պիտի խնամ-
ուին:

Թիւրքմանութիւններու տեղի շաւ-
րու եւ ապագինեակներու ստարտմը
գողերեկեալ համար կը ինչքան ձեր
վսեմութեան որ հակա ի ձ շուրջեկ մի-
ջոց մը ինչն հետ հաղորդակցելու հա-
մար:

Վասայ կրտսակայ
Երբին վսեմութեան ձեզմէ ի սկիսն
Վան 11 | 24 ապրիլ 1915

II
Վան մեր
Պատիւ սուրմ հաստատելու ձեր
տոջի ստան համար: Անոր պարտ-
ականութիւնը քանի մը ամառուտ-
թեանց տեղեկացնելու սպասեալ զա-
տեցի:

Ձեր վսեմութեան Եսմակին կը
հասկցուի որ խոզող ազգարեանիւ-
թիւնը կտարտարութեան պաշտպանու-
թիւնը երբեք չայտնուի ինչի կը վս-
տել: Կը քաղաքար հոս հասած լարե-

րը կը պատանն խոզողութեան: Եւ ս-
րտար ի զոյժ գրտանն զիտեղուս մէջ
անգլիս մող վարդին վրայ: Այս լարե-
լը հայ մողութեան վստահութիւնը
քաղարովի խոխոսելին: Եւ անոր մէջ
այն համարուր գոյացնելով թէ կտար-
վարութիւնը ընդհանուր Գրտուս մը
բազիք մը անի իրեն անկի ամառ-
պաշտպանութեան վարդի ստեղծ:

Գոյով ամերիկեան Էրէկեկին վր-
այ ընկած ստարտելու: Եւ ինչ
պարտք համարեցի անամբ: Ես
տասնուս այդ եւ տեսայ որ ամե ին-
եան միտնարեկուս ընտանիքը միտ-
կին: Ձեր վսեմութեան կրայ վստահ
լուս որ այս վե Քրտնայս քաղաքին
չեղածութիւն կը ստանն:

Վասայ խոզողութեան
վրայ գոյ: հիպատասար
Տ. 2900: ՏԵՆԵ
Վան 3 մայիս (ն. տ.) 1915

Յ. Ա. Կը խոզողութեան հանդի-
րեւ տեղեկութիւնն սայ Օր. Միտնոր
մասին, որպէսզի հաղորդել իր պարտ-
ականութեան որոք շատ մաստանջ են:
Կը խոզրեմ Ես եւ որ պէտք եղած կտ-
մաները տրուի որպէսզի զնդակները
եւ ստարտելու ամերիկեան չրջանակին
ուղղութեան ընտանիս: ԳՈՅԻ:

ՎԱՆԻ ԵՐԵՍՆՈՐԵԱՅ ԿՈՒՒՆԵՐԸ
ՕՐԸ ՕՐԻՆ

ԿՈՒՐԵՆՈՐ ԱԶԴ

Ի գիտութեան մողութեան կը
յայտարարեմ որ Ազգ. Ինքնագործ-
պանութեան կոմիտէի հովանաւորու-
թեան տակ կողմուած է զատական
մարմին մը որու իրտատեսութիւնն է
քննել ու վճակ բարք այն զեղծում-
ներն ու սիրները, որոնք զինուորա-
կան ընտանջ չուին:

Այս մասին ըլլողիք գիտունները
պիտի ներկայացուին վերաջեակ զա-
տարանին որ իր նիտարը կ'ունենայ
ամէն որ մամը է կէսն մինչեւ 9ը
Նիւթունեան կարողութիւնն սուր:

Ապրիլ 16 Զին. Մարմին

Տիար...
Ազգային Ինքնագործպանութեան
անդամնայ սիտարներու հայկազմ-
ման համար ձեզ բամին սրտուած է
... վրայ գոր հանգիս վճարել մեզ
մինչեւ 24 մամ:
16 ապրիլ 15. Զին. Մարմին

ՏԱՍՆՈՐԵԱՅ

(Ապրիլ 7-16 ապրիլ)

Գաջարը զ՞ր տար սր ի վեր կը
մզնը մեր տեղալ թշուած շին մը
ազգային ազատագրութեան անկնն
հոյակապ, ամենն նորարարն Ես
մենն անկի մողութեան պաշտ-
է: Թշուածին գորտանակայ ու գտնողի-
ջայ գորար ու բարբարոս, արիւնդակ
ու վարկեր, կ'ուզէ վերջ գնել մեր
գոյութեան՝ ազգային ու անձանկերու:
Բայց մենք որպէսզի կ'ուզէ իրտել
մեր կեանքին համար, մեր ինչքին հա-
մար մեր կրտնին համար, մեր սրտ-
ունին համար, բանարարուած եւ տե-
ւանդուած մեր մարտերուն ու քաղա-
քուն համար ամբողջ ազգային զա-
լուսութեան համար: Մեր կտիք ինչ
ստարուայ բարբարոս ու քաղաքար
կտարտարութեան զինն է մեր կիսը
սնրարը, մարդկային ու քաղաքար-
կրթական բոլոր կտարտանքներու թշ-
նամի ձեզմէ թեւորը զինն է որպէսզ

ծարտի հայ արեան ու արցունքին՝ ճիշտաբար հարգեցին արտաքին թշնամիներու զէժ. բայց սխառն հարցել բարբ քրիստոնեաներու կին թէ երկխոյ, մտնուել թէ ձեր երկխոսարդ թէ անդամայոյժ:

Վարդաբախտեցի Հայերո

Տասը որ եղան որ մենք կը պոյգարինք մեր անձաւասիան ու ազգութի բարբ ճիգերով, պոյգար մը որ եզրակի պիտի ըլլայ ոչ միայն հայ ուղղային պատմութեան մէջ, այլ նաև համախարհային պատերազմի այս օրերուն պիտի արձանանայ քաղաքակիրթ մարդկութեան սքանչազումին: Թող անոնք ամբողջ աշխարհը թէ ինչպէս բուս մը քաջեր, հայ ազգային ամենամեծ ներսներու անօրինակ խանդավառութեամբ կը մտաբան շանուն ամենամեծ եւ ամենարժեք արդարութեան:

Վարժի ստատուած թող սուսանի մեր կարիքներու զիտուն վերելու եւ թող խօսի մեր բարբիս մէջ ներսներու զիւրազանական սպին:

Տասը որ բոլորեցինք: Մաղթակահարկն պատարաստութեք նոր յազմութեաններու եւ նոր պոյգարներու:

Հելիգութեան. — Մեր զինուորները կը շարունակեն իրենց զինւորային ու խառանքը Արտաքին այս շրջանը հայ հրճիկներ առեցին Շան թաղի մէջ Պանկե Անճաւանց տունը, որ թշնամու զիրքն էր:

— Ա. Նրջանի (Արարք) Տեղեկատու Դիւանը կը ծանուցանէ որ այս շրջանը ժամը երեք Հայերը յաջողեցան հրկեակ Արարուց մէրքէզը, որ թշնամու ամենակարեւոր զիրքերէն մէկն էր: Անոնք հրճիկը իրեն ընկերացող աւանդաւորին նա անժամանակ վերադարձած են իրենց զիրքերը: Հրգե՛ք կանց ատած է քովի սրճարանին քով:

— Այս շրջանը մեր հրճիկները յաջողութեամբ աչքեցին կաշ փողոցի Խալի տուն եւ ձեռք բերին Սառանկանի զիրքը, որ երկն թշնամու զիրք էր:

Փեմանու կորուստ. — Այս առաւօտ Շիրոսանեց զիրքէն մեր նշանակով զինուորները կը սպաննեն միլի մը:

Շան թաղ Բարձրի զիրքէն այ միլի մը գարկիներ:

Փեմանու յարձակումը եւ մղում. —

Այսօր ժամը մին քունն թնդանօթաձգութեան եւ հրադանազութեան կաք թշնամի խառանք փողոց դուրս գալով յարկաւոր զարձեց Ասանկ պէլի զիրքէն վրայ, բայց մեր զիրքերէն անհաջած կրակին վրայ երբ սպանե-

կայ թողով կը փախչի խուճազով: Թնդանօթաձգութիւնը կը շարունակուի բուն կերպով:

Մովս վրայ շարունակեց. — Երկն ծովու վրայ աննուեցան 5 նաւերու որոնք կ'երթային զէպի Դուստան եւ 2 նաւեր որոնք վան կուգային:

Ո—Է

17 ապրիլ

— Երկն իրիկուն զէժ Լաւանդ օլլիի տան առջև մեր զիրքէն արձակուած վեց զնդակներ միլի մը ըսպաննեցին:

— Փաս թաղի մեր զիրքէն նաւուած զնդակով միլի մը սպաննեցինք: Թշնամիները յաջողեցան սպաննուածի դիակը փախցնել:

— Երկն Սանակ պէլի զիրքին վրայ թշնամու կատարած անմիտ յարձակումն ետք, թշնամի թնդանօթի հարստները մեր վեր զիրքի մէկ մտոր յաջողեցան քանդակը բայց այսօր կրկին քանդուած զիրքերը աւելի հաստատուն կերպով նորոգուած են մեր կողմ: Այս զիրքէն թուրք մը սպաննեցինք:

— Աստուծ Սանակ պէլի զիրքէն թուրք մը սպաննեցինք:

— Ժամը 2ևն ի վեր Այդեասանի եւ մասնաւորապէս Սանակ պէլի զիրքին վրայ սխառ ուժեղ թնդանօթաձգութիւն մը, մեծ մասամբ աննպասակ ու անօրինակ: Այս զիրքէն սպաննեցինք 1 թուրք թնդանօթաձգ եւ 3 զինուորներու որոնք սպաննուածի դիակը վերցնելու կուգային:

— Այս առաւօտ յաւարացին թշնամին բերդին վրայ գնակած երկու թնդանօթներով բուն կրակ մը բացաւ Բաղաքամէջի վրայ, 2 ժամ յետոյ թնդանօթաձգութիւնը դադարեցաւ:

— Այսօր առաւօտն զէժ 200ի շափ հեծեայ ու հետեակ թշնամիներ Հանի պէլիքի կշտայն երեք օւղղութեամբ յառաջացան Ծուշանից եւ Վարազի մեր զիրքերը: Մեր ընկերներու թացած քանի մը կրակին վրայ, թշնամին քանի մը զո՛նք տալով խուճապի մատնուեցաւ եւ ամբողջութեամբ ետ քաշուեցաւ զէպի կշտայն:

Զարոյանց. — Այս շրջանը ժամը 3ին մն ընկերները մտան Զորութանց: Հան դատն են թշնամիի հաղանկ փախուսածն թողած հրացան մը իր փամփուշանքով: Տուններու սպաննեցները տեղ ու տեղը կը մնան, որոնք բարձր այ ինչպէս նաև ջորենի հորերը գրուուած են: Մեր ընկերները հիմայ մասնակի կերպով պաշարած են Զրուանդանց թուրք զիրքը:

Գիւրուայ սնունն է «Տանն»:

ՊԱՏԻՃՆԵՐ

Վանի աստիկանապետութիւնը նեւտեալը զրկած է մեզի հրատարակելու համար:

Ստորեւ ցուցակագրուած գրուուածներու առգանքի եւ պատիժի ենթարկուողներու անունները հանձնելու զնուազել մեր թերթի յառաջիկայ թիւին մէջ:

Մայիս 16ին Միասը Պապոյնաւէ անունուած սուգաժաք սակագ'էն աւելի իւշ ծախած ըլլալուն համար 41 դր.: 10 փր.: Մայիս 16ին Յակոբ Զրաղացպա՛նան է հայ կամաւորն զոչցուած եղ զնելու համար՝ 108 դր.: Մայիս 17ին Միսակ Պապոյնաւէ եւ Ընկերներէ զոչցուած կնիզա'ի ին համար 75 դր.:

Մայիս 20ին Թուրքի Զրուանդեանէ, Խակոյնէն աւելի լուծի ծախելուն համար՝ 20 դր.: Մայիս 21ին Ծուշաղա նաւապետանէ, զի'ի ծախելուն համար՝ 50 դր.:

Մայիս 21ին Վլզիկեան Հաջիէն, զի'ի ծախելուն համար՝ 100 դր.:

Մայիս 21ին Բարթողմանեան պատանէ, զի'ի ծախելուն համար՝ 200 դր.:

Մայիս 21ին Արամ Փափազեանէ սակագ'ի ին հակասակ շաքար ծախելու փորձի համար 4 դր.:

Մայիս 21ին Մկրտիչ Պաղասաարեանէ, հակասակ յայտարարութեան տուն քանդելու համար՝ 40 դր.:

Մայիս 21ին Միսակը Զաւրուելանէ, հակասակ յայտարարութեան տուն քանդելու առթիւ՝ 40 դր.:

Մայիս 21ին Ինչաժ Պարեանէ, սակագ'ի էն աւելի լուծի ծախելուն համար՝ 20 դր.:

Մայիս 21ին Յակոբ Մեարտեանէ, զի'ի ծախելու համար՝ 60 դր.:

Վերոգրեալներէն ծոշաղա նահապետեան Վլզիկեան Հաջիէն Բարթողմանեան Պապու եւ Վարդան Ալաուկեան հապարակով 50ական փայտի ձեծի ենթարկուեցան, իսկ վերջինս տուգանք չը վճարելուն պատճառով 6 ժամ քանդակութեան: Անցեալ թիւով հրատարակուած Փառա Սուհանն ուլ տուգանք չվարելուն համար 6 ժամ քանդակութեան դատապարտուեցաւ: Եկեան Սահակ ուլ աստիկանները անպատուած ըլլալուն համար դատարանով 15 որոայ քանդակութեան եւ 20 բուզլի տուգանքի զատապարտուեցաւ:

ՎԱՆԻ ՀՍՅՈՑ ԱՌՍՁԵՆՈՒԴԱՐԱՆ

Վանի առաջնորդական փոխանորդ Եղիկ վարդապետ Կերկարեան մեզ կը տեղեկաց'է որ Առաջնորդարա՛ը Բաղաքամէջէն փոխադրուած է Այդեասան: Նորաջնի թաղ, նշան ընկերանի տունը, ուր զի՛նելու են այսուհետեւ զօրձի տեղերը:

EK 8. A-To'nun 1914-1915 Yıllarında Vasburagan'da Büyük Olaylar Adlı Eserinde
Aşhadank Gazetesi'nden Aktardığı Belgeler (N-15, N-19, N-21, N-22, N-23, N-25,
N-26)

№ 15

Ապրիլ 19

Քանի որ օրէ ի վեր թշնամիի սկսած բուն թնդանօթա-
նաթիւնը Սահակ-պէյի և թովմաղեանի մեր գիրքերուն
վրայ սեղ վնաս առաջ չեն բերած: Երէկ Քաղաքի և Այգեստանի
վրայ թշնամին պարպեց 400-է աւելի զնգակներ, որոնց մեծ
մասը ինկան Այգեստանի այս կամ այն կողմ և ժողովուրդէն
քանի մը անձինք վնասուեցան: Եկատելի է որ խելագար թշնա-
միի թնդանօթներ նպատակ ունին զարնելու աւելի ամերիկեան
և գերմանական շէնքերուն, որոնցմէ բուն իսկ իրենց նպատակին
հասած են:

Նալբանդեանենց դիրքէն նեւաւած քանի մը գնդակներ երէկ ծառ կարող թուրք միլլի մը սպաննեցին:

Երէկ գիշեր ժամը 1-ին (6-ին) առանց իր դիրքերէն դուրս ելլելու, չորս կողմէն թշնամին սկսաւ բուռն հրացանաձգութեան մը մեր բոլոր գիրքերուն վրայ, գնդակները սեւ դասս չէն տւած:

Այս առաւոյ ժամը 5-ին (10-ին) Շան-թաղի մեր գիրքերէն միլլի մը սպաննեցինք:

Այսօր առաւոյնէ թշնամին սկսաւ բուռն թնդանօթաձգութեան թաշ-փողոցի մեր գիրքերու վրայ:

Ժամը 10-ին (3-ին) թշնամին կամեցաւ ընդհանուր յարձակողականի ձեռնարկ մը ընել: Թաշ-փողոցի Օթէլի մեր գիրքէն դէպի արեւմուտք յաջողեցաւ այրել հին նաղարէթի խանութք և միւս կողմէ թնդանօթի անհաշիւ գնդակներ նետել: Մեր ընկերները պատասխանեցին, 8 միլլի սպաննեցին և յաջողեցան մարկ հրահր, որմէ ետք թշնամու կրակները դադարեցան: Միևնոյն ժամանակ Սղղայէն յառաջացող 200-է աւելի հեծեալ և հետևակ թշնամին յարձակոււմ գործեց Թաղա-քեանքէզի մեր բոլոր գիրքերուն վրայ: Հոն գետեղած էին նաև թնդանօթներ: Երբ թշնամին սկսաւ մօտիկնալ, չորս կողմէն քացւած մեր կրակներուն վրայ թշնամին տուաւ 10-է աւելի սպաննուլ և խուճապի մտանուելով այգիներու մէջէն փախուսաւ տուաւ: Հոն պայթեցուցինք երկու սուճեր, որոնք իրենց կարևոր արդիւնքը տւին: Մեղմէ մէկ վիրաւոր կայ միայն:

Կուսուղաշի կողմէ ալ հարիւրաւոր թշնամիներ յառաջացումի փորձեր կ'ընեն դէպի Շուշանից մեր գիրքերը, նրանք բաւորն ալ ետ կը մղուին:

Ժամը 12-ին (5-ին) Չաշալ-միրզի և Տէր-Սաչատուրեանի մեր գիրքերէն մէկ մէկ միլլի սպաննեցինք:

Երէկ Սահակ-պէյի և Փոս-թաղի մեր գիրքերէն մէկ մէկ միլլի սպաննեցինք:

Քաղաքամիջի վրայ թշնամին կը շարունակէ իր թնդանօթաձգութիւնը: Այս գիշեր խիստ ուժեղ և տեսական հրացանաձգութիւն մը տեսնուեցաւ հոն:

Ա. շրջանի (Արարք) դիւանը կը տեղեկագրէ. — Թշնամին

Կէս ժամէ աւել սկսեր է Թնդանօթով սմբակոծել Տէնէրցի Սար-
գիսի դիրքը՝ Կլոր-դարի այգիներէն: Առւմբերէն շատերը ան-
նպատակ ցրւած են, իսկ հինգը հանդիպած են նոյն դիրքին և
միայն արտաքին պատր ծակելով, միւս կողմ ինկած են. սեկ փաս-
շունինք:

Թնդանօթաձողութիւնը կը շարունակուի:

Վերջին լուր. — Շահպէնդէրի մեր դիրքէն Սօֆի - Տէնէյի
կողմէն յառաջացող թշնամին մեր կողմէ բացւած կրակներու
վրայ 10—12 սպաննուլ թողլով փախուստ տուաւ:

Սահակ-պէյի դիրքէն թուրքերը մէկ սպանուած տւին:

Զին. մարմին

Երէկեան անցուդարձը

Երէկ ցորեկ մինչև իրիչուն թշնամին բոլոր գիրքերուն վրայ լուծիւն պահեց, ունէ գինւորական գործողութիւն չԵ կատարուեցաւ:

Տարտանէլէն և Դավա-պոյնէն կը գրեն մեղի. — Երեկոյան ժամը մօտ 10-ին (3-ին) թշնամին սկսաւ մէկ ժամի չափ ստակալի համադարկեր տալ մեր գիրքերուն վրայ առանց ունէ փաստալու և քայլ մը իսկ առաջ գալու: Այսօր ալ արշալոյսէն ըսկսեալ թշնամին սկսաւ իր գորքերը շարժման մէջ դնել, այնպէս որ Քարաշարը թողնելով մէկտեղ սկսաւ դարի բոլորտիք եզոց խրամներուն մէջ պահակներ դնել:

Իրչերս ժամը 2-ին (7-ին) թշնամու կողմէն սկսաւ խիստ հրացանաձգութիւն մը, որ տեւեց մինչև 3 քառորդ: Մենք կը պատասխանէինք ատրճանակներով և հատ-հատ հրացանով: Թշնամին ունէ քայլ առաջ չանցաւ, մեզմէ ունէ փասս չկայ:

Սահակ-պէյի գիրքէն կը գրեն. — Այս գիշեր ժամը 2—3-ի (7—8-ի) մօտեր յարձակելով, այրեցինք Չաչալ-Միլզեսն գիրքի գիմաց գանւող (Համգի-փոսի) հարաւային ամի վրայ Ատալու-խեան Հաջիին տունը: Այս առթիւ գրուեցինք 1 մարթենի հրացան, 1,000 կօվա (մազկէրի և մարթենի), 100 մազկէրի պատրոն, 143 մարթենի պատրոն:

Թշնամին գոհերը շատ են: Գործողութիւն աւարտած մէկ կէս ժամ վերջ մեր գիրքին ծակէն պատահարաբար գտնուեցաւ: Դժնամը բոսկապէս մեր բնիկներէն մէկը, ուրիշ փասս մը չունինք:

Առաջադասի գործողութիւնը վերջանալէ վերջ, ձեռնարկեցաւ Սահակ-պէյէն Համզի տան յարձակման, որ տակն մէկ ժամէ աւելի, սղաներ քաջարար գրոհ տւին թշնամու դիրքին վերայ, յաջողութեամբ նեւեղին տրւած սուճերը և բաւական աջ յառաջացան, սակայն լոյսը վրայ տալով հրամայեցաւ հո քաշուել և այդպէս ալ վերջացաւ անհաշիւ համազարկերով երկուստեք, նետուած սուճերը իրենց աներկբայ արդիւնքը ունեցան, սակայն մտէն չը կրցանք ստուգել, իսկ մենք ալ ունեցանք 2 վիրաւոր:

Ա. Նրջանակի գիւանէն (Արարք).— Երկէկ թշնամին թնդանօթ զետեղելով Կլոր-գարի այգիներու մէջ, սկսաւ սմբակոծել զարձեալ մեր դիրքերը. զնդակներէն շատ քիչերը միայն նպատակին ծառայեցին, ծակելով միայն երկու պատեր առանց փասհասցնելու: Մենք յաջողեցանք սպաննել թնդանօթաձիգը, որու զիակը տարւած ատեն սրոշ կերպով նկատուեցաւ: Թնդանօթն ալ անկէ յետոյ իսկոյն լռեց:

Այս գիշեր նորէն կարգ մը տեղերէն հրացանաձգութիւններ լուեցաւ առանց սրոշ արդիւնքի:

Տարտանէլէն կը գրեն. — Քարաշարի բոլորտիքի խրամներուն մէջ հազիւ 20—25 անձեր կան միայն: Այս առաւօտ 60 70 ձիւաւոր-հետեակ զօրանօցէն իջան դէպի Քաղաք՝ իրենց հետ տանելով բեռներ, որոնց պարունակութիւն չենք գիտեր ինչ է: Ուրիշ դիրքէ մը գիտուածին համաձայն Քաղաք փոխադրուողները շալակաւոր քիւրդ կին և երեխաներ են:

Զին. մարմին

Չորս օրէ ի վեր Այգեհասանի վրայ թուրքական յարձակումները կանգ առած են: Երէկ Այգեհասանի մէջ նեաւեցան ընդամենը երեք սուսր առանց սեւ, արգիւնջի: Երէկ ժամը 11-ին (4-ին) Ատալուսի աւերակներուն մէջ սպաստանել ուզող թըշնամիէն սպաննեցինք մէկ միլլի և վիրաւորեցինք ուրիշ մը: Այս գիշեր բոլորովին խաղաղ անցաւ:

Առաուն թշնամին Կուսուղաշի և Աղգաշի ուզուիթեամբ առաջացաւ դէպի Շուշանցի մեր դիրքերը: Մեր պահակները փոքրիկ գիմաղբութիւններէ վերջ քշեցին գիւղի վերերը: Թըշնամիի պաշարումէն խոյս տալու համար ընկերները կը պարտաւորին լքել գիւղը և վերի դիրքերը բնակում կուէլ: Թշնամին այրեց գիւղի քանի մը շէնքերը և Կարմրուր վանքը: Խուժանի ձեռքէն սպրտած են 100-է աւելի անպէն կիներ և տղաներ, ու յաջողած են քաղաք հասնել: Թշնամիի այդ փոքրիկ անակնկալ յաջողութիւնը բնաւ չի յուսահատեցներ մեզ:

Առաուն մեր ընկերները Աղգաշ գիւղին ուզուիթեամբ թըշնամին հետապնդելով, Թաղաքեանրէզի վերի դիրքերէն թշնամին վանեցինք: 2 սպանեալ տալով թշնամին Աղգաշ սպաստանեցաւ: Ժամը 2—3 (7—8)-ին բուսն կոխներ եզան Շահպէնդէրի և Թաղաքեանրէզի կողմեր: Հոն կը գործէ մեր թնդանօթը: Թշնամին աւած է երեք սպանեալ:

Շան թաղի մեր դիրքերէն միլլի մը սպանեցինք:

Վերջին յարիւր. — Ժամը 6-ին (11-ին) Աղգաշէն թուրք զօրքը 80-ի չափ յարձակում գործեց Թաղաքեանրէզի մեր դիրքերուն վրայ: Ընկերները յաջողութեամբ գիմաղբուի ժանգարմ մը ըողաննեցին: Ուրբաթ առի կողմէն յառաջանալ ուզող թշնամիի վրայ մեր պահակները կռակ բացին և փախուսաթի ժառնեցին: Թաղաքեանրէզի դիրքէն ժանգարմ մը սպաննեցինք:

Տնդէրատու բիւլ:

Երէկ արշալոյսին Շուշանցի և Վարագի գաղթական գիւղացիութիւնը քաղաք լեցւեցաւ:

Նոյն վայրերէն գաղթականութեան հոսանք մըն ալ այս գիշեր հոս դալով պատասպարւեցաւ: Շուշանցի կոխներուն մէջ թշնամիի կորուստը անյայտ կը մնայ տակաւին:

Վարագի մէջ ոչ մէկ կոխ տեղի չէ ունեցած: Զինւած գիւղացիութեան մէկ մասը քաղաք եկած է, բաւական մաս մըն ալ կը շարունակէ լեռը պահել: Թշնամին օգտուելով զինւած մարտոց բացակայութենէն, երէկ ցերեկը, ժամը 12 (5)-ին ատեններ, վանքը մտնելով այրած է ամբողջովին: Կարևոր իրեղէնները թալանելով ամբողջ ոչխարները քշած տարած է Հայոց-ձորի ուղղութեամբ:

Երեք օրէ ի վեր Քաղաքամէջը խիստ անբախտութեան գինթարկէ թշնամիի կողմէ. միւս կողմէ Այգեստանի վրայ թըշնամին սեէ շարժում չի բներ:

Երէկ իրիկուան դէմ թշնամին սկսաւ անբախտել Սահակքէյի և Տէր-Թովմասեանի գիրքերը: Սիւնէթչեանի գիրքէն կրակ քանալով թշնամիի վրա, թրդանօթը 4 ժամով լուսութեան պատասպարուեցաւ:

Թուխլուզի մեր գիրքէն այդ թնդանօթը կառավարող սպան գնդակահար սպանուեցաւ: Սպայի դիակը վերցնել ուզող միլի մընալ գնդակահար եղաւ:

Երէկ իրիկուն մեր պահակ ընկերներէն մէկը խրամի մջին Զրւանդանցոց քէօշիի դռան առջև միլի մը սպանեց: Դիակը մինչև առաւօտ հոն մնաց: Վերջէն յաջողեցան փախցնել:

Մրտեանի (Շան-թագ) գիրքէն թուրք մը սպանեցինք այսօր:

Արարք Ա. շրջանի դիւանը կը դրէ.— Երէկ թշնամին կլորդարի կողմէն փորձեց թնդանօթով հարւածել մեր գիրքերը. գրնդակներէն ոչ մին իր նպատակին չը կրցաւ ծառայել:

Երէկ առաւօտ կլորդարի կողմ Քէյոսթ-բեհերէզի առաջ թուրք մը սպաննեցինք:

Այսօր փէթիքեան գիրքէն Դաւոյի դռան բով թուրք մը գնդակահար ըրինք: Դարձեալ Սօլախեանները այգիի պարի տակ քիւրք մը սպաննեցինք:

Թշնամին ժամ մը առաջ Հայոց-ձորի և Արամեաի գաղ-
թական կիներ ու երեխաներ բերելով, Արարոց կողմէն մեր կողմ
համբեց:

Տեղեկատու դիւան

№ 23

Ապրիլ 28

Այսօր առտուրնէ սկսեալ չորս թնդանօթներ, որոնք զե-
տեղւած էին Թոփրաղ-գալէի մօտեր, անդադար ոմբակոծեցին
Տէր-Պաշտարեանի, Տպաղ-Պէրօյի, Շիրօեանի, Չանթիկեանի և
Շէկօեանի մեր դիրքերը: Միայն Շիրօեանի և Տէր-Պաշտարեանի
վերին յարկերը քանդուեցան: Չանթիկեան գիրքի վրա խուժող
թշնամին մեր կողմէ նետուած ուժքի հետեանքով փախուստի
մատնուեցաւ:

Մինք ունեցանք սպանեալ երկու գիներ և մէկ բանուոր,
աչ կուռզներէն ալ երկու վիրաւոր: Թշնամին այս բուռն յարձա-
կումներու ընթացքին ունեցաւ 20—25 սպանեալ, բացի վիրա-
ւորներէն: Շահալէնտէրի գիրքին վրա ալ թնդանօթի գնդակներ
արձակուեցան, որոնք ունէ կորուստ չպատճառեցին:

Արարուց շրջանի մեր դիրքերէն Տէրցի Սարգսի աունն ալ
այսօր ոմբակոծուեցաւ թնդանօթի մը կողմէ, որ արձակեց պայ-
թուցիկ գնդակներ, առանց ունէ վնասի:

Սահակ-պէյի գիրքին վրա ընդհատարար արձակուեցան թըն-
դանօթի և հրացանի գնդակներ:

Չանթիկեան գիրքէն կը գրեն.— Երէկ և այս գիշեր համե-
մատարար քիչ մը խաղաղ անցաւ. սակայն այսօր արշալոյսէն
սկսեալ թշնամին մեր հիւսիսի ուղղութեամբ բոլոր այգիներու
պատերու ետև, քէօշկերու մէջ կրակներ վառեց: Պուժ-խուժք
քիւրդեր և չէրքէզներ կանցնեն ու կը դառնան մեծ թւով: Իսկ
Չօրանոցի վերև հինգ տեղ թշնամին այս գիշեր խրամներ փորե-
րով հինգ թնդանօթ գետեղած է: Այսօր կնպաստի կուր:

Ա. Շրջանի դիւան կը գրէ ապրիլ 27 թւականով.— Թշնա-
մին այսօր ժամը 2 (7) էն սկսեալ երկու թնդանօթներով սկսաւ
Չլոր-գարի այգիներէն ոմբակոծել մեր հարաւային ճակատի ե-
րեք գիրքերը, մասնաւորապէս Տէրցի Սարգսի գիրքին առաջն
անկի ուժքեր հանդիպեցան և պատեր ծակեցին, փլցնելով կի-
սաւեր ախոռ մը: Թնդանօթներէն մէկը կը ձգէր պայթուցիկ
գնդակներ:

2

Թնդանօթի հարսածներէն յետոյ մեր գիրքի քովի տունէն թշնամին փորձեց ֆուսել մեր ընկերները. պատին մէկ երեւօր թշնամին, միւս երեսը մեր ընկերները կանգնած կը կուէին, ոչ մէկ ֆուս ունինք:

Պնէեանի գիրքէն զարկինք մէկ թնդանօթաձիգ. ընկերներ աեսան, թէ ինչպէս ստներէն քաշելով գլխակը վերցուցին: Թշնամիէն սպաննեցինք միւր մը:

Երէկ Տարտանէլի մեր գիրքէն սպաննեցինք միւր մը:
Տեղեկատու գիւան

Կսիւր ար ձևով շարունակեց մինչև ապրիլի 28-ը և մէկէն ապրիլի 29-ին Ձին. մարմինը բաց թողեց հետեւով գիւմու՛մը:

Ընկերներ.

Չանազան անդերէ կիմանանք, որ թուրքերու մէջ խուճաղ կը ախրէ, և թէ իրենց գիրքերը կը լքեն: Արդ, պէտք է որ բարդ ալ ձեր գիրքերու մէջ ամբանալով մէկ երկու հոգով առաջացում կատարէք. իմանալու համար, թէ նիշու են անուած լուրերը, թէ ընդհակառակը թշնամին ծուղակ մըն է, որ կը սրտաբասակ:

29 ապրիլ Ձին, մարմին

Իսկ այս գիւմումից մէկ որ յետոյ լոյս տեսաւ հետեւով հազարգազրութիւնը:

№ 25 Ապրիլ 30

Նալբանդեան գիրքէն. — Երէկ հրահանգուած էր թշնամու գիրքերը ուսումնասիրելու Իզուր գոհ մը չը տալու համար՝ զինւորներով գործ մը տեսնելու փախարէն իսող մը կազմակերպեցինք: Կրակով լեցուն տէպօ մը շան ետէն կախելով ուղից թաշ փողոցէն վար վազեցուցինք, միննայն ատեն ուսաներ պատալով և յարձակում կանչելով, մեր գիրքերէն 2-ական սիմիթ կրակեցինք: Թշնամին կարծելով որ մենք իրականապէս կը խուճեանք դէպի իրենց գիրքերը, և վազող շան կրակէն ահաբեկուած իրենց գիրքերէն սկսան համազարկեր տալ և մօտ 500 փութուշու փառեցին: Նկատելի էր, որ անոնց գիրքերին մէջ մէկ

կամ երկու հոգի կային և թէ համազարկի ձայներ աւելի վարերէն կուգային:

Ե. Շրջանի դիւանը կը գրէ.— Երէկ մեր կողմը բոլորովին լուռ անցաւ, թշնամին երբեմն-երբեմն միայն կը կրակէր: Մեր կողմէն մինչև իրիկուան հազիւ 2—3 պատասխան տրուեցաւ: Թըշնամին կատաղեցաւ, երբ Սահակ բէյի դռան առջև ինկած քիւրդի դիակը սկսանք վառել:

Երէկ չէ առջի օր մեր դիրքին թնդանօթի քանի մը զընդակներ դարկին, բայց աննպատակ: Երբ օր մեր խրամի դիրքին մէջ ձեռքէն թիթևապէս վիրաւորուեցաւ մեր զինուորնիւրէն մէկը:

Երեկոյեան թշնամին սկսաւ ուժգին հրացանաձգութեան, առանց դիրքերէն դուրս գալու: Մենք կը պատասխանէինք միայն հատ-հատ ձխաւորներով: Հրացանաձգութիւնը ընդհատուեցերով շարունակեց մինչև առաւօտ: Առաւօտէն մինչև հիմա լուռ են:

Երէկ և այսօր թշնամին թնդանօթի ոչ մէկ գնդակ չէ պարպած Այդեասանի վրա: Մինչդեռ Քաղաքի սմբակոժութիւնը աւելի խստօրէն կը շարունակուի:

Տեղեկատու դիւան

2. Շրջանը—դաշարը կը գրէ մայիսի 2-ի թւականով.— Թըշ-
 նամին ժամ 1 կէսէն (6 կէսէն) սկսեալ 2 պայթուցիկ թնդանօթով
 սկսաւ սմբակոծել մեր շրջանի բոլոր դիրքերը, մեծ մասամբ ան-
 սպասակ: Եկէր յաջողեցաւ դարնել Տէր-Պաշատրեանի մեր դիր-
 քի վերնայարկին, չորսը դօրկաւ Ամերիկեան շէնքին և դրօշին,
 մէկը Գերմանացոց շէնքին, 8—10 հատ Մալխասի և Սօլախեանի
 մեր խրամներու ուղղութեամբ: Ընկերներուն ոչ մէկ վնաս: Գա-
 րանարար սպանւեցաւ աղջիկ մը, որ կը պատէր մեր դիրքե-
 րուն մօտ:

Երէկ, մայիսի 1-ին Շահպէնտէրի մեր խրամներէն անցած

պահուն, պիտէն զարնւեցաւ և մեռաւ յայտնի կուռոց ասորի քահանան — կաշան:

Ա. Շրջանի (Արարք) դիւան կը գրէ:— Երէկ թշնամին Հաջի-պէքրի զօրանոցի առջևի խրամէն պայթուցիկ թնդանօթնիքով ժամը 11 (4)-էն սկսեալ Այգիստանի արևելեան բոլոր սահմանները ոմրակոծելէ վերջ, ժամը 5 (10)-ի ատեններ իր կրակը ուղղեց մեր դիրքերէն ոմանց վրա և քանի մը տեղեր ծակեց անոնց փոս հասցնելու: Երէկուան դիրքերը փաստելէն ետք սուսքեր սկսաւ արծակել առհասարակ բոլոր թաղերու վրա: Պատահական սուսք մը սպանուեցաւ մեր սուրհանդակներէն Միսաք դիւանի կերակուր բերած ժամանակ: Վիրաւորեցան ուրիշ տղաներ, սրտնցմէ մէկը զարծեալ մեռաւ:

Երէկ ժամը 6 (11)-ի ատեններ մեր Զէյթունի դիրքէն թշնամու խրամի մէջ թուրք մը սպաննեցինք:

Է. Շրջանի (Տարտանէլ) դիւան կը գրէ:— Երէկուան թնդանօթաձգութիւնը տեղի ունեցաւ ցերեկ ժամը 10—6 (3—11)-ին: Թնդանօթաձգութեան հետ սկսաւ համազարկը: Նկատած է 100 սուսք: Մեր կուռղներէն միայն մէկ կորուստ ունեցանք: Այս դիշեր տեղի ունեցաւ թշնամու անց ու դարձ գէպի Բաղաք և Բաղաքէն դէպի գշլան, ինչպէս նաև սայլերու երթևեկութիւն: Թշնամու ուժերը նոյն են: Բաշաի մէջ ոչ մէկ շարժում և անց ուղարձ:

Ծովի վրա կերևին 10 նաւ, ուզողութիւն առայժմ յայտնի չէ: Գիշեր Լեսկէն եկողներէ կիմացի, որ թշնամին միմիայն քնտանիքներ կը տեղափոխէ նաւով. իսկ տղամարդկանց փախուստը արգիլւած է առայժմ: Նաւով փոխադրուողները քիւրճ քնտանիքներ են:

Թօփրագ-գալէի զօրանոցի զօրքեր մէկ մէկ կշլայլէն և ինչուրով դէպի Սղղայի լիճ կերթան, իրենց հետ առնելով պայուսակներ ու սնդուկներ: Մեր գիմացի թշնամու դիրքերուն մէջ այսօր լուսի ինչ կը տիրէ: Մեր զինուորները թշնամիին դիրք և զոյգային մտնելով, գտած են զիակ մը 20 մաուղէրի փամփուշտով և մէկ սուր: Սպանուածի անցողիբը ցոյց կուտայ որ էրզրումցի թուրք չէթա մըն է:

Այսօր Հաջի-պէքրի գշլայլէն սկսան ոմրակոծել Տէր-Պաշա-ատուրեանի դիրքը. քանի մը թնդանօթի զնդակներ անցան Ամե-

Քիկեան շրջանակ և ոչ մէկ ֆլաս տւած չեն: Նկատեցինք, որ
Հաջի-Բէքրի գլխայէն դէպի վեր բեռնակիրներ կտաջանան Հա-
յոց-Չորի ուղղութեամբ Կուռուրաշի ճամբով:

Այս գծի խուճապը կը մեծնաւ: Նոր-գիւղի զօրքեր և ըն-
տանիքներ՝ թւով 200-ի չափ շարժման մէջ են, թէ՛ դէր, յայտ-
նի չէ:

Տեղեկատու գիւան

A	۲
D	۱۰۲۹
F	۲۹-۱۹

استدلالیه می داند هیچ مدرک و سند حاکم اولادین قریب
 اختلافات اولاد برهان صلاحیت هر یک حایه تور و اسنادی بود بنام
 از این مشخصات و دیگر کلیات بر ما بود این اعداد . در این دوام
 این مدرک نیز به زیاده میزند و اینک اینک اینک
 قضا آوردیم صفت اعداد اینک اولادند و در تحقیق اینک
 حق اقبالی است نه طایف قضاوند اولاد و در اول طویان استاده
 اینک به بنام . به صورت استدلالیه قضاوند نسبت تحقیق اینک
 اینک بنامه اقبالی قریب بر روی ساری و بنامه اولاد . اولاد
 می در دوام اینک .
 قضاوند بر قضاوند اینک بنامه اولاد بود که بنامه اولاد اولاد .
 اینک در این قضاوند اولاد و قضاوند قضاوند اینک اولاد .
 قضاوند قضاوند بنامه اولاد بر روی قضاوند بنامه اولاد
 حاکم .
 ۱۰ / ۱۰ / ۱۰
 بنامه اولاد حاکم مدرک دوام اینک . اینک حاکم حق اقبالی استاده
 بنامه اولاد . با بنامه اولاد بنامه اولاد بنامه اولاد
 حاکم .
 بنامه اولاد بنامه اولاد بنامه اولاد بنامه اولاد بنامه اولاد
 (قاسمی) کذب است ادعای اینک اولاد اولاد استدلالیه قضاوند
 اینک بر روی قضاوند اینک اولاد اینک حاکم بنامه اولاد
 اینک بنامه اولاد اولاد بنامه اولاد بنامه اولاد بنامه اولاد
 اینک اولاد بنامه اولاد اولاد بنامه اولاد اولاد بنامه اولاد
 اینک اولاد بنامه اولاد اولاد بنامه اولاد اولاد بنامه اولاد

تکمیل شده بسمه اولاد عصاره دستنویس ~~مستوفی~~ مستوفی قندهار
موضوعه دارنده موصی خط و قندهار اصطلاحی میان اولاد ایراد شایسته

A	۳
D	۱۰۲۹
F	۲۳-۱۷

گفته موصی اولاد .
۱۱۵۳ / ۱۱ / ۱۱ / ۱۱ :
گفته اهلیت و مورد مصادره و اولاد ایراد .
شاید اولاد . بجهت ده برتاج خانه استخاره ایراد . اولاد قندهار

و دیگر اوج بودم و مکتوب .
قواعد . نام مست (لوسی) قریب شده بولندگی فرافاه قندهار ایستادگی
برای غیبه موزه / قندهار امام ایستادگی اولاد ایراد .
مردی مضافت (کو . زودت) قریب کتباست قندهار ایستادگی مصادره ده می صید
قندهار امام ایراد . اوج بود و اولاد مصادره ده می صید
قندهار ایستادگی . اولاد دردی قوشیو . میان قریب تیر لیسو .
قندهار ایستادگی اولاد درده بود و ایراد .

۱۱۵۳ / ۱۱ / ۱۱ / ۱۱ :
۱۱۵۳ / ۱۱ / ۱۱ / ۱۱ :
گفته مصادره و اولاد ایراد .
خانه تحقیر شکره طوقی اولاد ایراد و نامه قلم ایستادگی . قوی

چون بنده روی قندهار ایراد لیسو .
مردی استخاره ارمنیه / قندهار ایستادگی قوی ایستادگی مصادره ده می صید
قندهار درده مصادره ایستادگی ایراد قندهار مصادره ده می صید
می ایستادگی .
و یاد به بنده طوقی نامه ارمنیه / قندهار ایستادگی مصادره ده می صید
استخاره و مصادره مصادره ایستادگی .

A	۱۰
D	۱۰۲۹
F	۲۳-۱۹

کودک برکت نامی ایمنه بر طبق سینه و زنده خواند استقامت
کودک برکت سینه کاه و زنده خواند استقامت
تخصصی طب سنتی بزرگوار سینه کاه و زنده خواند استقامت
تجربه نام سینه کاه و زنده خواند استقامت

ایمنه کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت

کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت

کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت

کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت
کاه و زنده خواند استقامت

دکتر امیر خورشید یارو امیر بیوک سوریه جانبدار - نامه شماره ۱۰۲۹

تفصیلاً آمده - بولاق اقام جانبدار نیکه مکتوبه

گورنر دنده اردوستان برضای یارو در بیوک سوریه ساعت شش و نیمه اوله درجه

A	۱۰۲۹
B	23-20

استفاده گشت -

قره - در - آفتاب توجه نیکه و کجه مذکور از - ۲۱

بوده است قاریت قاریت و در ولایت مذکور از - ۲۱
مکتوبه مکتوبه اوله لایحه نوشتار استفاده عملیه قرار واری

۱۳۸۱/۱۱/۱۰
مکتوبه اوله اوله وانه با مکتوبه -

مکتوبه مکتوبه ، قاریت ، ارتک ، افتا ، مکتوبه مکتوبه اوله اوله

مکتوبه مکتوبه ، قاریت ، مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

بوسیله بیوتک استخراجی معروضه قلمین فوکه خصوصاً قلمین فوکه
 فوکه و ...

~~بوسیله بیوتک استخراجی معروضه قلمین فوکه~~ و ...
 راهه استوین و ...

۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹

و ...
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹

۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹

۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹

۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹

۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹

۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹

۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹

۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹
 ۱۳۸۴/۱۰/۱۹

کوند و بی (زینو بی ایله) منجیب منجه منجیب مفارقتاً

۱	۲
۱۰۲۹	
۲۳-۲۳	

اهلیت قاری طور و کتبه قریه بلقعه ایلیه اهلیت
آنگه اولدین دفعه کوندله بکله .

دانه و بایلیجه اقتلار و عیاله انا نده بین له ۱۶/۱۱/۱۳۳۱ ده
دیله بکوره ده بیوت بر تکیفون بیله عیاله لدا . منقلد کلکت
اهلیتده ایچمه داتر بی عده زایلده اولور اولورده قوتیه سنیه
بیگلو . قد روز دلانده ایدر انا نده دوست ایدله . در (تام آدی)
تکیفون بیله عیاله لدا . کلک مقداره مواد اقتلایه بویلا ،
اسله ، حیانه ، ایلم کدی بریزده دیوار ایدنده
ظلمه عیاله لدا .

دینه دانه عیاله اقتلار و دام ایله ا
آنه عیاله کلا ایله . سوچه ایله اعدیه شد و کتبه اول قوتیه
زاملوریه بیله عیاله قیامت و قضاغ ایوا ایله دهنه و کتله
عی نایم اقام کلیم ایله دیلاوه کتله ایوا ایله قوتیه توزیع
اولور ده ایله ایله کلا دیوانایه قوتیه توزیع
داری کلا زایلین عیاله لدا . مع ایله قوه عیاله
ایله عیاله ایله . عیاله لدا و عیاله لدا ایله ایله
قفاوق ایله ایلام فایده زایلین قوه قوه ایله
ای ایله کتله عیاله لدا ایله ایله ایله ایله ایله
قلا ده ده بیله لدا ایله ایله ایله ایله ایله

EK 10. 1794-1884 Yılları Arasında Yayımlanan Ermenice Süreli Yayınlar

YAYIN TARİHİ	SÜRELİ YAYIN ADI	YAYIN YERİ	YAYINCI/ EDITÖR
1794-1796	<i>Ազտարար</i> [Azatarar] (Haberci)	Madras	Harutyun Şmavonyan
1799-1802	<i>Տարեգրութիւն</i> [Darekrutyun] (Vakayiname)	Venedik	Mhitaryan Birliği
1803-1820	<i>Եղանակ Բիզանդեան</i> [Yeğanag Püzantyan] (Bizans İklimi)	Venedik	Mhitaryan Birliği
1807-1808	<i>Յիշատակարան</i> [Hişadagaran] (Amı)	Venedik	Mhitaryan Birliği
1812-1816	<i>Դիտակ Բիզանդեան</i> [Tidag Püzantyan] (Bizans Gözlemcisi)	Venedik	Arşarunyats Cemiyeti
1815-1818; 1819	<i>Օճանաստիլութեան</i> [Ocanaspüryan]	Bombay; Kalküta	Ocanaspüryan Divanı
1816	<i>Արեւելեան Ծանուցումնք</i> [Arevelyan Dzanutsmunk] (Doğu İlanları)	Astrahan	Gıĝemes Şahvertyan vd.
1819	<i>Ծանօթութիւնք Վաճառականութեան</i> [Dzanotutyunk Vacaraganutyun] (Ticari Tanıtımlar)	Viyana	Mhitaryan Birliği
1820	<i>Հայելի Գալկաթեան</i> [Hayeli Galgatyan] (Kalküta Aynası)	Kalküta	Hovhannes Der Hagopyan
1821-1823	<i>Շտեմարան</i> [Işdemaran] (Ambar)	Kalküta	Ocanaspüryan Divanı
1830	<i>Տիեզերք</i> [Diezerk] (Evren)	-	-
1832, 1840	<i>Լրոյ Գիր</i> [Lro Kir]	İstanbul	Kevork Krikoryan
1839-1842, 1844-1846; 1854	<i>Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց</i> [Işdemaran Bidani Kidelyats] (Yararlı Bilgiler Ambarı)	İzmir; İstanbul	Amerikalı Protestan Misyonerler
1840-1887	<i>Արշալոյս Արարատեան</i> [Arşaluyş Araradyan] (Ararat Şafağı)	İzmir	Ĝugas Baldazaryan
1840-1841	<i>Ազտարար Բիզանդեան</i> [Azatarar Püzantyan] (Bizans Habercisi)	İstanbul	Haçadur Vosganyan
1840-1842	<i>Յայտարար Գիր Լրոյ</i> [Haydarar Kir Lro]	İstanbul	Kalusd Arabyan
1841	<i>Շաբաթական Ստղ</i> [Şapatagan Asdĝ] (Haftalık Yıldız)	Kalküta	Ĝ. K. Ĝugasyan
1843-1846	<i>Հայրենասէր</i> [Hayrenaser] (Yurtsever)	İzmir	İzmir Arakadzunyats Cemiyeti

1843-1980	<i>Բազմալեզու</i> [Pazmaveb]	Venedik	Mhitaryan Birliği
1844	<i>Բոմբայոյն Հայոց Լրաթոռղթ</i> [Pumpayu Hayots Lratuğt] (Bombay Ermenilerinin Gazetesi)	Bombay	-
1845-1848	<i>Ազգասէր</i> [Azkaser] (Milletperver)	Kalküta	Araradyan Cemiyeti
1846-1847	<i>Ազդարար</i> [Aztarar] (Haberci)	Madras	Isdepanos Hovhannesyan vd.
1846-1849	<i>Հայտարար Լրագիր</i> [Haydarar Lrakir] (Duyuru Gazetesi)	İstanbul	KalUSD Arabyan
1846-1847	<i>Կովկաս</i> [Govgas] (Kafkasya)	Tiflis	Hagop Arzanyan vd.
1846-1852	<i>Հայաստան</i> [Hayasdan] (Ermenistan)	İstanbul	Hovhannes Çamurcuyan vd.
1846	<i>Սուրհանդակ</i> [Surhantag] (Posta)	İstanbul	Hovhannes Çamurcuyan, Mıgırdiç Ağaton
1847	<i>Բանբեր Պարտիզակէան</i> [Panper Bardizagyan] (Bardizag Habercisi)	Bahçecik	Hovhannes Mıgıryan
1847	<i>Սինգապոր</i> [Sinkapor] (Singapur)	Singapur	-
1847-1863	<i>Եւրոպա</i> [Yevropa] (Avrupa)	Viyana	Mhitaryan Birliği
1848-1852	<i>Ազգասէր Արարատեան</i> [Azkaser Araradyan] (Ararat Milletperveri)	Kalküta	Mesrop T. Tağiatyants
1848-1849	<i>Բանասէր</i> [Panaser] (Filolog)	Madras	S. B. Hovhannesyan
1848	<i>Բիզանդիոն</i> [Püzantion] (Bizans)	İstanbul	Apraham Frengyan
1849-1850	<i>Սուրհանդակ Բիզանդեան</i> [Surhantag Püzantyan] (Bizans Postası)	İstanbul	KalUSD Arabyan
1849-1853	<i>Ուսումնասէր</i> [Usummaser] (Eğitimsever)	Singapur	Krikor Kalsdanyan
1840'lı Yıllar	<i>Աստղ Հայաստանի</i> [Asdđ Hayasdani] (Ermenistan Yıldızı)	-	-
1850-1853	<i>Հայրենասէր</i> [Hayrenaser] (Yurtsever)	İzmit	Apraham Muratyan
1850-1851	<i>Արարատ</i> [Ararad] (Ağrı Dağı)	Tiflis	Kapriel Badganyan

1851-1853	<i>Բուրաստանի Սուրբ Սահակեան</i> [Purasdan Surp Sahagyan] (Surp Sahagyan Cennet Bahçesi)	İstanbul	Surp Sahagyan Okulu Öğrencileri
1851-1852, 1859	<i>Բանասէր</i> [Panaser] (Filolog)	İstanbul	M. Hovhannes Hisaryan
1852-1853	<i>Նոյեան Աղանի</i> [Noyyan Ağavni] (Nuh Güvercini)	İstanbul	Krikoris Margosyan vd.
1852-1908	<i>Մասիս</i> [Masis] (Ağrı Dağı)	İstanbul	Garabed Ütücüyan
1853-1856	<i>Արփի Արարատեան</i> [Arpi Araradyan] (Ağrı Dağı Güneşi)	İzmir	Harutyun ve Garabed Dedeyan Kardeşler
1854-1855	<i>Թութակ Հայկազեան</i> [Tutag Haygazyan] (Ermeni Papağanı)	İzmir	İzmir Mesrobyan Okulu Mezunları
1854-1855	<i>Ընտանի Բնաստասէր</i> [Indani İmasdaser] (Aile Filozofu)	İstanbul	Azgasirakan Cemiyeti
1855-1856	<i>Արեւելք</i> [Arevk] (Doğu)	Paris	Isdepan Vosganyan
1855-1856	<i>Աստղիկ Արեւելեան</i> [Asdğig Arevelyan] (Doğu Yıldızı)	İstanbul	Mesrobyan Derneği
1855-1915	<i>Աւետարտ</i> [Avedaper] (Müjdecî)	İstanbul	Amerikan Misyoner Cemiyeti
1855-1858; 1860-1865	<i>Մասեաց Աղանի</i> [Masyats Ağavni] (Masis/Ağrı Dağı Güvercini)	Paris; Feodosya	Kapriel Ayvazovsgî
1855-1856, 1872-1874; 1858-1864	<i>Արծուի Վասպուրական</i> [Ardzvi Vasburagan] (Van Kartalı)	İstanbul; Van	Mıgırdiç Hrimyan vd.
1855-1856	<i>Զուարճախոս</i> [Zvarcahos] (Nüktedan)	İstanbul	Zvarcasirats Derneği
1855	<i>Երկասէր</i> [Yergaser] (Çalışkan)	İzmir	İzmir Mesrobyan Okulu Öğrencileri
1856-1865, 1870-1874	<i>Մեղու</i> [Meğü] (Ari)	İstanbul	Harutyun Sıvacıyan vd.
1857, 1859- 1863	<i>Քնար Արեւելեան</i> [Knar Arevelyan] (Doğu Liri)	İstanbul	Aris Hovhannisyan vd.
1857-1858, 1863-1866	<i>Մուսայք Մասեաց</i> [Musayk Masyats] (Masis/Ağrı Dağı Müzleri)	İstanbul	H. Çizmecıyan
1857-1858	<i>Ճերիտի Թիճարէթ</i> [Ceride-i Ticaret] (Ticaret Gazetesi)	İstanbul	Rupen Kürkçüyan
1857-1862, 1864-1866	<i>Երևակ</i> [Yerevag] (Satürn)	İstanbul	Hovhannes Deroyents

1858	<i>Թանգարան Հասարակաց</i> [Tankaran Hasaragats] (Halk Müzesi)	İzmir	Kalusd Gosdantyan
1858-1862	<i>Ճարքաղ</i> [Crakağ] (Üzüm Toplayıcı)	Moskova	Msera Makisdrose Mseryants vd.
1858-1862	<i>Տոմար Ընտանեկան</i> [Domar Indanegan] (Aile Kütüğü)	Viyana	Mhitaryan Birliği
1858-1862, 1864	<i>Հիւսիսափայլ</i> [Hüsisapayl] (Kutup Işığı)	Moskova	Isdepanos Nazaryan
1858-1886	<i>Մեղու Հայաստանի</i> [Meğu Hayasdani] (Ermenistan Arısı)	Tiflis	Isdepanos Mantinyants vd.
1859, 1864- 1865	<i>Արեւմուտք</i> [Arevmudk] (Bati)	Paris	Isdepan Vosganyan
1860-1863	<i>Կռունկ Հայոց Աշխարհիւ</i> [Grung Hayots Aşharhin] (Ermeni Dünyasının Turnası)	Tiflis	Hampartzum Enfiyacyants
1860	<i>Միութիւն</i> [Miutyun] (Birlik)	İzmir	Haşdenits Kültür Cemiyeti
1860-1863	<i>Փարիզ</i> [Pariz] (Paris)	Paris	Apraham Muratyan
1860-1864	<i>Սէր</i> [Ser] (Sevgi)	İstanbul	Andon Cevahirciyan vd.
1860	<i>Թութակ Հայասան</i> <i>Աշխարհի</i> [Tutag Hayasdan Aşharhi] (Ermeni Dünyasının Papağanı)	İstanbul	Apraham Hüseyinciyan
1860-1862	<i>Արեւելեան Դար</i> [Arevelyan Tar] (Doğu Yüzyılı)	İstanbul	Krikor Değirmenciyan
1860	<i>Աստղ</i> [Asdğ] (Yıldız)	İzmir	Kosdantin Haçikyan vd.
1861- 1875,1909	<i>Կիլիկիա</i> [Giligia] (Kilikya)	İstanbul	Manuel Parunag Ütüciyan
1861-1864	<i>Համբարաբեր Ռուսիոյ</i> [Hampavaper Rusio] (Rusya Habercisi)	Moskova	Mser ve Zarmayr Mseryan
1861-1863	<i>Քնար Հայկական</i> [Knar Haygagan] (Ermeni Liri)	İstanbul	Kapriel Yeranyan vd.
1861-1862	<i>Միութիւն</i> <i>Սահմանադրական</i> [Miutyun Sahmanatragan] (Anayasacı Birlik)	İzmir	-
1861-1862	<i>Թռչնիկ</i> [Trçnig] (Minik Kuş)	İstanbul	Krikor Balyan vd.

1861-1862	Վարդ [Vart] (Gül)	İstanbul	Mesrobyan Derneği
1861-1865, 1867; 1865- 1867	Ծաղիկ [Dzağig] (Çiçek)	İzmir İstanbul	Krikor Çilingiryan vd.
1861	Արևակ [Arevag] (Güneş)	İstanbul	Dikran Manugyan
1861	Ծաղիկցածոր [Dzağgotsator] (Çiçek Vadisi)	İstanbul	Haçadur Misakyan
1862-1866	Մանրալուրկ Մասիս Լրագրոյ [Manralurk Masis Lrakro] (Masis Gazetesi Kısa Haberler)	İstanbul	Garabed Ütücüyan
1862-1863	Գիթաւ [Gitar]	İstanbul	Y. G. D. Hayguhi
1862	Յաւերժահարս [Haverjahars] (Peri/Huri)	İzmir	Sarkis Papazyan
1862	Քարուն Հայաստանի [Karun Hayasdani] (Ermenistan Baharı)	İzmir	K. Bardizbanyan vd.
1862	Մամուլ [Mamul] (Basın)	İstanbul	-
1862-1863	Դիմակ [Timag] (Maske)	İzmir	Garabed Dedeyan
1862-1863	Եղբայրասէր [Yeğpayraser] (Kardeşsever)	Kalküta	Yeğyazar Der Harutyunyan
1862-1867	Զեփիւն Հայրենաց [Zepür Hayrenyats] (Ermeni Meltemi)	İstanbul	Minas H. Kapamacıyan vd.
1862	Ափեղցիկ [Apeğtspeğ] (Çılgın)	İzmir	Deveyan
1862	Բողբոջ [Boğboç] (Filiz)	İzmir	Mesrobyan Öğrencileri
1863-1866	Պեգասեան Թռչնիկ [Bekasyan Trçnig] (Pegasus Kuşu)	İstanbul	Krikor Alyatçıyan vd.
1863-1864	Հիւսիս [Hüsis] (Kuzey)	St. Peterburg	Rafayel Badganyan
1863-1869	Ժամանակ Հանդէս Հայրենանուէր [Jamanag Hantes Hayrenanver] (Vakit: Yurtsever Dergi)	İstanbul	T. Bedrosyan vd.
1863	Օսմանեան Երաժշտութիւն [Osmanyen Yerajşdutyun] (Osmanlı Musikisi)	İstanbul	Dikran Çuhacıyan vd.

1863	Վարդ Կեսարիոյ [Vart Gesario] (Kayseri Güllü)	İstanbul	Mardiros Nigoğosyan
1863-1865	Արծիւկ Տարօնոյ [Ardzvig Darono] (Muş Kartalı)	Muş	Surp Garabed Manastırı
1863-1865	Արեւելեան Հնդկաց Լրագիր [Arevelyan Hntgats Lrakir] (Doğu Hindistan Gazetesi)	Kalküta	Hovsep Aved Setyan
1863	Զեփիւր Թասերալեան [Zepür Taderagan] (Tiyatro Meltemi)	İstanbul	Minas Kapamacıyan
1863	Զայն Ընկերասիրալեան [Tsayn Ingerasiragan] (Dost Sesi)	İstanbul	Armenag Hayguni
1863	Տաճար Մուսայից [Dacar Musayits] (Musa Tapınağı)	-	-
1863-1864	Երկրագունդ [Yergrakunt] (Yerküre)	Manchester	Garabed Şahnazaryan
1864	Լուսափայլ [Lusapayl] (Parlak)	İzmir	K. Akcalyan
1864-1871; 1874; 1874- 1875; 1876; 1877-1878; 1879	Հայկական Աշխարհ [Haygagan Aşharh] (Ermeni Dünyası)	Tiflis; Şuşi; Kantzag; Tiflis; Bakü; Erivan;	Horen Isdepanyan
1864-1878	Յոյս [Huys] (Umut)	İzmit/Armaş	Çarhapan Surp Asdvadzadzin Manastırı
1865	Արմաւենի [Armaveni] (Hurma Ağacı)	Kahire	Mıgırdiç Kefsizyan
1866-1870	Ծիածան [Dziadzan] (Gökkuşığı)	İstanbul	Harutyun Minasyan
1866-1867	Ծիլն Աւարայրի [Dzilyn Avarayri] (Avarayr Filizi)	İstanbul	Margos Ağapegyan
1866	Փարուն [Karun] (İlkbahar)	Tiflis	Isdepanos Mantinyants
1866	Փնօղկ [Pnçig] (Demetçik)	İstanbul	Hamparstum Alacacyan
1866-1908	Փուլջ [Punç] (Demet)	İstanbul	Hampartsum Alacacyan vd.
1866-1877, 1927-1980	Միօն [Sion]	Kudüs	Kudüs Ermeni Patrikhanesi

1866-1867	Վաճառական [Vacaragan] (Tüccar)	Tiflis	Kevork Der Ağeksantryants vd.
1868-1919	Արարատ [Ararad] (Ağrı Dağı)	Eçmiadzin	Surp Eçmiadzin Katolikosluk Merkezi
1868	Օրագիր Ծիլն Ավարայրվո [Orakir Dziln Avarayrvo] (Avarayr Filizi Gazetesi)	İstanbul	Margos Ağapegyan
1868-1869	Իրավունք [İravunk] (Hak)	İzmir	Sarkis Mirza Vanandetsi
1868-1878	Օրագիր Կ. Պոլսո [Orakir G. Bolso] (İstanbul Gazetesi)	İstanbul	Oksen Hocasaryan vd.
1868	Էրիզա [Eriza] (Erzincan)	İstanbul	Haçig T. Terziyan
1869-1872, 1876	Արարատ [Ararad] (Ağrı Dağı)	İstanbul	Kordzaser Cemiyeti
1869-1883	Մամուլ [Mamul] (Basın)	İstanbul	Kevork H. Ayvazyan
1869	Չայն Սեբաստացիոց Tsayn Sepasdatsiots (Sivaslının Sesi)	Sivas	-
1869-1872	Եփրատ [Yeprad] (Fırat)	İstanbul	Simon H. Felekyan vd.
1870-1896, 1909-1910	Հայրենիք [Hayrenik] (Vatan)	İstanbul	M. Kapamacıyan
1870	Հորիզոն [Horizon] (Ufuk)	İstanbul	K. Yazıcıyan vd.
1870	Մամուլին Չափ [Mamulin Tsaki] (Basının Yavrusu)	Sivas	-
1870-1880	Մանկավարժ [Mangavarj] (Pedagog)	İstanbul	-
1870'ler	Մուզիկ [Muzig] (Müzik)	İstanbul	-
1870	Փող Արավոտեան [Poğ Aravodyan] (Sabah Borazanı)	İstanbul	Hagop Baronyan
1870	Սեր [Ser] (Sevgi)	İstanbul	Oksen Hocasaryan
1870	Սև Հողեր [Sev Hoğer] (Kara Topraklar)	Sivas	-
1870-1874	Դիտակ [Tidag] (Gözlemci)	İstanbul	Simon Ütücüyan

1870-1871	<i>Երկրագունիտ</i> [Yergrakund] (Yerküre)	İstanbul	Nubar Şahnazaryan Okulu Öğrencileri
1871-1909, 1919-1922	<i>Արեւելեան Մամուլ</i> [Arevelyan Mamul] (Doğu Basını)	İzmir	Madteos Mamuryan vd.
1872-1876	<i>Փարոս</i> [Paros] (Deniz Feneri)	Moskova	Zarmayr Mseryan
1872-1915	<i>Աւետաբեր Տղայոց Համար</i> [Avedaper Dğayots Hamar] (Çocuklar İçin Müjdecî)	İstanbul	Amerikan Misyoner Cemiyeti
1872-1921	<i>Մշակ</i> [Mşag] (Irgat)	Tiflis	Krikor Ardruni vd.
1872-1875	<i>Ասիա</i> [Asia] (Asya)	İstanbul	Mıgırdiç Portukalyan vd.
1872-1873	<i>Փող Արեւելեան</i> [Poğ Arevelyan] (Doğu Borazanı)	İstanbul	K. M. Şişmanyen vd.
1872	<i>Փուխ</i> [Punç] (Demet)	İstanbul	H. S. Alacacyan
1873	<i>Տիեզերական Տարեցոյց</i> [Diezeragan Daretsuyts] (Cihanşumul Yıllık)	İstanbul	G. G. Ğazarosyan
1873-1875	<i>Խեյալ</i> [Heyal] (Hayal)	İstanbul	H. Tıngıryan
1873-1874	<i>Դաստիարակ</i> [Tasdiarag] (Eğitmen)	Teotosia	Krikor Devletyan
1874	<i>Պրուսա</i> [Brusa] (Bursa)	Bursa	-
1874	<i>Տոմար Ընտանեկան</i> [Domar Indanegan] (Aile Takvimi)	Tiflis	Sruphi Yeritsyan
1874-1885	<i>Լոյս</i> [Luys] (Işık)	İstanbul	Hmayag Timaksyan vd.
1874-1877	<i>Թատրոն</i> [Tadron] (Tiyatro)	İstanbul	Hagop Baronyan
1874-1876	<i>Դպրոց</i> [Tbrot] (Okul)	Eçmiadzin	Vahan Pasdamyanyan
1875-1880	<i>Լրագիր</i> [Lrakir] (Gazete)	İstanbul	Nigoğos Tülbentçiyanyan
1875-1877	<i>Միմոս</i> [Mimos] (Taklitçi)	İstanbul	Hagop M. Hacyan vd.
1875-1876	<i>Մոդա</i> [Moda]	İstanbul	Garabed Panosyan
1875	<i>Նուազք Օսմանեան</i> [Nvakk Osmanyanyan] (Osmanlı Nağmesi)	İstanbul	Nigoğos ve Hagop Taşçıyan

1875	Նորագիր [Norakir] (Yeni Gazete)	İstanbul	Oksen Hocasaryan
1875	Շար Գարձյաց [Şar Gardzyats] (Fikir Dizisi)	İstanbul	Mihrtad Amerigyants
1876-1878	Թատրոն Բարեկաւ Մանկանց [Tadron Paregam Mangants] (Tiyatro, Çocuklara Dost)	İstanbul	G. Yazmacıyan
1876-1881	Փորձ [Ports] (Denev)	Tiflis	Apkar Hovhannisyan
1876-1878	Սիվաս [Sivas]	Sivas	Antranig Vartanyan
1876	Շարիվարի [Şarivari]	İstanbul	Hagop Hacyan
1876	Լուսին [Lusin] (Ay)	İstanbul	-
1876-1877	Մամուլ [Mamul] (Basın)	İstanbul	-
1876-1878	Նոր դար [Nor Tar] (Yeni Asır)	İstanbul	Oksen Hocasaryan
1877	Ապագայ [Abaka] (Gelecek)	İstanbul	M. Kapamacıyan
1877	Կշիռ Արդարութեան [Gşir Artarutyun] (Adalet Terazisi)	İstanbul	Nşan Karakaş
1878	Հաւատարմութիւն [Havadarmutyun] (Sadakat)	İstanbul	V. Murad
1878-1879	Մանկավարժական Թերթ [Mangavarjagan Tert] (Pedagogjik Dergi)	Tiflis	Hagop Der Hovhannisyan
1879-1882	Աշխատանք [Aşhadank] (Emek)	Tiflis	Krikor Der Meliksetegyan
1879	Նուագը Հայկական Nvakk Haygagank (Ermeni Nağmeleri)	İstanbul	Yeğia Dndesyan
1879-1881	Փորոս Հայաստանի [Paros Hayasdani] (Ermenistan Feneri)	Moskova	Sopia Mseryants vd.
1880	Համայնք [Hamaynk] (Komin)	Reşit	Aleksantir Atabegyan
1880-1884	Պսակ [Bsag] (Taç)	Erivan	Vasag Babacanyants
1880	Գարս Հայաստանի [Gars Hayasdani] (Ermenistan Kars'ı)	Kars	Nşan Ardruni

1880	<i>Ժողովրդային Գիտություն</i> [<i>Joğovrtayin Kidutyun</i>] (<i>Halk Bilimi</i>)	İstanbul	-
1880-1881	<i>Մէտէօրա</i> [<i>Medeora</i>]	İzmir	Krikor Mseryan
1880-1881	<i>Վայելք</i> [<i>Vayelk</i>] (<i>Zevk/Sefa</i>)	İstanbul	Melkon Kalenderyan
1880	<i>Ծաղկաբաղ</i> [<i>Dzağgakağ</i>] (<i>Antoloji/Güldeste</i>)	İstanbul	Tovmas Terziyan
1880...	<i>Արեգակ</i> [<i>Arekag</i>] (<i>Güneş</i>)	İstanbul	M. Y. Parseğyan
1881-1884	<i>Առողջապահական Թերթ</i> [<i>Aroğçabahagan Tert</i>] (<i>Sağlık Gazetesi</i>)	Erivan	Levon Dikranyan
1882-1884	<i>Վարժարան</i> [<i>Varjaran</i>] (<i>Okul</i>)	Tiflis	Nigoğayos Hosrovyan
1882-1884	<i>Գործ</i> [<i>Kordz</i>] (<i>İş/Eser</i>)	Şuşi-Tiflis	Simeon Hahumyan
1882-1908	<i>Բիրակն</i> [<i>Püragn</i>] (<i>Binbir Pınar</i>)	İstanbul	Isdepan Kh. Ütücüyan vd.
1882-1889	<i>Բուրաստան Մանկանց</i> [<i>Purasdan Mangants</i>] (<i>Çocuk Bahçesi</i>)	İstanbul	Nşan Berberyan
1882-1898	<i>Արձագանք</i> [<i>Artsakank</i>] (<i>Yankı</i>)	Tiflis	Apkar Hovhannisyanyan
1882-1885	<i>Մատենադարան Ժողովրդեան</i> [<i>Madenataran Joğovrtyan</i>] (<i>Halk Kütüphanesi</i>)	İstanbul	Dokt. Ütücüyan
1883	<i>Ծիծաղ</i> [<i>Dzidzağ</i>] (<i>Kahkaha</i>)	İstanbul	Hagop Baronyan
1883-1884	<i>Ազատութեան Աւետարներ</i> [<i>Azadutyan Avedaper</i>] (<i>Özgürlük Müjdecisi</i>)	Moskova	Moskova Ermeni Öğrencileri “Yurtseverler Derneği”
1883-1885	<i>Երևանի Յայտարարություններ</i> [<i>Yerevani Haydararutyunner</i>] (<i>Erivan Duyuruları</i>)	Erivan	Emin Der Krikoryants
1883-1884	<i>Ընտանիք</i> [<i>Indanik</i>] (<i>Aile</i>)	İstanbul	Aram Aşçıyan vd.
1883-1888	<i>Գրական եւ Բնաստասիրական Շարժում</i> [<i>Kragan Yev İmasdasiragan Şarjum</i>] (<i>Edebî ve Felsefî Hareket</i>)	İstanbul	Yeğia Demircibaşyan
1883-1888	<i>Լապտեր Դիոզինեան</i> [<i>Labder Tiokinyan</i>] (<i>Diyojenin Lambası</i>)	İstanbul	İ. Derents vd.

1883	<i>Մունեկտիկ</i> [Munedig] (Tellal)	Tiflis	-
1883-1885	<i>Երախայրիք</i> [Yerahayrik] (İlk Ürün)	Tokat	Tokat Ermeni Okulları Öğrenci Derneği
1883-1888	<i>Երկրագունիւն</i> [Yergrakund] (Yerküre)	İstanbul	Asia Cemiyeti
1883-1918	<i>Աղբիւր</i> [Ağpür] (Pınar)	Tiflis	Dikran Nazaryan
1883-1916	<i>Նոր դար</i> [Nor Tar] (Yeni Asır)	Tiflis	İsbantar İsbantaryan
1884-1885	<i>Յոյս</i> [Huys] (Umut)	Varna	Avrupa'daki Ermeni Göçmenler
1884-1897, 1900-1910, 1924-1940	<i>Ընդարձակ Տարեցոյց Ս. Փրկչի Ազգային Հիւանդանոցի</i> [Intartsag Daretsuyts S. Pirgçi Azkayin Hivantanotsi] (Surp Pirgçi Milli Hastanesi Mufassal Yılığı)	İstanbul	Hrant Asadur vd.
1884-1888	<i>Խիղար</i> [Higar] (Bilgiç)	İstanbul- Edirne	Hagop Baronyan
1884, 1886; 1885; 1887	<i>Մանկավարժանոց</i> [Mangavarjanots] (Pedagoji Okulu)	Tiflis; Ahıska; St. Peterburg	Horen İsdepane
1884-1896, 1898-1912	<i>Արեւիկ</i> [Arevik] (Doğu)	İstanbul	Karekin Boyacıyan vd.
1884-1886	<i>Թանգարան Ճոհովրդեան</i> [Tankaran Joğovrtyan] (Halk Müzesi)	İstanbul	Dokt. M. P. Ütücüyan
1884	<i>Մենտոր</i> [Mendor]	Antep	Giligya Okulu Öğrencileri

EK 11. Ermeni Komitacılarının Kullandıkları Kod Adları

GERÇEK ADI	KOD ADI
Hovhannes Der-Mardirosyan	A-To
H. Şişmanyen	Dzerents
Sdepan Zoryan	Rosdom
Haçadur Malumyan	Agnuni
Krikor Byozigyan	Şigaher
Mariam Vartanyan	Maro
Aleksan Arzuyan	Vahe
Trasdamad Mardiros Ganayan	Tro
Mıgırdiç Melkonyan	Karmen
Kalusd Aloyan	Toros
Aleksandır Bedrosyan	Bedon
Mardiros Saruhyan	Mardig
Vartkes Serenkülyan	Kisag
Nigol Odabaşyan	İşhan
Vahan Papazyan	Goms
Sergey Hovhannisyan	Aram Manugyan
Ardaşes Hovsepyan	Malhas
Sarkis Parseğyan	Şamil
Hayg Tiryakyan	Hıraç
Onnig Tertsagyan	Arşag Vramyan
Hagop Küfeciyen	Oşagan
Hagop Cololyan	Siruni
Dikran Amseyan	Dzamhur, Ferid-Cemil
Armenag Melikyan	Melik Şah
Levon Lanis	Şahazizyan
Armenag Hohigyan	Sılak
H. Çituni	Doktor Sanfani

ÖZET

“Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Süreli Yayınlarında Van İsyanı (1915): *Aşhadank* Gazetesi” başlıklı bu doktora tezinde, 1915’teki Van İsyanı, Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Van’daki resmî süreli yayını olan *Aşhadank* gazetesi ışığında incelenmiştir. Analiz yaptığımız konu içeriğinden dolayı disiplinlerarası bir çalışmayı gerektirmiştir.

Bu tez çalışması üç bölümden oluşmuştur: Birinci bölümde, Osmanlı Devleti’nde kurulan veya faaliyet gösteren Ermeni siyasi örgütlenmeleri hakkında bilgiler verilmiştir. İlk olarak, Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisinde kurulan Ermeni cemiyetleri ve locaları ele alınmıştır. Sonrasında bu cemiyetlerin zeminini hazırladığı Armenagan Komitesi, Hınçag Komitesi, Ermeni Devrimci Federasyonu ve Anayasal Ramgavar Partisi’nin kuruluş süreçleri, kurucuları, yayın organları, komita/parti programları, teşkilatlanmaları ve eylemleri hakkındaki veriler tetkik edilmiştir.

İkinci bölümde, Van şehrinin coğrafyası, tarihi, idari taksimatı, demografik yapısı ve Ermenilerin sosyo-kültürel hayatı hakkında genel bir panoroma çizilmiştir. Akabinde Van İsyanı’ndan Birinci Dünya Savaşı’na kadar olan süreçte, Ermeni komitacıların bölgedeki teşkilatlanma faaliyetleri ve gerçekleştirdikleri suikastlar odak noktamızda olmuştur.

Üçüncü bölümde, ilk olarak 1794-1884 yılları arasında yayımlanmış Ermenice süreli yayınlar hakkında bilgi verilmiş, sonrasında Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Osmanlı Devleti’nin Anadolu coğrafyasında çıkardığı süreli yayınların genel özellikleri grafiklerle sunulmuştur. Ardından analizde kullanılacak olan *Aşhadank* gazetesinin biçim ve içerik özellikleri üzerinde durulmuştur. Daha sonrasında *Aşhadank* gazetesinde yer alan belgeler ışığında, 20 Nisan-16 Mayıs tarihleri arasında yaşanan mevzi çarpışmaları analiz edilmiştir.

1915 ve öncesinde kaleme alınmış Ermenice kaynaklarda, Ermeni komitacıların Müslümanları katlettiklerine dair bilgilerin de yer aldığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermeni Devrimci Federasyonu, Van İsyanı, Ermeni Basını, *Aşhadank* Gazetesi, 1915.

ABSTRACT

In this doctoral thesis titled “The Van Rebellion (1915) in the Periodicals of the Armenian Revolutionary Federation: *Ashadank* Newspaper”, the Van Rebellion of 1915 was examined in the light of the *Ashadank* newspaper, the official periodical publication of the Armenian Revolutionary Federation in Van. The subject we analyzed required an interdisciplinary study due to its content.

This thesis consists of three sections: In the first section, information is given about the Armenian political organizations established or active in the Ottoman State. First, the Armenian societies and lodges established within the borders of the Ottoman State are discussed. Then, the data on the establishment processes, founders, publications, committee/party programs, organizations and actions of the Armenakan Committee, Hunchak Committee, Armenian Revolutionary Federation and Constitutional Ramgavar Party, which these societies prepared the ground for, were examined.

In the second section, a general panorama of the geography, history, administrative divisions, demographic structure of the city of Van and the socio-cultural life of the Armenians was drawn. Subsequently, the organizational activities of the Armenian committee members in the region and the assassinations they carried out during the period from the Van Rebellion to the First World War were our focus.

In the third section, information was first given about the Armenian periodicals published between 1794-1884, then the general characteristics of the periodicals published by the Armenian Revolutionary Federation in the Anatolian geography of the Ottoman Empire were presented with graphics. Later, the form and content characteristics of the *Ashadank* newspaper, which will be used in the analysis, were emphasized. Afterwards, in the light of the documents in the *Ashadank* newspaper, the positional clashes that took place between April 20 and May 16 were analyzed.

It was concluded that Armenian sources written in 1915 and before also included information about the Armenian committee members massacring Muslims.

Key Words: Ottoman State, Armenian Revolutionary Federation, Van Rebellion, Armenian Press, *Ashadank* Newspaper, 1915.